SZÁZADOK

www.szazadok.hu

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT FOLYÓIRATA
SZERKESZTŐSÉG: H-1014 BUDAPEST, I. ÚRI U. 53.
TELEFON/FAX: (36–1) 355–77–72
150. ÉVFOLYAM 2016. 4. SZÁM

A SZÁZADOK ALAPÍTÁSÁNAK ÉVE 1867

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG:

ROBERT JOHN WESTON EVANS, VOITECH DANGL, FODOR PÁL, FÖLDES GYÖRGY, FRANK TIBOR (főszerkesztő), GECSÉNYI LAJOS, GYARMATI GYÖRGY, HERMANN RÓBERT, HORN ILDIKÓ, IZSÁK LAJOS, KÖVÉR GYÖRGY, OROSZ ISTVÁN, PÁL JUDIT, PÁLFFY GÉZA, RAINER M. JÁNOS, ROMSICS IGNÁC, SZAKÁLY SÁNDOR, VARGA ZSUZSANNA, VESZPRÉMY LÁSZLÓ, VONYÓ JÓZSEF, ZAKAR PÉTER, ZSOLDOS ATTILA

E-mail: pallajos@szazadok.hu

Szerkesztők:
CSUKOVITS ENIKŐ, EILER FERENC, HEGEDŰS ISTVÁN (recenzió), KENYERES ISTVÁN, PÁL LAJOS (felelős szerkesztő), TOMA KATALIN, VÖLGYESI ORSOLYA

Tartalomjegyzék

TANULMÁNYOK

Krász Lilla: Orvosok a hivatal szolgálatában a 18. századi Magyarországon 821
Bagi Zoltán: Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés. A török segély kérdésének tárgyalása 871
Barta M. János: Csáky István (1635-1699) és a *Politica philosophiai okoskodás* 891

KÖZLEMÉNYEK

Kovács Dóra: Az ecsedi udvar. Szervitori hivatás és kapcsolatrendszer Báthory István famíliájában 911
Sebők Richárd: A professzionalizáció jeleinek vizsgálata a Királyi Tábla ülnökeinek és ítélőmestereinek körében 1724–1785 között 945

MŰHELY

Tevelÿ Arató György: Turos Miklós (1591–1656) Különleges karrier a dunántúli végekről. Egy kiskomáromi főtiszt és családja társadalmi mobilitása 967

Kisvarga Gábor: Mattia Berniakovich és egyházkormányzata – A hódoltsági missziós püspökség a 17. század végén 1009
Kisteleki Károly: Alárendeltség vagy önállóság? Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdéséhez 1029

TÖRTÉNETI IRODALOM

Sz. Simon Éva: A hódoltságon kívüli „hódoltság". Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében. (Ism.: *Varga Szabolcs*) . . . 1069
ifj. Barta János: „Ha Zemplin vármegyét az útas vizsgálja…" II. (Adattár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez) (Ism.: *Buza János*). 1072
The Crimean Khanate and Poland-Lithuania. International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century). A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents by Dariusz Kołodziejczyk. (Ism.: *Ivanics Mária*) 1075
Städtische Wirtschaft im Mittelalter. Festschrift für Franz Irsigler zum 70. Geburtstag (Ism.: *H. Németh István*) 1081
A fejedelmi gyász trilógiája. Három tanulmánykötet a kora újkori uralkodói temetésekről (Ism.: *Tóth Ferenc*) 1085
Tóth Tamás: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása. (Ism.: *Siptár Dániel*) 1090
Helle Mária: Életemnek legemlékezetesebb éve. Alexy Lajos naplója 1848-ban. (Ism.: *Solymosi József*) 1093

E számunk megjelenését támogatta a
Szerencsejáték Zrt.,
a Nemzeti Kulturális Alap és a Magyar Tudományos Akadémia

TANULMÁNYOK

Krász Lilla

ORVOSOK A HIVATAL SZOLGÁLATÁBAN

A 18. századi Magyarországon

A Habsburg Monarchiában a 18. század közepétől látványos változások következtek be a kormányzati gyakorlatban. A bevezetésre került igazgatási reformok hátterében a korabeli Európában széles körben elterjedt új térértelmezési koncepció állt. A földrajzilag zárt, felmérhető, leképezhető, a demográfiai és gazdasági erőforrások tekintetében leírható, számszerűsíthető, kiszámítható, tervezhető és átalakítható politikai erőtérről alkotott elképzelések az uralkodók számára a hatalom gyakorlásának új technikáit és lehetőségeit nyitották meg.[1] A fennálló rend átalakításának igénye, az alattvalók életének közvetlen befolyásolására irányuló uralkodói-kormányzati törekvések specifikus információs szükségletet teremtettek. Az élet teljességének, s benne az egyén újfajta megismerését célzó, meghatározott időközönként rendszeresen ismételt, „pillanatfelvétel-jellegű" felmérések formájában végzett adat- és információgyűjtések a társadalmi, gazdasági, kulturális viszonyok standardizált reprezentációjának gyakorlatait alakították ki.[2]

---

[1] A kora újkori államfejlődés szempontjából meghatározó társadalmi és politikai erőtérről, annak megismeréséről, átalakíthatóságáról, valamint a (tudományos) tudás és a hatalom kapcsolatának változó természetéről szóló, a kultúratudományok módszertani eszköztárát alkalmazó újabb megközelítéseket l. Justin Stagl: Eine Geschichte der Neugier. Die Kunst des Reisens 1550–1800. Wien–Köln–Weimar 2002. (itt különösen 71–122.); Das Wissen des Staates. Geschichte, Theorie und Praxis. Hrsg. Peter Collin – Thomas Horstmann. Baden-Baden 2004.; Staatsbildung als kultureller Prozess. Strukturwandel und Legitimation von Herrschaft in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Ronald G. Asch – Dagmar Freist. Köln 2005.; Vermessen, Zählen, Berechnen. Die politische Ordnung des Raums. Hrsg. Lars Behrisch. Frankfurt am Main 2006.; Barbara Segelken: Bilder des Staates. Kammer, Kasten und Tafel als Visualisierung staatlicher Zusammenhänge. Berlin 2010.

[2] Az alábbiakban néhány válogatott példát hozunk a kora újkorban, kiemelten a 18. században Európa különböző régióiban, különböző céllal végrehajtott adatgyűjtésekről és ezek használatairól. Az első jelentős angol gazdasági statisztikus Gregory King (1648–1712) 1688-ban az angol társadalomról készített táblázatos statisztikai kimutatást (*Scheme of the income and expence of the several families of England*) l. *Peter Laslett:* The World We Have Lost further explored. London

A kormányzás hatalmi-politikai céljának, alanyának és tárgyának megváltozását jelző, a szuverén államok 17. századi megjelenésétől kezdődően kiadott államelméleti munkákban, politikai traktátusokban, uralkodóknak címzett ajánlásokban megfogalmazott konkrét cselekvési programok a különböző gazdasági iskolákhoz kötötten (merkantilizmus, kameralizmus, fiziokrácia) formálódtak összefüggő elméleti rendszerekké, s váltak a 18. század folyamán Európa-szerte többé-kevésbé kormányzati gyakorlattá.[3] Német nyelvterületen, így a Habsburg Monarchiában és országaiban a német természetjogi tanításokra alapozott, a kameralista nemzetgazdasági irányzatot képviselő *Polizey- und Kameralwissenschaften* alakult önálló, egyetemeken is oktatott tudománnyá. A kameralista szellemiségű rendészet-államigazgatási tanok osztrák változatának alapelveit különböző hangsúlyokkal Johann Heinrich Gottlob von Justi és Joseph von Sonnenfels fogalmazták meg, érdeklődésük középpontjába a „dolgok" vagyis a népesség, a terület statisztikai részletességű megismerését és kormányzását helyezve.[4] Az alapvetően erkölcsi természetű, egyértelműen

---

1983[3]. 30–33., 298. A Német-római Birodalomban egy-egy tartomány megbízásából a 16–17. század folyamán különböző, az adott tartomány területének kartográfiai felméréséről, a szükséges információk gyűjtésének rendjéről l. *Susanne Friedrich:* „Zu nothdürffige information". Herrschaftlich veranlasste Landeserfassungen des 16. und 17. Jahrhunderts im Alten Reich. In: Information in der Frühen Neuzeit. Status, Bestände, Strategien. Hrsg. Arndt Brendecke – Markus Friedrich – Susanne Friedrich. Berlin 2008. 301–334. Ugyancsak a német tartományok 18. századi felméréseinél alkalmazott adminisztratív gyakorlatokról l. *Karin Gottschalk:* Wissen über Land und Leute. Administrative Praktiken und Staatsbildungsprozesse im 18. Jahrhundert. In: Das Wissen des Staates i. m. 149–174. Módszertani szempontból mintaértékű az osztrák örökös tartományokban Mária Terézia 1777. évi pátense nyomán végzett népességösszeírás adminisztráció- és információtörténeti feldolgozása l. *Peter Becker:* Beschreiben, klassifizieren, verarbeiten. Zur Bevölkerungsbeschreibung aus kulturwissenschaftlicher Sicht. In: Information in der Frühen Neuzeit i. m. 393–419. II. József rendeletére 1786 és 1789 között a Magyar Királyság területén, az adóreform előkészítésének céljából végzett kataszteri felmérésről l. *Szántay Antal:* A II. József-kori kataszteri felmérés Magyarországon. In: Redite ad cor. Tanulmányok Sahin-Tóth Péter emlékére. Szerk. Krász Lilla – Oborni Teréz. Bp. 2008. 407–412. A felmérések, összeírások egy speciális típusát képezik a főúri birtokigazgatás adminisztrációi által végzett adatgyűjtések, amelyre jó példa Festetics György uradalmi adminisztrációjának működése. A táblázatos kimutatások készítésének gyakorlatairól és nyelvezetéről újabban l. *Kurucz György:* Keszthely grófja, Festetics György. Bp. 2013. (itt különösen 137–160.)

[3] Német nyelvterületen a harmincéves háborút követő évtizedekben gazdaságpolitikai programiratok formájában elterjedt új publicisztikai műfajba, az ökonómia és a népesedéspolitika korabeli diskurzusait a középpontba állító 18. századi politikai-államigazgatási és kamarai-nemzetgazdasági tudományok osztrák változatának tradíciójába illeszkednek a korai kameralista irodalom 17. század második felében született szintézisei l. *Johann Joachim Becher:* Politischer Discurs von den eigentlichen Ursachen deß Auff- und Abnehmens der Städt, Länder und Republiken in specie, wie ein Land volkreich und nahrhafft zu machen, und eine rechte Societatem civilem zu bringen. Franckfurt 1669.; *Philipp Wilhelm von Hörnigk:* Oesterreich über Alles, was man es nur will; Das ist: Wohlmeynender Fürschlag, wie, mittelst einer wohlbestellten Landes-Oeconomie, die Kayserl.Königl. Erb-Lande in kurtzem über alle andere Staaten von Europa zu erheben und mehr als einige derselben von denen andern independent zu machen. [H.n.] 1684.; *Wilhelm von Schröder:* Fürstliche Schatz- und Rent-Kammer, nebst seinem nothwendigen Unterricht vom Goldmachen. Leipzig 1686.

[4] Míg Justi — 1755-ben megjelent — fő művében alapvetően jogi-természetjogi érveléssel támasztja alá az államtudományok, s ezen belül a bürokrácia mibenlétéről szóló elméletét és gyakorlati útmutatásait, addig Sonnenfels tíz esztendővel később sokkal inkább egy szociologizáló pozícióból értelmezi a jelenségeket, s fogalmaz meg praktikus ajánlásokat: *Johann Heinrich Gott-*

pozitív célok megvalósítását hangsúlyozó, kormányzati gyakorlatként értelmezett *Polizey* egy folyamatos beavatkozással járó, korrigáló, motiváló szerepet jelölt ki az uralkodó számára, aki az egyéni és közboldogság, az általános biztonság, a humán és fizikai erőforrások az állam egésze számára célszerű és hasznos gyarapításának előmozdítására az élet minden területét — az oktatástól a közegészségügyön és szegényügyön keresztül a gazdasági, pénzügyi, kereskedelmi tevékenységig — regulatív eszközökkel, szabályozó rendeletek sokaságával irányítja. Az uralkodói legitimáció alapjául szolgáló közjó minél szélesebb körű biztosítása a korábbi időszakokban soha nem tapasztalt méretű és szakterületek szerint differenciált bürokratikus szervezetrendszer kiépítését, adminisztratív gyakorlatok és specifikus írásmódok kidolgozását, az apparátust működtető szakszerűen és célirányosan képzett szakemberek alkalmazását tett szükségessé. Olyan adminisztratív struktúrát és olyan személyi állományt, amely képes az életvilágok minden területére kiterjedően a lokális feltételekre és szükségletekre reflektálni, azokat megismerni, számba venni, felmérni, az időben egyre növekvő adat- és információmennyiséget kezelni, szűrni, értékelni, elosztani, archiválni, az uralkodói normatívákban megfogalmazott kormányzati stratégiát a hierarchikusan szerveződő bürokratikus rendszer alsóbb szintjei felé meggyőzően közvetíteni és általában minden problémát észrevenni, számon tartani, korrigálni, s ha kell szankciókat foganatosítani.

A hatalomgyakorlás és államszervezés eme formálódó új, leginkább a 'Verstaatlichung' fogalommal körülírható modelljében a 18. század második felétől az etnikai, vallási, nyelvi, történeti és politikai hagyományok tekintetében sokszínű Habsburg Monarchia integrációjára irányuló törekvések részeként az egységesítés szándékával kibocsátott normatívákban és szerkezeti reformokban manifesztálódó bürokratizáció sikeresen kapcsolódott össze a szakemberképzést, a korszerű tudás elsajátítását szorgalmazó 'Verwissenschaftlichung' programmal. A 'Verstaatlichung', s ennek technikai eszközeként a normaalkotás, az egységesítés és a fegyelmezés gyakorlatait intézményesítő 'bürokratizáció', valamint a hatalomnak a tudás és tudományok felé fordulását jelző 'Verwissenschaftlichung' kategóriákkal aposztrofálható folyamatok közötti belső összefüggések konstitúciója jól megragadhatónak tűnik az állami egészségügyi/közegészségügyi szervezetrendszer Habsburg modelljében.

A Habsburg kormányzati gyakorlatban bekövetkezett, a fentiekben körvonalazott léptékváltás részeként, egyik sikeres gyakorlóterepeként értelmezhetőek előbb a Monarchia központjában, Bécsben, majd a központtól távolabb eső részekben is bevezetésre került átfogó egészségügyi reformprogram legiszlatív, adminisztratív-strukturális, oktatási természetű intézkedései is. A reformok kezdeményezője, kidolgozója a holland származású orvos, Gerard van Swieten volt. A kormányzati politika, az oktatás, a nyomtatott kultúra és az egészségügy-igazgatás kialakítása területein kifejtett összetett tevékenysége az orvosi hivatás új éthoszát teremtette meg: azt a társadalmi, hatalmi stá-

---

lob von Justi: Staatswirtschaft, oder Systematische Abhandlung aller ökonomischen und Cameralwissenschaften. I–II. Leipzig 1758².; *Joseph von Sonnenfels:* Grundsätze der Polizey, Handlung und Finanz: zu dem Leitfaden des politischen Studiums. I–II. Wien 1787.

tuszt, amelyre a maga területén és lehetőségeihez mérten törekedett a Monarchiában működő valamennyi gyakorló orvos. A közpénzből fizetett, közfeladatok és meghatározott hivatali-regisztrációs munkák elvégzésére kötelezett 'hivatalnok-orvosok' (*physicus-orvosok*) birodalmi-szintű hálózatának kiépítése révén a korszak sokszintű és sokszereplős egészségügyi piacára jellemző diszparitást és heterogenitást a képzés, a különböző gyógyító szakmákban dolgozók (sebészek, borbélyok, gyógyszerészek, bábák) működési jogosítványainak, munkaköri kötelezettségeinek normatív úton történő standardizálásával igyekezett kiküszöbölni. A physicus-orvosokat a középpontba állító egészségügy-igazgatás van Swieten-i modellje a század utolsó harmadától kibontakozó, s idővel önálló diszciplínává alakuló orvosi rendészettel jól összhangba volt hozható.[5]

Ezen törekvések jegyében a physicus-orvosoknak a század közepétől birodalom-szerte saját működési területükön minden egészségüggyel kapcsolatba hozható jelenségről megbízható adatokat kellett gyűjteniük, s előre megadott szempontok alapján azokat rendszerezniük. A rendszeres, specifikus adatgyűjtés, az adatok különböző, időben változó vizualizációs médiumok (listák, táblázatok, kérdőívek stb.) segítségével történő rendszerezése lehetővé tette a központi kormányzat számára az ily módon előállított és rendelkezésre álló információkban rejlő jellemzően rövid, tényszerű, konkrét, aktuális, szinoptikus tudásanyag birodalmi (Államtanács, Udvari Kancellária, bécsi egyetem orvosi fakultása) és lokális (Helytartótanács, nagyszombati, budai majd pesti egyetem orvosi fakultása) 'tudásközpontokban' való felhalmozását, szűrését, értelmezését, az ítéletalkotást és a döntéshozatalt. Mindez hosszú távon az orvosok közösségét fegyelmezett és hiteles megfigyelőkké alakította át, s ezzel összefüggésben a Monarchia területét az orvosi vizsgálódás gyakorlásának színterévé tette.

A társadalom széles rétegei számára hozzáférhető, tudományos alapokon nyugvó, szakszerűnek ítélt egészségügyi/közegészségügyi ellátás feltételrendszerének megteremtése céljából az orvosi tudás autoritásának megerősítésére, az egészségügy szervezetrendszerének bürokratizálására, az egészségügyi szolgáltatások és szolgáltatók rendszeres ellenőrzésére és „minőségbiztosítására" irányuló 18. századi törekvéseket az utókor történetírása a korábbi haladás-elméletekkel szakítani igyekvő antipozitivista pozíciók,[6] nagyjából az

[5] A közegészségtan megalapítójaként számon tartott német orvos, Johann Peter Frank (1745–1821) 1779 és 1819 között összesen hat számozott (de lényegében hét különálló) kötetben kiadott enciklopédikus igényességgel összeállított orvosrendészeti munkája szisztematikus rendszerezését adja az élet mindazon területeinek, amelyeknek köze lehet az alattvalók egészségi állapotához. *Johann Peter Frank:* System einer vollständigen medicinischen Policey. I–IV. Mannheim 1779–1788. V–VI/1–3. Tübingen 1813–1819. (1812 és 1827 között további három kiegészítő kötet is megjelent.)

[6] Mind nyelvi-fogalmi eszköztárát, mind forráshasználatát és módszertani megközelítéseit tekintve Michel Foucault volt az, aki radikálisan szakított az orvostörténet-írás pozitivista trendjeivel. Kutatásainak fókuszába a klinikai orvoslás általa 1775 és 1825 közötti időszakra regisztrált megjelenésének episztemológiai vizsgálatát állította. A klinikai orvoslás születéséről 1963-ban megjelent munkájában a 18. századvég orvostudományát a kormányzati hatalom egyfajta gyakorlataként jelenítette meg, amely a foucault-i interpretációban kiterjesztette felügyeletét, ellenőrzé-

1980-as évekre regisztrálható megjelenése óta a 'medikalizáció', a 'professzionalizáció', az 'egészségügyi piac' fogalmakra épülő szemléleti keretben igyekszik megragadni.[7] Az utóbbi mintegy másfél évtizedben nagy számban megjelent, a különböző kora újkori-újkori tudáskultúrák működésével,[8] a tudás „termelésével", gyűjtésével, rendszerezésével, disztribúciójával, archiválásával,[9] a

sét az orvostársadalom szöveteire. Foucault orvostörténeti irányultságú munkássága máig vitatott, s valójában soha nem integrálódott be teljesen az orvostörténet-írásba. *Michel Foucault:* A klinikai orvoslás születése. Bp. 2000 [1963]. Az orvostudomány és orvoslás történetének eszme-, társadalom- és kultúrtörténeti alapjait az 1980-as években elsődlegesen a brit társadalomtörténész Roy Porter és a német szociológus Barbara Duden vetették meg, akik jellemző módon revizionista megközelítést alkalmaztak, érdeklődésük középpontjába az orvosló személyek képzettségének, társadalmi hátterének, napi tevékenységének, az egészségügyi szolgáltatások természetének, jövedelmezőségének megismerését állítva. *Roy Porter:* A Social History of Madness: Stories of the Insane. London 1987.; *Barbara Duden*: Geschichte unter der Haut: ein Eisenacher Arzt und seine Patientinnen um 1730. Stuttgart 1987.

[7] A medikalizáció és professzionalizáció fogalmak értelmezésének és használatainak divergenciáját jól mutatják a francia, az angol és német orvostörténet-, és társadalomtörténet-írás alapvető vonatkozó munkái: *Pierre Goubert:* La médicalisation de la société française à la fin de l'Ancien Régime. Francia (1980: 8. szám) 245–256.; *Roy Porter:* Health for Sale. Quackery in England 1660–1850. Manchester 1989.; *Ute Frevert:* Krankheit als politisches Problem, 1770–1880. Soziale Unterschichten in Preußen zwischen medizinischer Polizei und staatlicher Sozialversicherung. Göttingen 1984.; *Claudia Huerkamp*: Der Aufstieg der Ärzte im 19. Jahrhundert. Vom gelehrten Stand zum professionellen Experten: Das Beispiel Preußens. Göttingen 1985.; *Francisca Loetz:* Vom Kranken zum Patienten. „Medikalisierung" und medizinische Vergesellschaftung am Beispiel Badens 1750–1850. Stuttgart 1993. Az egészségügyi piac ('medical marketplace') fogalmat a modern állam kialakulását megelőző időszakra jellemző sokszereplős ellátórendszer leírására először használta: *Harold J. Cook:* The Decline of the Old Medical Regime in Stuart London. Ithaca, NY 1986. Újabban ennek plurális jellegét hangsúlyozza: *David Gentilcore:* Healers and Healing in Early Modern Italy. Manchester 1998.

[8] A tudáskultúra/tudáskultúrák ('epistemic cultures') fogalmat az osztrák tudományszociológus Karin Knorr-Cetina vezette be a tudománytörténet-írásba a tudás termelésének, autorizációjának, validációjának gyakorlatai, bizonyos új tudás-elemek integrációjának, régiek tudatos kirekesztésének vagy elsüllyedésének és általában a tudás hagyomány, mítoszteremtés formájában történő megőrzésének történeti leírására: *Karin Knorr-Cetina:* Wissenskulturen. Ein Vergleich naturwissenschaftlichen Wissensformen. Frankfurt am Main 2002 [első angol nyelvű megjelenés: 1999].

[9] A tudás intézményes gyűjtésének, rendszerezésének, különböző társadalmi rétegek irányába történő terjesztésének, megőrzésének, az összegyűjtött adatok információvá és új tudáselemekké formálásának kora újkori gyakorlatai és kultúrái fontos kutatási területeit képezik az új tudománytörténet-írásnak, az információtörténetnek, az igazgatás- és kormányzattörténet kultúratudományos perspektívájú megközelítéseinek. Ebben a vonatkozásban témánk szempontjából leginkább meghatározó újabb munkák: Wissenschaft als kulturelle Praxis, 1750–1900. Hrsg. Hans Erich Bödeker – Hanns Peter Reill – Jürgen Schlumbohm. Göttingen 1999.; *Peter Becker:* Little tools of knowledge. Historical essays on academic and bureaucratic practices. eds. Peter Becker – William Clark. Ann Arbor–London 2001. 1–34.; Die Praktiken der Gelehrsamkeit in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Martin Mulsow – Helmut Zedelmaier. Tübingen 2001.; Wissen ist Macht. Herrschaft und Kommunikation in Brandenburg-Preußen 1600–1850. Hrsg. Ralf Pröve – Norbert Winnige. Berlin 2001.; Archivprozesse. Die Kommunikation der Aufbewahrung. Hrsg. Hedwig Pompe – Leander Scholz. Köln 2002.; Sammeln, Ordnen, Veranschaulichen. Zur Wissenskompilatorik in der Frühen Neuzeit. Hrsg. Markus Friedrich – Frank Büttner – Helmut Zedelmaier. Münster 2003.; Sammeln als Wissen. Hrsg. Anke te Heesen – Emma C. Spary. Göttingen 2003.; Wissenssicherung, Wissensordnung und Wissensverarbeitung. Das europäische Modell der Enzyklopädien. Hrsg. Theo Stammen – Wolfgang E.J. Weber. Berlin 2004.; Macht des Wissens. Die Entstehung der modernen Wissensgesellschaft. Hrsg. Richard van Dülmen – Sina Rauschenbach.

különböző írásmódok[10] változó használataival foglalkozó, elsősorban tudománytörténeti, kultúratudományi, információtörténeti megközelítések arra inspirálják az autoritatív orvosi tudás, kommunikáció, egészségügy-igazgatás és adminisztráció közötti összefüggéseket, kölcsönösségi mozzanatokat, társadalmi és kulturális gyakorlatokat a 18. századi Magyarország viszonylatában feltárni igyekvő kutatót, hogy a rendelkezésére álló forrásanyagának értelmezésében ezen szempontokat is érvényesítse.

Jelen tanulmányunkban különböző műfajú és különböző nyilvánosságú forrásszövegek (uralkodói és helytartótanácsi rendeletek, utasítások, hivatali levelezések, orvosi jelentések, egyetemi curriculumok, egykorú orvoséletrajzok, illetve önéletrajzok, korabeli orvosi tankönyvek) egymásra vetítésével, kvázi dialógusba hozásával, időben a 18. század második felére, térben a Habsburg Monarchia részét képező Magyar Királyságra fókuszálva, az illetékes hivatalok munkájában részt vevő physicus-orvosok perspektívájából mutatjuk be az egészségügy instrumentalizációjának, legiszlatív és intézményi keretfeltételei kialakításának folyamatát, az egészségügyi szervezetrendszer személyi meghatározóit és adminisztratív gyakorlatait. A hivatalnok-orvosok munkavégzésének megismerésére irányuló módszertani koncepciónk röviden a: kik voltak ők, mit és hogyan tudtak, alkalmaztak, terjesztettek egészségről, betegségről kérdésfeltevésekben összegezhető.

Az alábbiakban előbb egy tágabb perspektívában azt vizsgáljuk meg, milyen mértékben sikerült a Magyar Királyságot az egészségügy-igazgatás van Swieten reformkoncepciója nyomán kialakított birodalmi szervezetrendszerébe integrálni. Majd azt a kérdést mutatjuk be, hogy a physicus-orvosok munkavégzésük során mennyiben voltak képesek saját szükségleteik, értékeik és érdekeik önálló megjelenítésére, hatékony képviseletére, vagyis mekkora volt a mozgásterük szűkebb működési területük és a Helytartótanács, tágabban a bécsi központi kormányzati hivatalok, illetve az uralkodó viszonylatában. Vé-

---

Köln–Weimar–Wien 2004.; Historia literaria. Neuordnungen des Wissens im 17. und 18. Jahrhundert. Hrsg. Frank Grunert – Friedrich Vollhardt. Berlin 2007.; Information in der Frühen Neuzeit i. m.; Erschließen und Speichern von Wissen in der Frühen Neuzeit. Formen und Funktionen. Hrsg. Frank Grunert – Anette Syndikus. Berlin 2009.

[10] A 18. században az összegyűjtött adatok és információk vizuális (táblázatok, formulárék, listák, kérdőívek) vagy narratív formában történő prezentációjának, a különböző igazgatási szinteken működő hivatalok számára olvashatóvá és értelmezhetővé tételére különböző, részben már a korábbi évszázadokban is használt írásmódok, szinoptikus adatrögzítési technikák váltak egyre tökéletesebbé. A physicus-orvosok egészségügyi jelentéseinek elkészítéséhez alkalmazott írásmódok rekonstruáláshoz újszerű szempontokat kínálnak az utóbbi időben megjelent, elsősorban az információ szelekciójára, szűrésére épülő regisztrációs technikák és írásmódok történeti feldolgozásai. L. *Martin Gierl:* Kompilation und die Produktion von Wissen im 18. Jahrhundert. In: Die Praktiken der Gelehrsamkeit i. m. 63–94.; *Arndt Brendecke:* Tabellen und Formulare als Regulative der Wissenserfassung und Wissensrepräsentation. In: Autorität der Form – Autorisierung – Institutionelle Autorität. Hrsg. Wulf Oesterreicher – Gerhard Regn – Winfried Schulze. Münster 2003. 37–53.; *Uő*: Tabellenwerke in der Praxis der frühneuzeitlichen Geschichtsvermittlung. In: Wissenssicherung, Wissensordnung i. m. 157–189.; Philipp von Hilgers– Sandrina Khaled: Formation in Zeilen und Spalten: Die Tabelle. In: Grenzfälle. Transformationen von Bild, Schrift und Zahl. Hrsg. Pablo Schneider – Moriz Wedell. Weimar 2004. 167–189.; *Peter Becker:* Beschreiben, klassifizieren, verarbeiten. Zur Bevölkerungsbeschreibung aus kulturwissenschaftlicher Sicht. In: Information in der Frühen Neuzeit i. m. 393–419.

gül a physicus-orvosok kötelezettségéhez tartozó egészségügyijelentés-írás gyakorlatait, annak időbeni változásait, a hivatali információáramlás és kommunikáció működésének lehetőségeit és különböző természetű (politikai, társadalmi, kulturális) kényszerek szabta határait a jelentések különböző olvasatai (episztemológiai, szociokulturális, információtörténeti) nyomán kíséreljük meg rekonstruálni. Kitérünk továbbá a jelentésíráshoz szükséges adatok gyűjtésének, rendszerezésének, archiválásának, valamint a bennük foglalt tartalmak (esetleges) terjesztésének és használatainak korabeli, elsősorban II. József uralkodásának időszakában már többé-kevésbé nyomon követhető módszereire.

A Habsburg Monarchia egészségügy-igazgatásának van Swieten-i modellje

Az egészségügyi jogalkotás és igazgatás kereteinek kialakítása, működtetése szempontjából meghatározó körülmény, hogy Magyarországon a 18. század utolsó harmadáig nem volt orvosi fakultás. Az orvosi fakultások Európa-szerte már a középkortól kezdődően kettős funkcióval rendelkeztek: egyfelől — mint oktatási intézmények — képzési feladatokat láttak el, másfelől olyan érdekvédelmi korporációt alkottak, amelynek tagjait tudásmonopóliumuknál fogva a mindenkori világi és/vagy egyházi autoritások más-más joghatóságokkal ruháztak fel. Ezek a hivatásrendi jogosítványok az orvosi fakultásoknak elviekben igen széles mozgásteret biztosíthattak az egészségügy-igazgatással összefüggő területeken: az orvosi hivatás implementációján, az orvosok státuszának és pozíciójának legitimációján, az orvosi tudás aktuális tudományos trendeknek és hatalmi érdekeknek megfelelő átalakításán, elosztásán, tudományos természetű viták eldöntésén, új tudományos eredmények (gyógymódok, gyógykészítmények, betegségleírások) szakvéleményezésén, esetenként törvényszéki orvostani vizsgálatok lefolytatásán és dokumentálásán túl, működési engedélyek kiadása révén, közvetett szerepet vállalhattak a különböző rendű-rangú gyógyítók feletti szakmai felügyelet gyakorlásában, a patikák működésének ellenőrzésében, szabálysértési és szankcionálási eljárások lefolytatásában, bizonyos rendészeti feladatkörök elvégzésében, de mindezek mellett járványok idején hatósági intézkedési jogköröket is elláttak.[11] Mivel azonban a fakultásoknak végrehajtó szerve nem volt, ezek a jogosítványok a gyakorlatban a fentebb jelzett szakvéleményezési feladatokat, valamint a különböző rendű-rangú egészségügyi szolgáltatók szakmai tudásának, kompetenciájának minőségbiztosításával együtt járó specifikus vizsgáztatási és

[11] Az orvosi fakultások különleges joghatóságairól, az egyetemen kívüli „nyilvános" szférákban elfoglalt helyéről és feladatairól európai viszonylatban l. Geschichte der Universität in Europa. Bd. I.: Mittelalter. Hrsg. Walter Rüegg. München 1993. 329. A bécsi orvosi fakultás viszonylatában l. *Wolfgang Eric Wagner:* Doctores–Practicantes–Empirici. Die Durchsetzung der Medizinischen Fakultäten gegenüber anderen Heilgruppen in Paris und Wien im späten Mittelalter. In*:* Universität im öffentlichen Raum. Hrsg. Rainer C. Schwinges. Basel 2008. 15–43.; *Elisabeth Tuisl:* Die Medizinische Fakultät der Universität Wien im Mittelalter. Von der Gründung der Universität 1365 bis zum Tod Kaiser Maximilians I. 1519. Göttingen 2014. 129–160. passim.

approbációs[12] eljárásokat jelentettek. Mindez különösen nyilvánvaló az egészségügy-igazgatás és jogalkotás alapvetően Gerard van Swieten koncepciója nyomán kezdeményezett átfogó reformprogram keretében Mária Terézia uralkodása alatt kialakított, majd II. József egyeduralkodásának időszakában tovább „finomított" dunai Habsburg modelljében.

A van Swieten-i rendszer alaptörekvése a Monarchia általános centralizációs és uniformizációs programjába illeszkedő, az állami igazgatás és folyamatos kontroll érvényesülését lehetővé tevő adminisztratív, legiszlatív, tudományos és oktatási természetű szerkezeti újítások összekapcsolásában összegezhető. Az 1748/49-től több lépcsőben bevezetésre került reformintézkedések egyik alappillérét a bécsi egyetem orvosi fakultásának újrapozícionálása alkotta, ami az egészségügyi alapellátásban részt vevő, különböző szintű szolgáltatók (orvosok, sebészek, gyógyszerészek, bábák) egyetemi keretek között folytatott elméleti és gyakorlati oktatási programjának, vizsgáztatásának tartalmi-módszertani átalakításán túl arra irányult, hogy a fakultás az egészségügyi szolgáltatók minőségbiztosításával, legitimációjával kapcsolatos, már meglévő jogosítványainak a Monarchia egész területén érvényt szerezzen. E tekintetben a bécsi orvosi fakultás a 17. század közepére már meglehetősen sokoldalú feladatkört látott el: központi ellenőrző, a nem akadémikus gyógyítókat instruáló, vizsgáztató, működési engedélyek kiadásával munkájukat legitimáló szervként is működött, tényleges hatósugara azonban nem terjedt túl Bécsen, Alsó- és Felső-Ausztrián, valamint néhány nyugat-magyarországi vármegyén.[13] A fakultás a 18. század második felében végrehajtott látványos szerkezeti, infrastrukturális átalakításoknak és az oktatott tan-

[12] Az *approbáció* [lat. approbatio] magában foglalta az orvosi fakultások oktatási, korporatív és egészségügy-igazgatási jogosítványait. Ez a gyakorlatban a különböző rendű-rangú gyógyítók (orvosok, sebészek, bábák) szakmai készségeit, képességeit és rátermettségét tesztelő vizsgáztatási eljárást, és pozitív eredmény esetén hivatalos működésük engedélyezését igazoló írásos dokumentum kiadását jelentette. Az approbáció eme összetett jelentéstartalmát leginkább a „megfelelőségi eljárás", vagy „megfelelőségi tanúsítvány"-ként történő fordítás adhatja vissza. Ezt a fordítást javasolja Balázs Péter is az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat magyar nyelvű fordításának kritikai kiadásához fűzött bevezető tanulmányában. L. *Balázs Péter:* Mária Terézia 1770-es egészségügyi alaprendelete. I–II. Piliscsaba–Bp. 2007. I. 46.

[13] A bécsi orvosi fakultás az orvosok képzésén túl, kimutathatóan már 1517-től vizsgáztatta és approbálta a Bécsben működni szándékozó, vagy visszamenőlegesen a már működő, céhes keretek között megszerzett mestervizsgával rendelkező fürdősöket és sebészeket. 1638-tól Alsó- és Felső-Ausztriában, valamint a határos nyugat-magyarországi területeken ezen gyógyító rétegek legitim működését már előírásszerűen a bécsi orvosi fakultáson abszolvált elméleti vizsgához és approbációhoz kötötték. *Johannes Wimmer:* Gesundheit, Krankheit und Tod im Zeitalter der Aufklärung. Wien–Köln 1991. 35–40.; *Sonia Horn:* Geschichte(n) von Gesundheit und Krankheit zwischen Kameralismus und medizinischer Polizey. Forschungsdesiderata für Österreich und Ungarn in der Frühen Neuzeit. In: Begegnungen. Schriftenreihe des Europa Institutes Budapest. Hrsg. Glatz Ferenc. Bd. 19. Bp. 2003. 227–245.; *Uő:* „…eine Akademie in Absicht der Erweiterung der medizinisch-chirurgischen Wissenschaft…" — Hintergründe für die Entstehung der medizinisch-chirurgischen Akademie „Josephinum". In: Josephinismus – eine Bilanz. Hrsg. Wolfgang Schmale – Renate Zedinger – Jean Mondot. Bochum 2008. 216–219., 222–225. Ebben a medikális térben, mint új szereplők jelentek meg 1642-től a bécsi bábák, akiknek a fakultás specifikus kurzusokat szervezett, s a megszerzett ismereteikről az egyetem orvosai előtt vizsgát tehettek. A bábakurzusok tananyagáról, a vizsgák menetéről l. *Uő:* Wiener Hebammen (1643–1753). In: Studien zur Wiener Geschichte. Hrsg. Ferdinand Opll. Wien 2003. 35–102.

anyag tartalmi korszerűsítésének köszönhetően a korszak Európájának egyik vezető képzési központjává emelkedett, amely egyúttal mintául is szolgált minden örökös tartománybeli orvosi fakultás modernizációjához, illetve Magyarország esetében a század utolsó harmadában a nagyszombati egyetem orvosi fakultással történő bővítéséhez. Mindazonáltal a bécsi fakultás nagyjából az 1770-es évekre mindennemű orvosi tevékenység tudományos kritériumok mentén történő besorolásának, az aktuális kormányzati-hatalmi érdekeknek megfelelő megítélésének legfőbb fórumává, az orvosi tudás kumulációjának helyévé és általában minden egészségügyet érintő kérdésben a legfőbb tanácsadó orgánummá alakult.

A reformok másik pillérét a Habsburg Monarchia minden örökös tartományára és országaira kiterjedő érvényességgel az egészségügyi szolgáltatók, szolgáltatások és intézmények működését és működtetését biztosítani képes különböző természetű (regulatív, feladat-meghatározó, parancsoló) jogi normák komplexumának meghatározása képezte. Az egészségügy-igazgatásnak a normaalkotás, a végrehajtás és a kontrollfunkciók gyakorlása tekintetében meghatározó, birodalmi hatáskörű szerve szintén van Swieten elképzeléseinek megfelelően, röviddel a bécsi egyetemen és ezen belül az orvosi fakultáson bevezetett szerkezeti reformok után jött létre. Mária Terézia 1753. január 3-án kiadott körrendelete lényegében a 18. század eleje óta Bécs központtal, korlátozott területi kompetenciával működő, alapvetően a járványvédelemre specializált Udvari Egészségügyi Bizottságot (*Sanitäts-Hofkommission*) alakította át, s emelte „egyedül és közvetlenül" (*„alleinig und ohnmittelbar"*) az uralkodónak alárendelt Udvari Egészségügyi Deputáció (*Haupt-Sanitäts-Hof-Deputation*) rangjára.[14] A Deputációnak kettős feladatköre volt: egyrészt a Monarchia egész területére nézve minden egészségüggyel kapcsolatos jelenség (beleértve az egészségügyi szolgáltatók, szolgáltató intézmények, egészségügyi szolgáltatások és az alattvalók egészségi állapotának folyamatos ellenőrzését és regisztrálását, az embert és állatállományt sújtó járványok elleni védekezés megszervezését) adminisztratív ügykezelése, másrészt az uralkodói hatalomkoncentrációt és területi integrációt egyaránt szolgáló, egységes irányelvek mentén történő egészségügyi normaalkotás.[15]

Mind az egészségügy-igazgatás csúcsszervének elgondolt Deputáció kialakítása, mind a Deputáció kebelében végzett normaalkotás tekintetében van Swieten a század közepére már jól működő porosz modellt vette alapul.[16] A fe-

[14] A körrendelet szövegét közli: Die österreichische Zentralverwaltung. Abt. II.: Von der Vereinigung der österreichischen und böhmischen Hofkanzlei bis zur Einrichtung der Ministerialverfassung (1749–1848). Bd.2. Die Zeit des Directoriums in Publicis et Cameralibus. (Vorstadien 1743–1749. Das Directorium 1749–1760). Aktenstücke. Bearb. Joseph Kallbrunner − Melitta Winkler. Wien 1925. (a továbbiakban: ÖZV) 375–376.

[15] A Deputáció felállításának körülményeire, célkitűzéseire és feladatkörére, valamint működésére vonatkozóan Erna Lesky kutatásaira támaszkodhatunk, aki a testület üléseinek a bécsi Kriegsarchivban fennmaradt jegyzőkönyveit dolgozta fel. *Erna Lesky:* Österreichisches Gesundheitswesen im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus. Wien 1959. 10–11., 40–57. passim. A Deputáció elnökeinek névsorát, a tagság által képviselt kormányszervek listáját l. ÖZV 118., 379.

[16] A porosz egészségügy-igazgatás legiszlatív és intézményes kereteit az 1685 és 1725 között kiadott orvoslási ediktumok alakították ki. A rendszer alappillérét három, Berlin központtal

lülről lefelé építkező egészségügyi szervezetrendszer középső szintjén helyezkedtek el a Deputáció felállításával egyidejűleg az örökös tartományokban kialakított tartományi egészségügyi bizottságok (*landesfürstliche Medizinal- und Sanitätskommission*). Ezek a bizottságok, illeszkedve a centralizált általános államigazgatási struktúrához, a haugwitzi reformok keretében még 1749-ben létrehozott adott tartományi Képviselet és Kamara (*Repräsentation und Kammer*), majd ennek felszámolását követően 1763-tól az illetékes tartományi Guberniumok minden egészségügyet érintő kérdésben szaktanácsadó, végrehajtó, ellenőrző, az alsóbb szintű gyógyítókat vizsgáztató, munkavégzésüket legitimáló grémiumaiként működtek. Tagságuk is ennek megfelelően az adott középszintű igazgatási szerv tartományonként változó számú, többnyire két tanácsosából, valamint a szakmát képviselő egy vagy két physicus-orvosából állt. Az így kialakított rendszer legalsó szintjén helyezkedtek el a kerületek (*Kreis*) élén álló kerületi hivatalok (*Kreisämter*) physicus-orvosai (*Kreisphysiker/Kreisärzte*). A Deputáció, a tartományi egészségügyi bizottságok és a kerületi physicus-orvosok alkotta háromszintű egészségügy-igazgatási rendszer mellett meghatározó pozíciót foglalt el a bécsi orvosi fakultás, amellyel a problematikusnak mutatkozó szakmai-tudományos kérdésekben, az egészségügyi szolgáltatókkal kapcsolatos minőségbiztosítási ügyekben nem csak a Deputáció, hanem a hosszadalmas és meglehetősen körülményes hivatali út lerövidítése érdekében sok esetben az egészségügyi bizottságok physicus-orvosai is rendszerint közvetlenül leveleztek.[17]

Az örökös tartományok, és tágabban az egész Monarchia viszonylatában az Udvari Egészségügyi Deputáció jogalkotó munkájának két, hosszú távon is meghatározó fő műve az 1753-ban „Orvoslási Rendtartás a Cseh Királyság részére" címmel (*Haupt-Medizinalordnung für Böhmen*, röviden *Medizinalordnung*) összeállított rendelet[18] és az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat (*Generalsanitätsnormativum / Hauptsanitätsnormativ,)*[19] megalkotása volt. A két

működő igazgatási, illetve oktatási intézmény képezte. A két csúcshivatal: az egészségügyi szolgáltatók minőségbiztosításával foglalkozó *Collegium Medicum*, a járványügyekért felelős *Collegium Sanitatis*, valamint a katonaorvosok, sebészek és bábák elméleti és gyakorlati képzését végző, 1723/24-ben létrehozott *Collegium medico-chirurgicum*. Ez azt is jelentette, hogy — eltérően a Habsburg modelltől — a hagyományos egyetemek (Odera-Frankfurt és Halle) működéséből minden egészségügy-igazgatással kapcsolatos feladatkör kiiktatásra került. A rendszer kialakulásáról és működéséről a történész-genealógusként számon tartott, a berlini adminisztráció több csúcshivatalában is szolgálatot teljesítő Thomas Ph. von Hagen (1729–1797) nyújt történeti áttekintést: *Thomas Philipp von Hagen:* Nachricht von den Medicinal-Anstalten und medicinischen Collegiis in den preussischen Staaten. Halle 1786.

[17] Az örökös tartományok adminisztratív struktúrájáról, annak működéséről és a kapcsolódó információk áramoltatásának hivatali útvonaláról Stájerország példáján keresztül l. *Wimmer, J.:* Gesundheit i. m. 40–45.

[18] A rendelet teljes szövegét l. *Johann Dionis John:* Lexikon der k.k. Medizinalgeseze [sic!]. Mit einer Vorrede von E[rnst] Baldinger [...]. I–IV. Prag 1790–1791. II. 245–316.

[19] Az 1770. január 2-án kiadott Egészségügyi Főszabályzat szövegét l. *Joseph Kropatschek:* Sammlung aller k. k. Verordnungen und Gesetze vom Jahre 1740 bis 1780, die unter der Regierung des Kaisers Joseph des II. theils noch ganz bestehen, theils zum Theile abgeändert sind, als eine Hilfs- und Ergänzungsbuch zu dem Handbuche aller unter der Regierung des Kaisers Josephs des II. für die k. k. Erbländer ergangenen Verordnungen und Gesetze in einer chronologischen Ordnung. I–VIII. Wien 1786–1787. VI. 3–112.

jogforrás minden további, az egészségügy egy-egy részterületét szabályozó kisebb horderejű uralkodói rendelet vagy utasítás zsinórmértékéül, viszonyítási alapjául is szolgált. Az egészségügyi szolgáltatások és szolgáltatók működésének szabályozására vonatkozó *Medizinalordnung* területi hatálya eredetileg csak „kísérleti jelleggel" Cseh- és Morvaországra terjedt ki, azonban még kibocsátásának évében az összes többi örökös tartományban is bevezetésre került. A rendelet egyértelműen van Swieten szellemi irányításával készült, aki mintának az 1725. évi porosz Orvoslási Ediktumot tekintette. Ezt jól mutatják az 1753. évi kodifikációba, valamint ennek figyelembe vételével, a birodalmi lépték szem előtt tartásával összeállított, a Habsburg Monarchia minden tartományára és országaira nézve érvényes 1770. évi Egészségügyi Főszabályzatba a porosz orvoslási Ediktumból bekerült szövegszerű egyezések.[20] A normatíva két fő részből áll: az első az általános egészségügyi ellátórendszer elemeit strukturálja, pontosan meghatározva az egyes egészségügyi szolgáltatók jogállását, feladatkörét, a második rész járványügyi szabályozást tartalmaz. A vonatkozó porosz kodifikációból történő átvételek mellett mind a foglalkozási szabályok, mind a járványügyi szabályok összeállítása esetében már kipróbált, a bécsi orvosi fakultás hatáskörében több évszázad alatt, mindig az adott körülményekhez és feltételrendszerhez igazodva, organikus fejlődés eredményeként kialakult modellek kerületek összegzésre, normatív megfogalmazásra.

A különböző rendű-rangú gyógyítók munkavégzésének vonatkozásában a célok és szándékok az 1753. évi Medizinalordnung és a 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat esetében alapvetően megegyeznek: az egészségügyi szolgáltatásokkal és szolgáltatókkal kapcsolatos államigazgatási természetű eljárások és intézményi keretek egységes szabályozásával a physicus-orvosok autoritásának legiszlatív és adminisztratív eszközökkel történő erősítése. A középpontban egyértelműen a többi „kézművesnek" minősített gyógyítói foglalkozás csoporttól elkülönülten, önálló entitásként kezelt, a kormányzati hatalom és a lokális érdekek, érdekszövetségek, valamint a tudományos és a gyakorlati medicina között mediátor szerepet betöltő, hivatali feladatok elvégzésével is felruházott physicus-orvosi pozíció mibenlétét részletező, a munkakör betöltésének előfeltétel-rendszerét és az államhatalom részéről elvárt kötelezettségek komplexumát pontosan körülíró instrukciók álltak. Minden más gyógyító hivatás gyakorlásához kapcsolódó tartalmi elem, a hivatalos és nem hivatalos kategóriák megkonstruálásával, a physicus-orvosok státuszához és kötelezettségeihez képest került meghatározásra.

Az orvosi állások betöltésének előfeltétel-rendszere tekintetében már a *Medizinalordnung*-ban megjelenik az a kitétel, miszerint fizikátusi álláshelyet csakis azon katolikus vallást követő orvosdoktorok nyerhetnek el, akik diplomájukat valamely „belföldi" egyetemen szerezték meg. Míg az 1753. évi kodifikáció ebben a vonatkozásban csupán a prágai és bécsi orvosi fakultásokat ismerte el, addig az Egészségügyi Főszabályzatban jóval differenciáltabb, a bécsi orvosi fakultásnak az egész Monarchia területére kiterjedő autoritását erősítő

[20] A szövegszerű egyezések pontos helymegjelölését l. *Lesky, E.:* Österreichisches Gesundheitswesen i. m. 28.

megkötések jelennek meg. Ennek értelmében 1770 után mindazon orvosdoktorok, akik oklevelüket a bécsi orvosi fakultáson szerezték, Bécsben is és a Monarchia bármely területén physicus-orvosi álláshelyet nyerhettek. Viszont azok, akik valamely örökös tartománybeli egyetemen (Prága, Freiburg am Breisgau, Innsbruck) abszolválták orvosi stúdiumaikat, csakis abban a tartományban, ahol az oklevelüket megszerezték, vagy az orvoskarral nem rendelkező legközelebbi tartományban voltak alkalmazhatóak. A külföldi diplomával rendelkező orvosdoktorok ugyanakkor a bécsi, vagy működési területükhöz legközelebb eső tartományi orvosi fakultáson voltak kötelesek approbálni magukat, amennyiben a fenti kitételek szem előtt tartásával fizikátusi álláshelyre pályáztak.[21] Mindezeken túl minden diplomahitelesítéssel kapcsolatban felmerülő kétes, vitás esetben a tartományi egyetemeknek a bécsi orvosi fakultáshoz kellett fordulniuk, s Bécs szakmai véleményét voltak kötelesek elfogadni.

II. József idején a szakmai előfeltételek rendszere tovább bővült: a fizikátusi hivatal betöltéséhez szülészeti magisztrátus megszerzése került előírásra, igazolni kellett törvényszéki orvostani és állatgyógyászati egyetemi kurzusok látogatását, valamint minimálisan néhány évnyi sikeres kórházi gyakorlatot.[22] A physicus-orvosok feladatkörét illetően lényegében mindkét jogforrásban orvosrendészeti, minőségbiztosítási, oktatási és inspekciós, az írásbeli információ- és tudásközvetítés menetét és formáját előíró kötelezettségek kerültek megfogalmazásra. Majd 1785-től paragrafusokba vagy pontokba szedett formában összeállított és évről évre kiadott hivatali utasítások (*Amtsunterricht*) rögzítették a physicus-orvosok folyamatosan bővülő adminisztratív, oktatási és inspekciós természetű kötelezettségeit.[23]

Az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat kiadása az örökös tartományokban az egészségügyi szervezetrendszer adminisztratív struktúrája tekintetében is új helyzetet teremtett. Az Udvari Egészségügyi Deputáció, miután elvégezte a neki szánt birodalmi szintű kodifikáció megalkotására irányuló feladatot, szerepe lényegében formálissá vált. Mária Terézia a testületet végül 1776.

---

[21] A physicus-orvosok és általában minden praxist kezdeni vagy folytatni kívánó gyakorló orvos végzettségével kapcsolatos előfeltételeket a *Medizinalordnung*-ban foglaltak szerint már az összes örökös tartományra kiterjedő érvényességgel az 1755. március 27-én kiadott uralkodói rendelet szabályozta. L. *Kropatschek, J.:* Sammlung i. m. III. 175. Ezt a koncepciót érvényesítette, az approbációs jogosítványt minden, a Monarchia területén működő egyetemre kiterjesztve az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat. L. Uo. VI. 6.

[22] Ezeket a kitételeket II. József 1781. január 5-én, 1788. március 28-án és ugyancsak 1788. szeptember 19-én kiadott dekrétumai tartalmazzák. Az örökös tartományokban a physicus-orvosi állások betöltésére, a hivatallal együtt járó kötelezettségek és feladatkör bővülésére vonatkozóan átfogó képet nyújt az Egyesített Udvari Kancellária titkára, Johann Nep. Fr. von Hempel-Kürsinger (1774–1835) által a 19. század első felében enciklopédikus igényességgel, pontos forráshivatkozásokkal összeállított kézikönyv, amelyben a „fizikátusság" (*Physikats-Wesen*) és a „kerületi fizikus-orvosok" (*Kreisärzte/Kreis-Physiker*) címszavakban a 18. század elejétől az 1810-es évek végéig minden vonatkozó rendeletet, instrukciót tematikus rendszerben, s azon belül időrendben tárgyal. *Johann Nepomuk Franz von Hempel-Kürsinger:* Gesetzkunde im Sanitäts- und Medicinal-Gebiethe in alphabetisch-chronologisch und materienweiser Zusammenstellung für Sanitäts- und Polizeybeamte im Allgemeinen, und insbesondere für Aerzte, Wundärzte, Geburtshelfer, Hebammen und Apotheker. I–IV. Wien 1830–1832. II. 287.

[23] Uo. II. 38–40.

január 2-i hatállyal feloszlatta, s ugyanígy feloszlatásra kerültek a tartományi Egészségügyi Bizottságok is.[24] Ez azt is jelentette, hogy az egészségügy önálló, birodalmi szintű centrális hivatali-szervezet formájában történő képviselete megszűnt. A Deputáció feladatkörét az Udvari Kancellária, az Egészségügyi Bizottságok funkcióit pedig középszinten a Guberniumok vették át. A Guberniumokon belül az egészségügy képviseletét a reformok bevezetése előtt már létező protomedikusi hivatal újbóli felélesztésével a protomedikus, vagyis a tartományi fővárosban működő physicus-orvos (*Landes-Protomediker*) látta el, aki tanácsosi rangban vett részt a tartományi igazgatásban.[25] Az Egészségügyi Főszabályzat, amely elviekben az 1753-tól, megalakulásuktól fogva a tartományi-igazgatásban önálló hivatali entitásként kezelt Egészségügyi Bizottságok kompetenciáit igyekezett volna erősíteni és kiterjeszteni, paradox módon éppen ezek eltűnéséhez vezetett. A továbbiakban az állami egészségügyi szervezetrendszer működtetésében, a kormányzati akarat végrehajtásában a kulcsszerepet egyértelműen a tartományi protomedikusok és a kerületi physicus-orvosok (*Kreisphysiker*) hálózata töltötte be. Különösen II. József uralkodása idején az általános egészség-, illetve járványügy tekintetében látványosan megsokasodott írásbeli dokumentáció útja a kerületi hivataloktól a tartományi G*uberniu*mokon át a *Hofkanzlei*g, onnan pedig a *Staatsrat*ig vezetett. Az örökös tartományoknak az egészségügy-igazgatással összefüggő ügyeiről tehát elviekben legfelsőbb szinten az uralkodón kívül az Államtanács (*Staatsrat*) rendelkezett az átfogó képalkotás jogosítványával, szigorúan szakmai kérdések tekintetében viszont továbbra is a bécsi egyetem orvosi fakultása volt egyre növekvő súllyal a meghatározó.

Jogalkotás és igazgatási keretek magyarországi mintázatai

A fentiekben körvonalazott van Swieten-i modell magyarországi implementációja mind a jogalkotás, mind az egészségügy-igazgatás intézményi hátterének, személyi állományának kialakítása tekintetében az örökös tartományoktól eltérő módon több köztes, vagy félmegoldás után, a lokális adottságok, specifikus politikai és kulturális hagyományok figyelembe vételével, sokszor kényszerű alkuk, kompromisszumos megoldások alkalmazásával történt. A Magyar Királyi Kancellária közvetítésével a Bécsből érkező rendeleteket, instrukciókat eredendő funkciójának megfelelően 1724-től az előző évben létrehozott, Pozsonyban működő Magyar Királyi Helytartótanács közel másfél évtizeden keresztül lényegében automatikusan, minden tartalmi kor-

[24] Az Udvari Egészségügyi Deputáció és a tartományi Egészségügyi Bizottságok feloszlatásáról szóló rendelet szövegét l. ÖZV 385.

[25] Mária Terézia 1773. április 10-én kibocsátott rendelete hivatalosan is felújította a tartományi protomedikátusság (*Landes-Protomediker*) intézményét l. *Kropatschek, J.:* Sammlung i. m. VI. 580–581. A vonatkozó regionális kutatások azt mutatják, hogy a protomedikus funkció az Egészségügyi Bizottságok működésének idején sem tűnt el, csupán a hivatali szóhasználatból törölték. A funkció valójában az Egészségügyi Bizottságokban kulcsszerepet játszó tartományi főorvos *(Landes-Physiker)* pozíciójában élt tovább. A tartományi protomedikusi funkcióról Stájerország vonatkozásában l. *Wimmer, J.:* Gesundheit i. m. 44–45.

rekció vagy módosítás nélkül helyezte hatályba, s továbbította a törvényhatóságokhoz. Lényegi változás e tekintetben akkor következett be, amikor 1737 végén a Török Birodalomból behurcolt pestis elleni védekezés hatékony megszervezése érdekében 1738 augusztusában kelt királyi leirat utasította a Helytartótanácsot önálló magyarországi Egészségügyi Bizottság (*commissio sanitatis*) felállítására.[26] Tagjainak összetételét tekintve vegyes bizottságként (*commissio mixta*) működött, mivel számos olyan üggyel kellett foglalkoznia, amelyeknek a Helytartótanács és a Pozsonyi Kamara hatáskörét egyaránt érintő, közigazgatási és pénzügyigazgatási vonzata is volt. A bizottság 1738 szeptemberében Esterházy Imre (1664–1747) esztergomi prímás-érsek elnöklete alatt[27] kezdte meg munkáját. Tagjainak sorában két kamarai, két helytartótanácsi tanácsos, Pozsony város magisztrátusának két tanácsosa, valamint egy szintén Pozsonyban működő orvos foglalt helyet. A kezdetben heti rendszerességgel, majd működésének utolsó időszakában jóval ritkábban ülésező bizottság munkájában jegyzőkönyvvezetői minőségben részt vett a Helytartótanács egyik titkára is.[28] A bizottsági üléseken tárgyalt ügyekben hozott határozatokat rendszerint jelentés (*relatio*) formájában a teljes tanácsülés elé terjesztették, s a problematikusnak ítélt, vagy nagyobb horderejű, jelentősebb ügyek útja azután a Kancellárián keresztül vezetett Bécsbe az uralkodóhoz, illetve az udvari kormányszervekhez (elsődlegesen az Udvari Egészségügyi Deputációhoz, vagy Udvari Kancelláriához, illetve innen az Államtanácshoz), de adott esetben a szűken vett tudományos szakvéleményezési és minőségbiztosítási ügyekben a bécsi orvosi fakultáshoz.

A hivatalosan 1776-ig működő Egészségügyi Bizottság[29] tevékenysége működésének első időszakában a járványügy koordinálására korlátozódott. Az egészségügy Bécs-

[26] Az 1738. augusztus 26-án kibocsátott királyi leiratot alig egy héttel később, szeptember 3-án közvetítette a Magyar Királyi Kancellária az azt hatályba helyező Helytartótanács felé. A leirat a bizottság tagságának összetételén kívül nyolc pontba szedve részletesen szabályozta a pestis elleni védekezéssel kapcsolatos intézkedéseket, amelyeket a Helytartótanács minden törvényhatóságnak és alsófokú hivatalnak megküldött. A leirat egészen röviden, csak általánosságban rendelkezett a bizottság feladatairól, hangsúlyozva, hogy tevékenysége az ország általános egészségügyi viszonyaira való felügyeletre irányuljon. A leirat szövegét l. *Franciscus Xaverio Linzbauer:* Codex sanitario medicinalis Hungariae. I–III. Budae 1852–1861. II. 91–95. („Posonii commissio sanitatis delegatur")

[27] A bizottság elnöki pozíciójának betöltésével kapcsolatban még 1738 őszén több királyi utasítás érkezett a Helytartótanácshoz. 1738. november 3-án kelt leirat gróf Pálffy János (1664–1751) országbírót nevezte ki elnöknek (Uo. II. 106.), de alig több mint egy héttel később kiadott újabb leirat már ezt úgy módosította, hogy az esztergomi prímás-érsek töltse be továbbra is az elnöki pozíciót, akit távollétében a mindenkori országbíró helyettesítsen. (Uo. II. 110.)

[28] A többi állandó bizottsághoz hasonlóan az Egészségügyi Bizottság is a fennmaradt jegyzőkönyvek tanúsága szerint működésének első, 1754-ig tartó időszakában heti rendszerességgel ülésezett. 1754-től, amikor a Helytartótanács ügyintézésében az állandó bizottságok szerepe a megelőző időszakhoz képest jóval hangsúlyosabb lett, az Egészségügyi Bizottság tagjai heti két alkalommal gyűltek össze. Működésének utolsó időszakában 1769-től, amikor a Helytartótanács ügykezelésében áttértek az előadói rendszerre, a bizottság szerepe valójában formálissá vált. *Ember Győző:* A Magyar Királyi Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Bp. 1940. 21,. 27.

[29] Mária Terézia 1776. január 10-én kiadott leiratában rendelte el az Egészségügyi Bizottság felszámolását azzal, hogy a jövőben minden egészség- és betegségüggyel kapcsolatba hozható kérdést a teljes tanácsülésen tárgyaljanak meg. A rendelet ugyanakkor arra is kitért, hogy különleges, vagy urgens (pl. járványok esetében) esetek megtárgyalása előtt a kamara által

ből irányított birodalmi instrumentalizálásának szándékát jelző jogalkotási, oktatási és adminisztratív természetű reformtörekvésekkel párhuzamosan az 1750-es évek közepétől azután a járványos betegségek regisztrálásán, terjedésük megakadályozásán, illetve preventív intézkedések foganatosításán kívül működésének fókuszába kerültek mindazok a szakvéleményezéssel, orvosi jelentések kiértékelésével, szűrésével, a különböző szintű gyógyítók minőségbiztosításával, működésük validációjával-autorizálásával (diplomahitelesítések, vizsgáztatási és approbációs eljárások) összefüggő feladatkörök, amelyek elvben a Magyarországon 1770-ig nem létező orvosi fakultás hatáskörébe tartozhattak volna. Mindemellett a bizottság végezte a vonatkozó uralkodói rendeletek szakmai véleményezését, a lokális viszonyokhoz történő adaptációját, a középszintű igazgatás felé történő közvetítését és végrehajtásuk kontrollálását. Mindebben az érdemi munkát egyértelműen a bizottság orvos tagja végezte. A bizottság orvos delegáltjainak sorában az alig egy esztendeig működő Koller Györgyöt 1739-ben a bécsi származású, a padovai egyetemen orvosdoktori oklevelet szerzett Perbegg József Károly (1702–1787/1788?) követte, előbb tagként (*membrum*), majd 1742-től tanácsosi (*consiliarius*) minőségben.[30] Miután 1761-ben Perbegg doktort saját kérésére Mária Terézia felmentette bizottsági pozíciója alól,[31] funkcióit a következő két esztendőben a bolognai egyetemen doktori fokozatot szerzett és Pozsonyban működő orvos, Sgolanits József (1702–1785) hivatalos kinevezés nélkül látta el. Végül az 1763. június végén kiadott uralkodói leirat értelmében Sgolanits előbb a bizottság rendes tagjaként, majd 1765-től a bizottság hivatalos működésének végéig tanácsosi minőségben folytatta munkáját.[32]

---

kijelölt tanácsos és egy orvos bevonásával alkalmai bizottságot kell kiállítani és helyzetfelmérés céljából a helyszínre küldeni. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. II. 702–703.

[30] Perbegg József (a forrásokban többféle névváltozat szerepel: Perbegh, Berbekk) tanácsosi rangra emeléséről szóló, 1742. szeptember 10-én kelt uralkodói leiratot l. uo. II. 199.

[31] Perbegg doktor 1761. augusztus 27-én kelt beadványában megromlott egészségi állapotára és a bizottságban betöltött pozíciójából adódó, különösen az orvosok, sebészek, bábák vizsgáztatásához kapcsolódó feladataiból adódó túlterheltségre hivatkozva arra kérte a Helytartótanácsot, járjon el az uralkodónál, hogy funkciójából felmentse. Mária Terézia elfogadva Perbegg érvelését, pozíciójából felmentette. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) C 37 Helytartótanácsi Levéltár, Acta sanitatis, Lad. A. Fasc. 20./1761. Perbegg Helytartótanácshoz intézett levelének tartalmi kivonatát Daday András is közli: *Daday András:* Újabb kuriózumok az orvostudomány magyarországi történetéből. Bp. 2005. 101–102.

[32] Sgolanits József (a forrásokban többféle névváltozat szerepel: Skolanits, Skolanics, Skollanich, Sgolanitz, Spolarics) a soproni jezsuita gimnáziumban végzett középfokú tanulmányait követően 1740-ben a bécsi egyetemen szerzett filozófiai magisztrátust, majd ugyanitt kezdte meg orvosi tanulmányait, orvosdoktori oklevelét 1745-ben Bolognában szerezte meg. Sgolanits tanulmányairól a bécsi és a bolognai egyetem matrikuláit l. *Kiss József Mihály:* Magyarországi diákok a bécsi egyetemen 1715–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 2.) Bp. 2000. 46. (A bécsi egyetemi matrikulában Sgolatits neve Spolaricsként szerepel) és *Szlavikovszky Beáta:* Magyarországi diákok itáliai egyetemeken 1526–1918. I. Rész. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16.) Bp. 2007. 42. (A bolognai egyetem matrikulájában Sgolanits neve Sgolanitzként szerepel). Sgolanits egészségügyi bizottsági tagságával kapcsolatban a Helytartótanács 1763. június 16-án kelt, az uralkodóhoz intézett helytartótanácsi felterjesztésben kiemeli, hogy a Perbegg felmentése óta eltelt időben a pozsonyi orvos aktív szolgálatot teljesített különösen a külföldön oklevelet szerzett orvosok approbációs vizsgáinak bonyolítása, valamint a déli határnál kisebb lokális pestisjárvány sújtotta övezetbe kiküldött speciális bizottságok munkájában: MNL OL C 37 Lad. A. Fasc. 20./1763. A felterjesztés tartalmi kivonatát közli: *Daday A.:* Újabb kuriózumok i. m. 103. Mária Terézia elfogadva a helytartótanácsi felterjesztést, 1763. június 30-án kiadott leiratá-

Az Egészségügyi Bizottság a gyógyítók minőségbiztosításához kapcsolódó érdemi approbációs munkát valójában Mária Terézia 1756-ban kiadott rendelkezése nyomán kezdte meg. A rendelet előírta, hogy bármely külföldi orvos, vagy physicus-orvos és kiváltságos ipartestületbe nem tartozó sebészmester nem folytathat egyetlen törvényhatóságban sem hivatalos gyógyítói gyakorlatot mindaddig, amíg Pozsonyban az Egészségügyi Bizottság orvos tanácsosa, Perbegg doktor előtt sikeresen számot nem adott szakmai kompetenciáiról, elméleti és gyakorlati felkészültségéről.[33] Optimális esetben a gyakorlatban ez azt jelentette, hogy a külföldi egyetemen megszerzett diplomával a tanulmányútjáról hazatérő orvosdoktor jelentkezett Pozsonyban, és csak miután megkapta a sikeresen abszolvált vizsgáról szóló tanúsítványt, kezdhette el hivatalos működését gyakorló orvosként, vagy pályázhatott törvényhatósági fizikátusi álláshelyre. Minden adminisztratív jellegű nehézség ellenére ez a kötelezően előírt vizsga nemcsak így vagy úgy minősített, hanem lehetőséget adott a vizsgára kötelezett személy hivatalos számbavételére, megismerésére, s általában a hivatalok számára az adott személy láthatóvá tételére.[34] Másfelől eme approbációs procedúra révén a tudásszervezés rendszerébe egy olyan eszköz került beépítésre, amelynek segítségével meghatározásra kerülhetett az általánosan elfogadható alkalmasság szintje, minősége, a jó és rossz kategóriái, s az egyén közjót szolgáló „felhasználhatósága". Kimutathatóan már az 1750-es évek végétől rendszeres gyakorlattá vált, hogy a bizottság orvos tagja különösen eme validációs-legitimációs feladatok elvégzéséhez amolyan „külső munkatársként" egyidejűleg több pozsonyi orvos segítségét is igénybe vette.[35] Ennek ellenére a bizottság sem igazgatási, sem szakmai-tudományos tekintetben

---

ban Sgolanitsot az Egészségügyi Bizottság rendes tagjává emelte. L. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. II. 403–404. Sgolanits diplomájának, a bolognai Santa Maria della Morte, a bécsi Dreifaltigkeits-Hospital és a Hospital der Barmherzigen Brüder kórházakban végzett 'praxis clinica' stúdiumairól szóló tanúsítványok, valamint az Egészségügyi Bizottságban az 1765. május 20-án elnyert tanácsosi kinevezésének hiteles másolati példányait l. MNL OL C 66 Helytartótanácsi Levéltár, Departamentum sanitatis, 78. cs. 22. kf./1783-84.

[33] Az 1756. július 29-én kiadott és augusztus 3-án a Helytartótanács által hatályba helyezett uralkodói rendeletet l. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. II. 327–328.

[34] Perbegg József doktor az approbációs eljárás első, az 1756 és 1759 közötti időszakában végzett munkáról 1760-ban tett jelentést a Helytartótanácsnak. A jelentésből kiderül, hogy a jelzett időintervallumban összesen hét, nagyrészt protestáns német és holland egyetemeken végzett orvost vizsgáztatott le pozitív végeredménnyel. Perbegg kimutatásában megadta minden esetben az orvosdoktori oklevél megszerzésének helyét és idejét, a vizsgázó származási helyét és vallási felekezetét, valamint a nála abszolvált vizsga időpontját. A vizsgázók között volt az Utrechtben végzett Weszprémi István, Ehrlinger Lajos József (Rómában szerzett fokozatot), Elhard János Kristóf (Lipcse), Johannes Procopius (Erlangen), Szathmári Pál (Franeken), Dombi Sámuel (Utrecht), Doemock/Dömök Mihály (Bázel). További szakmai pályafutások során valamennyien sikeres physicus-orvosi, vagy gyakorló orvosi gyakorlatot folytattak Magyarországon. A jelentésben szerepel még további egy gyógyszerész és összesen tizenkét sebész, fürdős, illetve kőmetsző. MNL OL C 37 Lad. A. Fasc. 24. Nr. 1./1760.

[35] A rendelkezésünkre álló források tanúsága szerint az Egészségügyi Bizottság gyakorlatában ezek a rendszerint két-három órás approbációs vizsgák többnyire a vizsgáztató orvos szakmai elkötelezettségétől függően, változó színvonalon zajlottak. Ezt a gyakorlatot autorizálta és tette hivatalossá Mária Terézia 1761-ben, amikor az Egészségügyi Bizottság felhatalmazást kért, hogy a vizsgáztatások alkalmával esetenként a Pozsonyban működő orvosok közül hármat kiválaszthasson erre a feladatra. L. MNL OL C 37 Lad. D. Fasc. 5./1761.

nem pótolhatta a hiányzó orvosi fakultást: az ügyeket sem mennyiségileg, sem minőségileg nem volt képes — mint egyedüli grémium — professzionálisan kezelni. Mindazonáltal az Egészségügyi Bizottság, működésének közel négy évtizede alatt az egészségügy-igazgatás területén a különböző szintű gyógyítók szakszerűsítését, a physicus-orvosok autoritásának erősítését szorgalmazó koncepcióra épülő, rendeletek, normatívák, utasítások formájában Bécsből a Helytartótanácshoz érkező birodalmi stratégiák hazai adaptációja során egyszerre töltött be egyfajta szűrő és ugyanakkor a Monarchia központi kormányszervei felé a lokális érdekeket, specifikus adottságokat közvetítő szerepet.

Az Egészségügyi Bizottságnak ez a kettős — szűrő-közvetítő — szerepe jól nyomon követhető azokban a korai, az 1740-es és 1750-es évekre regisztrálható törekvésekben, amelyek a magyarországi viszonyokra jellemző oktatási és egészségügy-igazgatási infrastruktúra hiányos voltából kiindulva, egyúttal a hiátusokra megoldásokat keresve arra irányultak, hogy az egészségügyi szolgáltatók és szolgáltatások meglehetősen heterogén világában a hazai politikai, kulturális hagyományokhoz illeszkedő, országosan egységes módon érvényesíthető normarendszert alkossanak. Az önálló utakat kereső egészségügyi jogalkotásra tett kísérletek sorában az első a 'Torkos-Taxa'-ként számon tartott határozat, amelyet 1745 júniusában adott ki a Helytartótanács.[36] Eredetileg 1742 júniusában Torkos Justus János (1699–1770) Pozsony város physicus-orvosa kapott felkérést egy országos patika-árszabvány összeállítására.[37] Az 1744 őszére elkészített árszabványt az Egészségügyi Bizottság — miután Torkos doktor részvételével megtárgyalta — a gyógyítók három fontos csoportja, a patikusok, sebészek és bábák számára munkavégzésük során követendő viselkedési szabályokkal és kötelezettségekkel, valamint egy sebészi díjtáblázattal egészítette ki. A foglalkozási utasításokkal bővített Taxa szerkezeti és tartalmi elemei azt mutatják, hogy a különböző lokalitások adott körülményekhez és feltételrendszerhez szabott céhes szabályzatokban, bábarendeletekben, patikai díjtételekben már korábban rögzített és kipróbált modellek normatív összegzése mellett, a 18. század közepétől a Habsburg birodalmi egészségügy-igazgatás és jogalkotás intézményi és kodifikációs hátterének kialakításában meghatározó porosz minta már a van Swieten-i reformok előtt, önálló recepciós útvonalon is eljutott Magyarországra. Torkos doktornak, mint a hallei egyetem végzettjének[38] feltétlenül ismernie kellett a 17. század utolsó harmadától kiadott porosz orvoslási rendeleteket, így az 1725. évi Orvoslási

[36] Az 1745. június 15-én helytartótanácsi határozatként kiadott, foglalkozási utasításokkal kiegészített Taxa latin nyelvű szövegét l. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. II. 214–219. magyar nyelvű szövegét közli: *Balázs P.:* Mária Terézia i. m. II. 381–386.

[37] A gyógyszerészeti árszabvány összeállítására vonatkozó, Torkosnak szóló helytartótanácsi határozat szövegét l. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. II. 195.

[38] Torkos Justus János a hallei egyetem matrikulái szerint 1721 és 1725 között volt az orvosi fakultás immatrikulált diákja. L. *Tar Attila:* Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789. Bp. 2004. 134. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11). Torkos 1725. június 6-án kiállított, 1754-ben a Helytartótanács egészségügyi Bizottságának megküldött diplomamásolatát l. MNL OL C 37 Lad. A Fasc. 33. no. I. II. köteg/1754. Magyarországi diákként július 14-én iratkozott be a medicina fakultásra, diplomáját 1725. június 1-jén állították ki.

Ediktumot is, amelynek közvetlen hatása a legegyértelműbben a sebészek szolgáltatásaihoz kapcsolódó díjtételek megállapításában mutatható ki.[39] Bár a Taxa az orvosi hivatásra nézve explicite nem fogalmaz meg foglalkozási szabályokat, a három egészségügyi szolgáltató csoportnak szóló, lényegében viselkedési kódexként értelmezhető utasítások egyik legfeltűnőbb sajátossága az akadémikus orvosi tudás — a vonatkozó porosz kodifikációkban is megjelenő — autoritását hangsúlyozó, az orvosokat a többi gyógyító fölé helyező koncepció.[40] Ehhez szorosan kapcsolódó további súlyponti tartalmi elem a patikusok, sebészek, bábák szakmai kompetenciáinak egységes irányelvek nyomán történő, központi államigazgatási szintű validációja és működésük legitimációja. Hogy maga az engedélyezési eljárás konkrétan milyen formában, milyen intézményes keretek között történjék, nem került kidolgozásra, hiszen ebben az időben sem erre vonatkozó gyakorlat, sem infrastrukturális háttér nem állt még rendelkezésre. A latin, magyar, német és szlovák nyelven is kiadott 'Taxa pharmaceutica' elvben minden törvényhatóságra nézve kötelező érvényességgel bírt, amit egyébként maga Torkos nyomtatott ki saját pénzen ezer példányban.[41] Annyi bizonyos, hogy a Taxa a következő évtizedekben fontos hivatkozási alapját képezte minden egészségügy-igazgatással kapcsolatba hozható utasítás, rendelet vagy határozat kiadásának.

Az 1750-es évektől kerültek a bécsi kormányszervek érdeklődésének a középpontjába, ebben az időszakban már a gyógyítók foglalkozáscsoportjainak rendkívül differenciált, különböző rendű-rangú rétegeiből álló hierarchia csúcsán helyet foglaló orvosok. Az egészségügy-igazgatás van Swieten reformkoncepciójára épülő birodalmi stratégiájában az uralkodói rendeletek lokális szintű végrehajtásának, az alattvalók felé történő meggyőző kommunikációjának és minden egészség-, betegség- és közegészségügyet érintő jelenséggel kapcsolatos adat és információ gyűjtésének, szűrésének, a különböző igazgatási szintek közötti áramoltatásának személyi meghatározóiként az ún. physicus-orvosok jelennek meg. Ez azt jelentette, hogy a 18. század második felében összeállított és kiadott, különböző területi érvényességű jogforrásokban is rögzítésre került programmá vált a dokumentálhatóan már a 16. század óta birodalom-szerte a nagyobb városokban alkalmazott és fizetett, rendszerint meghatározott közfeladatok elvégzésére is kötelezett orvosok[42] állami szolgálat felé fordítása, kvázi hi-

[39] Az 1725. évi porosz Orvoslási Ediktum magyarországi recepciójáról l. *Balázs P.:* Mária Terézia i. m. II. 38–39., 45–46.

[40] Az orvosi autoritást kiemelő szöveghelyek mindhárom szóban forgó foglalkozáscsoport esetében hangsúlyozzák, hogy az orvosokkal szemben kellő udvariassággal és tisztelettel viseltessenek, kitérnek továbbá a szakmai határátlépés eseteire, meghagyva, hogy az egészségügyi szolgáltatók hierarchiájában a különböző szinteken működő (hivatalos) gyógyítók minden különleges szaktudást igénylő esetben forduljanak az orvoshoz, illetve tartsák szem előtt annak előírásait. L. *Balázs P.:* Mária Terézia II. 386–382.

[41] Az 1765. szeptember 16-án kelt helytartótanácsi határozat elrendelte a bécsi gyógyszerészeti Dispensatorium használatát. A Dispensatorium szövegéhez fűzött megjegyzésekből kiderül, hogy a Torkos doktor által húsz évvel korábban ezer példányban kinyomtatott patikaárszabványból még nyolcszáz darab van nála. L. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. II. 419.

[42] A physicus-orvos (fizikus) elnevezés arra utal, hogy az orvosnak ismernie kellett az emberi test felépítésén és működésén kívül a természet, az embert körülvevő fizikai világ és környezeti tényezők teljes spektrumát. A fizetett törvényhatósági orvosok közfeladatai közé tartozott a

vatalnoki szerepkörrel való felruházása, az állások betöltéséhez szükséges feltételrendszer szabályozása, s általában eme pozíció új funkcionális elemekkel történő folyamatos bővítése. A physicus-orvosi státusz újradefiniálása tekintetében az örökös tartományokra nézve meghatározó 1753. évi Medizinalordnung kiadása előtt az oktatási és egészségügy-igazgatási hiátusokkal küzdő Magyarországon napirendre került a folyamatos túlterheltséggel küzdő, különösen a minőségbiztosítási feladatokkal sokszor nem, vagy csak részben megbirkózni képes Egészségügyi Bizottság mellett a hazai egészségügyi szervezetrendszer másik pilléreként működtethető physicus-orvosi hálózat koncepciózus kiépítése. Mária Terézia 1752-ben elrendelte, hogy minden törvényhatóság alkalmazzon legalább egy közpénzből fizetett orvost.[43] Az állások betöltését a Helytartótanácsnak a következő évtizedekben időről időre újabb utasításokkal kellett szorgalmaznia, egyrészt eme meghatározó egészségügy-igazgatási funkció betöltéséhez szükséges képzettséggel rendelkező orvosok hiánya, másrészt az egyes törvényhatóságok huzavonája miatt. Ezen a helyzeten egészen II. József uralkodásáig valójában nem sokat változtatott az sem, hogy — az osztrák örökös tartományok hatályos rendeletekben is rögzített gyakorlatával[44] ellentétben —Magyarországon kezdettől fogva alkalmaztak protestáns vallású physicus-orvosokat. Ez a gyakorlat ugyancsak a hazai orvoskar hiányára vezethető vissza, hiszen a nagyszombati egyetem orvoskarral történő bővítése előtt, és még azon is túl, minden orvosi diploma külföldi volt. A 'peregrinatio medica hungarica'-ban részt vevők jelentős hányada az ország protestánsok lakta területeiről, illetve ezen régiók középfokú képzési központjaiból került ki.

Éppen a fentiekben körvonalazott oktatási és igazgatási intézmények teljes hiánya, illetve a pozsonyi Egészségügyi Bizottság korlátozott kapacitása okán fel sem merülhetett az 1753. évi, a physicus-orvosok működését, alkalmazásuk feltételrendszerét is szabályozó Medizinalordnung Magyarországra történő kiterjesztésének gondolata. Mindazonáltal már a 18. század közepén születtek egyéni, vagy az Egészségügyi Bizottság kebelében tervezetek, konkrét javaslatok a hazai egészségügyi szervezetrendszerben megmutatkozó hiányok enyhítésére, illetve lehetőség szerinti kiküszöbölésére. A Helytartótanács

---

szegény, nincstelen betegek ingyenes ellátása, gyilkosságok és egyéb testi sértéssel járó bűnesetek felderítése során orvosi szakvélemény megfogalmazása, az embert és az állatállományt sújtó járványos megbetegedéseknek a városi magisztrátusok felé történő bejelentése. Magyarországon elsősorban a felvidéki nagyobb városokban már a 16. század első felében alkalmaztak fizetett orvost. A korai példák sorában említjük a lengyel származású, 1531-től Kassán alkalmazott András doktort, aki évi 80 magyar forintot, lakást, tűzifát és egy hordó bort kapott fizetésül. L. *Magyary-Kossa Gyula:* Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből. I–IV. Bp. 1929–1940. III. 155. 1565-ben Curtius Kristófot 100 forint évi fizetéssel alkalmazta Selmecbánya. L. Uo. 212. Sáros vármegye 1601-ben évi 50 Ft fizetéssel vette fel Fabuschi (vagy Fabuschig) György orvosdoktort. L. Uo. 301.

[43] Az 1752. október 20-án kiadott (a Helytartótanács által október 26-án hatályba helyezett) királyi rendelet a fizetett orvosok alkalmazásának kötelezettségén túl, utasította a törvényhatóságokat arra is, hogy azokban a vármegyékben, ahol sebészcéh nem működik, saját költségén, a 'vármegyei kasszából' alkalmazzon sebészt. A rendelet szövegét közli: *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. II. 279–281. ('Constitutio Physicorum et Chirurgorum comitatensium')

[44] A vonatkozó 1753. január 1-jén kiadott uralkodói utasítást l. *Kropatschek, J.:* Sammlung i. m. II. 11. Az 1755. március 27-én kiadottat Uo. III. 175.

Egészségügyi Bizottsága 1751 novemberében tárgyalta az utrechti egyetemen orvosdoktori fokozatot szerzett Perlitzi János Dániel (1705–1778) Nógrád vármegye Losoncon működő physicus-orvosa által már 1742-ben elkészített tervezetet. Az 1769-ben a nagyszombati egyetem orvoskarral történő bővítésével megvalósult fakultással ellentétben, Perlitzi egy Pesten alapítandó önálló Orvosi és Sebészeti Kollégium felállítására tett javaslatot. A négy részből álló, részletesen kidolgozott tervezetben kitért mindazon hátrányos következményekre, amelyek a hazai orvos- és sebészképzés hiányából származnak. Majd tizenegy pontban foglalta össze azokat a szakszerű egészségügy-igazgatáshoz és a gyógyítók munkájának minőségbiztosításához kapcsolódó előnyöket, amelyek az általa javasolt képzési centrum révén biztosítva lennének (vizsgáztatási jogosítvány, kuruzslók szűrése, peres ügyek intézéséhez szükséges szakvélemények kiadása, rendszeres patikavizitációk koordinálása). Az utolsó két részben pedig az általa elképzelt kollégiumban oktatott tárgyakra, infrastrukturális háttérre, valamint az intézmény felállításához szükséges pénzügyi alapok előteremtésének módozataira tett javaslatot.[45] Perlitzi tervezetében egy olyan intézmény körvonalai jelennek meg, amelyhez hasonló a hagyományos, javarészt elméletorienált orvosi képzést nyújtó univerzitások alternatíváiként alapított, inkább az orvosi gyakorlathoz kötődő kompetenciák elsajátítását előtérbe helyező oktatási központok működtek több európai városban (például Párizsban, Berlinben). Joggal feltételezhetjük, hogy Perlitzi külföldi tanulmányútja során maga is ellátogatott ezekbe.[46] Tervezetét azonban az abban felsorakoztatott minden racionális érvrendszer, konkrét tartalmi vonatkozások ellenére a Helytartótanács elvetette.

1755 augusztusában az Egészségügyi Bizottsági ülésen tárgyaltak a jelenlévő tagok, köztük Perbegg József arról, miként lenne lehetséges a hatékony, önálló magyarországi egészségügy-igazgatás megszervezése. Az ülésről készült, a Torkos-Taxához hasonlóan közvetlen porosz kodifikációs mintát kö-

[45] Perlitzi (nevét nem egységesen írta, az általa használt további változatok: Perlitzy, Perliczy, Perliczi, Perlicy) latin nyelven írt ('Projectum de studio medico-chirurgico in Hungaria fundando') tervezetét 1751. november 8-án tárgyalta a Helytartótanács, ami azonban elutasításra került. A tervezetet a hozzá csatolt, a királynőnek szóló kísérőlevéllel együtt Linzbauer közölte. L. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. 1852. II. 270–277. A tervezet kísérőlevél nélküli szövegét közölte. *Antall József – R. Harkó Viola – Vida Tivadar:* Perlitzi tervezete orvosi és sebészeti főiskola létesítésére. Orvostörténeti Közlemények (1969: 51–53. szám) 261–271. (az idézett szövegrészt l. 262.) Perlitzi személyéről és munkásságáról (kéziratos és nyomtatott műveinek jegyzékével) igen alapos feldolgozás: *Szelestei N. László:* 18. századi tudós-világ. I. Perliczi János Dániel (1705–1778). Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1978. Bp. 1979. 407–437. (A tervezetre vonatkozóan itt különösen 420–422.)

[46] Perlitzi miután 1728-ban Utrechtben orvosdoktori fokozatot szerzett közel egy éves tanulmányútra indult. Útja során többnyire néhány napot, vagy akár több hetet is eltöltött egy-egy, a korszak orvosi tudományossága szempontjából fontos városban, hogy — miként Weszprémi Istvánhoz írott leveleiben fogalmaz — „tudósokkal és espitályokban való medicusokkal, chirurgusokkal, operátorokkal" ismerkedjen meg. A tervezet szempontjából különös jelentőséggel bírhat, hogy mintegy két hetet töltött Párizsban, ahol számos kórház és az 1640-ben alapított Jardin Royal des plantes kínálhatott számára követendő mintát. Perlitzi úti emlékeit tartalmazó, Weszprémihez írott magyar nyelvű levelének kritikai kiadását l. *Szelestei N. L.* (kiad.)*:* Weszprémi István levelezése. Bp. 2013. 18–27. (itt különösen 20–21.)

vető jegyzőkönyv[47] lényegében egy normatervezetként is értelmezhető, amely azonban szintén csak tervezet maradt. A Planum foglalkozik az egészségügyi szolgáltatók, kiemelten a Torkos-Taxában nem tárgyalt gyakorló és physicus-orvosok, vándorgyógyítók (szemészek, kő- és sérvmetszők, vándor-gyógyszerárusok, foghúzók) szakmai tudása megismerésének, működésük feltérképezésének és kontrollálásának lehetőségeivel, javaslatot tesz továbbá a nagyszombati egyetem orvosi fakultással történő bővítésére. A bizottság is a Magyarországon nem létező orvosi fakultást, mint az egészségügy-igazgatásban meghatározó szerepet játszó intézményként kezeli, amelyet a szakvélemények, működési engedélyek, külföldön megszerzett képesítésének szakszerű legitimációs szerveként pozícionál. Részletesen kitér továbbá az orvosok hivatalos alkalmazásának menetére, diplomahitelesítésük orvoskar hiányában lehetséges, a Helytartótanács illetékességébe utalt eljárásrendjére. Mindezen túl négy pontból álló viselkedési kódexet fogalmaz meg az orvosok számára, amely kiterjed az orvosok egymás közötti és más gyógyítók irányában követendő magatartásra, a patikavizitációk rendjére, valamint járványügyi kötelezettségeikre.

Az 1770. év több szempontból is cezúrát jelentett a magyarországi egészségügy-igazgatás további alakulása és működtetése szempontjából: ebben az évben indult meg az oktatás a Mária Terézia által 1769. november 7-én kiadott intimátumával a nagyszombati egyetemen létrehozott orvoskaron. Ugyancsak 1770-ben az európai viszonylatban is igen korszerű foglalkozási és járványügyi szabályozást tartalmazó Generale Normativum kiadásával zárult le egy közel két évtizeden át tartó, a Habsburg Monarchia, s ezen belül Magyarország egészségügyi szervezetrendszerének legiszlatív kereteit hosszú időre meghatározó jogalkotási folyamat. Magyarországra vonatkozóan a Bécsben 1770. január 2-án német nyelven kiadott 'Hauptsanitätsnormativ' Sgolanits József által készített latin nyelvű adaptációját több mint nyolc hónappal később, szeptember 17-én adta ki az uralkodó, amit a Helytartótanács október 4-én helyezett hatályba.[48] A szöveg latinra fordítása és értelmezése szempontjából a legnehezebb feladatot kétség kívül az alapvetően az örökös tartományok egészségügyi szervezetrendszerére, már többé-kevésbé működő intézményeire szabott foglalkoztatási szabályok magyar viszonyokra történő adaptációja és ennek szövegszerű megfogalmazása jelentette.[49] Az orvosok működésére vonat-

[47] A 'Planum Regulationis in Re Sanitatis' címmel készült jegyzőkönyv latin nyelvű szövegkiadását l. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. 303–307. A tervezet magyar nyelvű kiadását l. *Balázs P.:* Mária Terézia i. m. II. 386–393. A tervezetben az 1685. és 1725. évi porosz Orvoslási Ediktumok szövegszerű, vagy meghatározó tartalmi elemeinek közvetlen átvételét Balázs Péter mutatta ki: Uo. I. 48–52.

[48] *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. 35–571. Az Egészségügyi Főszabályzat magyar nyelvű szövegkiadását l. *Balázs Péter:* Generale Normativum in Re Sanitatis 1770. Szervezett egészségügyünk 1770-es alaprendelete. Piliscsaba–Bp. 2004. 37–88.

[49] Az adaptációs munkálatok kapcsán intenzív levélváltás alakult ki az udvar, illetve az uralkodó és a Helytartótanács között, amely jól illusztrálja Bécs és Magyarország közötti, bizonyos kiigazítások érdekében folytatott egyeztetési és egyezkedési folyamatot. A kapcsolódó levelezésből válogatott szövegkiadást l. *Balázs P.:* Mária Terézia i. m. II. 414–419. Az egyik legproblematikusabb része a Főszabályzatnak éppen az orvosok alkalmazásának előfeltételeként megjelölt „az örökös tartományok valamely, orvosi fakultással is rendelkező egyetemén" szerzett diploma. Mivel a Főszabályzat kiadásának és hatályba helyezésének időpontjában a nagyszombati orvoskaron még

kozó, összesen kilenc pontban összegzésre került foglalkozási szabályzat tartalmazta mindazon hivatalos alkalmazásukra vonatkozó előfeltételek, viselkedési szabályok, kötelezettségek (sebészek, patikusok, bábák fölötti, oktatási és vizsgáztatási feladatokat magában foglaló szakmai felügyelet gyakorlása, évenkénti patikai vizitációk lefolytatása, jelentési kötelezettség, a physicus-orvosok inspekciós útjai során a napidíjak és útiköltségek elszámolását érintő általános szabályok, preskripciók további ismeretszerzésre, folyamatos „önképzésre") általános érvényű megfogalmazását, amelyek implementációja, konkrét „kivitelezésének" módja a következő évtizedekben kiadott uralkodói és helytartótanácsi utasításokban került pontosításra.[50]

A nagyszombati egyetem orvosi fakultással történő bővítését követően minden oktatási, vizsgáztatási, és általában minden, orvosi szakértelmet igénylő egészségügyi jelenség kezelésével kapcsolatos feladatot a Helytartótanács a fakultásnak közvetített. Ezzel párhuzamosan vált formálissá a rendszeres Egészségügyi Bizottság működése, majd 1776. évi megszüntetését követően 1783-ig, a II. József-féle ügyosztályi rendszer kialakításáig a Helytartótanács csak különleges esetekben, elsősorban járványok idején rendszerint egy kamarai tanácsosból és egy orvosból álló alkalmi bizottságokat küldött a helyszínre. A folyó ügyeket a fakultás professzorainak előzetes szakmai véleményét kikérve a Helytartótanács a teljes ülésen tárgyalta meg.

II. József egyeduralkodásának időszakában lényegében folytatta az anyja által megkezdett, a Monarchia területi integrációját, az állami szféra erősítését, s általában a fizikai és humán erőforrásoknak a korábbiakhoz képest hatékonyabb mobilizálását szolgáló, az életvilágok valamennyi területére, így az egészségügyi szervezetrendszer működésére is kiterjedő strukturális reformokat. A rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy az egészségügyi reformok az 1780-as években egy második, az előző évtizedekhez képest inkább a konkrét tartalmi elemeket, a szakmaiságot, a hatékonyságot, a hasznosságot és hasznosíthatóságot az előtérbe helyező fázisba léptek. Ez jól nyomon követhető mind a Mária Terézia időszakában kialakított legiszlatív és intézményi alapstruktúra még hiányzó, vagy kidolgozatlan szerkezeti elemeinek pótlására és finomítására, mind a rendszer működtetésében kulcsszerepet játszó physicus-orvosok számszerű jelenlétének, elsődlegesen a minőséget képviselő szakmai súlyának erősítésére irányuló uralkodói törekvésekben. Fontos ugyan-

---

nem indult meg az oktatás, ezért a latin nyelvű adaptációba bekerült egy előkészületben lévő uralkodói rendeletre történő utalás, amelynek értelmében a nagyszombati orvoskar is megkapta az approbációs jogosítványt. Az 1771. április 22-én kiadott, május 6-án hatályba helyezett rendeletet l. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. II. 579–582. (az approbatio rendjét az orvosok, sebészek és bábák vonatkozásában a rendeletként kiadott orvoskari statutum 8. pontja szabályozza).

[50] A Főszabályzat adaptációja során a lokális viszonyok figyelembe vételét jól illusztrálja, hogy Mária Terézia még 1770 áprilisában utasította Helytartótanácsot, hogy a foglalkozási szabályokat az adott helyhatóságban használatos nyelvekre fordítsa le. A gyakorlatban a Generale Normatívum törvényhatóságok szintjén történő végrehajtása során az történt, hogy rendszerint az adott lokalitás physicus-orvosa végezte el a fordítást valójában csak bábainstrukciók vonatkozásában, sokszor érdemlegesen átszerkesztve, tartalmilag egyszerűsítve az eredeti szöveget. Az egyes törvényhatóságok a Főszabályzat végrehajtásáról küldött jelentéseinek válogatott szövegkiadását l. *Balázs P.:* Mária Terézia i. m. II. 419–425.

akkor magunk előtt látni azt is, hogy József ezen törekvéseivel lényegében már létező intézmények és társadalmi gyakorlatok körét bővítette és kodifikálta.

II. József a Habsburg Monarchia tartományaira és országaira kiterjedően az egységesítés és központosítás céljával kialakított adminisztratív víziója[51] jelenik meg az egészségügyi adminisztráció hatékonyabb működésének elősegítése érdekében kiadott rendelkezéseiben is. Az egészségügy-igazgatás és a különböző szinteken működő gyógyítók képzésének területein végrehajtott, vagy csak tervezett reformjai ahhoz az egységesítés és a racionalizáció kritériumai mentén szervezett bürokratikus államapparátus létrehozására irányuló törekvéseihez kapcsolódtak, amelynek hivatalai, hivatalnokai és a hivatali munkához közvetett formában kapcsolódó középszintű szakigazgatás alkalmazottai (ide tartoztak a physicus-orvosok is) egy közös ügyön, a közboldogság elérésének projektumán dolgoznak. A megvalósításhoz szükséges körülmények és feltételek megteremtése érdekében fontos feladat volt a már meglévő igazgatási apparátus belső szervezetrendszerében a feladatkörök világos elkülönítésén, egyértelmű megfogalmazásán nyugvó kommunikáció folyamatosságának, az ügymenetek átláthatóságának biztosítása. A különböző szakigazgatási területeken, kiemelten éppen az egészségügyben meghatározó szerep jutott az adatok és információk hatékony gyűjtését, továbbítását, elosztását, megőrzését szolgáló munkamódszerek kidolgozásának és alkalmazásának. Az egyre komplexebbé váló ügymenetek standardizált ügykezelést, a tudás megfelelő, gyorsan áttekinthető tárolását és szűrését igényelték. Csakis egy egységes irányelvek alapján szervezett, folyamatosan kontrollált alkalmazottakkal működő regisztratúra volt képes kezelni azt a tetemes, rendeletek, utasítások, akták, jelentések alkotta

[51] II. József által a különböző szakterületek igazgatására kialakított bürokratikus szervezetrendszer a maga mechanikusnak tűnő gyakorlataival több kortársi kritikában, majd az utókornak mindenekelőtt a weberianus bürokrácia-koncepcióra épülő megítélésében mint a fantázia nélküli reprodukció, az egyhangú, lélek nélküli üzemszerűség, a szigorú hierarchikus rendbe szerveződő hivatalok és az uralkodói akarat végrehajtásán munkálkodó fegyelmezett hivatalnokok komplexumaként jelenik meg. Az újabb szakirodalom ezt a képet árnyalja, illetve részben revideálja, bemutatva a józsefi bürokratikus államszervezés strukturális reformjainak pozitív és negatív oldalait és azok hosszabb távú hatását. A bécsi központi kormányszervek és az osztrák örökös tartományok vonatkozásában a fontosabb feldolgozásokat l. *Waltraud Heindl:* Bürokratie, Staat und Reform. Überlegungen zum Verhältnis von Bürokratie und Staat im Aufgeklärten Absolutismus in Österreich. In: Etatisation et bureaucratie. Staatswerdung und Bürokratie. Symposion der Österreichischen Gesellschaft zur Erforschung des 18. Jahrhunderts. Hrsg. Moritz Csáky – Andrea Lanzer. Wien 1990. 39–48.; *Uő:* Gehorsame Rebellen – Bürokratie und Beamte in Österreich 1780–1848. (Studien zu Politik und Verwaltung 36.) Wien–Köln–Graz 1991.; *Peter Becker:* „Kaiser Josephs Schreibmaschine": Ansätze zur Rationalisierung der Verwaltung im aufgeklärten Absolutismus. Jahrbuch für europäische Verwaltungsgeschichte 12. (2000) 223–254.; *Uő:* Formulare als 'Fließband' der Verwaltung? Zur Rationalisierung und Standardisierung von Kommunikationsbeziehungen. In: Eine intelligente Maschine? Handlungsorientierungen moderner Verwaltung (19/20. Jh.). Hrsg. Peter Collin – Klaus-Gert. Lutterbeck. Baden-Baden 2009. 281–298.; *Irmgard Plattner:* Josephinismus und Bürokratie. In: Josephinismus als Aufgeklärter Absolutismus. Hrsg. Helmut Reinalter. Wien–Köln–Weimar 2008. 53–97.; Magyarország viszonylatában l. *H. Balázs Éva:* A nyolcvanas esztendők drámája. In: Magyarország története 1686–1790. Szerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. Bp. 1989. 1023–1123.; *Hajdu Lajos:* II. József igazgatási reformjai Magyarországon. Budapest 1982.; *Uő:* A közjó szolgálatában. A jozefinizmus igazgatási és jogi reformjairól. Bp. 1983.

iratfolyamot, ami a józsefi időszakot az egészségügy-igazgatás vonatkozásában is jellemezte.

II. József, amikor 1783-ban a gyorsabb, egyszerűbb, pontosabb ügyintézés elősegítése érdekében létrehozta a különböző ügykörök elkülönítésével az Egészségügyi Ügyosztályt, a Helytartótanács és az orvosi fakultás közötti együttműködés még szorosabbá vált, s a munkamegosztás körvonalai a korábbiaknál jóval egyértelműbben rajzolódtak ki. Minden közigazgatásilag orvosolható egészségügyi-rendészeti természetű üggyel kapcsolatos feladatot az ügyosztály hivatalnokai végeztek, a szaktudást igénylő ügyek pedig egyértelműen a fakultáshoz kerültek, ahol az egyes törvényhatóságoktól az ügyosztály közvetítésével beérkező egészségügyi jelentések feldolgozása, vagyis a konkrét feladatokat, problematikus helyzetek megoldását érintő szakmai ítéletalkotás, korrekció, redukció, adaptáció és szűrés elviekben a bécsi mintára kialakított metodika mentén történt.[52]

1786-ban az országos főorvosi hivatal (*protomedicus regni*) felállításával tovább differenciálódott a rendszer, tovább erősítve a szakmaiságot és az orvosi kompetenciákat.[53] Ezt a tisztet a következő év elejétől 1848-ig a mindenkori orvoskari igazgató töltötte be, aki egyúttal ellátta a budai és pesti kórházak felügyeletét, tagja volt a Helytartótanács Tanulmányi és Kegyesalapítványi Bizottságának. 1787 és 1799 között Veza Gábor (1728–1799) töltötte be a presztízsteljes, szakmailag meglehetősen sokoldalú tájékozódást igénylő és óriási papírmunkával járó pozíciót.[54] Feladatköre van Swieten utódjának, Anton von Störck (1731–1803) protomedicusi hivatalának mintájára került kialakításra. A Veza feladatkörének részletes, pontokba szedett leírását tartalmazó helytartótanácsi utasítás csak 1787 márciusára készült el, amit az orvoskar állított össze. Az instrukció alapján az orvoskari oktatás és a kórházak működésének felügyelete, valamint mindazon szakvéleményezési, járványügyi, a rendeletek (kiemelten az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat) végrehajtásának kontrolljával, a physicus-orvosok éves egészségügyi jelentéseinek felülvizsgálatával, a problematikus helyzetek szűrésével, a gyógyítók minőségbiztosításával és legitimációjával kapcsolatos kötelezettségek Veza hivatalához tartoztak, amelyeket korábban a Helytartótanács Egészségügyi Bizottsága, illetve felszámolása után az orvoskar látott el. Veza kinevezésétől fogva a

---

[52] Vö. *Krász Lilla:* A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon. Bp. 2003. 107–125.; *Uő:* Quackery versus professionalism? Characters, places and media of medical knowledge in eighteenth-century Hungary. Studies in History and Philosophy of Biological and Biomedical Sciences 43 (2012: 3. szám) 700–709.

[53] A hivatal létrehozásáról szóló rendeletet 1786. augusztus 21-én adta ki az uralkodó. L. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. III/1. 299.

[54] Veza Gábor (a forrásokban többféle névváltozat szerepel: Wezza/Weza) protomedicusi kinevezéséről a pesti egyetem tanácsának javaslatára 1787. január 29-én döntött az uralkodó, amelynek értelmében a Helytartótanács február 20-án helyezte őt hivatalba. *Linzbauer, F. X.:* Codex Sanitario i. m. III/1. 338. Veza Gábor tiroli nemesi családból származott, előbb a pisai, majd a bécsi egyetemen szerzett orvosdoktori oklevelet. 1770 és 1784 között Pest vármegye physicus-orvosa, majd 1777-től a budai és Pestre költözött egyetem orvoskari igazgatója. *Ságri Erzsébet:* Veza Gábornak, Magyarország első protomedicusának élete és munkássága. Orvostörténeti Közlemények (2002: 178–181. szám) 157–166.

Helytartótanács, a fakultás és a törvényhatóságok physicus-orvosai közötti kommunikációban, a szakmai természetű ügyek intézésben, a döntéshozatal előkészítésében a legmeghatározóbb autoritásnak számított.[55] 1787-től, amikor Tolnay Sándor (1747–1818) a pesti egyetemen kinevezést kapott a „baromorvoslás ismeretének" oktatására, Veza rábízta az állategészségüggyel, főleg az időről időre, rendszeresen visszatérő marhavésszel kapcsolatos ügyek intézését, a fakultáshoz, illetve hivatalához a physicus-orvosoktól e tárgyban beérkező jelentések átnézését. Tolnayn kívül még egy írnok segítette munkáját. Mindebből kitűnik, hogy II. József uralkodásának időszakára a bécsi kormányszervek, a Helytartótanács Egészségügyi Ügyosztálya, s e kettő közötti közvetítő szerepet betöltő Magyar Udvari Kancellária, a budai, majd Pestre költözött orvosi fakultás és az egyes törvényhatóságokban működő physicus-orvosok alkotta egészségügy-igazgatási hálózat a szakirányú munkavégzésnek a korábbiaknál feltétlenül hatékonyabb lehetőségét hordozta magában.

Hivatalnok-orvos, tudós orvos vagy gyakorló orvos? – Physicus-orvosok hálózata

A 18. századi, széles körben elterjedt kortársi megnyilatkozásokban az orvosokkal és az orvosi hivatással kapcsolatban toposz-szerűen hangoztatott elemként jelennek meg külhoni egyetemeken szerzett tapasztalataik, latin nyelvtudásuk, 'Gelehrte-Reise' típusú utazásaik, külföldi akadémiai tagságaik és általában a tudományokban való jártasságuk. Az orvosokhoz fűződő 'tudós ideál' kifejeződése, sehol nem vált nyilvánvalóbbá, mint Weszprémi István 1774 és 1787 között, a magyarországi historia litteraria hagyományába illeszkedő, enciklopédikus igényességgel a kezdetektől saját koráig terjedően összeállított, Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajzait négy kötetben rendszerbe foglaló munkájában.[56] Weszprémi mindegyik életrajzában kiemeli alázatos vallásosságukat, emberi és erkölcsi kvalitásaikat, de mindenekelőtt tudásukat ünnepli. Kortársairól összeállított bio-bibliográfiái azonos szerkesztési elveket követve lényegében két részből állnak, mindenütt kiemelve tárgyainak tudós mivoltát, tudományos eredményességét. Először is felvázolta az adott orvos családi hátterét, iskoláit s további életútját, vagyis mindazt, amit a legtöbb esetben magától a szóban forgó személytől levelezés útján igyekezett megszerezni.[57] Ehhez a részletes leíráshoz azután az orvos szakirodalmi teljesítményének illusztrációjaként publikációit tartalmazó bibliográfiát csatolt, amelyből a legkisebb írás sem maradhatott ki, lett légyen bármennyire jelen-

[55] Veza protomedicusi megbízatásának tizenkét esztendeje alatt dokumentálhatóan 760 ügyiratot intézett a törvényhatóságok physicus-orvosaihoz és sebészeihez. Munkájának megbecsültségét jelzi, hogy évi 1500 Ft fizetésben részesült, valamint ezen kívül évi összesen 500 Ft pótlékot kapott a Tanulmányi, a Kegyesalapítványi Bizottságokban, az orvoskar igazgatásában és a kórházak felügyeletében betöltött pozícióiért. Protomedicusi működésével kapcsolatos iratokat l. MNL OL C 66 117. cs. 42. kf./1787.

[56] *Weszprémi István:* Succinta medicorum Hungariae et Transilvaniae biographia. I–IV. Lipsiae-Viennae 1774–1787.

[57] *Szelestei N. László:* 18. századi tudós világ II. Weszprémi István (1723–1799) és orvostörténeti műve. In: Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1979. Bp. 1979. 519–562.

téktelennek tűnő is, sőt esetenként idézeteket is közöl az egyes művekből. A korszak hasonló műfajú, különböző irányultságú és tematikus tudásszervezési gyakorlatot követő biográfiai összeállításainak hagyományába illeszkedve, minden egyes személyről lényegében ugyanazt a történetet rekonstruálja.[58] Hősei gyermekként a legmélyebb vallásosságban nevelődtek, majd alsó- és középfokú iskolába kerülve nagyszerű tanárokkal kerültek kapcsolatba, akik arra adtak inspirációt, hogy elmerüljenek a medicina, a természetfilozófia, vagy egyes esetekben a teológia tanulmányozásában. Majd azokat a professzorokat taglalja, akikkel a szóban forgó orvos egyetemi évei alatt került kapcsolatba és rendszerint nagy hatást gyakoroltak pályafutására. Valójában nem volt olyan iskola, nem volt olyan univerzitás, amelyet Weszprémi ne tartott volna valamilyen vonatkozásban dicséretre méltónak: nála minden egyetem kiváló oktatási, és meghatározó tudományos centrumaként jelenik meg. Az utazás kiemelt szerepet játszott ezekben a standardizált biográfiákban, ugyanis bio-bibliográfiájának szereplői a kor szokásainak megfelelően rutinszerűen osztották meg egyetemi éveiket több intézmény között. De többen orvosdoktori oklevelük megszerzését követően, hosszabb-rövidebb európai tanulmányutat tettek, rendszerint gyakorlati ismeretek megszerzése céljából különböző híres orvosokat és kórházakat látogattak meg.

Vizsgált időszakunkban a magyarországi orvosok felekezeti, etnikai hovatartozásuknak megfelelően Európa más-más tudományos központjaival keresték a kapcsolatot. A 18. századi 'peregrinatio medica hungarica' kvantitatív mutatóinak, időben változó irányainak vizsgálata nyomán kirajzolódó kép azt mutatja, hogy a magyarországi orvos értelmiség időben reagált a birodalmi és nyugat-európai orvosi oktatási központokban történt átrendeződési folyamatokra. A nyugat-európai orvosi fakultások curriculumaiban kétség kívül a legfeltűnőbb innovációt a 'praxis clinica', vagyis a betegágy melletti oktatás bevezetése jelentette. A kora modern klinikai oktatás forrásvidéke Hollandia. A nagy holland orvos, Herman Boerhaave (1668–1738) 1714-ben hirdetett meg először a leideni egyetemhez kapcsolódó tizenkét ágyas Szent Cecilia kórházban 'collegium medicum practicum'-nak tekinthető kurzusokat. A második fontos színterét a klinikai oktatásnak Johann Junckernek (1679–1759) a hallei Waisenhaus August Hermann Francke (1663–1727) által alapított emberbaráti intézménykomplexum kórházában vezetett kurzusai jelentették. A 18. század második felében (különösen annak utolsó harmadától) azután minden valamire való orvosi fakultás arra törekedett, hogy a betegágy melletti oktatás feltételrendszerének megteremtésén túl, az orvosi megismerésnek a lehető legszélesebb spektrumát kínálja fel különböző specifikus gyűjtemények, kémiai laboratóriumok, botanikus kert, anatómiai színház, mint komplex háttérintézmény hálózat egyidejű biztosításával.[59] E tekintetben kiemelkedő a göttingeni egye-

[58] Weszprémi forrásai között maga sorolja fel a korszak e tekintetben meghatározó, Friedrich Boerner német orvoséletrajzi összeállítását l. *Friedrich Boerner:* Nachrichten von den vornehmsten Lebensumständen und Schriften jetzlebendiger berümter Aerzte und Naturforscher in und ausser Deutschland. I–III. Wolfenbüttel 1748–1756.

[59] A kora modern klinikai szemlélet és gyakorlatnak az európai orvoskari curriculumukba történő beépítésének folyamatáról átfogó jelleggel l. *Othmar Keel:* L'avènement de la médecine

tem a korszakban leginnovatívabb oktatási és tudományos programja, ahol 1751-től hirdettek meg szülészetből klinikai ('praxis clinica') kurzusokat, majd az 1773-ban alapított egyetemi poliklinikán gyakorlati orvostani professzúrát hoztak létre.[60] Ugyanígy van Swieten 1749 és 1754 között végrehajtott egyetemi reformjainak köszönhetően a bécsi egyetem orvoskara a leideni mintára kialakított klinikai oktatással, az esetleírások és regisztrációs technikák oktatási anyagaival kiegészített új curriculumával, külföldről importált professzoraival és a megújult, bonctermet, anatómiai színházat, laboratóriumokat, botanikus kertet és egyéb gyűjteményeket magában foglaló infrastruktúrájával meghatározó képzési központtá vált.[61]

A klinikai oktatás bevezetésén túl az elmélet tekintetében anatómia, patológia és szemiotika (a betegségek szimptómáinak interpretációja) stúdiumokat, valamint az egészség megtartásáról szóló higiénia és a terapeutika gyakorlati tanításait magában foglaló orvoskari curriculumok a század folyamán propedeutikai stúdiumként botanikai és vegytani ismeretekkel, valamint egyéb speciális kurzusokkal, mint receptírástan, sebészet, szülészet, törvényszéki orvostan egészültek ki. A tankönyvi program tekintetében a professzorok egyéni összeállítású, vagy más szerzők műveiből kompilált tankönyvei mellett, a leginkább meghatározó standard tananyagot Boerhaave 1708-ban publikált 'Institutiones medicae'-je, valamint a következő évben megjelent 'Aphorismi de cognoscendis'-e képezték, amelyek a század folyamán több tucat latin és más nyelvű kiadást éltek meg. Tanítványai, különösen a göttingeni

clinique moderne en Europe, 1750–1815. Politique, institutions et savoirs. Montréal 2001. 35–52. (Bibliothèque d'Histoire de la Médecine et de la Santé) A folyamatról specifikusan a német egyetemek vonatkozásában l. *Thomas Broman:* The Transformation of German Academic Medicine (1750–1820). Cambridge 1996. 26–35., 62–66.

[60] 1751-ben a 18. századi európai tudományosság leginnovatívabb oktatási-kutatási programját kínáló göttingeni egyetem Johann Georg Roederert (1726–1763), a Strassburgból származó fiatal orvost hívta meg a szülészet oktatására újonnan létesített rendkívüli professzori állás betöltésére (*Professor Medicinae extraordinarius in arte obstetricalia*), aki egyúttal Európa első, szervezetileg az orvoskarhoz tartozó, a bábák mellett, a leendő orvosdoktorok szülészeti gyakorlati képzését szolgáló *Accouchierhaus* igazgatói székét is megkapta. Erről bővebben l. *Isabelle von Bueltzingsloewen:* Die Entstehung des klinischen Unterrichts an den deutschen Universitäten des 18. Jahrhunderts und das Göttinger Accouchierhaus. In: Die Entstehung der Geburtsklinik in Deutschland 1751–1850. Göttingen, Kassel, Braunschweig. Hrsg. Jürgen Schlumbohm – Claudia Wiesemann. Göttingen 2004. 15–30.; Jürgen Schlumbohm: Lebendige Phantome. Ein Entbindungshospital und seine Patientinnen 1751–1830. Göttingen 2012. (itt különösen 10–51.) Erns Gottfried Baldinger (1738–1804) professzúrájával és vezetésével 1773-ban alapított, Königlich-Klinische Institut' a német zónában, a hallei és erfurti hasonló kezdeményezések után a harmadik egyetemi képzési célokat is szolgáló, a legkülönbözőbb betegségek tanulmányozását, s általában a betegágy melletti oktatás céljaira használt intézmény volt. Bővebben l. *Ulrich Tröhler:* 250 Jahre Göttinger Medizin. Begründung — Folgen — Folgerungen. In: Die Naturwissenschaften in Göttingen. Hrsg. Hans Heinrich Voigt. Göttingen 1988. 9–36.

[61] A bécsi egyetem képzési programjáról, és a 18. század második felében megújult infrastrukturális hátteréről máig a leginformatívabb feldolgozásokat l. *Erna Lesky:* The development of bedside teaching at the Vienna Medical School from scholastic times to special clinics. In: The History of Medical Education. ed. C. D. O'Malley. Berkeley 1970.; *Christian Probst:* Der Weg des ärtzlichen Erkennens am Krankenbett. Herman Boerhaave und die ältere Wiener medizinische Schule. Bd. I (1701–1787). Wiesbaden 1973. (Sudhoffs Archiv. Zeitschrift für Wissenschaftsgeschichte, Beiheft 15)

egyetem professzoraként működő fiziológus-orvos polihisztor Albrecht von Haller (1708–1777) és van Swieten által összeállított, több helyen kiegészített, illetve revideált Boerhaave kommentárjaiból még a 18. század végén is oktattak.[62]

Ezek a fentiekben vázlatosan bemutatott átrendeződési folyamatok jól nyomon követhetőek a magyarországi orvosi peregrináció orientációiban. Míg a protestáns peregrinációban részt vevő, a hazai evangélikus középfokú oktatási centrumokból induló diákok Wittenberg, Halle, Jéna egyetemeit látogatták, addig a Debrecenben kialakult szellemi központhoz kötődő reformátusok holland (Leiden, Utrecht) és svájci (Bázel) egyetemek felé orientálódtak. Mindemellett — bár számszerűleg jóval szerényebb mértékben — népszerűek voltak Göttingen, Erlangen és Erfurt orvosi fakultásai is. A kisebb számú katolikus orvos peregrinusok a század első felében itáliai egyetemek (Róma, Padova, Bologna), míg az 1750-es évektől egyértelműen a bécsi, majd nagyszombati fakultások felé fordultak. Mindazonáltal fontos megjegyeznünk, hogy a 18. század második felében, miután van Swieten közbenjárása nyomán 1761-től protestánsok is szerezhettek licenciátusi fokozatot a bécsi egyetemen,[63] s ezen kívül az 1770. évi Egészségügy Főszabályzat egyetemi végzettségre vonatkozó előírásai is azt eredményezték, hogy egyre több protestáns felekezethez tartozó orvosjelölt fejezte be itt tanulmányait. Gyakorlattá vált ugyanis, hogy a német, holland, svájci egyetemeken folyatott hosszabb, de inkább csak rövidebb ideig tartó tanulmányaikat követően, mielőtt visszatértek volna Magyarországra, sokszor akár egy-két szemeszterre beiratkoztak a bécsi vagy ritkább esetben a nagyszombati egyetemre, hogy oklevelet és egyúttal működési licencet szerezzenek.[64]

Lényegében mindegy volt, hogy egyetemi tanulmányai befejeztével hol telepedett le egy kezdő orvos, mindenütt az egészségügyi szolgáltatásokat nyújtó hivatalos, és még inkább nem hivatalos gyógyítók hatalmas konkurenciájával kellett szembesülnie. A sokszínű egészségügyi piacot részben a hivatalos működési engedéllyel rendelkező sebészek, borbélyok, fürdősök, patikusok és bábák uralták, akik gyakran túlmentek a számukra engedélyezett beavatkozások körén. Másrészt ott volt a heti, havi, éves vásárokon felbukkanó vándorgyógyítók népes hada: kő- és sérvmetszők, foghúzók és okulisták, gyógyszerárusok és olejkárok legitimáció szempontjából bizonytalan státuszú csoportjai. Végül pedig létezett egy harmadik csoportja a gyógyítással foglalkozóknak, akiknek gyógyító tevékenysége a közösségi élet rutinszerű gyakorlataival hozható összefüggésbe: javasasszonyok és javasemberek, feleségek és anyák, rokonok és szomszédok, akik egy-egy betegség kezdeti stádiumában ellátást biztosítottak, majd felügyelték a beteget, miután az lehetőleg egy számára elfogad-

---

[62] Az orvoskarok curriculumaiban a tantárgyi és tankönyvi program változásairól a mintaértékű göttingeni egyetem példája nyomán újabban l. *Hubert Steinke:* Science, practice and reputation. The University of Göttingen and its medical faculty in the 18th century. In: Centres of excellence? Medical travel and education in Europe, 1500–1789. eds. Ole Peter Grell – Andrew Cunningham – Jon Arrizabalaga. Aldershot 2010. 287–304. (History of Medicine in Context)

[63] *Rudolf Kink:* Geschichte der kaiserlichen Universität zu Wien. I–II. Wien 1854. II. 284.

[64] Az orvosi tudásáramlás, peregrináció sajátosságairól részletesen l. *Krász Lilla:* The Circulation of Medical Knowledge in Eighteenth-Century Hungary, East Central Europe (2013: 40. szám) 268–295.

ható és megfizethető külső gyógyítóhoz fordult tanácsért.[65] Ilyen körülmények közepette nem sokat jelentett az orvos latin nyelvtudása, műveltsége és diplomája. Az 1750-es, 60-as és még a 70-es években is ugyan nagy eséllyel pályázhatott évi fix fizetéssel járó physicus-orvosi pozícióra, de gyakran szolgáltatásai irányában megmutatkozó teljes érdektelenséggel és különböző természetű (származási, vallási, képzettségi) negatív előítéletekkel kellett szembesülnie. 1754-ben például Szabolcs vármegye arra panaszkodott a Helytartótanácshoz intézett jelentésében, hogy az előző évben felvette javadalmas orvosnak Kreysel Zsigmond (1717–1768) kiváló, Hallében végzett orvosdoktort, de hivatalát alig gyakorolhatta, mert a lakosság „valósággal úgy retteg a tudós orvostól, mint a haláltól". Mivel a vármegyében a „Tekintetes Karok és Rendek" a közeli Debrecenben, vagy a Zemplén vármegyei Tokajban és Sárospatakon választottak orvost maguknak, ezért Kreysel doktor a jobb megélhetés reményében távozott állásából.[66] Mindez persze nem jelenti azt, hogy az akadémikus orvost a lokális közösség kizárta volna mestersége gyakorlásából, de mindenképpen jelzi azt, hogy függő helyzetben volt a társadalom azon vékony rétegétől, amely szolgáltatásait többé-kevésbé automatikusan elfogadta, igénybe vette, s meg is tudta fizetni. Mindezek alapján könnyen belátható, hogy az orvosi hivatást gyakorlók, miért nem alkottak jelentős számú csoportot még a 18. század utolsó évtizedeiben sem. Az orvosi pályát választók számszerűleg szűkre szabott csoportjának társadalmi hátterére vonatkozó, meglehetősen töredezett ismereteink alapján kirajzolódik egy kép, amely azt mutatja, hogy a legtöbben orvos, patikus, sebész felmenőkkel rendelkeztek, vagy a protestánsoknál gyakoribb a lelkész-teológus apa, miközben a jogászok fiai ettől a szakmától inkább távol maradtak. Mindenesetre egy frissen végzett orvos számára a legbiztosabb az volt, ha physicus-orvosi megbízatást vállalt, hiszen praktizáló gyakorló orvosként egy adott városban megtelepedve a gyógyítók fentebb körvonalazott körein kívül, saját pacientúrájának kiépítése érdekében, még a már régebb óta ott működő orvoskollégái részéről is jelentkező konkurenciával is meg kellett küzdenie.[67]

A physicus-orvosok tágabb értelemben a kormányzat, szűkebben az őket alkalmazó törvényhatóság tisztviselőinek számítottak. Hivatalukat pályázat útján nyerték el, ami azt jelentette, hogy ha egy pályázót az adott törvényhatóság alkalmasnak ítélt, nevét köteles volt jóváhagyás és megerősítés érdekében a Helytartótanácshoz felterjeszteni. A javaslattételben a felterjesztőnek csatolnia kellett a jelölt szakmai kompetenciáját és előmenetelét rögzítő dokumentu-

[65] A korszakban a magyarországi 'egészségügyi piac' szereplőiről bővebben l. *Krász Lilla:* A „mesterség szolgálatában". Felvilágosodás és „orvosi tudományok" a 18. századi Magyarországon. Századok (2005) 1065–1104.

[66] MNL OL C 37 Lad. A. Fasc. 33. No. 1.

[67] A családi háttérről csak ritkább esetben tájékoztatnak az egyetemi beiratkozások matrikulái. A német egyetemeken végzett protestáns orvosdoktorok disszertációiba rendszerint egy rövid, sematikus módon elkészített önéletrajz is bekerült, amit vagy maga a disszerens, vagy a professzora írt. Ezekben a rövid, egy-két oldal terjedelmű életrajzokban általában egy bekezdés erejéig kitérnek a családi hátérre. A protestáns orvosok disszertációihoz fűzött életrajzokból Dörnyei Sándor adott ki válogatást: Peregrinálók. Negyvenhárom magyarországi és erdélyi orvostanhallgató életrajza, 1683–1783. Vál., szerk.: Dörnyei Sándor. Ford. Magyar László András. Zebegény 2006.

mokat: diplomáját, hol, mennyi ideig, milyen eredménnyel szolgált, nyelvtudását, vagyis a latinon és anyanyelvén kívül beszél-e az őt alkalmazni kívánó közösség nyelvén.[68] Pozitív döntés esetén azután, mint állami tisztviselő hivatali esküt tett, amitől a protestánsok esetében Magyarországon eltekintettek. A megfelelő orvos kiválasztásában az orvoskar felállítása után az egyetem is fontos szerepet játszott. A 18. század utolsó évtizedeiben az is bevett szokásnak számított, hogy egy-egy megüresedett törvényhatósági fizikátusi helyre elsőként maga az orvosi fakultás tett konkrét személyi javaslatot, amit rendszerint a Helytartótanács is és az adott törvényhatóság is elfogadott. Ezt a feladatot a protomedicusi hivatal felállítását követően Veza Gábor látta el.[69]

A physicus-orvos munkájáért az adott törvényhatóságtól a Helytartótanács által rögzített mértékű fizetést (*salarium*) kapott, de hatósági orvosi teendői mellett gyakorló magánorvosként is működhetett, amiért pácienseitől bért kapott (*Arztlohn*). Ezen kívül járt neki a rá bízott törvényhatóság területén tett hivatalos utazásait fedező útpénz (*Fuhrgeld*), szolgálati lakás, valamint opcionálisan egyéb természetbeni juttatások (gabona, bor). A fizetés törvényhatóságonként változó mértékű volt, gyakorlatilag évi 150 forinttól 800 forintig terjedően az adott város, vármegye lehetőségeitől és belátásától függött.[70] 1784-ben Engel Jakab Késmárk physicus-orvosa megindító levelet intézett a Helytartótanácshoz, amelyben kéri, hogy utasítsa a magisztrátust, hogy fizetését immár több mint 12 évnyi sikeres szolgálatára való tekintettel az eddigi 180 forintról 300 forintra emelje. Indoklásul a következőket hozza fel: „minekután nincs gazdaságom, sem szántóm, sem legelőm, amit orvosi hivatásommal járó felettébb sok tennivalómnál fogva művelni sem tudnék, minden élelmet nekem kell megvennem. Ezen túlmenően a telek is itt nagyon hidegek, s ennek okán eme kicsiny fizetésemből évi 50 forintot tűzifára kell költenem. Mindazonáltal mivel lakásom sincsen, ezért azt is ebből a 180 forintból kell bérelnem."[71] A fizetésemelést úgy tűnik Engel doktor megkapta, mert a következő évben a Helytartótanács Számvevősége által a törvényhatóságokban alkalmazott physicus-orvosok fizetéséről készített kimutatásban már 300 forint szerepel.[72]

Sok konfliktus, vitás helyzet származott az orvosok inspekciós pénzének kifizetéséből is, amit az esetek többségében nem, vagy csak több hónapos késedelemmel kaptak meg. Az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat lényegében a törvényhatóságokra bízta a kiszállások napidíjainak és a fuvardíjak mértékének megállapítását. II. József idején minden physicus-orvosnak évente kimutatást kellett készítenie az inspekciós útjairól, mikor, hol, mennyi időt töltött, hány beteget vizsgált meg. Rendszerint az adott törvényhatóság állította ki számára a fogatot és napi 2 forintnyi javadalmazás járt még nekik ezenfelül. Ezek-

[68] *Linzbauer, F. X.:* Codex sanitario i. m. III. 550.

[69] A physicus-orvosok kiválasztásával, alkalmazásával kapcsolatban l. MNL OL C 66 96. cs. 34. kf./1785-86.

[70] A Helytartótanács Számvevősége 1786-ban kimutatást készített az összes törvényhatóságban alkalmazott orvosok, sebészek és bábák fizetéséről: MNL OL C 66 97. cs. 43. kf. (201–204. pag.)/1785-86.

[71] MNL OL C 66 79. cs. 22. kf. (71–72. pag.)/1783-84.

[72] MNL OL C 66 97. cs. 43. kf. (201–204. pag.)/1785-86.

ből a jelentésekből is kitűnik, hogy egy-egy utazás alkalmával akár több tucat beteget is megvizsgáltak. Az inspekciós utak során végzett feladatok összetettségét is mutatja, hogy például Benkő Sámuel (1743–1825) Borsod vármegye physicus-orvosa 1786-ban arról számol be, hogy csupán a kripták és temetkezési helyek meglátogatása céljából előző évben 51 napot volt távol miskolci székhelyétől.[73]

A physicus-orvosok rendkívül összetett feladatköre a napi gyakorlat során organikusan alakult ki. E tekintetben meghatározó, s egyúttal társadalmi presztízsüket is alapvetően pozitív irányban megerősítő két fontos dokumentum, az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzatban az orvosok számára rögzített hivatali normák,[74] majd a II. József által 1786-ban kibocsátott jóval differenciáltabb módon foglalkozási szabályokat előíró — már az egészségügyi rendészet koncepciójának megfelelően összeállított — 31 pontos hivatali utasítás (*Amtsunterricht*).[75] Mindkét előírásban hangsúlyos szerepet kap a physicus-orvosok egészségügyi jelenségekre, az egészségügyi szolgáltatások minőségére és a különböző rendű-rangú szolgáltatók munkavégzésére vonatkozó adatgyűjtés, az adatok összefüggő, a kurrens uralkodói instrukciók által előírt szempontrendszer szerint strukturált jelentések formájában történő dokumentálásra vonatkozó kötelezettsége. A két szöveg alapján kibontakoznak a birodalmi érdekek mentén kialakított egészségpolitikai koncepciónak azok a súlyponti tartalmi elemei, amelyek feltérképezése, a felmerülő problémák megoldásának lokalitások szintjén történő kommunikálása és a vonatkozó cselekvési programok koordinálása a physicus-orvosok hatáskörébe tartozott. Ezek sorában kiemelt helyet foglal el az embert és állatállományt sújtó járványok regisztrálása és a megelőzésére, illetve megfékezésére vonatkozó teendők ellátása, a szülészet és a bábaság szakszerűsítése, a nem-hivatalos, kuruzslóként aposztrofált orvosló személyek szűrése, és a velük szembeni fellépés, a patikák ellenőrzése, a szegények ellátása, valamint a század végétől a himlőoltás népszerűsítése.

A 18. századi Magyarországon működő gyakorló orvosok és physicus-orvosok számarányára vonatkozóan pontos, statisztikai részletességű adatokkal ugyan nem rendelkezünk, azonban a század közepétől Mária Terézia, majd II. József utasítására a Helytartótanács rendszeres, a központi kormányszervek éppen aktuális céljainak megfelelő használatokhoz igazított szempontrendszer szerint időről időre felméréseket készíttetett a törvényhatóságokkal a területükön működő hivatalos gyógyítókról (orvosok, sebészek, fürdősök, patikusok és patikák, bábák).[76] A Helytartótanács Egészségügyi bizottsága számára a

[73] Johannes Weisz, alias Dercsényi János Zemplén vármegye Haidenreich Lajos a Jász-Kun Kerület physicus-orvosainak és Benkő Sámuelnek a jelentései: MNL OL C 66 102. cs. 125. kf./1785-86.

[74] *Balázs P.:* i. m. 2007. 41–45.

[75] A hivatali utasítás eredeti német nyelvű változatát közli *Linzbauer, F. X.:* Codex sanitario i. m.1853. Tom. III. Sectio I. 187–192. A Helytartótanács latin és magyar nyelvű adaptációit l. Uo. 245–249. (latin) és 424–431. (magyar).

[76] A Helytartótanács először 1747. január 3-án rendelte el, hogy minden törvényhatóság írja össze és tegyen jelentést a területén működő összes patikusról, sebészről, fürdősről és bábáról. A rendelet szövegét l. *Linzbauer, F. X.*: Codex sanitario i. m. 1852. II. 222. Mivel a törvényhatóságoknak csak alig fele tett eleget az adatszolgáltatási kötelezettségének (mindössze 23 vármegye és 27 szabad királyi város küldött a legtöbb esetben meglehetősen pontatlanul megfogalmazott vagy

különböző státuszú és pozíciójú, aktív praxist folytató orvosdoktorok név szerinti országos feltérképezését először az uralkodónő 1754. január 22-én kelt, az orvosok diplomájának bemutatását előíró intimatuma nyomán az egyes törvényhatóságok adatszolgáltatása tette lehetővé.[77] A törvényhatóságok a területükön működő orvosok egyetemi végzettségét igazoló okleveleinek hitelesített másolatai mellé rövid, többnyire néhány soros, vagy maximum egykét oldal terjedelmű narratív jelentést is csatoltak, amelyek összegző jelleggel tartalmazták a középszintű adminisztráció által orvosdoktorként számon tartott gyógyítók név és végzettség szerinti felsorolását, a problémás esetek lényegre törő leírását. Bár nem minden törvényhatóság tett eleget a feladatnak, de az összesen 76 vármegyéből és szabad királyi városból a Helytartótanácshoz felküldött helyzetjelentésekben csupán 86 aktív orvosként beazonosított gyógyító neve szerepel, akik közül azonban többen nem tudták orvosi végzettségüket az előírásoknak megfelelő egyetemi oklevél felmutatásával dokumentálni.[78] Akadtak közöttük olyan orvosként feltüntetett személyek is, akik valójában csupán gyógyszerészeti tanulmányaikat tudták igazolni, vagy csak patikusi végzettséggel rendelkeztek.[79]

Az egyes törvényhatóságokban praktizáló orvosok területi eloszlása is meglehetősen egyenetlen képet mutat. Kirajzolódnak a korabeli Magyarországnak azon lokalitásai, amelyek orvosellátottság szempontjából végig a vizsgált korszakunkra nézve viszonylagos pozitív képet mutatnak, így Pozsony, ahol összesen 13 működő orvost írtak össze, Pest-Budán kilencet, Sopronban ötöt, Szepes vármegyében (Késmárk és Lőcse központokkal) szintén ötöt, míg Debrecenben hármat. Jellemzően az ország észak- és délkeleti régióiban fekvő vármegyék rendre arról számoltak be, hogy kötelékükben nem működik egyetlen orvosdoktor sem, szükség esetén a szomszédos vármegyéktől kérnek segítséget.[80] Az orvosok országos eloszlásához hasonló kiegyenlítetlen viszonyok

---

eleve hiányos adatsorokat), az Egészségügyi Főszabályzat kiadásáig a Helytartótanács szinte évente volt kénytelen ismételten kiadni az összeírásra vonatkozó rendeleteket (1749, 1750, 1763, 1764, 1765, 1766, 1767, 1768). Ennek ellenére voltak olyan törvényhatóságok, amelyek egyetlen alkalommal sem tettek eleget vonatkozó kötelezettségüknek. Fontos megjegyeznünk, hogy 1763-tól a törvényhatóságok számára kötelező adatszolgáltatás csak a közpénzekből fizetett ('ex cassa domestica stipendiati') hivatalos gyógyítók összeírására vonatkozott. Az összeírásokat l. MNL OL C 37 Lad. A. Fasc. 33. No. 1.

[77] *Linzbauer, F. X.*: Codex sanitario i. m. 1852. II. 289–290.

[78] MNL OL C 37 Lad. A. Fasc. 33. No. 1. 1754.

[79] Az összeírás szerint az Abaúj vármegyében működő, vármegyei physicus-orvosként feltüntetett Riesenfeld Károly a prágai egyetemről szerzett gyógyszerészeti kurzus látogatását igazoló dokumentumot tudott felmutatni. A Bars vármegyei Léván élő, valójában csak patikusi végzettséggel rendelkező Szpurny Antal a törvényhatóság jelentése szerint sikeres orvosi gyakorlatot folytatott Bars és Nyitra vármegyék területén. A hatáskör túllépésének megalapozott gyanúja miatt a Helytartótanács hivatalos megkeresésére a bécsi egyetem orvosi fakultása igazolást állított ki arról, hogy kötelékében Szpurny nevű személy a fakultáson orvosi tanulmányokat nem folytatott. L. Uo.

[80] A képzett orvosok teljes hiányáról mindössze néhány soros jelentés formában tájékoztató törvényhatóságok úgy, mint Bereg, Csanád, Máramaros, Szatmár, Szerém, Ugocsa, Ung vármegyék indoklásul azt hozzák fel, hogy a lakosság valójában nem is tart igényt tudós orvosdoktorokra, hanem megelégszik a környezetében élő, már bevált gyógyítókkal, de különleges esetekben a szomszédos vármegyék orvosait hívják. Moson vármegye viszont praktikus megfontolásokra hi-

jellemzőek a város-vidék tekintetében is. Amint az az 1754. évi felmérésből is kitűnik, a képzett, diplomával rendelkező orvos kifejezetten „városi jelenség", lakhelye, pacientúrája egyértelműen a nagyobb városokhoz, vármegyei, járási adminisztratív, kulturális vagy gazdasági szempontból jelentős központokhoz kötik. Nem regisztrálható a következő évtizedekben ebben a vonatkozásban sem elmozdulás. Valójában a physicus-orvosok egyre bővülő kötelezettségei közé tartozott a rájuk bízott terület vidéki lokalitásainak — különösen a járványos időszakokban — a rendszeres felkeresése. A falvak, mezővárosok lakói tehát jószerével csak a physicus-orvosok inspekciói alkalmával találkozhattak képzett, akadémikus orvosdoktorokkal. Amint arra orvosi főiskola tervezetében már Perlitzi is rámutatott, hogy az orvoshiányon „(…) nem sokat segített az sem, hogy mindeddig az ország szándéka ellenére külföldieket kellett idehívnunk és eltartanunk, akik nem ismerik sem az éghajlatot, sem az embereket, sem ezek nyelvét és életmódját",[81] azt igazolni látszik az 1754. évi törvényhatósági adatszolgáltatás is, amelyben összesen tizenegy, nagyrészt az osztrák örökös tartományokból származó orvosdoktor szerepel.[82]

A következő évtizedekben az 1754. évihez hasonló, a Magyar Királyság területén működő különböző státuszú és pozíciójú orvos összeírására vonatkozó felmérés nem készült. A központi hivatalok érdeklődésének középpontjában a továbbiakban a törvényhatóságok által alkalmazott és fizetett physicus-orvosok, valamint az alsóbb szinten működő hivatalos gyógyítók sebészek, borbélyok, bábák és patikusok egyre differenciáltabb szempontrendszer szerinti kontrollálása állt. A Helytartótanács a következő, az orvosok számszerű felmérésére is vonatkozó rendeletet 1763. szeptember 15-én adta ki, amelyben az adatszolgáltatási kötelezettséget csak a törvényhatóságok által közpénzekből fizetett physicus-orvosok, sebészek, patikusok és bábák összeírására terjesztette ki.[83] Mivel a rendelet szövege csupán magát a feladatot tartalmazta, s a kivitelezéssel kapcsolatban — erre az időszakra egyébként jellemző módon — semmiféle utasítást nem közölt, ezért a törvényhatóságok változatos módon tettek eleget adatszolgáltatási kötelezettségüknek. A vármegyék túlnyomó többsége a feladatot a számára legegyszerűbb módon úgy oldotta meg, hogy a területén található szabad királyi városok vonatkozó adataival összesítve csupán számszerűsítve, név nélkül szerepelnek. Csak néhány törvényhatóság adta meg az alkalmazott physicus-orvos nevét és fizetését. Mivel több lokalitás csak többszörös felszólítás után tett eleget kötelezettségének a felmérés 1765 végéig elhúzódott. Az összesen 87 törvényhatóságból beérkezett adatközlés alapján 67 physicus-orvos működött ekkor Magyarországon.[84]

---

vatkozva arról számolt be, hogy a közeli Pozsonyban és Győrben nagy számban működő orvosok szolgáltatásait veszi rendszeresen igénybe. Zólyombánya és Breznóbánya pedig arra hivatkozott, hogy szükség esetén a Besztercebányán székelő vármegyei physicus-orvostól kér segítséget. L. Uo.

[81] *Antall J. et alii*: Perlitzi tervezete i. m. 262.

[82] Arad vármegyében egy sziléziai, Bácsban egy osztrák, Fejérben egy német, Komáromban egy cseh, Nyitrában egy svéd, Somogyban egy isztriai, Trencsénben egy karintiai, Veszprémben egy stájer és egy tiroli, míg Baranyában és Tolnában egy-egy morva származású orvost tüntettek fel az összeírásban. L. MNL OL C 37 Lad. A. Fasc. 33. No. 1./1754.

[83] A rendelet szövegét közli: *Linzbauer, F. X.*: Codex sanitario i. m. 1852. II. 408.

[84] Az adatközléseket l. MNL OL C 37 Lad. A. Fasc. 34. No. 1./1763-64.

A továbbiakban a physicus-orvosok számarányát, illetve munkavégzésük körülményeit illetően többé-kevésbé megbízható adatokkal az egészségügy-igazgatás adminisztratív gyakorlatait illetően jóval következetesebb és jóval pontosabb, az éppen aktuális feladatot a korábbiaknál jóval egyértelműbben kommunikáló józsefi időszakra vonatkozóan rendelkezünk. Az 1783 és 1785 között végzett felmérés során az egyes törvényhatóságok megküldték az alkalmazásukban álló physicus-orvosok diplomáit is, több vármegye a fizikátusi állásokat betöltő személy(ek) mellett regisztrálta a praktizáló orvosok személyére, tanulmányaira, esetenként korábbi alkalmazásukra és fizetésükre vonatkozó adatokat is. Az összesen 53 vármegyéből (a szabad királyi városok adatait az adott vármegye küldte meg) és a három kiváltságolt kerületből a Helytartótanácsnak megküldött diplomák és listaszerű felsorolások 99 aktív physicus-orvosról számolnak be.[85]

A nagyobb városokban „magánvállalkozóként" praxist folytató orvosok működéséről a Helytartótanácshoz küldött orvosi jelentések csak esetlegesen, többnyire egy-egy konkrét ügy kapcsán tartalmaznak információkat, vagy esetenként egy-egy törvényhatóság viszonylatában számszerűsíthető adatokat. 1784-ben Glosius Sámuel (1740–1802) és Cseh-Szombathy Sámuel (1757–1838), Pest vármegye physicus-orvosdoktorai jegyezték azt a kimutatást, amely név és képzettség feltüntetésével, járások szerinti bontásban tartalmazza az orvosok, sebészek és bábák adatait. A felmérésből kitűnik, hogy ebben az időszakban a vármegye területén élő 241 860 főre[86] összesen 8 orvos, 33 sebész és 34 bába jutott, mint hivatalos gyógyító.[87] Az európai összehasonlításban a rendelkezésünkre álló (mintavételszerű) adatok arra engednek következtetni, hogy a Magyar Királyság orvosellátottság szempontjából nem, vagy csak alig maradt el a kontinens nyugati régióitól.[88]

Gyűjteni és rendszerezni: az egészségügyijelentés-írás változó gyakorlatai

Ha a physicus-orvosok éves egészségügyi jelentéseit episztemológiai olvasatuk felől közelítjük meg, kirajzolódnak azok a dokumentációs és vizualizációs technikák, amelyek az adminisztráció különböző szintű hivatalai számára elvben lehetővé tették, hogy minden egészségüggyel kapcsolatos jelenségről, valamint az egészségügyi szolgáltatók térbeli eloszlásáról, képzettségük, munkavégzésük színvonaláról összegyűjtött, majd információvá rendszerezett ada-

[85] Az adatközléseket l. MNL OL C 66 78–82. cs. 22. kf./1783-84.; MNL OL C 66 85–86. cs. 1. kf./1785.

[86] A vármegye 1783. évre vonatkozó népességének adatait l. *Őri Péter:* A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) Bp. 2003. 153.

[87] A felmérést l. MNL OL C 66 80. cs. 22. kf./1783-84.

[88] Ez azt jelenti, hogy Pest vármegyében egy orvosra 30 233 lakos ellátása jutott. Ugyanezt a számítást nézve 1780-ra Franciaország egyik legelmaradottabbnak számító Bretagne tartományában, az eredmény valamivel kedvezőbb 1: 27 000 l. *Jean Pierre Goubert:* Malades et médecins en Bretagne 1779–1790. Rennes. 1974. 83–96. Stájerország ugyancsak 1780-ra vonatkozó adatai viszont a franciaországi mintavételnél kedvezőtlenebb képet mutat, ahol ez az arányszám: 1: 37 000. L. *Wimmer, J.:* Gesundheit i. m. 73.

tok nyomán átfogó képet alkossanak. Az adatgyűjtéshez, a jelenségek megfigyeléséhez és leírásához szükséges irányelveket Bécsben, a legfelsőbb szinten, az idők folyamán egyre inkább a standardizálás irányába mutató kritériumok mentén fogalmazták meg. A magyarországi gyakorlati alkalmazás és kivitelezés során azonban az egészségügyi adminisztráció fentebb ismertetett differenciálódásának mértékében egyre nagyobb teret kaptak azok a tartalmi és formai módosítási javaslatok, amelyek a rendszer egyik fontos tartóoszlopát képező pesti orvosi fakultáson kerültek kidolgozásra.

A physicus-orvosok éves egészségügyi jelentéseinek felépítése, tartalma, hosszúsága alapvetően a jelentést végső formába öntő orvos szorgalmától, elkötelezettségétől, szakmai felkészültségétől függött. Valójában csak az 1780-as évek közepétől kezdtek egységes táblázatokat alkalmazni orvosi topográfiai, járványügyi, állategészségügyi, orvosi rendészeti megfigyeléseik rögzítésére, és az egészségügyi ellátórendszerben tevékenykedő különböző rendű-rangú szereplők munkavégzésének, szakmai tudásának, magatartásának minősítésére.

II. József uralkodását megelőző évtizedekben a physicus-orvosok hálózatának a század közepétől induló lassú, fokozatos kiépülésével párhuzamosan a Helytartótanácshoz befutó orvosi jelentések ad hoc-jelleggel, egy-egy rendkívüli esemény, többnyire embert, állatot pusztító járványos megbetegedések kapcsán készültek, vagy a kuruzslók elleni küzdelemhez kötötten a különböző rendű-rangú gyógyítók egyedi, problematikusnak ítélt eseteit taglalták. Ezekben a jelentésekben az orvosok — részletes, a tartalmi elemek tagolására vonatkozó formai instrukciók híján — egyéni megoldásokat alkalmaztak, s többnyire hosszabb-rövidebb folyó szöveg formájában összegezték megfigyeléseiket. Az 1770. évi Egészségügyi Főszabályzat kiadását követően a folyó szöveget már igyekeztek tagolni, vagyis optikailag az összetartozó egységeket paragrafusokkal, vagy számozással egymástól elkülöníteni. Ezen prezentációs technika alkalmazásával a felsorakoztatott adatok egybedolgozásával keletkezett információk könnyebben és gyorsabban áttekinthetővé váltak, a tartalmi elemek azonban továbbra is egy lineáris struktúra részei maradtak.

Ezen időszak tematikus jelentéseinek sorában külön kiemelendő a Magyar Királyság fizikai erőforrásainak, úgy mint gyógy-, forrás- és ásványvizek feltérképezésére irányuló, először 1763-ban, majd 1768–69-ben elrendelt adatgyűjtés. A kérdőíveket tudományos kritériumok mentén fogalmazták meg, támaszkodva többek között a század első felében működő magyarországi vízvizsgálók (például Moller Károly Ottó, Hermann András) módszereire: a vizek földrajzi fekvésének meghatározásán túl vizsgálták feltörésük eredetét, a vizek ízét, szagát. A vizek vegyvizsgálatát pedig helyszíni és laboratóriumi körülmények között pontokba szedetett lépesekben, különböző reagensek alkalmazásával végezték el. Végül két főcím alatt, „A víz hatása", és „A víz ususa" tárgyalták a gyógyításban történő alkalmazás lehetőségeit.[89] Bár nem minden törvényhatóság küldte meg jelentését, vagy sok esetben a feladatot csak részben, például a

[89] MNL OL C 37 Lad. A. Fasc. 34./1763, 1768-69. A jelentésekből válogatást közöl *Daday A.:* Újabb kuriózumok i. m. 15–97. Az 1763 és 1769 között végzett, a tudományos megismerés szempontjából nézve is igen figyelemre méltó magyarországi gyógyvízvizsgálatokról l. *Szőkefalvy-Nagy*

helyszíni és laboratóriumi kísérletek elhagyásával oldották meg, mégis a két adatgyűjtésnek köszönhetően a magyarországi orvosvizekről a Helytartótanács irattárában igen figyelemreméltó tudásanyag halmozódott fel, ami valójában nem került további feldolgozásra és felhasználásra. Ezt mi sem bizonyítja jobban, mint a bécsi orvosi fakultás szülészet, fiziológia és materia medica professzora, Heinrich Johann Nepomuk Crantz (1722–1797) 1777-ben a Monarchia gyógyvizeiről Bécsben megjelent kötete, amiben némi rosszallással jegyzi meg, hogy bár Magyarország igencsak bővelkedik orvosvizekben, ezeket azonban a magyar természetvizsgálók csak kevéssé igyekeztek megismerni.[90]

A józsefi időszak fontos változásokat hozott nemcsak a jelentések adminisztratív kezelése tekintetében, hanem azok tartalmi és formai vonatkozásában is. A Helytartótanács ügyintézésének 1783. évi átszervezését követően előbb az eredetileg már 1780 decemberében elrendelt minősítési rendszer keretében[91] az egészségügyi szolgáltatók személyére és munkavégzésére vonatkozó adatgyűjtés tényleges gyakorlati megvalósítása indult el. Az 1783 és 1785 közötti időszakban jelentek meg az orvosi jelentések továbbra is inkább szokatlan eseményeket, egyedi eseteket tárgyaló narratív része mellett az ún. *klasszifikációs listák*, amelyek az egészségügyi ellátórendszerben működő sebészekről, borbélyokról és bábákról összegyűjtött adatoknak a korábban alkalmazott egyszerű listáknál jóval komplexebb elvek nyomán kialakított rendszerezését tükrözik.[92] Mivel a különböző rendű-rangú gyógyítók minősítési kötelezettségét előíró, 1780 és 1785 között több ízben ismételten kiadott uralkodói rendeletek csak magát a feladatot jelölték meg, s nem tartalmaztak részletes instrukciókat a feladat végrehajtása szempontjából nélkülözhetetlen eljárásbeli, technikai kivitelezést érintő kérdésekről, így az egyes törvényhatóságok physikus-orvosai meglehetősen változatos módon igyekeztek az összegyűjtött adatokat az egyénileg kialakított kategóriák szerint, kézzel megrajzolt táblázatokba rendezni.

Az 1786. év újabb cezúrát jelentett az orvosi jelentés-írás gyakorlatában. A törvényhatóságok physicus-orvosai instrukciókkal ellátott, előre elkészített táblázat-mintákat kaptak, amit a narratív jelentéseikhez mellékletként csatolniuk kellett. Ezen prezentációs technika bevezetésével az ügymenet gyorsabbá, egyszerűbbé tételét, a racionális döntéshozatal feltételeinek megteremtését előtérbe helyező, az előző időszaknál jóval pragmatikusabb elemekből építkező jozefinus adminisztráció a folyó szöveg lényegi tartalmi egységeinek táblázatos

---

Zoltán: Magyarországi gyógyvízvizsgálatok a XVIII. században. Orvostörténeti Közlemények (1962: 25. szám) 162–182.

[90] Crantz munkájának célkitűzéseit, tudományos hasznosságát és hasznosíthatóságát, valamint munkamódszereit taglaló bevezető részében egyetlen magyarországi gyógyvízvizsgálót sem említ, még az e tekintetben úttörő munkát végző, nagy érdemeket szerző Torkos Justus Jánost sem. *Heinrich Johann Nepomuk Crantz:* Gesundbrunnen der Oestereichischen Monarchie. Wien 1777. 1–11.

[91] A rendelet szövegét a Magyar Udvari Kancellária magyarországi viszonyokra szabott adaptációjában l. MNL OL A 39 Magyar kancelláriai levéltár, Magyar Királyi Kancellária regisztratúrája, Acta generalia, Nr. 6549/1780.

[92] Az 1783 és 1785 közötti időszakból a Helytartótanácshoz beérkezett egészségügyi jelentéseket, és a különböző csatolt listákat l. MNL OL C 66 78–82. cs. 22. kf. (1–451. pag.)/1783-1784.; 85–86. cs. 1. kf. (1–301. pag.)/1785.

formában történő megjelenítésével a „dolgok" megismerésének folyamatát kívánta előmozdítani.[93] Míg ugyanis a folyó szöveg a kontinuitásra, addig az összegyűjtött adatokat vertikálisan és horizontálisan információvá rendező táblázat a diszkontinuitásra épült.[94] Az ok-okozati struktúrában felépített folyó szövegben az összefüggések a maguk történetiségében bontakoznak ki, következésképpen a különböző tartalmi elemekhez kapcsolódóan összegyűjtött és felsorakoztatott adatokból az információk a „hivatali tekintet" számára csak nehezen voltak extrahálhatóak. Az egyes információs elemeket a narráció kontextusából kiszakítva új összefüggések keresése és létrehozása céljából valójában szinte lehetetlen volt egymással összehasonlítani, variálni. Ezzel ellentétben a táblázat a maga különböző szintű mezőkre osztott szerkezetével a lineáris elbeszélés egymásra épülő és egymásból következő összefüggésrendszerét törte meg. Az adatok ez esetben egymástól izoláltan sorakoztak fel, amelyeket — a táblázat jellegéből adódóan — több irányból is lehetett olvasni. A többé-kevésbé standardizált kategóriák szerint rendszerezett és hierarchizált adatok és ezek egyszerű és gyors kombinálhatósága lehetővé tették mind a jelentést-író orvos, mind a hivatal számára az összehasonlítást, a differenciálást csakúgy, mint új tartalmi összefüggések feltárását és akár új kérdésfelvetések megfogalmazását. Ezeket az alapvetően praktikus megfontolásokat József több instrukciójában az érthetőség, tömörség, egyöntetűség (*„Deutlichkeit, Klarheit, Stricktheit, Einförmigkeit"*) címszavakban foglalta össze.[95]

A táblázatok tartalmi vonatkozásban az élet minden olyan területének topografikus jellegű feltérképezésre irányultak, amelyek az egészségügyi viszonyokra hatással lehettek: az adott törvényhatóság területén előforduló „külső" és „belső" betegségek leírása és az alkalmazott gyógymódok regisztrálása (*Krankenbericht*), gyógyszertárak vizsgálata (*Apotheken-Visitation*), embert és állatot sújtó járványos megbetegedések regisztrálása (*Seuchenbericht*), veszett állatok marása miatt fellépő betegségek számbavétele, gyógyvizek állapotának leírása, természeti tünemények regisztrálása, halottszemlék és a halottak eltemetésével kapcsolatos eljárásokat összegző kimutatások, sebészek, szülészek, baromorvosok műszerei állapotának felmérése, egészségügyi

---

[93] A táblázatok az államélet legkülönbözőbb területeinek és jelenségeinek leírására történő alkalmazásában ott munkált az előző mintegy két évszázad során a természet, az ember „dolgainak" absztrakt, racionális alapokon nyugvó, a célszerűség, a hasznosság elvei nyomán, empirikus úton kialakított rendszerezési modellek recepciója. Erről bővebben l. *Segelken, B.:* Bilder des Staates i. m. 9–107.

[94] A nyelv térbeli elrendezésének és grafikus reprezentációjának kognitív folyamatokra gyakorolt hatását kutatta az antropológus, íráskutató Jack Goody, aki alapvető munkájában világos kritériumok mentén különítette el a táblázatokat, listákat és kérdőíveket. L. *Jack Goody:* The Domestication of the Savage Mind. Cambridge 1977. 181. A táblázatokat vertikális oszlopok és horizontális sorok hálójaként ('matrix of vertical columns and horizontal rows'), vagy egy másik perspektívából szemlélve egy vagy több vertikális listaként ('one or more vertical lists') definiálta. L. uo. 53., 75. A táblázatok kora újkori ismeretelméleti funkciójával kapcsolatban vö. *Brendecke, A.:* Tabelle und Formulare i. m. 37–53.; *Uő.:* Tabellenwerke in der Praxis i. m. 157–189.; *Hilgers, Ph. – Khaled, S.:* Formation in Zeilen i. m. 167–189.; *Benjamin Steiner:* Die Ordnung der Geschichte. Historische Tabellenwerke in der Frühen Neuzeit. Köln 2008.; *Segelken, B.:* Bilder des Staates i. m. 89–107.

[95] MNL OL A 39 10571/1787.; 7392/1788.

szolgáltatók (sebészek, borbélyok, patikusok, bábák) tizenöt különböző szempont szerint elkészített minősítése.[96]

A Helytartótanácshoz ebben a rendszerben beérkezett jelentések legjobban kidolgozott részei szinte kivétel nélkül a benyújtást megelőző évre vonatkozóan az előfordult betegségekről, az embert és állatot sújtó járványokról szóló narratív beszámolók és táblázatos kimutatások, valamint az egészségügyi szolgáltatók minősítései voltak. Míg a szintén rendszeresen elvégzett gyógyszertári vizitációkat kérdőíves formában prezentálták, addig a fentebb felsorolt többi elem (így például a gyógyvizekről, a halottszemlékről, az egészségügyi szolgáltatók műszereinek állapotáról szóló jelentések) nem feltétlenül került bele a jelentésekbe.

A narratív betegjelentések és a hozzájuk tartozó táblázatos kimutatások szempontrendszere konszenzusos alapon alakult ki: alapvetően a bécsi orvosi fakultás által kidolgozott elemek határozták meg, amelyeket a pesti orvosi fakultás is megvizsgált és a helyi viszonyok figyelembe vételével apróbb módosításokat eszközölt a Helytartótanács által a törvényhatóságok felé közvetített változatban. Az így kialakult szempontrendszer a következő elemeket tartalmazta: időjárási és légköri viszonyok, ahol a betegséget okozó nedvek megjelentek, az év melyik szakában, milyen éghajlati viszonyok mellett lépett fel a megbetegedés, az érintettek neme, kora, milyen más betegségek után jelentkezik, mely testrészeket támad meg leginkább, mely ételek fogyasztása tesz elsősorban hajlamossá a megbetegedésre, a betegség kezdete, lefolyása, kifejlődése, elfajulása, kimenetele és tartóssága, milyen természetű láz kíséri, öröklléssel átterjed-e az utódokra, speciális esetek, vannak-e visszaesők, nép körében használt gyógymódok, orvos által alkalmazott terápia, ártalmas gyógymódok. Mindebből a táblázatban már csak a légköri viszonyok havi bontásban és az alkalmazott terápia jelentek meg (*1. táblázat*).

A betegjelentésekéhez hasonló módon alakult ki a narratív járványügyi jelentések és a hozzájuk tartozó táblázatok szempontrendszere is. Embert sújtó epidémia esetén tartalmazta a klimatikus viszonyok leírását, az adatfelvétel helymegjelölését, a járványos megbetegedések nevét (skorbut, lázas betegségek voltak ebben az időszakban a leggyakoribbak), mikor kezdődött a járvány és jellemzően melyik korosztálynál voltak tapasztalhatóak a megbetegedések, a betegség lefolyásának pontos taglalását, az alkalmazott terápiát. Az egyre differenciáltabb szempontokat megjelenítő táblázatok a számszerű adatokat és a járványok terjedési útvonalát tették gyorsan, szinte egy szempillantásra áttekinthetővé (*2. táblázat*).

Az állatokat, jelesül a marhákat, juhokat és lovakat sújtó járványos megbetegedéseket taglaló szöveges és táblázatos jelentések hasonló logika mentén épültek fel: milyen évszakban, milyen légköri viszonyok között tört ki a járvány, a járvány sújtotta állatállomány jellemzése, mikor ment el az étvágy, a

[96] Az 1786 és 1790 közötti időszak viszonylatában 140 egészségügyi jelentést és minősítési ívet tekintettünk át: MNL OL C 66 98–100. cs. 56. kf. (1–392. pag.)/1785–86.; 107–111. cs. 1. kf. (1–759. pag)/1787.; 123–126. cs. 1–10. kf./1788.; 128–129. cs. 1 kf. (1–144. pag.)/1789.; 134. cs. 2. kf. (1–83. pag)/1790. A jelentéseket 1848-ig gyakorlatilag alapvető változtatások nélkül a fent ismertetett tematikában készítették el a vármegyei physicus-orvosok.

száj körül tapasztalható belső és külső szimptómák, milyen egyéb elváltozások tapasztalhatók a testen és a bőrön, a has állapota (puha, kemény, felduzzadt), az elpusztult tetemek felnyitásakor tapasztaltak (általában és speciálisan a nyelv, nyelőcső, tüdő, gyomor, belek, máj). A számszerűsített adatok ez esetben is a táblázatos verzióba kerültek be (*3. táblázat*).

Az orvosok beteg- és járványügyi jelentéseik összeállításakor az egyes megbetegedések értelmezésében igyekeztek a van Swieten által kidolgozott módszert, kategóriákat követni, aki rendszerét — s ennek nyomán az oktatásba beépített tankönyvi programot — elsősorban Herman Boerhaave, másodsorban Thomas Sydenham (1624–1689) nyomán alakította ki. Boerhaave kategóriáit és előírásait használta a betegágy mellett, s ugyanígy mind formailag, mind tartalmilag a mesterétől elsajátított metodológiát (speciális megfigyelési, következtetési és rekonstruálási eljárást foglal magában) és patológiát alkalmazta a szűkebb értelemben vett akut és krónikus betegségek leírásánál. Ennek lényege, hogy a kvalitatív, egyénre szabott anamnézist iatromechanikai koncepció nyomán kialakított diagnózis és terápia követett. A járványok leírásában a hippokratészi medicina vonatkozó alapelveire épülő Sydenham-féle epidemológia szolgált zsinórmértékül, ami arra a feltevésre épült, miszerint korreláció van a népbetegedések meteorológiai etiológiája és járványszerű rendszeres felbukkanásuk között. Ennek megfelelően van Swietennél is a klimatikus viszonyokat meghatározó különféle tényezők, mint csapadék, légnyomás, hőmérséklet, széljárás havi bontásban történő pontos regisztrálásával párhuzamosan a felbukkanó betegségtípusok, a megbetegedések és halálesetek száma, az alkalmazott terápia és annak eredményessége, s az alkalmazás során szerzett tapasztalatok kerültek lejegyzésre.[97]

A jelentések szociokulturális kontextusa nyomán bontakozik ki a fentiekben taglalt egészségügyi információs rendszer társadalmi beágyazásának gyakorlata, amelynek működtetése, a bécsi központi kormányzati szervektől, a Helytartótanácson keresztül, le egészen a magyarországi lokalitásokig, komoly logisztikai kihívást jelentett. Egy-egy jelentéshez tartozó számos táblázat minden rovatának szakszerű és igényes kitöltése meglehetősen munka- és időigényes, gyakorlatilag az adott törvényhatóság teljes érintett szakembergárdáját, sőt ezen túlmenően a társadalmi élet legkülönbözőbb szereplőit mozgósító feladat volt. A kulcsszerep a physicus-orvosoknak jutott: az ő feladatuk volt a hatáskörükbe tartozó törvényhatóság minden egyes lokalitásában összegyűjtött részadatok táblázatba rendezése és összesítése. Ami az adatgyűjtő munkát illeti, a physicus-orvosok a rájuk bízott területet elvben maguk kellett, hogy bejárják. Mivel azonban az adatgyűjtő munka az orvos számára más egyéb szakmai kötelezettségei mellett a legtöbb esetben akár 50–60 km-es körzet bejárását is jelenthette, ezért rendszerint mozgósították az egyes kisebb helységekben működő szakmai beosztottaikat: sebészeket, bábákat, vagy akár a helyi szolgabírákat, tanítókat, papokat, lelkészeket. Az 1786-tól nagy számban megjelenő, az egészségügyi szolgáltatók személyével, képzettségével és munkavégzésével kapcsolatos adatokat rögzítő táblázatok minősítés rovataiba ke-

[97] Erről bővebben l. *Christian Probst:* Der Weg des ärtzlichen Erkennens i. m. 80–92.

rült bejegyzések nyomán rekonstruálható a társadalmi interakciók változatos formáin túl a korszak értékrendje: milyen morális hibákat fedeztek fel a különböző gyógyítók emberi és szakmai kompetenciájának megítélése során a hivatalból kirendelt felettesek. A minősítések alkalmával használt pozitív és negatív, hol az objektivitásra törekvő formalizált rövid, egy szavas jelzők,[98] hol a szubjektív megítélést tükröző pár szavas kis megjegyzések[99] a hivatalos véleményalkotás első megjelenései, amelyek nemcsak a minősítést végző szakemberek (orvosok, sebészek, okleveles vezető bábák), hanem a mögöttes közösség értékítéletét is tükrözik. A minősítési táblázatok tekintetében 1787-től egyszerűsödött a rendszer, amennyiben az addig kitöltendő 15 különböző rubrika helyébe az adott minősített személy életkora, egészségi állapota, valamint szakmai előmenetelére és jellembeli tulajdonságaira vonatkozó adatok kerültek felvételre (*4. táblázat*).

A jelentéseket II. József német nyelvrendeletének kibocsátásig latinul, 1784 után pedig elvben németül kellett elkészíteni. Az átállás azonban az egészségügy területén is számos nehézséget okozott, erőteljesen megterhelve a bécsi kormányszervek, a Helytartótanács és az egyes középszintű lokalitások közötti — amúgy sem mindig problémamentes — kommunikációt. Voltak például olyan törvényhatóságok, amelyek úgy szabotálták a német nyelv használatát, hogy évekig egyáltalán nem küldtek jelentéseket. A rendszer működtetése érdekében a Helytartótanács több esetben is kénytelen volt engedményeket tenni, vagy köztes megoldásokat alkalmazni.[100]

A physikus-orvosok által összeállított jelentések előbb a középszintű adminisztráció illetékes fórumain — városi tanácsüléseken, vármegyei kongregációkon — kerültek bemutatásra, innen rendszerint lényegi változtatások nélkül főispáni és/vagy főszolgabírói ellenjegyzéssel vezetett útjuk tovább a Helytartótanács illetékes grémiumához, ahol azután a „hivatalnoki tekintet" rendszerezte és küldte tovább az egyes jelentések problematikusnak ítélt részeit szakvélemény kikérése céljából az orvosi fakultásnak, majd 1786-tól az országos főorvosnak. A jelentések tartalmának végső összesítését a szakvélemények figyelembe vételével részint a Helytartótanács számvevősége, részint a szakreferensek végezték el. A Helytartótanács a beérkezett jelentések alapján kialakított állásfoglalásról, döntésről visszafelé ugyanezen a hivatali úton kurrentálta az orvosokat. A kommunikáció gyorsabbá, gördülékenyebbé tételének érdekében a Helytartótanács különösen 1780 után a Magyar Udvari Kancellária közvetítésével érkező, az összes törvényhatósághoz szóló uralkodói instrukciókat, valamint a beérkezett jelentések alapján kialakított, szintén országos

[98] A leggyakrabban használt formális jelzők: jó, közepes, gyenge. L. MNL OL C 66 98–100. cs. 56. kf. (1–392. pag.)/1785-86.; 107–111. cs. 1. kf. (1–759. pag)/1787.; 123–126. cs. 1–10. kf./1788.; 128–129. cs. 1 kf. (1–144. pag.)/1789.; 134. cs. 2. kf. (1–83. pag)/1790.

[99] A pozitív emberi, szakmai teljesítményeket jelölő, a szubjektív értékítélet irányába mutató gyakori megjegyzések: szolid, szerény, csendes keresztény; nem pörlekedő, hanem alkalmazkodó; a legjobb erkölcsökkel bír; jó fellépésű stb. A negatív bejegyzések között a leggyakoribbak: túlságosan kedveli a bort; szenvedélyesen iszákos; olyan, amilyen, de elmegy; serény és szolgálatkész, de tudatlan; nehéz természetű; semmiféle alárendeltséget nem tűr stb. L. Uo.

[100] L .Uo.

érvényű helytartótanácsi határozatokat nyomtatott körlevelek (*Impressa circularia*) formájában küldte ki.[101] Ugyancsak a hivatali ügyintézés és döntéshozatal gyorsabbá, hatékonyabbá, és nem utolsó sorban áttekinthetőbbé tételét szolgálta, hogy II. József 1786 augusztusában kiadott instrukciójában arra utasította a physicus-orvosokat, hogy amellett, hogy éves jelentéseik folyó szövegbe foglalt részeit röviden és tömören fogalmazzák meg, az általuk különlegesen fontosnak vagy problematikusnak ítélt tartalmakat aláhúzással emeljék ki, és kapcsolódó kommentárjaikat a hivatal munkájának megkönnyítése érdekében lapszéli, vagy a lap hátoldalára írott jegyzetek formájában tegyék meg.[102]

Mindazonáltal a rendelkezésünkre álló források azt mutatják, hogy az egyedi, különleges esetekben a Helytartótanács meglehetősen formális módon, rendszerint egy-két oldalas leiratok formájában reagált. Számos törvényhatóság Helytartótanácshoz intézett panaszos levele utal arra, hogy a jelentéseket nagy munkával összeállító orvosok nehezményezték ezt a hivatali gyakorlatot. Ennek ellensúlyozására a törvényhatóságok részéről háromféle stratégia rajzolódik ki: vagy évekig nem küldtek jelentést, vagy az egyszer alapos adatgyűjtő munkát követően elkészített jelentést változatlan formában küldték be évről évre, vagy igyekeztek közvetlen kommunikációs csatornát kiépíteni az orvosi fakultás illetékes szakembereivel, illetőleg 1786 után az országos főorvos hivatalával.

A minősítési íveket rendszerint az orvosi fakultás, illetőleg 1786 után a protomedicus nézte át, s azokba a törvényhatóságokba, amelyeknél a táblázatos kimutatás szerint hiány mutatkozott az előírásoknak megfelelően képzett sebészből vagy bábából, az orvosi fakultáson éppen frissen végzők közül választottak ki alkalmas személyt a feladatok ellátására. 1786-tól a minősítések az orvosok, az előírásoknak megfelelő képzettséggel rendelkező, hivatalosan működő sebészek és bábák személyére vonatkozó, valamint fizetési viszonyaikat feltüntető rovatai alapján a Helytartótanács Számvevősége (*Buchhalterey der Statthelterey*) készítette el Bécsből küldött táblázatminta alapján a bécsi kormányszervekhez továbbítandó, az összes magyarországi törvényhatóságra vonatkozó kimutatást (*5. táblázat*).[103] A kimutatás alapján a hivatalok szinte egy szempillantásra képet formálhattak arról, hol, milyen szakemberből van hiány, hol, kik vannak túl, vagy éppen alulfizetve.

Ha a jelentésekben több, vagy éppen az összes törvényhatóságot érintő egészségügyi problémákat tárgyaltak, a források behatóbb vizsgálata nyomán

---

[101] II. József 1786. június 20-án kiadott rendeletében megerősítette, hogy az összes törvényhatóságnak címzett uralkodói rendeleteket a Helytartótanács nyomtatott cirkulárék formájában küldje ki, s egyúttal azt is előírta, hogy azokat fordítsa le az adott lokalitás nyelvére is. Ezen felül a szolgabírák és az alispánok feladatává tette, hogy vizitációik alkalmával győződjenek meg arról, hogy a rendeleteket az előírásoknak megfelelően kihirdették, s maga a dokumentum iktatásra került. MNL OL A 39 13609/1786. A nyomtatott körrendeletek és körlevelek a MNL OL C 23 Helytartótanácsi levéltár, Impressa circularia fondban találhatóak.

[102] MNL OL A 39 37656/1786. („…zur Verminderung der Schreibereien, auch nur ad marginem, oder den Rücken der zuzustellenden Exhibiti anzusetzende kurze Wohlmeinungen erstattet werden können…")

[103] Az első, a Magyar Királyság tíz kerületének összes törvényhatóságát feltüntető kimutatás: MNL OL C 66 97. cs. 43. kf. (201–204. pag.)/1785-86.

kibontakozik egy kép, amely azt mutatja, hogy II. József uralkodásának időszakában a bécsi központi birodalmi kormányszervek, a bécsi egyetem orvosi fakultása, a Helytartótanács, a pesti egyetem orvosi fakultása, majd az 1786-ban létrehozott országos főorvosi hivatal és az egyes törvényhatóságok alkotta bürokratikus hálózaton belüli információáramlás egyre több irányban és egyre szélesebb sávban kezdett működni. A legmeghatározóbb, felülről lefelé terjedő információáramlás mediális eszköztárának lényeges bővülése mellett megerősödtek az oldalirányú kommunikációs csatornák. Az oldalirányú információáramlás tekintetében 1770 után a Helytartótanács és a magyarországi orvosi fakultás egyre szorosabbá váló kapcsolata mind a beérkezett jelentések szakszerű szűrése, kiértékelése, mind az autoritatív tudástermelés szempontjából meghatározó jelentőséggel bírt.

A physicus-orvosok éves egészségügyi jelentéseire reagáló, meglehetősen formális tartalmi és stiláris elemeket felsorakoztató szokványos helytartótanácsi expeditumok mellett az 1780-as évek közepétől a korábbi időszakhoz képest megszaporodtak a Bécsben, vagy a Helytartótanács által az orvosi fakultás és az országos főorvos szakmai közreműködésével megfogalmazott minden törvényhatósághoz intézett terjedelmesebb leiratok és körlevelek. Kimutatható, miként próbáltak a bécsi és magyarországi hivatali orgánumok és az orvosi fakultások egymással kooperálva, a jelentések tartalmi elemzése, összehasonlítása, többé-kevésbé szintetizáló olvasása alapján kiszűrt, többnyire akuttá vált helyzeteket megoldani, vagy akár a megelőzés érdekében fellépni. Elsősorban embert és állatot sújtó járványok, egy-egy nagyobb régióra jellemző népbetegségek, a szülészettel, a bábák működésével kapcsolatos és egyéb, az orvosi rendészet körébe tartozó akut problémák hatékony és a lehetőségekhez képest gyors orvoslása érdekében a Helytartótanács a leggyakrabban úgy járt el, hogy a beérkezett jelentések és táblázatos kimutatások közül kiszűrte az adott helyzetre a leghatékonyabban kezelő törvényhatóságban alkalmazott megoldást, s azt küldte tovább nyomtatott körlevél formájában szerte az országban. 1788-ban például Madács Péter (1729–1805) Gömör-Kishont vármegye physicus-orvosa éves egészségügyi jelentéséhez csatolta beosztottja, a vármegyei sebész által a marhák száj- és körömfájása ellen kipróbált és hatásosnak bizonyult gyógymód pontokba szedett leírását. A viszonylag terjedelmes német nyelvű szöveget és annak rövidített magyar és szlovák nyelvű fordítását a Helytartótanács azonnal szétküldte minden törvényhatóságnak.[104]

Hasonló esetekre a Helytartótanács rendszerint a Magyar Kancellária közvetítésével érkező uralkodói utasításra 1770 után egyre gyakrabban alkalmazta azt a megoldást is, hogy az osztrák örökös tartományokban már kipróbált és bevált nyomtatásban kiadott német nyelvű orvosi munkákat küldött szét a törvényhatóságoknak. Ezeket a munkákat orvosok, többnyire physicus-orvosok fordították le, s a kiadás költségét vagy a Helytartótanács, vagy maga a fordító-orvos, ritkábban valamely főúri mecénás állta. A feladatot az orvosok az esetek többségében úgy oldották meg, hogy a gyors áttekinthetőség, a könnyű értelmezhetőség gyakorlatias szempontjait szem előtt tartva az ere-

[104] MNL OL C 66 126. cs. 6. kf./1788.

deti szöveget tömörítették és/vagy fordításaikhoz az adott témához kapcsolódó saját tapasztalatikra, megfigyelésikre alapozott megjegyzéseket fűztek lábjegyzet vagy a fő szövegbe applikált „kiszólások" formájában. A minőségbiztosítás érdekében a kéziratos munkákat a nyomtatás és kiküldés előtt a Helytartótanács illetékes szakmai és/vagy a cenzúrabizottsága előzetesen megvizsgálta, majd a jóváhagyást követően kerülhetett kinyomtatásra. Tematikájukra nézve a legtöbb esetben embert, állatot sújtó járványos megbetegedések lefolyását és a lehetséges gyógymódokat tárgyaló munkák, a sebész-szülészek és bábák számára írott oktatókönyvecskék, traktátusok kerültek kiküldésre. Ezek sorában külön kiemelendő a Raphael Steidele (1737–1823), a bécsi Allgemeines Krankenhaus sebész-szülésze által 1774-ben kiadott, majd 1777-ben Szeli Károly orvosdoktor által magyarra fordított és saját pénzen kinyomtatott bábaoktató könyv, amelynek terjesztése végig a vizsgált korszakunkban újból és újból napirendre került.[105] Ugyanígy a Bécsben működő állatorvoslást oktató intézmény vezető professzora Johann Gottlieb Wolstein (1738–1820) marhavészről szóló több munkáját egykori tanítványa, majd 1787-től a pesti egyetem állatorvoslás tanára Tolnay Sándor fordított le és adta ki a Helytartótanács anyagi támogatásával.[106]

Az egészségügyi jelentések valamint táblázatos kimutatások tartalmi és formai elemeinek fokozatos standardizálódása, majd II. József idején a minősítési rendszer bevezetése igen pozitív hatást gyakorolt az alulról jövő kezdeményezésekre. A physicus-orvosok adatgyűjtő munkájuk során bejárták a rájuk bízott vármegyéket, s utazásaik alkalmával szembesültek számtalan esettel, rossz szokással, a köznép által igénybe vett gyógyítók tudatlanságával. Ezek a tapasztalatok több orvost is arra indítottak, hogy a lokális viszonyokhoz alkalmazott oktatókönyveket írjanak, amely munkákat miután az orvosi fakultás szakmailag megvizsgált, rendszerint saját pénzen nyomtattak ki. Ezek az orvosi felvilágosító irodalom műfajába sorolható munkák többnyire a bábaoktatást szolgálták, vagy a köznép számára írott dietétikai, életvezetési kézikönyvek voltak.[107] A jelentésírás gyakorlata tudományos igényű munkák írását is erősen motiválta. 1794-ben Benkő Sámuel Borsod vármegye phyisicus-orvosa előbb latinul, majd német fordításban is kiadta 1780 és 1793 közötti orvosmeteorológiai megfigyeléseit.[108]

---

[105] *Raphael Steidele:* Magyar bábamesterség. Ford. Szeli Károly. Bétsben 1777. A könyv terjesztésére vonatkozóan: MNL OL C 66 132. cs. 67. kf. (1–10. pag.)/1789.

[106] *Johann Gottlieb Wolstein:* A' marha veszélyről szóló könyvetske. Ford. Tolnay Sándor. Bécs 1786.

[107] Dombi Sámuel (1729–1807) Borsod vármegye physicus-orvosa például, miután bejárta a rá bízott vármegye mind a négy járását, lesújtó tapasztalatokat szerzett a bábák munkamódszereit és tudatlanságát illetően, ezért 1772-ben egy kérdés-felelet formában megfogalmazott 104 oldalas kis oktatókönyvet jelentetett meg saját pénzen: *Dombi Sámuel:* Bába mesterség. Pozsony 1772.

[108] *Benkő Sámuel:* Ephemerides meteorologico-medicae annorum 1780–1793. Viennae 1794. Az eredeti latin munka német fordításban is megjelent: *Uő:* Medicinische Ephemeriden von den Jahren 1780 bis 1793. Wien 1794.

Konklúzió

A kameralista diskurzusban a 18. században formálódó abszolutista állam, mint a hatalom hatékony gyakorlásának egy sajátos technikája, olyan mechanisztikus alapokon működő hatalmi szervezetrendszer, amely a mindenkori uralkodó által kijelölt és meghatározott, vagy legalábbis az ő elvárásaihoz igazodó, racionális, ok-okozati összefüggésekre épülő irányelvek mentén „tökéletes gépezetté" alakítható és formálható.[109] A formálhatóság és átalakíthatóság igénye, a közjó szolgálatának elkötelezett hatalom rendje tükröződik Mária Teréziának és II. Józsefnek a Habsburg Monarchia tartományaiban és országaiban végrehajtott egészségügyi reformjaiban. A reformok bevezetésének és végrehajtásának folyamata, az egészséggel és betegséggel kapcsolatba hozható humán, szellemi és fizikai erőforrások új rendje összetett jelleggel bírt: egyrészt „mesterséges" rend, amelyet rendeletekben, instrukciókban megfogalmazott normatív szabályok rögzítettek. Másrészt olyan rend, amelyet természetes, megfigyelhető, leírható, nyilvántartásba vehető orvosok, sebészek, gyógyszerészek, bábák, az egészség és betegség állapotainak, s minden ezekkel összefüggő környezeti hatásnak adminisztratív úton történő megismerése, rendszerezése, hierarchizálása határozott meg.

Az egészségügyi igazgatásnak ez az orvosi tapasztalatgyűjtést, célirányos megfigyelést az előtérbe helyező, valójában a 18. század utolsó harmadában gyakorlattá vált regisztrációs kultúrája feltétlenül hozzájárult a medicina episztemológiai fejlődéséhez. A rendszer működtetésében kulcsszerepet játszó physicus-orvosoknak folyamatosan követniük kellett a betegségek alakulását, ellenőrizniük a kezelések hatékonyságát, felismerni az azonos, vagy az addig megtapasztaltaktól teljesen eltérő, egyedi eseteket, a kezdődő járványokat. A betegségek felbukkanásának, lefolyásának és végső kimenetelének történetét oly módon kellett egy általános regiszterbe, egységesített rendszerbe elhelyezniük és rögzíteniük, hogy abban megfigyeléseik egyedi esetekre és a járványszerűen felbukkanó megbetegedésekre vonatkozó egyéni jellege, valamint az ezekből kibontakoztatható általánosító tendenciák egyaránt tükröződjenek. Ez azt is jelenti, hogy az orvosijelentés-írásban a lejegyzés aktusa, amely magában foglalta a betegség historizálásának minden fázisát, az anamnézistől a szimptómák kódolásán keresztül a terápiás törekvések és hatásmechanizmusuk leírásáig, a tudományos megismerés eszközévé és módszerévé vált.

Az állami egészségügyi szervezetrendszerben, bécsi és magyarországi bürokratikus hivatali és oktatási szervezetrendszerhez kötötten, explicit módon először az 1780-as években került meghatározásra az orvosi tudásnak azon léptéke, minősége és struktúrája, amely az adott lokalitásokra jellemző minden egészség- és betegségüggyel kapcsolatos, az egészségügyi jelentésekben

[109] Az „állam mint gépezet" metafora használatait a kora újkori német fejedelemségek sokoldalú analízisén keresztül mutatja be Stollberg-Rillinger alapműve. L. *Barbara Stollberg-Rilinger:* Der Staat als Maschine. Zur politischen Metaphorik des absoluten Fürstenstaats. Berlin 1986.

nyilvánult meg. Az egyedi és járványos megbetegedések, környezeti tényezők, az alkalmazott gyógyszerkincs és terápiaformák regisztrálását szolgáló egészségügyi jelentésekben és a jelentésekhez csatolt standardizált kategóriarendszer nyomán kialakított táblázatos kimutatásokban a medicina egyetemi oktatásában használatos, többnyire zárt elméleteket közvetítő tankönyvi program mellett, illetve azt továbbgondolva és kiegészítve, az orvosi megfigyelések és hétköznapi gyakorlati tapasztalatok írásos rögzítésének egy nyitott, folyamatosan bővíthető struktúrája jelent meg.

Ebből a perspektívából nézve a központi kormányszervek szakadminisztrációi, s ezekkel az idők folyamán egyre szorosabb szakmai együttműködésben álló bécsi és pesti orvosi fakultások kettős, a politikai és a tudományos tudás feletti ellenőrző-hatalmi szerepüknél fogva idővel minden orvoslással kapcsolatos tudás kumulációjának, szűrésének, validációjának és legitimációjának, elosztásának és terjesztésének központjaivá váltak. A lokalitások szintjén a physicus-orvosok számszerűleg lassan bővülő, de II. József időszakára nézve már tényleges hálózattá szerveződő rétege ezen funkciók állandó és differenciált meglétét volt hivatott szolgálni. A physicus-orvosok gyógyító, megfigyelő, gyűjtő, értelmező, a felsőbb utasításokat és rendeléseket végrehajtó, kontrolláló, rendkívül összetett tevékenysége az idők folyamán oktatói szerepkörrel is kiegészült. Az oktatói munka a rájuk bízott törvényhatóságban hivatalos gyógyítóként működő, az egészségügyi hierarchia alacsonyabb szintjein helyet foglaló egészségügyi szolgáltatók (sebészek, borbélyok, gyógyszerészek, bábák) folyamatos szakmai instruálásán túl, a közember, a „gemeiner Mann" minimálisan szükséges és lehetséges, korszerű orvosi ismeretekkel történő ellátását is jelentette.

Az egészségügy területén a hatalomgyakorlásnak ez a tudomány felé forduló új modalitása a legkarakterisztikusabb formában II. József uralkodásának időszakában mutatkozott meg, s úgy tűnik a józsefi rendszer minden drámaisága, kapkodóan sietős volta, a részletek kidolgozatlansága, politikai megtorpanása, majd visszafordulása ellenére Magyarország viszonylatában már rövid távon is regisztrálható eredménnyel járt. Hosszú távon pedig kifejezetten megmutatkozott a 19. század során kibontakozó magyar orvosi iskola európai színvonalú megjelenésében.

1. táblázat
Embert és/vagy állatállományt sújtó betegség-jelentések táblázatmintái

Táblázatminta az egyes törvényhatóságok éves egészségügyi jelentéseihez csatolandó, embert és állatállományt (ló, juh, szarvasmarha) sújtó megbetegedéseket és az alkalmazott gyógymódokat rögzítő kimutatás elkészítéséhez[1]

Nomina possessionum	Morbi hominum	Morbi equor. cum adnexis remediis	Pecorum cornutorum cum remediis	Ovium cum remediis

Táblázatminta az egyes törvényhatóságok éves egészségügyi jelentéseihez csatolandó, időjárási és légköri viszonyokat, az előfordult (embert sújtó) megbetegedéseket és az alkalmazott terápiaformákat havi bontásban rögzítő kimutatás elkészítéséhez[2]

Monat	Witterung	Krankheit und Heyl-Art
Dezember	Anfangs ware es gefroren guter Wind, im Mitte regnerisch, und gelindere Kälte, zu Ende Frost und Schnee	Es herrschten hitzige Gallfieber zweyerley Gattungen, die erstere wurde auf diese, die andere auf jene Art (hier muss sie überhaupt angesetzet werden) ohne oder mit besonderen Falle geheilet, u. s. w. Besondere Krankheiten waren keine.
Jäner	Vorgefallene Witterung	Waren hauptsächlich diese Krankheiten mit oder ohne Bemerkung Besondere Krankheiten waren in diesem Monate folgende etc.

[1] MNL OL A 39 12557/1784.
[2] MNL OL A 39 2307/1788.

2. táblázat
Embert sújtó járványügyi-jelentések táblázatmintái

Táblázatminta az embert sújtó járványos megbetegedések rögzítését szolgáló kimutatás elkészítéséhez[1]

Conscriptionsmässig erhobener Populations Stand des Komitats	Und des Orts in welchen die Seuche grassiret	Summe der Kranken	Summe der Reconvalescenten	Summe der Verstorbenen
		No	No	No

Bővített kategóriarendszerrel összeállított táblázatminta az embert sújtó járványos megbetegedések rögzítését szolgáló kimutatás elkészítéséhez[2]

Komitat	Ort	Totalstand		Verbliebene und zugewachsene Kranke	Reconvaleseirte	Verstorbene	Verbliebende Kranke	Proportio der Reconvalesiert zum Erkrankten	Verstorbene zum Erkrankten	**Erkrankten zur Population in** [Ortsname]	**Verstorbene zur Population in** [Ortsname]	**Getauft unter dieser Zeit in** [Ortsname]
		No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	**No**

Táblázatminta az embert sújtó járványos megbetegedések 14 naponkénti rögzítését szolgáló kimutatás elkészítéséhez[3]

Konscriptionmässig erhobener Populationsstand des Komitats	Und des Orts, in welchem die Seuche grassiret	Zahl der Kranken			Summe Der Reconvalescenten Der Verstorbenen	Bleiben annoch Kranke	Anmerkungen
		Sind verblieben laut der Tabelle	Von dieser Zeit anzugewachsen	Bestund also der Totalstand der Kranken			
		No			No	**No**	

[1] MNL OL A 39 28786/1787.
[2] MNL OL A 39 29592/1788.
[3] MNL OL A 39 23265/1789.

3. táblázat
Egészségügyi jelentések állatállományról szóló része

Bővített kategóriarendszerrel összeállított táblázatminta az állatállományt (szarvasmarha, juh, ló) sújtó járványügyi jelentés elkészítéséhez[110]

Summe des/der Hornviehes/Schaafe/Pferde					
Totalstand des Viehes	Kranke	Reconvaleszierende	Umgefallene	Genesung zu dem Stand der Erkrankung von Monat zu Monat	Umfall zu dem Stand der Erkrankung von Monat zu Monat

4. táblázat
Minősítési-validációs- rendszer

Egyszerűsített kategóriarendszerrel összeállított táblázatminta az egyes törvényhatóságokban működő sebészek és bábák emberi, szakmai és fizikai alkalmasságát rögzítő minősítési ívek elkészítéséhez[111]

Namen	Dienst	Alter	Gesundheit	Dienstjahrestuffe	Diensteifer	Sitten

[110] MNL OL A 39. 29592/1788.
[111] MNL OL A 39. 33245/1787.

5. táblázat
*A Helytartótanács Számvevősége (*Buchhalterey der Statthalterey*) által használt, a közpénzből fizetett egészségügyi alkalmazottak (*physicus-orvosok, sebészek, patikusok, bábák*) állományfelvételét és juttatásait összegző táblázatminták*

Táblázatminta az egyes törvényhatóságokban alkalmazott physicus-orvosok, sebészek és bábák nevét, pénzbeni juttatásukat és képzettségüket rögzítő kimutatás elkészítéséhez[1]

Namen des Bezirks	Namen der Gespannschaft oder Stadt	Namen der *besoldeten Comitats- oder Stadt-Physicus*	Jährlicher Genuss desselben	Was für ein Prüfungs Zeugniss derselbe aufzu-weisen hat	Namen des *besoldeten Wundarztes* eines jeder sonder-heitlich	Jährlicher Genuss des einzelnen	Zus.	Mit welchem Zeugnisse versehen	Namen des *besoldeten Apothekers*	Jährlicher Genuss desselben	Mit welchem Zeugnisse versehen	Namen der *besoldeten Wehemütter* einen jeden sonder-heitlich	Jährlicher Genuss der einzelnen	Zus.	Mit welchem Zeugnisse versehen

Táblázatminta az egyes törvényhatóságokban alkalmazott, közpénzből fizetett physicus-orvosok, sebészek és bábák nevét, pénz- és természetbeni juttatásait rögzítő kimutatás elkészítéséhez[2]

Köpfe	Bedienstungen	Namen und Zunamen	Wovon einer zu beziehen hat					Beitrag im Ganzen
	Physicus Chirurgus Hebamme		*an Bestallung*	*an Montours-beitrag*	*an Pferdpor-tionen*	*an Quartierzins*	*Zusammen*	

[1] MNL OL A 39 18618/ 1787.
[2] MNL OL A 39 5377/1787.

MEDICS IN OFFICIAL SERVICE IN EIGHTEENTH-CENTURY HUNGARY

by Krász Lilla

Abstract

The administrative measures of a comprehensive reform program introduced in Vienna, the centre of the Habsburg Monarchy, as well as in some regions located at significant distances from the centre itself should be deemed as a successful field of practice in relation to the considerable shifts taking momentum in Habsburg governance from the 1780s on. Physicians thus were compelled to gather reliable information on all kinds of medical issues arising in their daily practices in the different countries of the Habsburg Empire as well as subsequently having to process and arrange them in accordance with a previously set system of aspects communicated to them. Regular and specific information gathering, including their systematic processing with the help of various as well as changing media of visualisation in time, i. e. running texts, lists, tables, thereby made it possible for the central government to accumulate, filter, assess their contents and duly contribute to making stances and decisions on the basis of available and relevant information, normally brief, factual, concrete, topical and synoptic, in the Imperial 'information centres' such as the Chancery, the Medical Faculty of the University of Vienna, or in the regional ones such the Council of Governor-General and the medical faculties of the University of Nagyszombat [presently Trnava, Slovakia], Buda and Pest. This paper is meant to reconstruct the process of making a network of health administration during the reigns of Maria Theresa and Joseph II in the light of their political, socio-cultural and epistemological contexts as well as trying to elucidate the strengths and deficiencies of its actual functioning.

Bagi Zoltán Péter

AZ 1594. ÉVI REGENSBURGI BIRODALMI GYŰLÉS

A töröksegély kérdésének tárgyalása

Az Aetas című szegedi történettudományi szaklapban 2002-ben publikáltam egy tanulmányt, amelyben az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés döntései között szerepelt, a hadügyi kérdésekkel foglalkozott cikkelyeket vizsgáltam.[1] Az alábbi munkámban, az akkori kutatásaimat kiegészítve szeretném bemutatni, hogyan próbálta meg előteremteni az uralkodó, illetve a prágai és a bécsi udvari kormányszervek az Oszmán Birodalom elleni háborúhoz szükséges had financiális hátterét.

Az 1591-től kirobbanással fenyegető, s 1593-tól újra fellobbanó nyílt Oszmán–Habsburg háború teljesen felkészületlenül, mind pénzügyi, mind pedig belpolitikai téren kedvezőtlen időpontban érte II. Rudolfot. Egyrészt az 1582. évi augsburgi birodalmi gyűlésen jóváhagyott 40 *Römermonat*nyi[2] oszmánellenes segély utolsó fizetési időpontja 1587 őszén lejárt. Ezt követően a birodalmi fillérmester csak a régi birodalmi segélyekből maradt hátralékösszegeket tudta behajtani: 1589-ben ilyen módon valamennyivel több mint 59 000 rénes forint gyűlt össze, amelynek körülbelül a 10%-a még az 1576. évi hozzájárulásból visszamaradt hátralék volt. Természetesen ebből a pénzből katonai hadműveletek finanszírozására gondolni sem lehetett, csupán a hitelek kamatainak fedezésére. Az udvar pénzügyi helyzetét tekintve nem meglepő, hogy a Titkos

---

[1] *Bagi Zoltán:* Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés hadügyi végzései. Aetas 17 (2002: 1. sz.) 5-14.

[2] A Römermonat vagy Romzug alapját az egyes birodalmi kerületek (ebbe csak a nyolc birodalmi kerületet értették bele, mivel az örökös tartományok és Burgundia külön adózott) adóarányának kiszámítása adta az 1521. évi wormsi birodalmi gyűlés matrikulája szerint. Ekkor ugyanis a birodalom rendjei arra az esetre, ha V. Károly Rómába, a koronázására utazna — hat hónapra 4000 lovas (fejenként 12 forint) és 20 000 gyalogos (fejenként 4 forint) eltartásához szükséges adót, Romzugot — ajánlottak meg. Ennek a seregnek az egy hónapi zsoldja — Römermonatja — 128 000 rajnai forintra rúgott. Azonban amikor a költségeket a birodalmi rendek között szétosztották, egy Romzug valójában csak 127 074 rénes forintot tett ki. A 16. század végéig többször is csökkent az értéke, így ekkor a Römermonat 60 000 és 64 000 rajnai forint között volt. *Koller, Leopold:* Studien zur Reichskriegsverfassung des Heiligen Römischen Reiches in der Neuzeit. Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien 1990. 295–316., 340–350.; *Lanzinner, Maximilian:* Friedenssicherung und politische Einheit des Reiches unter Kaiser Maximilian II. (1564–1576). Göttingen 1993. 399.; *Peter Rauscher:* Kaiser und Reich. Die Reichstürkenhilfe von Ferdinand I. bis zum Beginn des "Langen Türkenkriegs" (1548–1593) 79. In: Finanzen und Herrschaft. Materielle Grundlagen fürstlicher Politik in den habsburgischen Lä

Tanácsnak a birodalmi gyűlésre készült szakvéleménye 1594-ben a következőképpen ábrázolta — túlzásoktól sem visszariadva — a magyarországi végvárrendszer állapotát: a végházak majd mindegyike romos állapotú, hiányzik a megfelelő mennyiségű élelem és hadfelszerelés, a zsoldosok nagy része vagy éhen veszett vagy megszökött. A szolgálatban maradtak pedig inkább emlékeztetnek ruhátlan, cipőtlen koldusra, mint katonákra.[3]

A katasztrofális financiális állapot, valamint ezzel összefüggésben az Udvari Kamara (1592. június 30-i szakvélemény) és a birodalmi fillérmester sürgetése ellenére a császár hallani sem akart egy újabb birodalmi gyűlésről.[4] Az uralkodó a birodalom rendjeinek összehívásától már az 1580-as évek végén is, belpolitikai okokból rendkívüli módon ódzkodott. Az 1582. évi gyűlésen két olyan probléma került a felszínre, amelyek ismételten a töröksegélyt a protestáns érdekek teljesítésének feltételeül szabták volna: egyrészt a már említett magdeburgi ülésrendi vita, másrészt a városok kollégiuma megtagadta az adó elfogadását, így kényszerítendő ki az Aachen városával szembeni uralkodói politika megváltozását. A protestáns rendek politikai együttműködésének csúcspontját pedig az 1591. évi torgau-i szövetség jelentette, amikor is a reformált vallású rendek IV. (Bourbon) Henrik francia király megsegítésére határozták el magukat a Katolikus Liga és az e mögött álló Spanyol Királysággal szemben. A lutheránus és kálvinista német rendek összefogásának és egységes politizálásának a sors különös és kiszámíthatatlan játéka azonban véget vetett. A szövetség három meghatározó személyisége (Christian szász választófejedelem, Johann Kasimir pfalzi gróf és Wilhelm hesseni gróf) ugyanis vagy még ugyanebben, vagy pedig a következő évben meghalt. Jogosnak tekinthető tehát a speyeri püspök Rudolf császárhoz írt észrevétele, miszerint egy birodalmi gyűlés újra jó lehetőséget adna a protestánsoknak arra, hogy a töröksegély kérdését feltételekhez kössék.[5]

A császári diplomácia a birodalmi gyűlés megkerülésével igyekezett kiutat keresni a kínos politikai és pénzügyi helyzetből. 1592 szeptemberében Prágában Ernő főherceg vezetésével egy tanácskozást rendeztek, amely lényegében újra rávilágított az eddig is ismert nehézségekre, problémákra. Emellett

---

[3] *Heischmann, Eugen:* Die Anfange des stehenden Heeres in Österreich. Wien 1925. 96.; *Schulze, Winfried.*: Reich und Türkengefahr im spaten 16. Jahrhundert. Studien zu den politischen und gesellschaftlichen Auswirkungen einer auseren Bedrohung. München 1978. 88.

[4] A császári pénzügyek irányításával megbízott hivatalok pedig már az 1590–1591. év fordulóján jelezték a további pénzügyi helyzet tarthatatlanságát. 1592-ben pedig az Udvari Kamara tanácsosainak helyzetjelentése részletesen is bemutatta a kialakult helyzetet. A birodalmi hozzájárulás lejárt. Az osztrák és a magyar jövedelmek tovább nem srófolhatók, lehetőségük határáig megterheltek. Tiroltól, Salzburgtól és Bajorországtól, a megbízható katolikus szövetségesektől semmilyen segélyre sem lehet számítani. Az Udvari Kamara semmilyen eszközzel, sem javaslatokkal nem rendelkezik azzal kapcsolatban, hogyan lehetne Stájerországon segíteni, amely Hrastovitz és Petrinja elvesztésével különösen nagy veszélyben érzi magát. Csak azt tudja ajánlani, hogy minden az Oszmán Birodalom területére történő betörést tiltsanak meg, de tekintve, hogy minden egy nyílt háború kitörésére mutat, sem a választófejedelmek gyűlésével, sem pedig deputációs gyűléssel elintézni semmit sem lehet, csak egy birodalmi gyűlés segíthet. Vö. *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 90.

[5] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 89–90.; Niederkorn, Jan Paul: Die europäischen Machte und der "Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolfs II. (1593–1606). Wien 1993. 52.

azonban döntés született arról, hogy külön követeket küldenek a birodalmi kerületek rendjeihez császári megbízásból, és az Oszmán Birodalom elleni háborúhoz hozzájárulásukat kérik.[6] A birodalmi rendek (az Udvari Kamara adatai szerint 613 959 rajnai forint gyűlt össze ilyen módon[7]) és a külföldi uralkodók adakozókedve ellenére is az összegyűlt összegből – ahogy az Udvari Kamara rámutatott – csak a végvárak fizetésére futotta. A fennmaradó 93 000 rajnai forint azonban a nyílt háború sikeres megvívásához elégtelen volt, így nem meglepő, hogy 1593 tavaszán az Udvari Kamara tanácsosai a Titkos Tanácsnak küldött levelükben újra egy birodalmi gyűlés összehívása mellett foglaltak állást. Véleményük szerint a követségek sikere megmutatta azt, hogy az összegyűlt rendek készek lennének a segély megszavazására, és hajlandónak mutatkoznak egyéb problémáik megtárgyalásának elhalasztására a növekvő oszmán expanzió veszélye miatt.[8]

A sziszeki csata (1593. június 22.), illetve ezt követően a háború — immáron — "hivatalos" kitörése után ezen érv fölött az eddig vonakodó Rudolf császár a továbbiakban már nem hunyhatott szemet. 1593. augusztus 25-én a Titkos Tanács ülésén a császár tanácsosaival meghatározta a birodalmi gyűlés előkészítéséhez szükséges lépéseket. Szeptember 7-én kitűzték a gyűlés időpontját és helyét, tíz nappal később pedig kijelölték a választófejedelmekhez utazó követeket. Az év végére meg is adták hozzájárulásukat a birodalmi gyűlés összehívásához.[9]

Ezzel párhuzamosan megkezdődött az előterjesztés előkészítéséhez szükséges szakvélemények kidolgozása is. Az Udvari Haditanács 1594. március 23-án adta át javaslatait. Eszerint a háború előre láthatólag el fog húzódni, így a császárnak nem csupán egynéhány hónapra vagy évre elegendő segélyre lenne szüksége, hanem a rendeknek sokkal inkább egy állandó támogatáson kellene gondolkodniuk, amelyre a legalkalmasabb a *Gemeiner Pfennig* volna.[10] Továb-

---

[6] *Müller, Johannes:* Zacharias Geizkofler 1560–1607. Des Heiligen Römischen Reiches Pfennigmeister und Obrister Proviantmeister im Königreich Ungarn. Veröffentlichung des Wiener Hofkammerarchivs Bd. 3. Wien 1938. 32.

[7] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 361.; Müller szerint a kilenc kerületből összesen 776 576 rajnai forint és 10 krajcár gyűlt össze. *Müller, Johannes:* Der Anteil der schwäbischen Kreistruppen an dem Türkenkrieg Kaiser Rudolf II. von 1595 bis 1597. In: Zeitschrift des Historischen Vereins für Schwaben und Neuburg. Achtundzwanzigister Jahrgang. a kiadás helye1901. 155–262., 157.

[8] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 90–92.; Loebl, Alfred: Eine außerordentliche Reichshilfe und ihre Ergebnisse in reichstagsloser Zeit, 1592–1593. Situngs berichte der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften in Wien, Phil.–Hist. Klasse, Band CLIII. Wien 1906. 17., 86., 123.; *Ortelius, Hyeronimus Augustinus,:* Chronologia oder Historische Beschreibung aller Kriegsempörungen und Belagerungen in Ungarn auch in Siebenburgen von 1395. Nürnberg 1602. Reprint:Győr 2002. 45.r-v.

[9] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 92–93.; Heischmann szerint az uralkodó 1594. január 10-én döntötte el, hogy a birodalmi gyűlést április 17-re hívja össze Regensburgban. Március 12-én azonban a gyűlés megnyitásának az időpontját elhalasztotta május 1-jére, vö. Heischmann, E.: Die Anfange des stehenden i. m. 97.

[10] Az 1495. évi wormsi reformbirodalmi gyűlésen egy új adórendszer felállítására tett kísérletet I. Miksa, amelyből egy hadsereg felállításának költségeit kívánta fedezni. A Gemeiner Pfennig egyfajta kombinációja volt a vagyon- és fejadónak, és az így befolyt összeget a birodalom és az egész kereszténység a török és más külső ellenséggel szembeni megvédésére és a kamarai

bá a nemeseket arra kellene ösztönözni, hogy saját költségükön szálljanak hadba. Emellett a Német Lovagrend alkalmazásának lehetőségét is felvetették a határ védelmében.[11] Az Udvari Haditanács szakvéleménye szerint a háború megvívásához szükségesnek tűnik 60 000 lovasból és gyalogosból álló hadsereg felállítása, amelynek a költségei havonta közel fél millió, évente pedig mintegy hat és fél millió rénes forintra rúgnának.[12]

Az Udvari Kamara április 13-i szakvéleményében szintén elengedhetetlennek vélte a jelentős segítséget az Oszmán Birodalom elleni harc sikeres megvívásához, azonban Zacharias Geizkofler[13] javaslatának megfelelően azt tanácsolta, hogy a propozícióban sem *Gemeiner Pfennig*ről, sem pedig a *Romzug*ról ne essen szó, hanem az 1576 óta meglévő gyakorlat szerint konkrét összeg meghatározása nélkül kérjék a rendek támogatását. A kamara tanácsosai is fontosnak tartották hangsúlyozni, hogy az összegyűltekkel éreztetni kell, hogy egy több évig tartó háborúhoz kér segítséget az uralkodó, s ennek megfelelően mintegy öt évre "rendes" segélyt és a továbbiakra még "rendkívüli" támogatást kellene kicsikarni. Továbbá a kamarai irat ajánlotta, hogy az előterjesztésben mindenképpen utalás történjen arra, hogy az 1592. évi horvátországi támadás nem azért következett be, mert a Portára nem küldték el az esedékes ajándékot.[14]

A szakvélemények alapján összeállított propozíció felolvasására — a szokásos ceremóniát követően — június 2-án került sor. Az irat három részre tagozódva épült fel és tárta a rendek elé az uralkodó követeléseit.[15] Az előterjesztés természetesen mindenekelőtt meghatározta, hogy a gyűlés tárgyalásai "… a török [kérdésről], mint ez idő tájt legfontosabb cikkelyről…" fognak szólni.[16] Majd bemutatja, hogy milyen út vezetett az újabb konfliktushoz és elmélyüléséhez, illetve a háború első évének eseményeit vázolja. A propozíció természetesen kiemelte, hogy az 1591-ben Konstantinápolyba küldött követ, doktor

---

bíróság felállítására szánták. Saját birodalmi adóapparátus hiányában és a rendek vonakodásának következtében a plébánosoknak kellett összegyűjteniük, és a remélt 2 millió rénes forintnyi összegből 1498-ig mindössze 100 000 folyt be. A 16. századra ezt a centralizált birodalmi adót már egy külön birodalmi hivatal szedte be, ugyanis hét birodalmi pénztárost bíztak meg ezzel a feladattal. A század első felében még kétszer (1542, 1544) tett kísérletet az uralkodó egy hadsereg felállítása és ellátása érdekében a Gemeiner Pfennig kivetésére, azonban mindkét alkalommal az adott évben vagy egyáltalán nem, vagy csak részben szolgáltatták be a rendek ezt az általuk egyáltalán nem kedvelt adót. *Lanzinner, M.:* Friedenssicherung i. m. 352–353.; Rauscher, P.: Kaiser und Reich i. m. 52.

[11] Az Oszmán Birodalom elleni harcba a Német Lovagrend bevetéséről a 15. századból l. *Pálffy Géza:* A török elleni védelmi rendszer szervezetének története a kezdetektől a 18. század elejéig. Történelmi Szemle 38 (1996: 2-3. sz.) 163–217., 168.

[12] *Heischmann, E.:* Die Anfange des stehenden i. m. 97.

[13] Geizkofler életéről l. *Müller, J. Zacharias Geizkofler* i. m.; Siegelen, Alexander: „Dem ganzen Geschlecht nützlich und rühmlich". Reichspfennigmeister Zacharias Geizkofler zwischen Fürstendienst und Familienpolitik. Stuttgart 2009.

[14] *Heischmann, E.:* Die Anfange des stehenden i. m. 98.; Schulze, W.: Reich und Türkengefahr i. m. 95–96.

[15] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 96.

[16] "…Von dem Türckischen, als diser Zeit dem wichtigesten Articl…" Császári propozíció, 1594. Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Mainzer Erzkanzler-Archiv (MEA) Reichstagakten (RA), Fasc. 91. Fol. 23v.

Pezzen által további nyolc évre meghosszabbított drinápolyi békét ok nélkül szegte meg III. Murád szultán.[17] Az oszmán haderő a két fél megállapodásával ellentétes módon "… nem csupán különböző időkben és helyeken sok portyát vezetett és betört Őcsászári Felsége Magyar Királyságába [és] egyéb szomszédos országaiba is, hanem a vérszomjas Hasszán boszniai pasa ellenségesen is támadott, s először a régi határvárat, Repicet, majd eztán Vihitic, Dresink, Hrasvic és más fontos véghelyeket ágyúval és nagy sereggel megostromolta, ágyúztatta és elfoglalta. Ráadásul… Őcsászári Felsége birtokán és területén egy…erős "csárdát", Petrinjának nevezve, újonnan építtetett, amelyből a megmaradt horvát és vend területeknek rémisztő ínséget… okozott."[18] A portyázók magukkal hurcoltak — ezekről, illetve a szomszédos területekről — több mint 35 ezer embert is.[19]

A drinápolyi béke pontjainak súlyos megszegése miatt az akkori konstantinápolyi követ — Friedrich von Krekwitz[20] — többször is tiltakozott és követelte a Portától a békebontó boszniai pasa megbüntetését. Ezzel szemben "… a mondott Hasszán pasát inkább a szultán … a jól megérdemelt büntetés helyett arany szablyákkal és ruhákkal megjutalmazta és ezáltal tetteit ily módon megerősítette és megdicsérte." [21] A propozíció összeállítói szerint az 1593-ban Sziszek ostromára indult boszniai beglerbéget a Portáról még jelentős számú katonasággal is ellátták.[22] Az irat maga is utalt rá, hogy a vár felmentéséért vívott ütközetben az oszmánok jelentős veszteséget szenvedtek: "… az Őcsászári Felség által a védelemre [ti. a vár felmentésére – B.Z.] sietve összeszedett katonaság majd mindenkit levágott [az oszmánok közül]."[23]

Mindezek után az előterjesztés összefoglalja az Oszmán Birodalom 1593. évi magyarországi hadjáratának eseményeit: Sziszek újabb ostromát és megszállását, Veszprém és Palota elestét, valamint azt, hogy a császár még az utolsó pillanatban is megkísérelte a béke megőrzését, de az ajándékkal elindított Ladislav Lobkowitz von Poppel a harci események miatt már csak Komá-

---

[17] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 23v.; A magyar szakirodalom a béke meghosszabbítását 1590 novemberére teszi. *Tóth Sándor László:* A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged 2000. 64., 66.

[18] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 24r.

[19] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 96.; Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 24r.

[20] Von Krekwitz elfogásáról l.: *Loebl, Alfred:* Der slesier Friedrich von Krekwitz als kaiserlicher Gesandter bei der hohen Pforte. Vereins für die Geschichte Schlesiens XVIII. (1914) 160–173.

[21] "… entgegen gedachter Hassan Bassa vil mehr von Sultano, …anstatt woluerdienter bestraffung, mit Sabeln vnd Klaiden von Guldenen stecken vnd ehret, vnd hiedurch seine Thatten vnd handlungen dermassan confirmiert gestarckt vnd belobt werden, …" Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 24r.-v.

[22] "… Zum theil von der Porta zugezognen Kriegsvolcks zu Roß und Fueß sich aufgemacht…" Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 24 v.

[23] "… durch der Kay[serliche] M[ajestät] Zur defension in eyl aufgebrachtes Kriegsvolck, vast biß aufs haubt erlegt,…" Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 24v.

romig jutott.[24] Arról azonban szó sem esik, hogy a Portára küldendő ajándék késlekedése már 1593 februárjában háborús hangulatot szított Isztambulban.[25]

Az oszmánok 1593. évi rémtetteinek elősorolását a propozíció von Krekwitz elfogatásával és szenvedéseinek részletes ecsetelésével zárja. Eszerint a császári követet Konstantinápolyban először saját házába zárták, majd az egész keresztény világ megcsúfolására vasba verték. Egy gályapadhoz láncolva Szinán magával hurcolta Belgrádba, ahol egy toronyba zárták, s itt érte a halál.[26]

Az előterjesztés a császári-királyi sereg hadműveleteit és sikereit (Sziszek felmentése, Székesfehérvár megrohanása, pákozdi csata, a téli hadjárat és az 1594. évi tavaszi hadjárat) Isten ajándékaként ("*aus gnad vnnd beistand des allmechtigen*" vagy "*doch solche Victorien allain ainer sonderbaren Schenkung Allmechtigen Zuzuschreiben*"), illetve a gonosz békebontás megakadályozására és az alattvalók megoltalmazására ("*zu Schutz vnnd Trost*") tett szükséges reakcióként értékelte. Az irat utalt arra is, hogy a keresztény fegyverek győzelmeit egyrészt a Magyar Királyság és az örökös tartományok rendkívüli kimerítésével, másrészt néhány birodalmi választófejedelem, fejedelem és rend nagyvonalúan rendelkezésre bocsátott önkéntes segélyével lehetett csak elérni.[27]

Az eddigi sikerek okainak bemutatása átvezet az előterjesztés második alkotó eleméhez, amely azt kívánta érzékeltetni a birodalmi rendekkel, hogy a Német-római Birodalom milyen súlyos veszélybe került, és támogatásuk nélkül az Oszmán Birodalom terjeszkedését megállítani nem lehet. "… Most az eddigi [török]veszély nem csökkent, hanem az ellenség ereje és hatalma mindenütt sokkal inkább növekedett, hiszen az alsó-ausztriai német tartományokat annyira megközelítették, hogy ezeket a területek egy napon belül el tudják érni."[28] A propozíció készítői kétséget sem hagytak afelől, hogy a Porta milyen szándékkal fogott hozzá a háborúhoz: "…Szinán nagyvezír azt merészelte [ajánlani], hogy saját költségen meghódítja egész Magyarországot és Ausztriát, és ha Németország kapuját (Bécs városát) megszerezte, azután hamarosan a többit is urának, a szultánnak átnyújtja."[29]

---

[24] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91.Fol. 25r.; vö. még Loebl, A.: Der slesier Friedrich von Kreckwitz i. m. 171.; Tóth S. L.: A mezőkeresztesi csata i. m. 71.

[25] *Tóth S. L.:* A mezőkeresztesi csata i. m. 82–83.

[26] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91.Fol. 25v.

[27] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc.. 91. Fol. 26 r-v.

[28] "…Nun hat sich seithero solche gefahr nit geringrrt, Sondern isz vilmehr des Vheindts macht vnnd gewalt aller Ortten gestigen, Ja den Nider Östereichen Teutschen Landen also nahend kommen, das Er dieselben Boden in ainem Tag erraichen kan. Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 27 v.

[29] "… Vezier Sinan Bassa sich vermessen vnd erpieten dőrffen, auf sein Vncossten ganz Hungarn vnd Őstterreich Zu erobern, Vnnd wann Er nur das Thor zum Teutschlandt (die Statt Wienn also nennedt) an sich bringen vnd bewälttigen mocht, bald hernach ain mehrers seinem herrn dem Sultano Zuliefern…" Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 27 v-28 r. Megjegyzendő, hogy Rudolf császár is hasonlóképpen ír II. Fülöp spanyol királynak 1594. június 10-i levelében, vö. Hatvani (Horváth) Mihály: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból. III. kötet (1553–1608). Pest 1859. 54–58.

Az előterjesztés újra kidomborította, hogy a Portában megbízni nem lehet, hiszen "… a török béke idején ugyanannyi kárt tesz, mint háborúban, és a béke megtartásánál vagy békebontásnál csupán saját előnyét nézi."[30] Ezért az országokban és városokban nyugtalanság uralkodik, hangsúlyozza az irat, hiszen az ellenség betöréseivel szemben állandóan védekezni kell. A császár tehát azt kérte a választófejedelmektől, fejedelmektől és városoktól, hogy gondolják át, ha Magyarország és Alsó-Ausztria — a német nemzet elővédje (*Vormauer*) — elvész, akkor a birodalom egyetlen más tartományában sem találnának elegendő eszközt arra, hogy egy olyan sereget ellássanak és élelmezzenek, amely az ellenség előretörését megakadályozhatná. Sok fáradsággal, munkával és súlyos költségek árán egy új — még tapasztalatlan katonákból álló — végvárrendszert kellene kiépíteni. Azonban mire ezt felállítanák, addigra a Porta seregei várakat, városokat és mezővárosokat elfoglalva, pusztítva-fosztogatva egészen a birodalom szívéig hatolnának. Mindezeken túl a Magyar Királyság oszmán megszállásával olyan terület veszne el az osztrák főhercegség és a birodalom kerületei számára, amely marhával, borral és gabonával látta el ezeket.[31]

Az előterjesztés második szakaszának lezárásaként az irat összeállítói két újabb, az érzelmekre ható eszközt vetettek be az összegyűltek meggyőzésére. Egyrészt hangsúlyozták a keresztény szolidaritás fontosságát, másrészt ezzel szorosan összekapcsolták azt a némileg túlzó állítást, miszerint a birodalmi rendek mindenkor tekintélyes nagyságú pénz- vagy katonai segéllyel támogatták uralkodójukat, sőt még a személyes hadba vonulástól sem idegenkedtek.[32]

Ennél a megjegyzésnél el is értünk a propozíció harmadik alkotóeleméhez, a segély kéréséhez, követeléséhez.[33] Drámai képpel kezdődik ez a szakasz is: "… a rendkívüli veszély a kapu előtt…"[34] van, és sem a császár országainak, sem néhány más keresztény uralkodónak nem áll hatalmában ennek a fenyegetésnek egyedül és állandó segítség nélkül ellenállni, azonban a háború kitörése óta a Mindenható segítő kezet nyújtott a kereszténynek. Így az irat készítői alkalmasnak tartották az időt arra, hogy néhány év alatt nem csupán a háború folyamán eddig elveszített várakat foglalják vissza a keresztény seregek, hanem ezen felül még további területeket is elvegyenek, ezzel gyengítve a Porta hatalmát. Még olyan információkra is utaltak, miszerint az Oszmán Birodalmat más — szintén ellenséges — szomszédai is megtámadták.[35]

(286. sz. irat); Szinán nagyvezír hódító terveire vö. *Tóth S. L.*: A mezőkeresztesi csata i. m. 129–134.

[30] "… thuet der Turgg in Zeit der Friedtstandt Ye sovil, …, als bey offenem Krieg schaden, vnd will die haltung oder brechung des friedens allain in seinem Vortl vnnd gelegenhait haben…." Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 28 r.

[31] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 29 r-v.; *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 97.

[32] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 30 r-v.

[33] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 97.

[34] "…die eusserste …gefahr…vor der Thűr…" Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 30v.

[35] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 30v-31v.

A háború sikeres megvívásához természetesen a birodalom hozzájárulását is számításba vette az uralkodó. A propozícióban arra kérte az összegyűlt rendeket, hogy rövid határidőn belül, a megfelelő gyűjtőhelyeken (*Mahlstatt*), a forgalomban lévő birodalmi érmékben hiánytalanul fizessék be az Oszmán Birodalom elleni harcra szánt segélyt. Az előterjesztés összeállítói kiemelték, hogy az eddigi támogatás nem lesz elegendő a megsokszorozódott költségek miatt, hiszen a háború kitörése óta nem csupán az Adriai-tengertől Erdély határáig nyúló végvárvonal finanszírozását kellett megoldania az udvari hivataloknak, hanem a három különböző hadszíntéren (horvát-szlavón, alsó- és felső-magyarországi) bevetett seregek ellátását, valamint ezen egységek utánpótlásának és tüzérségének biztosítását is. Utaltak arra is, hogy ebben az évben a hadműveletekben részt vevő hadak létszáma nem megfelelő, így a birodalmi rendek segélyéből egy hatvanezer fős hadsereg kiállítását tervezi az uralkodó.[36] Ezért a császári oldal, az irat tanúsága szerint, konkrét összeg megnevezése nélkül azt kívánta, hogy a békeidőben még a végvárrendszer kiadásainak fedezésére sem elegendő *Römermonat* helyett inkább néhány évre *Gemeiner Pfennig*ben adják a birodalom rendjei támogatásukat, "… amely senkit sem terhel meg vagyonán fölül és ezelőtt is a Birodalomban szokásban volt."[37]

A rendek segélyén túl a propozíció javaslatot tett két birodalmi segélyezési formára is. Egyrészt vasárnapokon, ünnepnapokon és egyéb más alkalmakkor a plébánosoknak, illetve a prédikátoroknak arra kellett felszólítaniuk a híveket, hogy a háborúban szükséget szenvedett vagy nyomorékká lett katonákat alamizsnáikkal támogassák, amelyeket a templomban egy kijelölt ládában gyűjtöttek össze. Másrészt az ifjú birodalmi fejedelmeket, grófokat, urakat, valamint a magukban elhivatottságot és természetesen bátorságot érző polgárokat arra ösztönözték, hogy saját költségükön vonuljanak az Oszmán Birodalom elleni háborúba.[38]

Az előterjesztés beszámolt arról is, hogy a birodalom rendjeinek segélye mellett, az udvar tárgyalásokba bocsátkozott külföldi uralkodókkal, hogy támogatásukat kérje. A pápai udvarról, a spanyol, a svéd, a dán, a lengyel királyról, a moszkvai nagyfejedelemről, valamint néhány itáliai fejedelemről tett említést az irat.[39] Emellett a császár a birodalmi segély felosztásánál figyelmen kívül hagyott szabad lovagság, illetve a Hansa-városok hozzájárulásának megszerzését is tervbe vette.[40]

Az udvar a török kérdéssel foglalkozó rész utolsó cikkelyében elismerte, hogy mivel 1587 óta a birodalmi segély kifizetése megszűnt, ezért a gyűlés ide-

---

[36] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 32r-33r.

[37] "…der niemenden vber vermogen beschwert vnd Zuvor auch im Reich gebrauchig gewesen…" Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 33r-v.; Koller, Leopold: Studien zur Reichskriegsverfassung des Heiligen Römischen Reiches in der Neuzeit. Dissertation zur Erlangugng des Doktorgrades an der philosophischen Fakultät der Universität Wien. Wien 1990. 325.

[38] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol.33v–34v.

[39] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol.: 34v-35r.; Az európai hatalmak részvételéről a tizenöt éves háborúban: Niederkorn, J. P.: Die europäischen Machte i. m. 183–498.

[40] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 35r.

jén is zajló hadjárat előkészítéséhez, illetve még a végvárrendszer fenntartására a birodalom rendjeitől több százezer rajnai forintot kitevő előleget vett fel gyors segélyként. Az iratból kiderül, hogy a császári oldal szerette volna elérni, hogy ezt az összeget ne számítsák bele a rendek a kívánt segélybe. [41]

Az uralkodó — még a tárgyalások megkezdése előtt — természetesen a propozíció mellett, más eszközökkel is igyekezett meggyőzni a rendeket egy új hozzájárulás szükségességéről. Az előterjesztésben utalás történt két mellékletre is. Az első (a szövegben A jelű[42]) igen nagy részletességgel mutatta be az 1582 és 1593 között eltelt időszak dúlásait. A veszteséglistát készítői négy nagyobb egységre tagolták. Az első rész Felső- és Alsó-Magyarországot, a győri és a kanizsai végvidéket 1582 és 1591 közötti időszakban ért támadásokat részletezi. A második nagyobb egység az 1591-től a háború kitöréséig terjedő időszakot öleli fel. Az utóbbi részben már nem csupán a négy magyarországi végvidék elleni támadások kaptak helyet, hanem szerepel benne a boszniai beglerbég harcainak és rablásainak bemutatása is, s ezen keresztül a horvát-szlavón végeket ért támadások. A harmadik és negyedik rész pedig külön és részletesen a vend és horvát végeket ért dúlásokat sorolja fel 1582 és 1593 között, természetesen itt újra kitérve Hasszán pasa békebontó tetteire.[43] Nem meglepő módon az irat összeállítói mélyen hallgatnak azokról a magyar portyákról, amelyek szintén súlyosan sértették a drinápolyi béke pontjait, mint például Nádasdy Ferenc hódoltságba vezetett akcióról.[44]

A másik melléklet (a szövegben B jellel szerepel[45]) — az Udvari Haditanács javaslatának megfelelően — a szükségesnek vélt 60 000 főnyi hadsereg felállításának a költségeit mutatta be a rendeknek. Eszerint a had egy éves eltartása 6 573 840 rajnai forintot tett ki.[46]

Már a birodalmi gyűlést megelőzően, illetve az előterjesztés felolvasását követő napokban a belső-ausztriai tartományok rendjei is beadványokkal fordultak a birodalom rendjeihez, amelyben kimerítő részletességgel jelenítették meg az összegyűlteknek, hogy milyen nagy veszélyben forog Stájerország, Karintia és Krajna, s ezzel együtt az egész Német-római Birodalom.[47] Munkájukat szintén már a birodalmi gyűlés megkezdése előtt a belső-ausztriai tartományokat kormányzó Miksa főherceg is támogatta a mainzi érsek követeinek és az összegyűlt rendeknek írt leveleiben, ahol ő maga is felhívta a figyelmet a

---

[41] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 35v-36r.; Winkelbauer, Thomas: Österreichische Geschichte 1522–1699. Ständefreiheit und Fürstenmacht. Teil 1. Wien 2003. 512.

[42] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 28r.

[43] Jegyzék az Oszmán Birodalom által 1582 és 1593 között okozott károkról. ÖStA HHStA Staatenabteilungen Türkei I. Karton 81. 1593. fol. 223–262.; Röviden utal az iratra, csak a horvát és vend végvidék kárainak összesített számait említi *Tóth S. L.*: A mezőkeresztesi csata i. m. 73–74.

[44] Nádasdy tevékenységére vö. *Nagy László:* Az erős fekete bég. Nádasdy Ferenc. Budapest 1987. 124–149.

[45] Császári propozíció, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91., Fol. 32v.

[46] *Wölfinger Ildikó:* Az 1594-es birodalmi gyűlés határozatai a magyar háborút illetően. Documenta Historica 15. Szeged 1994. 5–6.

[47] A belső-ausztriai követek beadványa a birodalmi gyűléshez, 1594. június 7. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 219r.–246v.; A belső-ausztriai követek beadványa a birodalmi gyűléshez, 1594. június 4. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91 Fol. 279r.-284v.

támogatás fontosságára, hogy "… ezek a különösen szorongatott országok [ti. – a három belső-ausztriai tartomány – B. Z.], mint valamennyi szomszédjuk és az egész dicső német nemzet elővédjeit, a szörnyű zsarnok veszett előretörésétől még sokáig biztosítani és megőrizni lehessen."[48]

A töröksegély tárgyalásának befolyásolására egy héttel a propozíció felolvasását követően a császári oldal egy pót-propozíciót (*Nebenpropositio*) is a rendek elé terjesztett. Az irat — az eddigiektől eltérően — lakonikus stílusban, ám annál célratörőbben fogalmazott. Az Oszmán Birodalom elleni hadjáratra a sereg készen áll, a hadműveletek sikere csak azon múlik, hogy a katonáknak időben és megfelelően tudják-e zsoldjukat fizetni. Ezért az iratban az udvar azt kívánta a rendektől, hogy igyekezzenek döntésüket a segély mértékéről a lehető leghamarabb meghozni.[49]

A hónap végén pedig a magyar rendek két megbízottja (Kutasi János győri püspök[50] és Joó János személynök[51]) is Regensburgba érkezett, akik június 30-án adták elő orációjukat, amelyben felkérték az összegyűlt rendeket az Oszmán Birodalom elleni harc támogatására.[52]

1594 júniusának utolsó hetében a három kúria képviselői átnyújtották a propozíció első pontjára vonatkozó válaszukat. Az irat röviden felsorolta a tizenöt éves háború kirobbanásához vezető okokat: a szultán szószegését; a portyákat; Hasszán pasa békebontó hadjáratait és sziszeki vereségét; von Krekwitz elfogatását és halálát. Maguk a birodalmi rendek is elismerték válaszukban, hogy szükséges volt egy új birodalmi gyűlés összehívása, "… hogy a török előretörő hatalmának időben ellene tegyenek."[53]

Ezt követően az irat megismételte a császári követség követelését, miszerint az uralkodó egy olyan segélyre számít, amelyből több évre egy jelentős

---

[48] Beadványról: "…dise hochbedrangte Lande, alls Vormauhre aller Benachbarten vnd des ganzen loblichen teutschen Landts, vor dem wüttenden fürprechen des grausamen Tyrrannens, noch lenger versichert vnd erhalten werden mügen" Miksa főherceg levele a mainzi érsek birodalmi gyűlési követeihez, 1594. március 31. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 210r.-212v.; Miksa főherceg beadványa birodalmi gyűléshez, 1594. március 20. ÖStA HHStA MEA RA Fasc. 91. Fol. 257r.-258v.

[49] A császári udvar pót-propozíciója, 1594. június 9. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 174r-175r.; Stieve, Felix: Die Politik Bayerns 1591–1607. 1. und 2. Hälfte, Briefe und Akten zur Geschichte des Dreißigjährigen Krieges in den Zeiten des vorwaltenden Einflusses der Wittelsbacher, Herausgegeben von der Historiscen Kommission bei der königlichen Akademie der Wissenschaften. München 1878–1883. 215.

[50] Kutasi János 1597-től 1601-ig, mint esztergomi érsek királyi főkancellár és helytartó volt. Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főméltóságai. Budapest 1988. 70., 96.

[51] Joó János királyi személynök (1587–1603) életpályájáról l. *Pálffy Géza:* A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál–Pálffy Géza–Tóth István György. Budapest, 2002. 307-332.; Fallenbüchl Z.: Magyarország i. m. 107.

[52] A magyar követek orációja a birodalmi gyűlésen, 1594. június 30. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 538r-540v.

[53] "…das man den Tueckischen furbrechenden gewaltt Zeitlich entgegen tracht,…" A birodalmi rendek első válasza a császári propozícióra, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 323r-325r.

nagyságú hadsereget képes fenntartani.[54] Elismerték emellett, hogy ha "…egyszer a Magyar Királyság az embertelen török iga alá kerül, kétségtelenül ez a sors vár a szomszédos osztrák és más keresztény tartományokra [is], és az ősellenségnek nyílt területek kerülnének a kezébe, és ezek után a német nemzet szívébe nyomulnának, a keresztény nevet és hitet [pedig] kiirtanák gyökerestül."[55]

A választófejedelmek és a fejedelmek ezért megegyeztek, hogy töröksegélyre önkéntesen 64 *Römermonat*ot hagynak jóvá, úgy hogy az elkövetkezendő négy évben két-két határidőre, Laetare ünnepére (húsvétot megelőző harmadik vasárnap) és Mária születésnapjának ünnepére (augusztus 15.) 8 hónapot kellett volna a kijelölt gyűjtőhelyeken, a forgalomban lévő birodalmi érmékben hiánytalanul befizetni. [56]

A városok ezzel szemben támogatásukat sokkal szűkmarkúbban mérték, valószínűleg annak köszönhetően, hogy — mint ahogy már említettem — kis befolyásuk ellenére a birodalomra kivetett adók jelentős része őket terhelte. A városok kollégiuma két kifizetési határidőben, augusztus 10-ére (Laurentii) és november 1-jére (Omnium Sanctorum), 20 hónap gyors segélyt tervezett jóváhagyni. Emellett az elkövetkezendő három évre 30 hónap állandó segélyt is kilátásba helyeztek a városok képviselői abban az esetben, ha a jelenlegi birodalmi gyűlés sérelmeiket orvosolja.

A harmadik kúria válaszában felhívta a figyelmet az előző adók nagy hátralékára is, s kérte az uralkodót, hogy tekintet nélkül a tartozásban lévő személyére, hajtsa be a hátralékot.[57]

A rendek "replikájukban" kifejezték azon óhajukat is, hogy a kivetni szándékozott birodalmi adóba számítsák be az 1592-től egy-egy fejedelem által megelőlegezett összegeket, valamint hogy egyes rendek (mint például a németalföldi szabadságharc egyik felvonulási területének számító vesztfáliai kerületből) fizetőképességükön túl ne hajtsák be a kontribúciót.[58]

A birodalom rendjei is javaslatot tettek arra, hogy a császár külföldi uralkodók támogatását és segélyét is szerezze meg az Oszmán Birodalom elleni harchoz. Kiemelték, hogy a szabad lovagi rendtől, amelyek nem tartoznak a birodalom kötelékébe és a Hansa-városoktól is kérjen hozzájárulást az uralkodó. Nagy reményt fűztek a kereszténység ősellensége ellen vívott harcban az

---

[54] A birodalmi rendek első válasza a császári propozícióra, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 325v.

[55] "…einmall die Cron Vngarn vnder das Turckische Vnmanschlich Joch …. Gebracht, das es vmb die nechst angelegene Osterreichische vnd andere benachbarte Christliche landt, allerdings gethan, vnd dem erbfeindt ein frei offen landt in seinen handen stünde,… vnd hernach ins herz Teutscher nation Penetrin vnd einreiss[en], den Christlichen nahmen vnd glauben Zu grund ausroden vnd abtilg[en]…" A birodalmi rendek első válasza a császári propozícióra, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 327v.

[56] A birodalmi rendek első válasza a császári propozícióra, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 328r-v.

[57] A birodalmi rendek első válasza a császári propozícióra, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91.Fol. 328 r-v.; A városok kollégiumának válasza a császári előterjesztésre, 1594. június 25. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 259r-260r.

[58] A birodalmi rendek első válasza a császári propozícióra, 1594. ÖStA HHStA MEA Fasc. 91, Fol. 329v-330r.

állandó tatár támadásoknak kitett Lengyel Királyság támogatásának megszerzéséhez. A birodalmi rendek emellett javaslatot tettek a tatárok, a havasalföldiek, a moldvaiak, a kozákok, továbbá a spanyol király és a perzsa sah (der König der Persia) bevonására is az Oszmán Birodalom elleni háborúba.[59]

A császári követség július 1-jén adott választ a rendek előterjesztésére, amelyben újra felhívta az összegyűltek figyelmét arra, hogy a sikeres harchoz elengedhetetlen hadsereg felállításához és néhány évig tartó ellátásához, valamint zsoldfizetéséhez a Német-római Birodalomnak jelentős mértékben hozzá kell járulnia. A költségek fedezésére azonban az állandóan csökkenő értékű *Romzug*ot nem tartották megfelelőnek. Az évenként megajánlott 16 hónapnyi segély "csak" közel 1 millió rajnai forintot tett ki, "… amiből a borzasztó török hordák megállítására és feltartóztatására, a három említett keresztény táborban, [csak] egy kis számú sereget és [csak] csekély háborúhoz szükséges [eszközt] lehet előteremteni [és] valamilyen mértékben ki is fizetni."[60]

Összehasonlításként a császári oldal válaszában kitért rá, hogy a végvárrendszer költségei a hadianyagra, élelemre, hírszerzésre és más elengedhetetlen kiadásokra szánt pénzeket figyelmen kívül hagyva évente több, mint másfélmillió rajnai forint összeggel terhelték meg az udvar költségvetését.[61] Ezért az uralkodó a hadak eltartására az első évben gyorssegélyként 30 hónapot igényelt, míg állandó támogatásul az elkövetkezendő évek hadjáratainak finanszírozására a *Gemeiner Pfennig* elfogadását, jóváhagyását kérte.[62] A követelés alátámasztásaként megemlítette, hogy hatalmas támadás készülődik a Magyar Királyság ellen (például Kanizsa — légből kapott — megtámadásáról szóló híradást hozta fel), és ha sikerrel jár, úgy a birodalom védtelenné válik. A védelem további fenntartása azonban szinte lehetetlen segítség nélkül — hangsúlyozta újra a császári követek válasza —, hiszen Magyarország és az örökös tartományok kimerültek, az utolsó birodalmi segély 1587-ben lejárt, s az egyes birodalmi rendek által nyújtott támogatások sem bizonyultak elegendőnek.[63]

Természetesen a városokkal kapcsolatban kiemelték az irat készítői, hogy "… a jóváhagyásnál elkülönültek az urak rendjétől, vagy saját közölt panaszaik miatt a segítséget függővé akarják tenni, amire egyáltalán semmi okuk. Hanem ezzel szemben sokkal inkább gondolják át, hogy a magyar és az

---

[59] A birodalmi rendek első válasza a császári propozícióra, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 330r-331v.

[60] "…hieuon der grausamen Turggischen Volckhmenge, Zum aufhalt vnnd widerstandt in die obberurte drey Christliche Veldtläger, fur ain schlechte anzal Volcks vnd Kriegsnotturff aufbringen, auch wie weitt mit der bezahlung reichen vnnd volgen konne…." A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 310r-312r.

[61] A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91.. Fol. 312r.

[62] A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 312r-312v.

[63] A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 313r-314v.

osztrák kereskedelemből másokat megelőzve mennyi hasznuk származott."[64]Ezért az uralkodó figyelmeztette a városok képviselőit, hogy a jövőben a segély mértékében a két felső kúriával egyezzenek meg.[65]

A még ki nem fizetett hozzájárulásokkal kapcsolatban a császári oldal kifejtette, hogy az igyekezet és a jó szándék eddig is meg volt részükről ezek behajtására, s mindent meg is tettek ennek érdekében paranccsal, figyelmeztetéssel, fiskális perekkel és ha kellett kiközösítéssel.[66]

Az 1.2 millió rajnai forintra rúgó előlegnek a tervezet adóba történő beszámításával kapcsolatban az irat kitért arra, hogy ha ez megtörténne, akkor a rendek egy egész évi segélytől fosztanák meg az uralkodót, s így mind a végvárrendszer, mind pedig a mezei hadak ellátása veszélybe kerülne.[67]

A fizetési határidők megállapításánál pedig arra kérte az uralkodó a rendeket, hogy lehetőség szerint ezeket minél korábbi időpontra jelöljék ki, hogy az oszmán had ellen küzdő hadseregeket mind zsolddal, mind pedig egyéb szükséges dologgal (élelem, muníció) el lehessen látni idejében.[68]

Az eltérő álláspontok miatt a rendek ismét tanácskozásra ültek össze. Tárgyalásuk eredményeit közreadó válaszukban elismerték, hogy egy ilyen hosszantartó háború költségeinek a fedezésére egyetlen állam sem képes egymaga. Ezért a választófejedelmek és a fejedelmek kollégiuma 80 *Römermonat* töröksegély jóváhagyására tett javaslatot. Eltérés a két kúria között a fizetés ütemezésében volt: a birodalom első kollégiumának tervezete szerint a támogatásból 64 hónapot az 1594-t követő négy esztendőben (1595, 1596, 1597, 1598), évenként két terminusra (8 hónap egy fizetési határidőre) beosztva kellett volna befizetni a kijelölt birodalmi városokban. A fennmaradó 16 *Römermonat*ot pedig az azt követő két esztendőben négy fizetési határidőre, Laetare ünnepére és Mária születésnapjának ünnepére szétosztva szándékoztak kifizetni. A fejedelmek kollégiumának javaslata szerint a császár által kért 30 hónapnyi gyorssegély helyett 20 hónapot kellett volna erre a célra jóváhagyni. A 60 *Römermonat*nyi állandó birodalmi támogatást pedig öt évre szétosztva, évenként két határidőben gondolták befizetni a gyűjtésre kijelölt birodalmi városokban.

Ezzel szemben a városok kollégiuma a következő évre két fizetési határidőre, augusztus 10-ére (Laurentii) és november 1-jére (Omnium Sanctorum) 20 hónap gyors segélyt, illetve négy évre és összesen nyolc fizetési terminusra

---

[64] "… Die frey vnnd Reichs Stett, so sich in der bewilligung von den hoch hern Stenden etwas absondern, oder auch wegen Irer angegebner beschwerden, die hulff conditionirn wollen, haben dessen gar kain vrsach, Sondern dagegen vil mehr Zubedenckhen, das Sy der hungarischen vnnd Osterreichischen commercien vor andern geniessen…." A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 315r.

[65] A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 315r.

[66] A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 315r.

[67] A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 315v.

[68] A császári követség válasza a birodalmi gyűléshez, 1594. július 1. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 316r.-v.

további 48 hónap állandó támogatást kívánt megadni. Mindhárom kúria képviselői egyetértettek abban, hogy a támogatás összegébe a birodalmi gyűlést megelőzően az uralkodónak nyújtott pénzügyi és katonai segély értékét bele kell számítani.[69]

A császári oldal válaszában kifejtette, hogy tekintve az Oszmán Birodalom hatalmát, nem teljesen elégedett a megajánlott 80 hónapnyi segéllyel, de mégis elfogadja azt. Az uralkodó újra felszólította a városok képviselőit, hogy a támogatás mértékével kapcsolatos döntéseiket egyeztessék a másik két kúriában képviselt rendekkel. Az egyes birodalmi rendek által nyújtott előlegekkel kapcsolatban ismét megemlíti a válasz, hogy ezeknek a várható birodalmi segélybe történő beszámítását az udvar nem tudja elfogadni. A fizetési határidők tekintetében az iratban a császári oldal immáron konkrét javaslattal állt elő. Eszerint a gyors segély első egységét az 1594. évben Mária születésének a napján kellett volna a rendeknek befizetnie, míg a második részletét a következő esztendő Laetare ünnepére. Az állandó segély terminusait is erre a két dátumra kívánta volna az udvar kitűzni.[70]

A birodalmi gyűlés határozataival még mindig elégedetlen császári követség újfent az osztrák örökös tartományok rendjeinek támogatását vette igénybe. Az alsó- és felső-[71], valamint a belső-ausztriai követek[72] ismét beadványokat nyújtottak be a birodalmi gyűléshez, amelyben tartományaik fenyegetettségét hangsúlyozva, a birodalom támogatásáért és oltalmáért könyörögtek.

A rendek tárgyalásainak befolyásolására a császári oldal újabb "diplomáciai fegyvert" alkalmazott, amely szintén a harmadik, mindent eldöntő tanácskozás idején kerülhetett a rendek elé. Az esztergomi keresztény táborban július 5-én kihallgatott fogoly oszmánok vallomásai alapján állították ki/össze azt az iratot, amely az aktuális magyarországi hadi helyzetet volt hivatva bemutatni a birodalmi gyűlésen résztvevőknek. A vallomástevők két, kiemelten fontos témában szolgáltak hírekkel. Esztergom várának és őrségének állapotáról a foglyok úgy nyilatkoztak, hogy a védők száma hozzávetőlegesen 2000 fő, s ezért alig tudják a Víziváros falait védeni. Az ostromlottak ráadásul élelemben is nagy szükséget szenvednek. A másik kérdéssel kapcsolatban a válaszadók — bár részleteiben eltérő — általánosságban mégis egymással megegyező véleménnyel nyilatkoztak. Ezek szerint Szinán nagyvezír Buda (egyesek szerint a vilajet központtól nem messze elterülő Vál) környékén állomásozik 15 000, illetve 20 000 főnyi seregével, s további erősítéseket vár. Ennek ellentmond egy Musztafa nevű akindzsi vallomása. Ő azt hallotta, hogy Szinán 50 000 főnyi haddal érkezett Buda alá, ahol már ugyanekkora létszámú sereg várta. Emel-

---

[69] A városok kollégiumának második válasza, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 321r-322v.; A birodalmi gyűlés második válasza, 1594. július 12. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 339r-354v

[70] A császári követség második válasza, 1594. július 12. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 355r-360v

[71] Az alsó- és felső-ausztriai követek beadványa a birodalmi gyűléshez, 1594. július 14. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 361r-370v.

[72] A belső-ausztriai követek beadványa a birodalmi gyűléshez, 1594. július 26. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 388r-392v.

lett az anatóliai és karamániai beglerbég még 10 000 katonát hozott magával a támadáshoz. A nagyvezír seregéhez a janicsárok még nem csatlakoztak, de a janicsáraga vezetésével már Földvárnál (Főediuar), 5 mérföldre Budától állnak. Szinán azévi terveibe egy Mehmed nevű rab vallomása engedte bepillantani a birodalom rendjeit. Szerinte a Porta Győr és Eger elleni támadásra készült.[73] Akár Esztergom feltételezett, ám abban az évben be nem következett kapitulációja, akár Szinán nagyvezír magyarországi felvonulása és várható támadása a rendeket egy jelentős segély megszavazására ösztönözhette.

A rendek az előterjesztésre július 28-án adott harmadik válaszukban a fizetési terminus és a segély felosztásáról határoztak. Eszerint két fizetési határidőre 20 hónap gyors (*eilende Hilfe*), illetve az azt követő öt évre, 10 terminusra osztva további 60 hónap állandó segélyt (*beharrliche Hilfe*)[74] kívántak az uralkodó rendelkezésére bocsátani, úgy hogy az összesen 80 *Römermonat* értékébe a már megelőlegezett támogatásokat is beleszámították volna. A fizetés első határidejét 1594. évben Jézus születésének napjára (december 25.), míg a másodikat Keresztelő Szent János (június 24.) ünnepére tűzték ki.[75]

A segély összegét és fizetési határidejét — július 29-i válasza szerint — immáron az uralkodó is kielégítőnek tartotta. Ezzel szemben azonban kérte a rendeket, hogy az előlegezett hozzájárulást ne számítsák bele támogatásuk összegébe.[76] A császári oldal kívánságát végeredményben a három kúria elfogadta, s az 1594. augusztus 19-én kiadott birodalmi határozatokban ez a kitétel nem szerepelt.[77]

Az uralkodó köszönetet mondott a birodalmi gyűlés határozataiban azért, hogy a rendek egyike-másika saját akaratából és (nem elhanyagolható szempont) költségén a kereszténység ősellensége ellen harcba készül vonulni. A befolyó adó felhasználását pedig az udvar teljes egészében magának tartotta fenn, bár ígéretet tett arra, hogy semmi más célra nem használja fel, mint az Oszmán Birodalom elleni háborúra.[78]

Összegzés

A császári oldal a birodalmi gyűlés határozatait sikerként könyvelhette el, hiszen a 80 hónapnyi töröksegély megszerzése mellett el tudták érni, hogy

---

[73] Esztergom ostrománál foglyul ejtett oszmán katonák tanúvallomása, 1594. július 5. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 425r-428v.; megjegyzendő, hogy Eger és Győr megtámadása felmerült egy 1594. évi jelentés szerint is, vö. Szegödy Mihály 1594. II. 6-i jelentése Kovacsóczy Farkas erdélyi kancellárhoz. *Veress Endre:* Documente privitore la istoria Ardealului, Moldovei, si Tarii Romanesti IV. (1593–1595). Bucuresti 1932. 51. (33. sz. irat)

[74] Lanzinner, M.: Friedenssicherung i. m. 352–353.; *Rauscher, P.:* Kaiser und Reich i. m. 52.

[75] A birodalmi gyűlés harmadik válasza, 1594. július 28. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 395 r.-400 v.

[76] A császári követség végső válasza, 1594. július 29. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91., Fol. 401r-402v.

[77] A birodalmi gyűlés határozata, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 4r-v.; l. még *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 197.; *Wölfinger I.:* Az 1594-es birodalmi gyűlés i. m. 9.

[78] A birodalmi gyűlés határozata, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol.: 7v.-8r.; *Wölfinger I.:* Az 1594-es birodalmi gyűlés i. m. 11.

az előző években a birodalmi rendek által nyújtott támogatásokat ne számítsák bele a jóváhagyott kontribúcióba. Minden a személyesen jelen lévő császár, illetve követei által a rendeknek benyújtott irat — legyen szó a propozícióról, a pót-propozícióról, az osztrák rendek beadványairól, hadijelentésről, veszteséglistáról — értelmi és érzelmi érvek sorát vonultatta fel a lehetőség szerint minél jelentősebb töröksegély megszavazása érdekében: a hitszegő, vérszomjas ellenség amennyiben elfoglalja a Német-római Birodalom elővédjét és élésraktárát, azaz a Magyar Királyságot és az örökös tartományokat, akkor akadálytalanul törhet a német nemzetre. A birodalom rendjeinek jelentős hozzájárulása nélkül a végvárrendszer és a mezei seregek fenntartására nem láttak módot (pedig a Mindenható megmutatta segítő szándékát), hiszen az előbb említett országok és tartományok jövedelmei kimerültek az állandó harcban. A támogatás esetén azonban — mint ahogyan a propozícióban szerepel — a császári oldal nem csupán a Magyar Királyság megvédésére látott esélyt, hanem arra is, hogy területeket vegyen vissza az Oszmán Birodalomtól.

Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés töröksegéllyel kapcsolatos tárgyalásainak összefoglalása

	Császári oldal		**A birodalmi rendek**
Propozíció	*Gemeiner Pfennig* egy 60 000 főnyi sereg felállítására és eltartására	Válasz a császári propozícióra	Választófejedelmek és fejedelmek kollégiuma: 64 *Römermonat* négy évre Városok kollégiuma: 20 hónap gyors- és 30 hónap állandósegély a következő három évre
A császári oldal válasza	30 hónap gyorssegély és *Gemeiner Pfennig* néhány évre	A birodalmi rendek második válasza	Választófejedelmek kollégiuma: 80 hónap hat évre. Fejedelmek kollégiuma: 20 hónap gyorssegély és 60 hónap állandó segély öt évre Városok kollégiuma: 20 hónap gyors- és 48 hónap állandósegély négy esztendőre
A császári oldal második válasza	80 *Römermonat* (20 gyors- és 60 hónap állandósegély)	A birodalmi rendek harmadik válasza	80 *Römermonat* (20 gyors- és 60 hónap állandósegély)

A császári követség munkáját nagyban megkönnyítette a két felső kúriában helyet foglaló támogatóik segítsége. A választófejedelmek kollégiumában a katolikus egyházi fejedelmek mellett (Mainz, Trier, Köln) az Oszmán Birodalom támadását saját országa ellen is valós veszélyként értelmező szász választófejedelmi adminisztrátor volt a császári törökellenes politika legfőbb szószólója, s látványosan elhatárolódott a protestáns rendek azon kísérletétől, hogy a segély mértékét sérelmeik orvoslásától tegyék függővé.[79]

A császári diplomácia a fejedelmek kollégiumában is biztosan számíthatott befolyásos támogatókra. Bár az osztrák követeket a török kérdés megtárgyalásának előkészítésére alakult bizottságtól a protestáns rendeknek sikerült távol tartaniuk — mondván közelről érintett az ügyben —, ennek ellenére Salzburg és Bajorország támogatása és legfőképpen befolyása elegendőnek bizonyult a rendek meggyőzéséhez.[80] Az udvar politikáját ebben a kollégiumban — a katolikus rendek mellett — a protestáns württembergi herceg is támogatta, aki ennek fejében szeretett volna megszabadulni az osztrák hűbértől.[81]

A császári oldal egyetlen jelentős vereségének a *Gemeiner Pfennig* leszavazása tekinthető. Az előterjesztésben kért adónem megszavazásával kapcsolatos minden uralkodói elvárás 1594. június 14-én szertefoszlott, amikor a fejedelmek tanácsának ülésén a propozíció kérésének vagy ajánlatának megfelelően Ausztrián kívül csak Speyer, Konstanz, Basel, Trient, Brixen, Hirschfeld, Murbach és Prüm, tehát a Habsburg ház politikailag súlytalan egyházi kliensei voksoltak.[82]

A protestáns rendek számára a birodalmi gyűlés kevés, illetve semmilyen eredménnyel sem járt, amely leginkább különböző saját megfontolásokból eredően, az egységes politikai fellépés hiányából adódott. A császári diplomácia törekvéseivel szemben a Német-római Birodalom lutheránus és kálvinista választófejedelmei, fejedelmei és városai — a pfalzi választófejedelem köré csoportosult képviselői a kúriákon belüli katolikus túlsúly miatt — nem tudták érvényesíteni a birodalmi gyűlés előtt kitűzött céljaikat, sérelmeik (*Gravamina*) orvoslását: a töröksegély megszavazásának összekötését felekezeti követeléseikkel, illetve hogy a hozzájárulás megszavazásánál ne a többségi elv legyen a döntő. A gyűlés döntései ellen hivatalos tiltakozást nyújtottak be, amelyben hangsúlyozták, hogy az adó rájuk jutó hányadának csak egy részét, és azt is csak követeléseik teljesítése után hajlandóak leróni. Ehhez azonban olyan jelentős lutheránus felekezetű rendek sem csatlakoztak, mint Philipp Ludwig neuburgi palotagróf vagy Württemberg, ezért törekvésük már a következő évben zátonyra futott, s külön-külön kiegyeztek az uralkodóval.[83] Hozzá kell azonban tennem, hogy a protestáns táboron belüli ellentét, egy folyamatosan a birodalmi gyűlés kúriáinak tanácskozásain napirenden lévő lutheránus–kálvinista hatalmi harcból táplálkozott.[84]

---

[79] Vö. *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 134–135.
[80] Vö. *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 120–127.
[81] Vö. *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 109.
[82] Vö. *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 186.
[83] Vö. *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 139–147., 159–162., 353–354.
[84] *Kossol, Erika:* Die Reichspolitik des Pfalzgrafen Philipp Ludwig von Neuburg. Göttingen 1976. 39–73.

Annak ellenére, hogy a protestáns rendek is elismerték az Oszmán Birodalom fenyegetésének valódiságát, komolyságát, s nem kívánták az uralkodót támogatás nélkül hagyni oszmánellenes harcában, mégis megbízottjaik a birodalmi gyűlést megelőzően olyan szakvéleményeket készítettek, amelyben az udvar töröksegély iránti kérelmének jogosságát kérdőjelezték meg. Egy, a pfalzi tanácsosok által készített iratban azt vetették fel, hogy ez a háború alapvetően a Habsburg ház érdekében a Magyar Királyságért folyik. Az udvar szemére vetették a szakvélemény készítői, hogy magyarországi politikájával kiprovokálta a Porta támadását. A magyar területek felszabadításából a birodalomnak semmi nyeresége sem származik, sőt pénzügyi és katonai erejét ingyen felemészti, s döntően meggyengíti.[85]

A szakvélemények egy másik, állandóan feltűnő pontjában a protestáns rendek egy esetleges béke megkötésének a lehetőségét vetették fel. Érveikben a török kérdés azon európai államok példájával volt egybekötve, amelyek ezt a problémát békekötéssel oldották meg, s ezt be is tartották a szerződő felek. Ezen ütőkártyát a tárgyalások során alkalmazni lehetett, ha az udvar az Oszmán Birodalom békebontására vagy szószegésére hivatkozott a háború folytatása mellett. Így nem meglepő, hogy a birodalmi gyűlés előtt annak nyilvánosságra kerülése után, miszerint a győri végvidéki főkapitány egy magas rangú oszmán tisztttől levelet kapott, amelyben béketárgyalások megindítását ajánlotta fel, a császári oldal különös igyekezettel fáradozott azon, hogy a kereszténység ősellenségének pusztításait és hódításait a rendek számára is nyilvánvalóvá tegye.[86]

A rendek akaratának teljes mértékű érvényesülését a *Gemeiner Pfennig* és a *Romzug*, tehát az adónem körül kialakult vitában érhetjük tetten. Előbbi megszavazását még olyan, a császári politikát maximális elfogadó és támogató rendek is elutasították, mint a fejedelmek tanácsának két meghatározó tagja: Salzburg és Bajorország.

Szintén a rendek akarata érvényesült azokban a határozatokban, amelyek az adó behajtásával, illetve a fizetést halogatók megbüntetésével foglalkoztak. Ezekre a pontokra már az első válaszában javaslatot tett a három kollégium, s az udvar ezeket el is fogadta.[87]

---

[85] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 145.; Kossol, E.: Die Reichspolitik i. m. 69–70.

[86] *Schulze, W.:* Reich und Türkengefahr i. m. 146–147.

[87] A birodalmi gyűlés válasza a propozícióra, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 332r-334v.; A birodalmi gyűlés határozata, 1594. ÖStA HHStA MEA RA, Fasc. 91. Fol. 5–8; vö. még *Wölfinger I.:* Az 1594-es birodalmi gyűlés i. m. 10–11.

NEGOTIATING THE OTTOMAN AID AT THE REGENSBURG REICHSTAG OF 1594

by Zoltán Bagi

Abstract

The Ottoman-Habsburg war, which had menaced to erupt since 1591, and finally broke out in 1593 in full, took emperor Rudolf II totally unprepared, and came in a most unfavourable moment from the perspective of both the financial and the domestic political situation. Most importantly, the last instalment of the fourty Römermonate of anti-Ottoman monetary aid, which had been voted at the Augsburg Reichstag of 1582, was due in the autumn of 1587. Thereafter the imperial paymaster could only collect the arrears due from earlier imperial aids: in 1589 somewhat more than 59 000 Rhenish florins could thus be gathered, some ten per cent of which were arrears due from the aid voted back in 1576. Naturally, this sum was anything but enough for the financing of military operations, and only covered the interest payments on previous loans. Although the ruler, Rudolf II, Holy Roman Emperor and King of Hungary, refused to convoke an imperial Reichstag for several years, finally he had to yield. On 2 June 1594, the imperial proposition was read out in front of the estates at Regensburg. After two months of bargaining, the estates voted an aid of eighty Römermonate for the financing of the war. The present study examines the compilation of the imperial proposition for the Regensburg Reichstag of 1594, the ensuing negotioations, and the final decision.

Barta M. János

CSÁKY ISTVÁN (1635–1699) és *a Politica philosophiai okoskodás*[*]

Problémafelvetés

1674-ben gróf Csáky István beregi és szepesi főispán pártfogásával egyszerre jelent meg Kassán latinul, Lőcsén pedig saját fordításában magyarul a Politica philosopiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája című alkotás.[1] A latin nyelvű változat magyar vonatkozású jelentőségére már Turóczi-Trostler József is felhívta a figyelmet 1937-ben. Véleménye szerint a barokk stílusjegyeket magán viselő munka már az új államrezont volt hivatott alátámasztani, a magyar fordítással kapcsolatban kiemelve, hogy az betű szerinti hűséggel követi a latin eredetit.[2] Magának a fordítónak a személyét azonban majd fél évszázaddal később Hargittay Emil azonosította be.[3] Az ő érdeménének tekinthető, hogy a *Politica philosophiai okoskodás* újra az irodalomtörténészek látóterébe került, miután 1992-ben a magyar nyelvű fordítás kéziratos változatát kiadta és ellátta jegyzeteivel. Műfaji sajátosságainak meghatározása és a további szövegváltozatokkal való összefüggések tisztázása mellett elvégezte a szöveg forrásszintű vizsgálatát is.[4] Az arisztotelészi filozófia skolasztikus értelmezésén alapuló, logikai, fizikai és metafizikai részekre felosztott

---

[*] Szlovákiai kutatásaimat a Szlovák Köztársaság Nemzeti Ösztöndíjprogramjának (National Scholarship Programme of the Slovak Republic) keretein belül végezhettem Eperjesen, Lőcsén és Kassán 2015. szeptember 7. és október 7. között. Ezúton is köszönöm Kónya Péternek, az Eperjesi Egyetem rektorának az ott-tartózkodásom alatti segítségnyújtást. Bécsi kutatásaimat az Osztrák-Magyar AKCIÓ Alapítvány (Ernst Mach-Stipendium der AÖÜ) ösztöndíjának segítségével végeztem 2016. február 1. és május 31. között.

[1] A lőcsei kiadást l. Régi Magyar Könyvtár (a továbbiakban: RMK) I. 1169. A kassai kiadás címe: Philosophia politica. Sive Ratio Status Recta Ex Principiis Theoricae formata et in Alma Universitate Pragensi primum proposita. RMK II. 1337. (A továbbiakban: Philosophia politica)

[2] *Turóczi-Trostler József:* Tizenhetedik-századi irodalmunk idegen eredetű műveihez. Irodalomtörténeti Közlemények 47. (1937) 304–305.

[3] *Hargittay Emil*: Csáky István „politica philosophiai okoskodás"-a. Irodalomtörténeti Közlemények 90. (1986) 77–85.

[4] *Csáky István*: Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája (1664–1674). A szöveget gondozta, a bevezetőt és a jegyzeteket írta Hargittay Emil. Bp. 1992. A szövegkiadáshoz készített bevezető külön tanulmányként Hargittay Emil 2001-ben publikált monográfiájában is olvasható (a továbbiakban erre fogok hivatkozni): *Hargittay Emil*: Gloria, fama, literatura. Az uralkodói eszmény a régi magyarországi fejedelmi tükrökben. (Historia Litteraria 10.) Bp. 2001. 120–137.

*Politica philosophiai okoskodás*ról szólva bevezető tanulmányában megállapította, hogy az a királytükrök, az udvari gyakorlati kézikönyvek és a szöveges emblémáskönyvek műfaji sajátosságait is magán hordozza, valamint hogy az első olyan magyarországi mű, amely a kortárs jezsuita államelméletet tolmácsolja.[5] Hargittay Emil eredményeire építve Bene Sándor már kifejezetten a *Politica philosophiai okoskodás* udvari élettel, ezzel összefüggésben a színlelés fajtáival foglalkozó részeire irányította rá a figyelmet,[6] belevéve 2007-ben meghirdetett eszmetörténeti és irodalomtörténeti kutatóprogramjába is.[7] Ezt követően azonban a munkával csak Kaposi Márton foglalkozott érdemben 2015-ben megjelent monográfiájában, a szerző Machiavellihez való viszonyát választva zsinórmértékül. Véleménye szerint a Machiavellire negatív példaként hivatkozó *Politica philosophia okoskodás*, ha hagyományos szemlélettel és elvont formában is, lényegében már az abszolutista politikai elképzeléseket volt hivatott alátámasztani.[8]

A *Politica philosophia okoskodás* mindazonáltal a mai napig nem kerülhetett a megfelelő történeti kontextusba, így kiadásának céljára sem derülhetett fény. Ennek egyik oka a munka és annak szerzője körüli bizonytalanságokból adódott. Bár a kassai kiadás címlapján olvasható utalás alapján feltételezhető volt, hogy a mű korábban a prágai egyetemen is megjelent valamilyen formában,[9] az alapszöveg hiányában Hargittay Emil sem a szerzőről, sem a megjelenés időpontjáról nem tudott biztosat állítani. A Csáky-féle kéziratos fordításban felhasznált művek vizsgálatát követően Bohuslav Aloysius Balbín cseh jezsuita 1664-es Arnestus életrajzát jelölte meg *terminus post quem*ként, vagyis magának a kéziratnak a keletkezését 1664–1674 közé tette. Ebből logikusan következett természetesen az a következtetés is, hogy a kiadások alapjául szolgáló mű sem készülhetett el 1664-nél előbb.[10] Az 1671-ben készült szepesvári könyvtárjegyzék és a *Politica philosophiai okoskodás*ban hivatkozott szerzők munkáit összevetve ugyanakkor megkockáztatta azt a feltételezést is, hogy talán a latin nyelvű kassai változatot is maga Csáky István írhatta.[11] Azóta azonban egyértelművé vált, hogy a Csáky pártfogásával megjelentett művek alapjául az először Prágában 1670-ben, majd ugyanott 1672-ben rövi-

---

[5] *Hargittay E.*: Gloria, fama, literatura i. m. 130–133. A jezsuita oktatásról és Arisztotelész abban betöltött szerepéről l. *Paul Richard Blum*: Studies on Early Modern Aristotelianism. (Scientific and learned cultures and their institutions 7.) Leiden–Boston 2012. 15–19.; Knapp Éva és Tüskés Gábor Jacob Masennek a benne olvasható szöveges emblémaleírásai kapcsán foglalkoztak a művel. *Tüskés Gábor – Knapp Éva*: Jacob Masen irodalomelméleti műveinek magyarországi hatástörténetéhez. Irodalomtörténeti Közlemények 108. (2004) 142., 146–147.

[6] *Bene Sándor*: Theatrum politicum. Nyilvánosság, közvélemény és irodalom a kora újkorban. (Csokonai könyvtár: Bibliotheca Studiorum Litterarium 19.) Debrecen 1999. 381–383.

[7] Bene Sándor a filozófiai szekcióba sorolta a művet. l. *Bene Sándor*: Eszmetörténet és irodalomtörténet. A magyar politikai hagyomány kutatása. BUKSZ 19. (2007) 55.

[8] *Kaposi Márton*: Machiavelli Magyarországon. 2015. 131–135.

[9] *Hargittay E.*: Gloria, fama, literatura i. m. 123–124.

[10] *Hargittay E.*: Gloria, fama, literatura i. m. 123.

[11] *Hargittay Emil*: Megjegyzések Csáky István kiadatlan könyvtárjegyzékéhez. Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis 2. (1992) 63.

debb formában is kiadott *Nexus philosophiae theorico-politicae, seu theses ex universa philosophia peripatetica* című politikafilozófiai értekezés szolgált.[12]

Az alapmű eddigi lappangása mellett a másik problémát a fordító személyének, az 1687. évi pozsonyi országgyűlésen országbíróvá kinevezett Csáky Istvánnak a mindmáig feldolgozatlan pályája jelentette. Számos kortársához hasonlóan Csáky is azok közé tartozott, akinek személye nem különösebben foglalkoztatta a Habsburg-hűség és -ellenesség merev kategóriáit alkalmazó, a hagyományos narratíva keretein belül maradó történetírókat, pályájának fontos szakaszai pedig még viselt tisztségei révén sem váltak ismertté.[13] Némi változást e téren Mihalik Bélának az egri egyházmegyében lezajlott katolikus megújulást bemutató disszertációja hozott, aki a vallásügy vonatkozásában mutatott fel új eredményeket országbírói működésére, valamint kisebb mértékben az 1670-es évekbeli szerepére nézve.[14]

A Csákyhoz hasonló aulikus főurak alakjának a csaknem ismeretlenségből való kiemelése véleményem szerint feltétlenül szükséges ahhoz, hogy a 17. századi magyar történelemről a korábbiaknál reálisabb képet lehessen alkotni. A dinasztia-hűnek minősíthető és ebből következően a bujdosó-mozgalommal szembenálló, ám mégis a bécsi udvar központosító szándékaival szemben határozottan a rendi érdekeket védelmezni igyekvő Csáky István életrajzának megírása egy kezdeti, ám fontos lépést jelenthet majd az ez irányú kutatások megindulásának irányába. Karrierjének bemutatására jelen írás keretei között természetesen nem kerülhet sor, az 1670-es évek első felében betöltött szerepének a felvázolása az aktuális politikai helyzetre való kitekintéssel azonban feltétlenül szükséges. Ennek segítségével lehetséges ugyanis a *Politica philosophiai okoskodás* kiadása mögött meghúzódható szándékok feltárása és a mű magyarországi kontextusban való értelmezése. Ezt megelőzően azonban érdemes röviden összefoglalni a fordítás alapjául szolgáló *Nexus philosophiae theorico-politicae* két kiadásával kapcsolatos legfontosabb tudnivalókat.

A Nexus philosophiae theorico-politicae

A *Nexus philosophiae theorico-politicae* Ferdinand Christoph von Scheidler cseh lovagnak a prágai Károly-Ferdinánd Egyetemen 1670-ben megtartott vizsgájának alkalmából került kinyomtatásra a jezsuiták központjánál, a Klementinumnál, a címlap szerint I. Lipót német-római császár, cseh és magyar

---

[12] Az itt hivatkozott két példány a Cseh Nemzeti Könyvtárban (Národní knihovna České republiky) található: Nexus philosophiae theorico-politicae, seu theses ex universa philosophia peripatetica. Prága 1670. Sign. 49.A.44 (a továbbiakban: Nexus 1670), Nexus philosophiae theorico-politicae, seu theses ex universa philosophia peripatetica. Editio secunda minor. Prága 1672. Sign. 49.F.10 (a továbbiakban: Nexus 1672).

[13] Vö. *R. Várkonyi Ágnes*: „Édes Gróf Öcsém Uram!" Csáky István két levele Zrínyinek. In: Tarnai Andor-emlékkönyv. Szerk. Kecskeméti Gábor. (Historia Litteraria 2.) Bp. 1996. 295–296.

[14] *Mihalik Béla Vilmos*: „…Campus ad fidei catholicae inseminationem" Katolikus megújulás az egri egyházmegyében a 17. század utolsó harmadában. Bölcsészdoktori disszertáció. ELTE BTK. Bp. 2013. 128., pas.

király pártfogásával.[15] A később Csehországban sikeres pályát befutó, 1691-től az alkancellári tisztséget betöltő Scheidler a munkát Johann Hartvig von Nostitz (1610–1683) cseh kancellárnak ajánlotta, az ő portréja volt látható Scheidler tézislapján is.[16] A választás nem véletlenül eshetett rá, hiszen amellett, hogy a cseh politikai életben egyértelműen meghatározó figura volt, már ekkor a bécsi udvar tágabb tanácsadói köréhez tartozott.[17] Magyarországi vonatkozásai miatt érdemes kiemelni, hogy Wenzel Eusebius von Lobkowitz főudvarmester megbízásából Nostitz a Gubernium magyarországi bevezetését előkészítő bizottságnak is tagja lett Johann Paul Hocher udvari kancellár és a Titkos Konferencia jegyzőkönyveit vezető Christoph Abele mellett. Ezt követően a már 1660-as években is a Titkos Tanács magyar referenseként működő császári tanácsossal, Rottal Jánossal együtt mint királyi biztos a Gubernium elnökének, Johann Caspar von Ampringennek a beiktatásán is jelen volt 1673 márciusában.[18]

A címlap szerint a vizsga elnöke Georg Weiss (1636–1687) jezsuita professzor, a filozófia doktora volt.[19] A kortársak őt tekinthették a mű valódi szerzőjének, erre utal legalábbis, hogy a kassai jezsuita rendház fennmaradt könyvtárjegyzékén is az ő nevét tüntették fel az összeírók az 1670-ben megjelent munka mellett.[20] 1786-ban megjelent művében Franz Martin Pelzel a *Nexus philosophiae theorico-politicae* mellett még három másik munka szerzőjeként jelölte meg a prágai, majd az olmützi egyetemen is rektorként működő, 1687 februárjában elhunyt Weisst.[21]

A Csáky-féle változatokhoz képest a *Nexus philosophiae theorico-politicae* 1670-es kiadása jóval terjedelmesebb, minthogy ebben nem csupán az egyes

---

[15] […] quas faventibus auspiciis sacratissimi, augustissimi, et invictissimi Roman: Imperatoris Leopoldi, Germaniae, Hungariae, et Boemiae, etc. Regis Felicissimi:In Aula Universitatis Carolinae publice propugnandas suscepit Perillust: ac Gen: D. Ferdinandus Christophorus de Scheidlern, Eques Boëmus. […] Typis Universitatis Carolo-Ferdinandeae in Collegio Societatis Iesu ad S. Clementem. Nexus 1670. l. a címlapot.

[16] *Gustav Edmund Pazaurek*: Carl Screta, 1610–1674: Ein Beitrag zur Kunstgeschichte des XVII. Jahrhundertes. Prag 1889. 100.

[17] Nostitz ugyan 1665 márciusában és októberében is ott volt a Titkos Konferencia ülésén, részvétele azonban 1676. augusztus 18-tól vált rendszeressé az üléseken. *Stefan Sienell*: Die Geheime Konferenz unter Kaiser Leopold I. Personelle Strukturen und Methoden zur politischen Entscheidungsfindung am Wiener Hof. (Beiträge zur neueren Geschichte Österreichs 17.) Frankfurt am Main [etc.] 2001. 168–169.

[18] *Károlyi Árpád*: A magyar alkotmány fölfüggesztése 1673-ban. (Értekezések a Történeti Tudományok köréből. 11. 1883–1884) Bp. 1883. 24., 62–65.

[19] Praeside Reverendo ac Doctiss: Patre, P. Georgio Weis, e Societate Jesu, AA. LL. et Philosophiae Doctore et Professore ordinario. Nexus 1670. l. a címlapot.; Georg Weiss talán azonos azzal a Georgius Weiss jezsuita misszióssal, aki korábban a Forgách család szolgálatában állt. Vö. *Kovács Eszter*: Forgách Miklósné Bossányi Eszter életrajza Bohuslav Balbín Bohemia Sanctájában. Magyar Sion 45. (2009) 71.

[20] Magyarországi jezsuita könyvtárak 1711-ig I. Adattár XVII–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 17/1. Szerk. Keserű Bálint – Monok István – Varga András. Szeged 1992. 82.

[21] A következő három műről van szó: Opuscula Physica de Coelo, Mundo, Meteoris et anima. Prága 1666.; Aristoteles ex Euripo emersus, seu ex Gemina [Genuina] Aristotelis Philosophia discursus Mathematici, Ethici, Politici etc. Prága 1672.; Gloria Universitatis Carolo-Ferdinandae. Prága 1672.; l. *Franz Martin Pelzel*: Boemische, Maehrische und Schlesische Gelehrte und Schriftsteller aus dem Orden der Jesuiten von Anfang der Gesellschaft bis auf gegenwartige Zeit. Prag 1786. 83–84.

filozófiai tételeknek az udvari életre való alkalmazása, hanem ezeket megelőzőleg maguk a tételek is kifejtésre kerülnek.[22] Ezen felül a logikai és a fizikai egységet követően is olvasható egy-egy rövid szövegrész. Utóbbiak alkotják a Nostitz kancellárhoz szóló ajánlással együtt a mű gerincét, egyben világosabbá téve a gondolatmenetet. Az előszó alapgondolata a korban és e műfajban is igen népszerű hajó-allegóriára épül, felhasználva a Scheidler-címeren látható pálma, valamint a Nostitz-címer részét képező vasmacska szimbólumát is. Az egyes tudományok a hajózás segédeszközeiként kerülnek megjelenítésre megszemélyesített formában. A történet szerint ahhoz, hogy a filozófia hajójával lehetségessé váljon bejárni a tengert, az építész a logikát használja fel eszközként a hajóhoz: a táplálkozásban a fizika vezérel, míg az etika tartja az ünnepélyes pálmát árbocként, annak lombjait kifeszítve vitorlaként. Magát a hajót a metafizika fogja elvezetni, míg Nostitz nemzetségének vasmacskája segít majd abban, hogy a hajót a szél ne ragadhassa el túl messzire a part közeléből, így a veszedelmeket is lehetséges lesz majd elkerülni. A szerző a hajós példa analógiájaként reméli, hogy a politika sem fog tévelyegni, és az etika elveire alapozva helyesen fogja kormányozni az országot, miután annak természet szerinti rendje láthatóvá válik majd.[23] A hajó-allegória kerül felhasználásra az etikát, valamint a fizikát lezáró rövid szövegrészben is. Előbbiben a szerző reméli, hogy a természeti elemek dühét a filozófia, míg a lélek háborgását a politika fogja legyőzni és csillapítani, így a hajó Nostitz vasmacskájának segítségével biztonságban lehet a tengeren, míg a fizikai részt követően arra kéri a kancellárt, hogy a hajót elhagyva lépjen Ausztria partjaira, ahol az éjszakai ködös időt útitársa, az etika fogja fényes nappallá változtatni.[24]

Az allegorikus történet értelmezését segítette a három metszet, amelyek a hajó elindulását, tengeri útját, valamint kikötését ábrázolják.[25] A szöveggel összhangban a hajó árbocaként a már említett, a korban a győzelem szimbólumaként is használatos pálma látható, és megjelenítésre kerül rajtuk a Nostitz-féle vasmacska is, amely a konkrét jelentés mellett Scheidler azon reményét is kifejezte, hogy patrónusa segítségével sikerül megszereznie fokozatát. A metszeteket az augsburgi rézmetsző, Bartholomäus Kilian (1630–1696) készítette a Prágában alkotó festő, Karel Škréta (1610–1674) vázlatai alapján.[26] Mindketten koruk elismert és keresett művészei voltak. 1655–1695 között Kilian az egész birodalom területéről kapott megrendeléseket, számos jezsuita egyetemet és kollégiumot ellátva tézislapjaival,[27] míg a korábban Velencében, Firenzében és Rómában is alkotó Škréta a prágai barokk festészet kiemelkedő

[22] Vö. *Hargittay E.:* Gloria, fama, literatura i. m. 132–133.; A filozófiának logika, fizika és metafizika hármas felosztása alapján történő oktatásáról a jezsuitáknál l. *Blum, P. R.*: Modern Aristotelianism i. m. 16–18.

[23] L. a locus megjelölés nélküli ajánlást.

[24] Nexus 1670. E2, O2.

[25] A Cseh Nemzeti Könyvtár példányai közül használt példányból az első metszet hiányzik.

[26] Karel Škréta 1610–1674: His work and his era. Eds. Stolárová, Lenka – Vlnas, Vít. Prague 2010. 398–399.; *Sybille Appuhn-Radtke*: Das Thesenblatt im Hochbarock. Studien zu einer graphischen Gattung am Beispiel der Werke Bartholomäus Kilians. Weissenhorn 1988. 13.

[27] *Appuhn-Radtke, S.*: Thesenblatt im Hochbarock i. m. 16.

alakja volt. Két évvel később Škréta éppen Nostitz portréját festette meg abból az alkalomból, hogy az elnyerte az aranygyapjas rendet.[28]

A *Nexus philosophiae theorico-politicae* 1672. szeptember 6-án szintén Prágában megjelent második, kisebb kiadásából hiányzik a Nostitz kancellárhoz szóló ajánlás szövege, az etikai és a fizikai részt lezáró rövid szövegrészek és az azt követő metszetek, valamint ebben a filozófia tételeknek már csak címei, illetve maguknak a tételeknek az udvari életre alkalmazása olvasható. A szerzőkre már nem, mindössze a korábbi megjelenésre utaló Csáky-féle latin nyelvű változat főszövege ezzel egyezik meg, elé azonban bekerült a kassai nyomdász, Ericus Erich Csáky erényeit magasztaló ajánlása. Mind a latin, mind a magyar változatok elé talán maga a szepesi főúr vagy megbízottja hozzátoldott pár, a munka újraértelmezésére alkalmas, mottószerű citátumot.[29] Csákynak vagy valakinek a környezetében az eredeti munkát is ismernie kellett, mert míg az 1672-es *Nexus philosophiae theorico-politicae*-ben az „okosság táblája" valójában csak pár mondatos felsorolást jelent, addig az a kassai és lőcsei művekben az 1670-es eredeti művet követve igényesebb formában került megjelenítésre.[30] Kézenfekvőnek tűnik ugyan a feltételezés, hogy Csáky a kassai jezsuitákon keresztül jutott hozzá az 1672-es változathoz, az említett rendházbeli könyvárjegyzéken azonban annak nem találni nyomát. Mindössze annyi jelenthető ki bizonyossággal, hogy Csákynak a mű fordítását 1672 szeptembere és 1674 között el kellett végeznie.

Milyen szándékok vezették Csákyt a csehországi munka magyarországi megjelentetésével és magyar nyelvre fordításával? Fiatalkori élményei és szellemi tájékozódása érthetővé teszik, hogy miért egy a királytükrök és a szöveges emblémáskönyvek sajátosságait magán hordozó munkát választott. Pályájának későbbi alakulását esetében is alapjaiban határozta meg a császári udvarban eltöltött időszak. Amellett, hogy némi betekintést nyerhetett az uralkodói udvar életébe, ekkoriban elnyert tisztségeit is udvari jelenlétének és kialakított kapcsolatrendszerének köszönhette.[31] Az általa készíttetett 1671-es sze-

---

[28] *Karel Škréta* i. m. 308–309.

[29] Ezek a magyar nyelvű fordítás esetében is megtalálhatóak. RMK I. 1169. A 1. RMK II. 1337. A 1.

[30] Vö. Nexus 1670. I.

[31] Mindez már első tisztsége, a beregi főispánság esetében is jól lemérhető. Míg az arra szintén pályázó Rákóczi László távol volt Bécstől, Csáky már 1659 márciusa előtt munkálkodott szándékának elérése érdekében a bécsi udvari köröknél, végül 1659. március 22-én meg is kapta kinevezését. L. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 71 Családi fondok, levéltárak, Csáky család, Központi levéltár (a továbbiakban P 71), 64. cs. Fasc. 174. Nr. 1. Ennek körülményeihez l. Lippay György Wesselényi Ferencnek és Rákóczi Lászlónak. Sorrendben: 1659. március 1. és 6., Bécs. In: „Írom kegyelmednek mint igaz magyar igaz magyarnak…" Lippay György veszprémi és egri püspök, esztergomi érsek levelei magyar arisztokratákhoz, nemesekhez (1635–1665). Felírta, szerk. és közread. Tusor Péter. (Collectanea Studiorum et Textuum vol. I.) Bp. 2015. 325–326.; Csáky még ez év április 10-én királyi kamarás, majd 1660. június 7-én királyi tanácsos lett. Sorrendben l. *Zuzana Ludiková – Mikó Árpád – Pálffy Géza*: A szepeshelyi Szent Márton-templom, egy felső-magyarországi katolikus központ késő reneszánsz és barokk sírkövei és halotti címerei. In memoriam András Kubinyi (1929–2007). Művészettörténeti Értesítő 56. (2007) 340.; MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 2.

pesvári könyvtárjegyzék[32] alapján az alapvetően a magyar főnemesség körében hagyományosnak tekinthető művek felé orientálódó Csáky jól ismerhette a jezsuita emblémairodalmat és morálfilozófiát.[33] Mindemellett a politika mint tudomány iránti élénk érdeklődésére utalhat, hogy Johann Adam Weber Ágoston-rendi kanonoknak az összeírás évében megjelent *Spiritus principalis* című munkáját is megszerezte, amely a teológiától és vallásos moralizálástól gyakorlatilag leválasztva, vagyis a korban modernebbnek számító szemléletben tárgyalja a politikát.[34] A magyarországi kortárs főurak közül műveltségével kiemelkedő gróf[35] képességeit tekintve az is sokatmondónak tekinthető, hogy miután Rottal János császári tanácsos arról értesült 1667 februárjában, hogy három históriás könyv is meg fog jelenni Erdélyben — amelyek valamelyikében Rottalról is írtak—, őt kérte meg azok beszerzésére.[36] Ugyanennek az évnek áprilisában Rottal újfent bizonyos magyar és erdélyi históriák beszerzésére kérte az akkor még szatmári főkapitány Csákyt,[37] aki jelezte, hogy igyekszik beszerezni számára az új könyveket.[38]

A *Politica philosophiai okoskodás* megjelentetésének szándékait illetően már a címlapon olvasható sorok is adnak némi támpontot: „Politica philosophiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája. Mellyet valamely Istenét, vallását, Királlyát és hazáját igazán szerető nemes ember, G. C. I. Deákból Magyarrá forditván, és ez mostani Udvariséggal tellyes Világh fiainak elméjekhez illettetvén külömbözö indúlatyok és tudományok megh jobbitására rendeltetett."[39] A korabeli toposzokat tömörítő ajánlás[40] alapján Csáky a Habsburg-dinasztiabeli uralkodóhoz, I. Lipóthoz hű, katolikus főúrként a címlapon

---

[32] Magyarországi magánkönyvtárak II. 1588–1721. Szerk. Monok István. Szeged 1992. 58–65.

[33] A Hargittay Emil és Monok István által már ismertetett eredményeket Csáky könyvtárjegyzékének elemzése kapcsán itt fölöslegesnek tartom megismételni. Mindössze annyit kell jeleznem, hogy utóbbi tévesztésből hiányolja egyes emblémáskönyvek szerzőit, hiszen az éppen általa kiadott könyvtárjegyzéken azok egyértelműen megtalálhatóak. *Hargittay E.*: Megjegyzések Csáky István kiadatlan könyvtárjegyzékéhez i. m. 61–64.; *Monok István*: A művelt arisztokrata. A magyarországi főnemesség olvasmányai a XVI-XVII. században. (Kulturális örökség. Az egri Eszterházy Károly főiskola Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata.) Bp.–Eger 2012. 254–259.

[34] Vö. *Monok I.*: A művelt arisztokrata i. m. 258.

[35] *Monok I.*: A művelt arisztokrata i. m. 259.

[36] Rottal János Csáky Istvánnak. 1667. február 17., Bécs. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 321.

[37] Rottal János Csáky Istvánnak. 1667. április 3., Bécs. MNL OL P 71 112/a. cs. Fasc. 261/1. Nr. 324.

[38] Csáky a gyulafehérvári országgyűlés alkalmával, vélhetőleg valamelyik szervitora által tervezte megszerezni a munkát. L. Csáky István Rottal Jánosnak. 1667. április 16., Szatmár. MNL OL P 507 Családi fondok, levéltárak, Nádasdy család nádasladányi levéltára (a továbbiakban: P 507) Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 96–97.

[39] RMK I. 1669. L. a címlapot.

[40] Miként maga az általános és megfoghatatlan címzetteket megszólító ajánlás, úgy az abban a vallás oltalmazására és a haza szeretetére együttesen történő hivatkozás is olyan toposznak tekinthető, amelyre számos példa található már a 17. század első felének magyarországi irodalmában is. L. *Pesti Brigitta*: Dedikáció és mecenatúra Magyarországon a 17. század első felében. (Kulturális örökség. Az egri Eszterházy Károly főiskola Kulturális Örökség és Művelődéstörténeti Tanszék könyvsorozata.) Bp. 2013. 144–145., 233–236.

olvashatónál vélhetőleg szerényebb célkitűzéssel élve a magyarországi nemesség figyelmét kívánhatta ráirányítani „indulatai és tudományai megjobbításának" szükségességére. Egy az udvari etika és politikai kultúra elsajátításának fontosságát hirdető műnek a kiadása, illetve az abban szereplő politikai kifejezések magyar nyelven való meghonosítására tett erőfeszítés[41] önmagában is gesztusértékűnek tekinthető, és túlmutat a Habsburg-hűség és -ellenesség, illetve a felekezeti viták kérdésén.[42] Az önálló magyar királyi udvar, ezzel együtt lényegében az önálló magyar királyi tanács is még I. Ferdinánd uralkodásának idején szűnt meg, a magyar nemesség pedig elsősorban földrajzi, nyelvi és kulturális tényezők miatt nagyrészt távolmaradt a politikai érvényesülés útját biztosító bécsi udvartól. Mindez messze ható, súlyos következményekkel járt mind a magyar politikai elit tagjainak egyéni karrierlehetőségeire, mind kollektív érdekeiknek érvényesülésére nézve.[43] Mindazonáltal a Wesselényi-szervezkedés felszámolásának és az azt követő eseményeknek az árnyékában, valamint Csáky pályája alakulásának, 1670-es évekbeli politikai szerepének tükrében úgy tűnik, hogy a *Politica philosophiai okoskodás* kiadásának politikai üzenete is lehetett.

Egy aulikus főúr szerepkörei

Az 1670-es évek első felére a Magyar Királyságban súlyos politikai, társadalmi és gazdasági krízishelyzet alakult ki. 1671. április 30-án a Wesselényi-szervezkedésben való részvétel vádjával az ország két főméltóság viselőjét, Nádasdy Ferenc országbírót és Zrínyi Péter horvát bánt, valamint Frangepán Ferencet is kivégezték Bécsújhelyen, velük egy időben a köznemesség vezető alakja, Bónis Ferenc Pozsonyban jutott ugyanerre a sorsra. 1673 tavaszán az abszolutisztikus kormányzati formát bevezetni próbáló bécsi kormányzat felállította a Guberniumot, ezzel felfüggesztve a magyar rendi alkotmányosságot.[44]

---

[41] Vö. *Hargittay E.*: Gloria, fama, literatura i. m. 129–130.

[42] Az udvarral kapcsolatos irodalom iránti igény növekedése már a 17. század első felében is egyértelműen kimutatható. Az 1620-1630-as években Magyarországon már olyan műveket fordítottak, amelyekben pozitív udvarkép rajzolódik ki, vagy legalábbis, hasonlóan a Politica philosophiai okoskodáshoz, ha szól is az udvari élet negatív oldalairól, az abban való részvétel szükségességére helyezi a hangsúlyt. L. *Jankovics József*: Udvarellenes tendenciák a 17. század eleji magyar költészetben. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. és az előszót írta R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 86–103.

[43] *Pálffy Géza*: A bécsi udvar és a magyar rendek a 16. században. Történelmi Szemle 41. (1999) 339–344.; A királyi udvar országhatáron kívül kerülésének kérdéséről bővebben l. *Pálffy Géza*: Mi maradt az önálló magyar királyi udvarból Mohács után? In: Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16-17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 45–59.; A főnemesség bécsi integrációjának a lehetősége ennek ellenére megvolt. *Pálffy Géza*: A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Bp. 2002. 307–332.

[44] A Wesselényi-szervezkedés felszámolásáról és az azt követő perekről l. *Pauler Gyula*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése, 1664–1671. II. Bp. 1876.; *R. Várkonyi Ágnes*: A Wesselényi szervezkedés történetéhez 1664–1671. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek 2.) Bp. 2002. 423–459.; A kormányzat abszolutista törekvéseiről l. *Benczédi László*:

Mindeközben a perbe fogások, valamint a templomok és iskolák erőszakos elvétele útján erőteljes támadás indult a protestáns politikai elit és értelmiség megtörése céljából,[45] amely 1674-ben, a nemzetközi közvéleményt is foglalkoztató gályarabperben csúcsosodott ki.[46]

Az 1660-as években szatmári főkapitányként működő, 1670. április 10-én tisztségéről lemondó[47] Csáky István maga is gyanúba keveredett az I. Rákóczi Ferenc vezette felső-magyarországi nemesi felkelés idején tanúsított ellentmondásos szerepe miatt. Míg azonban bátyját, a felső-magyarországi generálisi tisztséget betöltő Csáky Ferencet halála után elítélték, István végül elkerülte a felelősségre vonást, majd 1670. december 22-én megkapta szepesi főispáni kinevezését.[48] Habár jelentősnek tekinthető főméltóságot vagy katonai tisztséget ezt követően egészen 1681-ig nem viselt, regionális politikai súlya a Gubernium bevezetését követően újra felértékelődött a bécsi kormányzat szemében, amelynek szüksége volt rá a felső-magyarországi nemesség lecsillapításához. Az oszmánok és az Erdélyben bujdosó magyarországiak jelentette veszélyre hivatkozva I. Lipót már 1673 januárjában megbízta azzal, hogy tetessen hűségnyilatkozatot Szepes vármegyével.[49]

Igazán látványosan azonban 1674–1675 során vált jelentőssé Csáky István szerepe Felső-Magyarországon. Egyértelműen az iránta tanúsított bizalom jelének tekinthető, hogy 1674 tavaszán Hartyáni András szepesi kamarai tanácsos mellé őt jelölték ki a Paris von Spankau tábornok vezette bizottság tagjának, amelynek feladata a bujdosóknak I. Lipót hűségére való visszatérítés-

---

Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon (1664-1685). Bp. 1980.; A Gubernium bevezetéséről és működéséről l. *Károlyi Á*: A magyar alkotmány fölfüggesztése i. m.; *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. (Magyar Országos Levéltár kiadványai III. Hatóság- és hivataltörténet 1.) Bp. 1946. 107–112.

[45] *G. Etényi Nóra*: Európai nyilvánosság és magyar politika. In: Hatalom és kultúra. Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6–10.) előadásai. I. Szerk. Jankovics József – Nyerges Judit. Bp. 2004. 45.

[46] A gályarabper történetéhez: *S. Varga Katalin*: Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Textus és értelmezés. (Historia Litteraria 24.) Bp. 2008.; *Péter Katalin*: A magyarországi protestáns prédikátorok és tanítók ellen indított per 1674-ben. In: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadról. Szerk. *Uő.* (A Ráday Gyűjtemény Tanulmányai 8.) Bp. 1995. 200–210. *Benczédi László:* A prédikátorperek történeti háttere: A lipóti abszolutizmus adó- és valláspolitikájának összefüggései I–II. Theologiai Szemle, 17. (1975) 7–8. sz., 199–206. valamint 9–10. sz. 264–267.

[47] Csáky István I. Lipótnak. Österreichisches Staatsarchiv (a továbbiakban: ÖStA) Haus-, Hof- und Staatsarchiv (a továbbiakban: HHStA) Ungarische Akten, Specialia,, Verschwörerakten II. Prozessakten (a továbbiakban: UA. Spec.) Fasc. 284. Konv. B. fol. 7–9. Másik, Csáky kezével írt, de aláírás nélküli példánya: MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 19.

[48] Főispáni kinevezésének másolatát l. 1670. december 22., Bécs. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 18. (a Csáky István kezétől származó, külzeten olvasható információ szerint beiktatására 1671. május 25-én Lőcsén került sor). Szepes vármegyét egy ugyanezen a napon kelt uralkodói leiratban értesítik arról, hogy Csáky István lett az új szepesi főispán. l. MV SR-Štátny archív v Levoči (a továbbiakban: ŠA LE) Spišská župa, Kongregácné písomnosti, Kongregácné spisy (a továbbiakban: Kong. spisy) Kr. 18. Nr. 449. Vö. *Barta M. János*: Egy katolikus főnemes válasza a politikai krízisre: Csáky István szerepe Felső-Magyarországon (1670–1675). In: Od reformácie po založenie cirkvi: A reformációtól egyházalapításig. Eds. Peter Kónya – Annamária Kónyová. Presov 2015. 425–430.

[49] 1673. január 5., Bécs. ŠA LE Magistrát mesta Levoča (a továbbiakban: MML) II/119.

se, valamint a protestánsok vallásgyakorlásának szabályozása volt. Az Udvari Haditanács április 26-án ismertette a Magyar Kancelláriával a bizottság célkitűzéseit és a bujdosók számára kínált feltételeket, azokat négy pontba szedve. Ezekből kiderül, hogy Spankau alárendeltségében Csákynak vagy Hartyáninak lett volna a feladata, hogy visszatérésre bírja a király ellen lázadókat, menlevelet is kibocsátva számukra. Bizonyos feltételek teljesülése esetén sor került volna birtokaik visszaadására és a letartóztatottak szabadon engedésére, míg a véghelyek közül a szendrői, ónodi, putnoki, kállói és szatmári protestánsok engedélyt kaptak volna egy-egy prédikátor tartására is. Gyakorlatilag ugyanezek a pontok olvashatóak a Csáky István számára megküldött királyi leiratban is.[50]

A következő év tavaszán gyakorlatilag ez a bizottság folytatta munkáját Mokcsay András korbáviai püspökkel, leleszi préposttal kiegészülve.[51] Ahogy az 1674-es esetében, úgy ennek a bizottságnak a gyakorlati tevékenységével kapcsolatban sem állnak rendelkezésére jelenleg adatok. Mindazonáltal Csáky István közvetítőszerepére vonatkozólag, ha csekély mennyiségben is, de maradtak fenn források. 1675. június 23-án Pálffy Tamás nyitrai püspök és magyar kancellár közölte Csákyval a király parancsát, amelynek értelmében Erdélybe kellett utaznia öccse, László vagy mostohaanyja, Mindszenti Krisztina meglátogatásának ürügyén. Valójában azonban az egykor Teleki Mihály birtokában lévő nagybányai ház ügyében, valamint a bujdosók visszatérítéséről és a vallási helyzet rendezéséről kellett tárgyalnia, feladatul kapva a hírek rendszeres továbbítását is. A Magyar Kancellária már június 22-én rendelkezett arról, hogy a Csáky István szolgálatában álló futárokkal kapcsolatos esetleges költségeket a Szepesi Kamarának kell állnia. A Pálffy levele végén olvasható választervezetében Csáky jelezte, Kornis Gáspárt küldte Erdélybe Telekihez, visszavárva őket Munkácsba tárgyalni. Célszerűbbnek tartotta ugyanakkor a mostohaanyjával való találkozást, mivel Bornemissza Anna erdélyi fejedelemasszony igencsak neheztelt ekkor Csáky Lászlóra a Bánffy Dénes kivégzésében játszott szerepe miatt.[52] A csekély számban fennmaradt forrásokból sajnálatos módon nem derül ki egyértelműen, hogy Csáky miként fejtette ki a továbbiakban tevékenységét. Telekivel a következő időszakban a fennmaradt források alapján elsősorban levelezés útján tartotta a kapcsolatot, Kornis Gáspárhoz azonban közelebbi ismeretség fűzte. Kornis június 24-i leveléből lehet tudni,

[50] ÖStA Kriegsarchiv (a továbbiakban: KA) Wiener Hofkriegsrat (a továbbiakban: HKR) Prot. Reg. Bd. 346. Nr. 135. 1674. április 26. fol. 195r–v. 1674. május 9., Laxenburg. MNL OL P 71 69. cs. Fasc. 188. Nr. 76. (mf: 51499). Az Udvari Haditanács azt is jelezte ugyanakkor a Magyar Kamarának, hogy az Udvari Kamarának is írnak az ügyben, és erre még aznap valóban sor is került. Utóbbi a Magyar Kamarának május 10-én továbbította a bizottság munkájával kapcsolatos információkat. ÖStA FHA HFU Kt. 567. r. Nr. 247. 1675. május 10. fol. 111–124. Utóbbi irathoz vö. *Mihalik B. V.:* Katolikus megújulás az egri egyházmegyében i. m. 129.

[51] *Mihalik B. V.:* Katolikus megújulás az egri egyházmegyében i. m. 129–130.

[52] Pálffy Tamás Csáky Istvánnak. 1675. június 23., Bécs. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 22. Csáky István a Szepesi Kamarának. 1675. július 4., Szepes. MNL OL E 254 69. cs. Nr. 53. Bécsből 1675 áprilisában utasították a Magyar Kancellária határozata nyomán a Magyar Kamarát, hogy adják át Csákynak a Szepesi Kamara által lefoglalt, korábban Teleki Mihály birtokában lévő nagybányai házat annak minden tartozékával együtt. ÖStA, Allgemeines Verwaltungsarchiv, Finanz- und Hofkammer Archiv (a továbbiakban: AVA FHKA), Hoffinanz Ungarn (a továbbiakban: HFU) Kt. 578. [régi: r. Nr. 251.] 1675. április 12. és 20. fol. 174–177. és 266–269.

hogy már korábban is járt Csákynál, ekkor pedig épp Munkácson tervezte meglátogatni. A találkozók nyilvánvalóan összefüggésben álltak Csáky lányának, Máriának és Kornisnak a majd augusztus 11-én megkötött házasságával.[53] A Kornis és Csáky között továbbra is megmaradó politikai kapcsolatra világít rá utóbbi Teleki Mihálynak szóló, október 18-án kelt levele, valamint az Udvari Haditanács iktatókönyvének november eleji bejegyzése.[54]

Az eddig leírtakból is némileg már kitűnhetett, hogy Csáky István politikai szerepe szorosan összefonódott rekatolizációs tevékenységével. Amellett, hogy támogatta a szepességi minoritákat,[55] a Szepesi Kamarával együttműködve a protestánsok elleni erőszakos akciókban is részt vett, 1674. április 13-án Lőcse evangélikus főtemplomának elfoglalásában is szerepet vállalva.[56] 1675 őszén a már említett erdélyi utazásával összefüggésben Nagybányára érkező Csáky vezetésével egy, az ottani vallási helyzet rendezésére hivatott vallásügyi eseti bizottság is felállt, amely nyomán novemberre megszületett a jezsuitáknak kedvező ún. Csáky-féle egyezség.[57]

A fentiek mindazonáltal csak Csáky működésének egyik irányát jelentették. Még szepesi főispáni beiktatása előtt, és röviddel azután, hogy személye tisztázódott az őt ért vádak alól, bátor lépésre szánta el magát, mikor 1671 februárjában a tizenhárom vármegye felkérése nyomán megpróbált közbenjárni Szelepcsényi György esztergomi érseknél a fogságba vetett felső-magyarországi nemesek érdekében.[58] E téren nem járhatott sikerrel,[59] azonban októ-

---

[53] Kornis Gáspár Csáky Istvánnak. 1675. június 24., Szentbenedek. MNL OL P 71 112. cs. Fasc. 261. pag. 582–584. Csáky Mária és Kornis Gáspár házasságához l. A Kőrösszegi és Adorjáni gróf Csáky család története. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Oklevelek 1500–1818-ig. II. Összeáll. Bártfai Szabó László. Bp. 1919. (a továbbiakban: Csáky oklevéltár II.) 615.

[54] Csáky István Teleki Mihálynak. 1675. október 18., Szernye. MNL OL P 1238 I. sor. 2. d. fol. 1–2. ÖStA KA HKR Prot. Exp. Bd. 348. Nr. 18. 1675. november fol. 821r.

[55] Különösen kiemelendő Giovanni Battista Reggiani da San Felice lőcsei minorita rendházfőnökkel ápolt kapcsolata, aki a Lőcsén feltehetőleg 1673-ban kinyomtatásra került, a protestánsokkal teológiai téren vitatkozó Anticatechetica című művét is neki ajánlotta. L. *Galla Ferenc*: Ferences misszionáriusok Magyarországon: a királyságban és Erdélyben a 17–18. században. S. a. r. Fazekas István. (Collectanea Vaticana Hungariae. Classis I. vol. 2.) Bp.–Róma 2005. 109–110., *Tóth István György*: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon. Bp. 2007. 218.

[56] *Hain Gáspár*: Szepességi avagy lőcsei krónika és évkönyv a kedves utókor számára. Szerk. Véber Károly. (Magyar Hírmondó.) Bp. 1988. 373.; 1671 szeptemberében a Szepesi Kamara kérte Csáky segítségét Bársony számára a hunfalvai és káposztafalvai templomok elfoglalásához, 1673 decemberében ugyanakkor éppen a szepesi főispán biztatására hurcolták el a kamara utasítása nyomán Klesch Dániel evangélikus lelkészt Szepesvárra a Wesselényi-szervezkedésben való részvétel ürügyével., Mihalik Béla szerint az akció értelmi szerzője valójában a váradi püspök volt. L. *Mihalik Béla Vilmos*: A Szepesi Kamara szerepe az 1670–1674 közötti felső-magyarországi rekatolizációban. Fons 17. (2010) 271., 317.; *Bruckner Győző*: A reformáció és ellenreformáció története a Szepességen. I. Bp. 1922. 331–332.

[57] Bővebben l. *Mihalik B.*: Katolikus megújulás az egri egyházmegyében i. m. 272–275.

[58] Csáky István Szelepcsényi Györgynek. 1671. február 22., Szepes. ÖStA HHStA, UA Spec. Fasc. 284. Konv. B. Nr. 13. fol. 62-64. (együtt a levél latin nyelvű fordításával).

[59] A tizenhárom vármegye Csákyn kívül Kapy Gábort, Andrássy Miklóst, valamint Szegedi Ferenc egri püspököt kérte meg, hogy az udvarban adják elő sérelmeiket. Míg Pauler szerint Andrássy rögtön megtagadta a kérést, Csáky mellett Szegedi is a bécsi udvar reakciójától tette függővé a követséget, amelyre végül az elutasító válasz miatt nem került sor. L. *Pauler Gy.*: Wesselényi Ferencz nádor és társainak összeesküvése i. m. 273.

től már Bereg és Szepes vármegye nemességének érdekeit próbálta meg képviselni Paris von Spankau tábornok követeléseivel szemben, javasolva egyben a többi felső-magyarországi vármegyével való együttműködést is.[60] Főispáni működésének rekonstruálásához további kutatások lennének szükségesek, az eddig feltárt forrásanyag mindazonáltal arra utal, hogy a továbbiakban sem változtatta meg álláspontját. 1675 februárjában újfent az adóterhek mérséklésén munkálkodott a Guberniumon keresztül, kivárásra kérve Szepes vármegyét,[61] a hónap végétől már Bécsben próbálva megvédeni annak nemességét Spankau valószínűleg hamis vádjától, miszerint parancsára nem voltak hajlandóak fegyvert ragadni a bujdosók ellen.[62] Bár március elején arról volt kénytelen írni, hogy minden igyekezete ellenére a katonai végrehajtást el kell tűrnie a vármegyének, a tizenhárom várost illető *repartitio* és a beszállásolás tekintetében továbbra is reménykedett a fegyveres behajtás elkerülésétől.[63] Felfogásának hagyományos rendi jellegére utal, hogy 1678 áprilisában Lőcse panasza nyomán I. Lipót kénytelen volt meghagyni neki, a katonasággal kapcsolatos terheket ne akarja csak a várossal finanszíroztatni, hanem azokból a vármegyei nemességre is juttasson.[64]

A *Politica philosophiai okoskodás* lehetséges politikai olvasata

A fenti tömör összefoglalóból egy tevékeny, elfoglalt felső-magyarországi főúr képe rajzolódik ki, akit politikai szerepe, valamint főispáni hivatalából adódó egyéb kötelezettségei mellett — itt nem bemutatható — magánjellegű birtokügyei, jogvitái is lekötöttek. Ilyen körülmények között is szakított időt egy latin nyelvű munka magyarra fordítására, viszonylag szűk időkeretek kö-

---

[60] Spankau Kassa megerősítése és védelme céljából próbálta meg rászorítani Szepes vármegyét arra, hogy repartitiós terheket rövid idő alatt fizesse meg. Csáky álláspontja szerint azonban Spankau az uralkodó által kievetett adókon felül támasztott további követeléseket a felső-magyarországi vármegyékkel szemben, a tizenhárom városra kirótt repartitio beküldését is Szepes vármegyétől várva. L. Paris von Spankau Szepes vármegyének. 1671. szeptember 18. és 28., Kassa. ŠA LE Kong. spisy Kr. 19. Nr. 42. és 43. Csáky István Szepes vármegyének. 1671. október 8. és november 20., Som. uo. Nr. 44. és 48.

[61] Csáky István Szepes vármegyének, 1675. február 11., Illésfalva. ŠA LE Kong. spisy Kr. 19. Nr. 179.

[62] Spankau I. Lipót előtt tett ez ügyben panaszt, Csáky szerint azonban korábban éppen ő tiltotta a fegyverkezést, megelégedve a vármegye pénzbeli hozzájárulásával, dicsérve annak igyekezetét. Csáky állítását látszik igazolni, hogy kérte Spankau ezzel kapcsolatos leveleinek előkeresését, pecséttel való ellátását és Szalay Mihály által kezéhez való juttatását. L. Csáky István Szepes vármegyének, 1675. február 24., Bécs. ŠA LE Kong. spisy Kr. 19. Nr. 183. A fegyveres segítség elvárása Spankau részéről egyébként is nagy gondot okozott a vármegye részéről, ennek okát Csáky 1674. október 2-án, Szepesben kelt levelében is megfogalmazta: „[…] Spanko uram az nemes vármegyék fegyveres assistentiaját is kívánja, kik bárcsak magokat oltalmazhatnák. Sőt, ha őfelségének több hadai nem érkeznek, félő, hogy vagy az szüretet, vagy az erősségeken kívül lakó népet és nemességet el ne veszessük." Csáky István címzés nélküli levele a Rottal Jánosnak írt levelek között. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 355–356.

[63] 1675. március 4., Bécs. ŠA LE Kong. spisy Kr. 19. Nr. 185.

[64] 1678. április 12., Bécs. ŠA LE MML IV. 103.

zött, ami önmagában is arra utal, hogy fontosnak tartotta a benne olvasható gondolatok közvetítését, valamint az udvarhoz való hűségének hangsúlyozását.[65]

A *Politica philosophiai okoskodás* középutas koncepciója[66] összhangban áll Csáky fentebb vázolt politikai szerepével. Katolikus interpretációban, mérsékelt hangvételben érvel a központosított kormányzat mellett, miközben azonban a királytükrökre jellemző módon nem egy alkalommal emlékezteti olvasóját az uralkodónak a közjóval — Csáky felfogásában vélhetőleg az ország, vagyis a rendek érdekeivel — kapcsolatos kötelességére, körbehatárolva mozgásterét is. Már rögtön a nyitó fejezet vége egyértelművé teszi, hogy az uralkodónak a közjót kell szem előtt tartania,[67] míg a szerzőnek az ideális politikai viszonyokról vallott elképzelésének a szemléltetésére leginkább a tizenegyedik és tizenkettedik fejezetek alkalmasak. A tizenegyedik fejezetben az ókori példák nyomán hajósmesterként is említett uralkodó, valamint alattvalói egymásrautaltságára esik a hangsúly a szintén ókorból származó organikus államelmélet segítségével, ahol a fejedelem a fej, míg az egyes társadalmi rendek az egyes végtagok szerepét töltik be, az egyik testrész megbetegedése pedig az egész test romlását vonhatja maga után.[68] A tizenkettedik fejezet, amely az arisztotelészi államformatanban is helyet kapó berendezkedések közül a „demokráciával" és „arisztokráciával" szemben a monarchia mellett tesz hitet, a Párizs városkapuján olvasható feliratot kommentálva teszi nyilvánvalóvá a politika és a vallás elválaszthatatlanságát, ezzel közvetve a rekatolizáció létjogosultsága mellett is érvelve: „Egy Hit, egy Törvény, egy Király. Jól írták, egy Király, természet vezérlésébűl írták."[69] A tizennegyedik fejezet ugyan az uralkodót Isten helytartójának, egyben azonban az ország gondviselő szolgálójának tartja, vagyis a hatalom isteni eredetével az abszolutisztikus törekvések elméleti korlátozása a célja.[70] Az értelmezést segítették a mű elején olvasható,

---

[65] A kora újkori fordítások jelentősége többek között abban állt, hogy a szöveg egyes kulcsfogalmainak retorikai átírása, a hangsúlyok eltolása, a beszédhelyzet finom átalakítása lehetővé tette akár a szöveg eredeti mondanivalójától való eltérést is. Hargittay Emil szerint Csáky a „korabeli fordítási gyakorlatnak megfelelően" pontos fordítást igyekezett közreadni, teljességgel mindazonáltal nem lehet kizárni, hogy további filológiai vizsgálatok az ő esetében találnak majd erre példát. A kora újkori magyar fordításokról l. Vincze Hanna Orsolya: A kora újkori magyar fordítások tétje. Korall 7. (2006) 116–132. Csáky fordítási sajátosságairól l. *Hargittay E.:* Gloria, fama, literatura i. m. 129.

[66] Papp Klára szintén úgy ítélte meg, hogy a szerző „középutat követni kívánó személyiség", a műből pedig az olvasók akár a mindkét oldaltól való elhatárolódást is kiolvashatták. *Papp Klára*: Az erdélyi Csákyak. (Erdélyi Tudományos Füzetek 273.) Kolozsvár 2011. 66.

[67] RMK I. 1169. A 3.

[68] RMK I. 1169. B 7. Az ókori szerzők közül Cicero organikus államfelfogását érdemes kiemelni. L. *Havas László*: Cicero organikus államfelfogása consuli beszédeiben. Antik Tanulmányok 36. (1992) 67–77. Weber János Janus bifrons című munkája esetében éppen ennek kapcsán talált párhuzamokat a *Politica philosophiai okoskodásban* Bubryák Orsolya. L. *Bubryák Orsolya*: Egy polgári mecénás a 17. században. Weber János eperjesi főbíró (1612–1684). Ars Hungarica 31. (2003) 236–238. Weber biologikus államfelfogásához l. még: *Uő*: Weber János Wappen der königlichen freyen Stadt Epperies című művéről. Irodalomtörténeti Közlemények 99. (1995) 338–341.

[69] RMK I. 1169. B 7.

[70] RMK I. 1169. C. Ebben az esetben tehát semmiképpen nem az a helyzet, mint I. Jakab angol király munkája, A Szabad Monarchiák Igaz Törvénye esetében, amely éppen a természetjog

mottószerű citátumok is. Míg az első kettő az adott helyzetben egyértelműen a rekatolizáció elvi alátámasztásaként szolgált, a katolizálás szükségességét sugallva a protestáns olvasók számára, a második kettő épp úgy felidézhette a kortársakban a rendi szervezkedést, az annak felszámolását követő pereket és a hatalom túlkapásait, mint a Habsburg-kormányzattal szembeszálló bujdosók 1672-es őszi támadását:[71]

> „Minden Respublicában, vagy Országban első a Religio, és Istenes dolgokat illető szorgalmatosságh.
> A' meg bántódot Religio, a' Politiát meg bántya. Lipsius.
> Magános dolgok, a' közönséges jónak ártalmára vóltak, lésznek is mindenkor. Kinek, kinek magános haszna, legh nagyob mérge a' közönséges jónak. Tacitus, Livius.
> A' Respublikáknak nagyob mirigye nintsen, kiben az jók a' gonoszoktul megh nem külömböztetnek." [72]

Középutassága ellenére hangsúlyozandó, hogy Csáky István a Habsburg-dinasztia szilárd felső-magyarországi támaszának számított. A bujdosó magyarság számára a behódoláson túl nem látott más lehetőséget.[73] A Rottal Jánosnak írt, még 1671 júniusában kelt levelében olvasható sorok pedig egyér-

---

és a királyság fundamentális törvényei mellett a hatalom isteni jogalapja következtében tette elméletileg is lehetetlenné az uralkodói hatalom elleni lázadást. L. *VI. (I.) Jakab*: A Szabad Monarchiák Igaz Törvénye, avagy kölcsönös és viszonyos kötelesség egy szabad király és természetes alattvalói között. Ford. Radó Bálint. In: *Kiss Gergely – Radó Bálint – Sashalmi Endre:* Abszolutizmus és isteni jogalap. Szöveggyűjtemény. Bp. 2006. 39–71.; A mű alapkoncepciója Csáky és nemesi kortársai olvasatához képest nyilvánvalóan abból a jezsuita felfogásból fakad, amely Pázmány Péter Öt szép levél című munkájában is tetten érhető Husz János megégetésének példája kapcsán. Pázmány egyértelműsíti, hogy egyházi kérdésekben a zsinat a császár fölött állt, éppen ezért a katolikusok nem szegtek esküt, mikor figyelmen kívül hagyták a számára kiadott császári menlevelet. Hangsúlyai által azonban a szövegrész a világi hatalomnak a katolikus egyház általi korlátozhatóságára irányítja rá a figyelmet. L. *Pázmány Péter*: Egy tudakozó prédikátor nevével íratott öt levél (1613). S. a. r., az utószót és a jegyzeteket írta Bitskey István. Bp. 1984. 75–81.

[71] Ezt még tovább erősíthette az első fejezet, amely a véres római polgárháborúk példáján keresztül próbálta bemutatni, hova vezet az, ha a közjó helyett a „magános vagy rész szerint való jó" kerül előtérbe. RMK I. 1169. A 2. A bujdosók 1672 őszén vezetett királyságbeli hadjáratáról: *Trócsányi Zsolt*: Teleki Mihály. Erdély és a kuruc mozgalom 1690-ig. Bp. 1972. 123–132.; Csáky értelmezésében a bujdosók támadása természetesen a negatív példát szolgáltathatta. A volt kállói vicekapitány, ekkor már Teleki Mihály szolgálatában álló Vér Mihály Spankau, Wolfgang Friedrich Freiherr von Cobb és Esterházy Pál mellett Csákyt is azok közé sorolta, akik kegyelemlevelet küldözgettek a hajdúknak, jutalmat is ígérve azok számára, akik a bujdosók valamelyikét élve vagy akár csak fejét eléjük viszi. L. Vér Mihály Teleki Mihálynak. 1672. november 13., Kővár. In: A római szent birodalmi gróf széki Teleki család oklevéltára. Teleki Mihály levelezése. VI. Szerk. Gergely Sámuel. Bp. 1912. 400–402.

[72] RMK I. 1169. A 1.

[73] Ahogy egy 1674. augusztus 4-én, Szepesben kelt levelében is kifejezte reményét, a bujdosó magyarság, ha nem akar veszni, „eszére tér". l. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 351–352. (címzés nélkül, a Rottal Jánosnak írt levelek között).

telművé teszik, hogy Erdély szerepéről is lesújtó véleménnyel volt: „Erdéli Magiar Országot eleitűl fogvást többször vesztegette, mint segítette, nagyságod jobban tudja."[74] A két szembenálló fél közötti kiegyezést azonban birtokainak védelme mellett az ország, különösen Felső-Magyarország iránt érzett felelősség miatt, ezzel összefüggésben pedig az oszmánoknak való behódolás elkerülése érdekében fontosnak tartotta, és ezért is vállalhatta fel a közvetítőszerepet.

Ugyanezek a félelmek és a kompromisszum szükségességének gondolata érhetőek tetten két aulikus, a bécsi udvar politikájával szemben azonban óvatos kritikát megfogalmazó személy, Hartyáni András és a bujdosók elleni katonai akciókban résztvevő Barkóczy István 1672 őszén kelt, Szelepcsényi György esztergomi érsekhez írt leveleiben is.[75] További kutatások lennének szükségesek ugyanakkor annak megállapításához, hogy a Habsburgok hűségén maradt felső-magyarországi nemességnek a körében mennyire lehettek általánosak az ilyen vélekedések.

Csáky talán ismerte az ellenoldal propagandisztikus írásait is, egy 1674 októberében kelt levele alapján legalábbis annyi bizonyos, hogy tudomása volt az 1671-ben anonim megjelent *Austriaca Austeritas*ról, vagy valamelyik álnéven, 1672-ben, illetve 1673-ban folytatással kiegészített példányáról.[76] Arra vonatkozóan eddig nem kerültek elő források, hogy mennyiben ismerte a röpirat tartalmát. Csak feltételezni lehet, hogy a hasonló jellegű írások miatt is tarthatta fontosnak egy alapvetően Habsburg-hű, katolikus munka megjelentetését, amely egyúttal egyszerre fejezte ki a felső-magyarországi köznemesség körében népszerű nemesi köztársaság eszméjének és a Habsburgok által kiépíteni próbált — a propaganda szintjén is képviselt[77] —, gyakorlatilag korlátlan abszolutizmusnak az elvetését, egyfajta kompromisszumos megoldást tartva

---

[74] Csáky István Rottal Jánosnak. 1671. június 11., Szepes. MNL OL P 507 Lev. Ser. A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 331–332.

[75] Hartyáni András Szelepcsényi Györgynek. 1672. szeptember 23., Kassa. ÖStA HHStA UA Spec. Nr. 12. Kr. 180. Fasc. 180. Konv. D. Nr. 2. fol. 5–8.; Barkóczy István Szelepcsényi Györgynek. 1672. szeptember 28., Tállya. l. uo. Nr. 4. fol. 11–14. (mindkét levél latin nyelvű fordításával együtt).

[76] A levélből sajnos nem derül ki, hogy Csáky konkrétan milyen intézkedéseket tett. L. Csáky István címzés nélküli, német nyelvű levele a Rottal Jánosnak szóló levelek között. 1674. október 13., Szepesvár. MNL OL P 507 Series A. V. 13. d. Nr. 498. fol. 357–358.; A sokáig Bethlen Miklósnak tulajdonított röplap szerzőjeként Jankovics József Pósaházi Jánost azonosította be. L. *Jankovics József*: Kétes provenienciájú Bethlen Miklós-művek. Magyar Könyvszemle 94. (1978) 356–359.

[77] További mélyreható vizsgálatok lennének szükségesek annak megítéléséhez, hogy vajon mennyiben ismerte Csáky a Habsburg-propagandát szolgáló munkákat, amelyek nyilvánvalóan ellenkeztek rendi felfogásával. Nemzetközi téren a propaganda és a reprezentáció szempontjából komoly kihívást jelentett például a magyar nemesség számára Gualdo Galeazzo Priorato életrajza I. Lipótról, amelynek első két kötete 1670-ben, a harmadik éppen 1674-ben jelent meg. A munka többek között az 1663–1664-es oszmánok elleni háború eseményeit, így a sérelmezett 1664-es vasvári békekötést is a bécsi udvar interpretációja szerint mutatta be. L. *G. Etényi Nóra*: A választófejedelem lehetőségei: II. Miksa Emanuel és a magyar hadszíntér. In: *Uő:* Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában. Bp. 2009. 178.; Jó példa még az az 1674-es, Bartholomäus Kilian által metszett olmützi tézislap, amely Johann Gaspar Ampringen guberniumi elnök 1673-as beiktatására utalt. Ezen Ampringen a császári propaganda különféle attribútumaival, páncélban, egy sas és egy oroszlán által húzott győzelmi kocsiban ülve került megjelenítésre. A háttérben a felső-magyarországi kulcsváros, a császári csapatok által megszállt Eperjes volt látható, míg a kép jobboldalán egy magyar címeres

ideálisnak. Kérdés, hogyan gondolhatta ezt megvalósíthatónak? Mindez ugyanis a fordításból természetesen nem derül ki, így talán érdemes lehet szintén dinasztia-hű magyarországi kortársainak elgondolásaiból kiindulni.

Közülük az egyik Kéry János, aki 1672-ben megjelent Martis Turcici ferocia című munkájában szükségesnek látta a Habsburgok örökös uralmának elfogadását.[78] Ugyanebben az évben keletkezett emlékiratában Szelepcsényi György esztergomi érsek régebbi előzmények után vetette fel a királyválasztás és az Aranybulla ellenállási záradékának eltörlését,[79] éppen 1674-ben pedig a későbbi nádor, ekkor bányavidéki- és dunáninneni főkapitány Esterházy Pál fejtegette emlékiratában az örökös és abszolút királyság előnyeit. R. Várkonyi Ágnes szerint Szelepcsényi és Esterházy elképzelése lényegében egy olyan formája volt az abszolutista kormányzásnak, amely a Habsburg-dinasztia és a rendek kompromisszumán alapult.[80] Tekintetbe véve, hogy Csáky már a felső-magyarországi generálisi tisztséget is Esterházy támogatásával nyerte el 1681 decemberének végén,[81] majd pedig a királyválasztást és az ellenállási záradékot eltörlő 1687-es pozsonyi országgyűlésen éppen őt nevezte ki az uralkodó országbíróvá, adja magát a levéltári forrásokkal még alátámasztandó feltételezés, hogy talán már az 1670-es évek első felében is tagja lehetett egy ilyen nézeteket valló körnek, vagy legalábbis ismerhette gondolataikat, elképzeléseiket. Különösen az Esterházyval való kapcsolat emelendő ki, hiszen Csáky 1672. október 28-án született Imre nevű fiának ő volt a keresztapja,[82] ismeretségük tehát legkésőbb már ekkorra visszanyúlik.

Ennek a politikai koncepciónak képezte szerves részét a rekatolizáció támogatása, amely a korabeli katolikus főnemesi felfogás szerint előfeltétele volt annak, hogy a Habsburgok vezetésével az oszmánokat sikerüljön kiűzni a Magyar Királyság területéről, mindez pedig a művészet, reprezentáció eszközeivel

---

homlokzatú kapu alatt magyar viseletben lévő férfiak menete készült fogadni a kormányzót. A tézislap részletes elemzését l. *Appuhn-Radtke, S.*: Thesenblatt im Hochbarock i. m. 148–151.

[78] *Borián Elréd*: A történetíró Kéry János. Irodalomtörténet 37/87. (2006) 593–600.

[79] Még nyitrai püspökként az 1655-ös pozsonyi országgyűlés alatt egy külön megbeszélésen éppen ő hozakodott elő az ötlettel, hogy Lipótot választás nélkül kellene megkoronázni. Kármán Gábor: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011. 283.

[80] *R. Várkonyi Ágnes*: Az abszolutista berendezkedés tervei és megvalósulása Magyarországon (1687–1703). In: *Uő*: Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. S. l. [Bp.] 1978. 235.; Benczédi László Szelepcsényi György példáját bemutatva már pár évvel korábban is hasonló következtetésre jutott. L. *Benczédi László*: Szelepcsényi érsek ügye és a lipóti abszolutizmus megalapozása 1670 őszén. Történelmi Szemle 18. (1975) 500.

[81] *Iványi Emma:* Esterházy Pál nádor közigazgatási tevékenysége (1681–1713). (Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Hatóság és hivataltörténet 10.) Bp. 1991. 35.; Csáky felső-magyarországi generálisi tisztsége elnyerésének időpontjához l. *Ludiková, Z. – Mikó Á. – Pálffy G.*: A szepeshelyi Szent Márton-templom i. m. 340.; Hivatali utasítását l. 1681. december 28., Sopron. MNL OL P 71 64. cs. Fasc. 174. Nr. 25.; Akárcsak Kéry, Csáky is tagja volt annak a nyolcfős bizottságnak is, amely a rendek nevében fogadta az országgyűlésre érkező uralkodót. *Lauter Éva*: Modus observandus…" A 17. századi magyar nádorválasztások rendje. In: Portré és imázs. Politikai propaganda és reprezentáció a kora újkorban. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2008. 188.

[82] Csáky oklevéltár II. 615.

is megjelenítésre került.[83] A rekatolizációval és a bécsi udvar központosító szándékaival szemben azonban komoly szellemi kihívást jelentett a felső-magyarországi városok művelt értelmisége is, amelynek tagjai felsőfokú tanulmányaikat többségében külföldi protestáns iskolákban végezték. Az új típusú politikai olvasmányokon keresztül a legújabb szellemi áramlatokat és elméleteket is megismerték, emellett pedig kiterjedt nemzetközi kapcsolatrendszerrel is rendelkeztek.[84] A városok közül kiemelkedett az antikatolicizmus központjának számító Eperjes, amely annak ellenére nyitotta meg a kassai jezsuita akadémia szellemi ellenpontját képező kollégium kapuit 1666. november 18-án, hogy I. Lipót korábban elrendelte az építkezés leállítását.[85] Politikailag veszélyesnek számítottak az olyan, a bécsi udvari körök szándékaival ellentétes elképzelések is, mint amilyen az eperjesi polgárság és a bécsi kormányzat kompromisszumán alapuló, mérsékelt abszolutizmust felvázoló Weber János eperjesi főbíróé és patikusé is volt.[86] Már Bársony György váradi püspök 1671-ben, Kassán megjelent munkája, a protestánsok jogelvesztését hangoztató és erőszakos áttérésüket Istennek tetsző cselekedetként hirdető *Veritas Toti Mundo Declarata* is közvetve a protestáns értelmiség ellen indított szellemi támadás egyik termékének tekinthető.[87] A *Politica philosophiai okoskodás* ebbe a szellemi küzdelembe politikai oldalról kapcsolódott be, amely azonban a korban elválaszthatatlan volt a felekezeti kérdésektől.

Mindemellett a katolikus udvari etikát közvetítő *Politica philosophiai okoskodás* mint elmélkedésre alkalmas mű cél-, illetve befogadó közönségét kontrollforrások híján nehéz behatárolni, ezen a téren talán majd az újabb irodalomtörténeti és levéltári kutatások hozhatnak új eredményeket. A munka jellegénél fogva mind a felső-magyarországi, részben protestáns vármegyei nemesség, mind az alapvetően dinasztia-hűnek tekinthető katolikus főnemesség elgondolkodtatására alkalmas lehetett egy olyan történelmi pillanatban, mikor mindkettőnek a tagjai politikai választ elé érkeztek.

---

[83] Esterházy Miklós 1675-ös, I. Lipótnak ajánlott tézislapja igen jó példa erre. Ezen az uralkodó talpig fegyverben, Aeneasként jelenik meg. A tézislapot elemezve Galavics Géza mutatta be, hogy az az oszmánok elleni harcot is hirdeti. L. *Galavics Géza:* Magyar diákok 17. századi tézislapjai Közép-Európában. Művészettörténeti Értesítő 53. (2004) 68.

[84] *G. Etényi Nóra:* A magyar politikai elit és a nemzetközi nyilvánosság. In: Uő. Pamflet és politika. A hatalmi egyensúly és Magyarország a 17. századi német propagandában. Bp. 2009. 237–241.

[85] *Kónya Péter*: A felső-magyarországi városok társadalma a 17. században. In: Bártfától Pozsonyig. Városok a 13–17. században. Szerk. Csukovits Enikő – Lengyel Tünde. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 35.) Bp. 2005. 357–366.; Az 1670 óta német csapatok által megszállt Kassán már 1649-et követően erős katolikus központ épült ki, amelyben központi szerepet játszott a Kisdy Benedek egri püspök által felállított, ténylegesen 1660 óta működő jezsuita akadémia. L. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében i. m. 21.; *Mészáros István*: Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között. Bp. 1981. 308–309.

[86] Vö. *Hargittay E.:* Gloria, fama, litteratura i. m. 82–90.

[87] Bársony György Veritasáról bővebben l. *Esze Tamás*: Bársony György „veritas”-a. Irodalomtörténeti Közlemények 75. (1971) 667–693.; Csáky 1664. április 26-án született lányát, Annát, valamint az 1673. október 3-án világra jövő Klárát és Györgyöt is Bársony keresztelte meg. Csáky oklevéltár II., 613., 615.

Összegzés

A kutatás új eredményként könyvelheti el, hogy Csáky István pártfogásával az először 1670-ben, Prágában megjelent *Nexus philosophiae theorico-politicae* 1672-es második, rövidebb kiadása jelent meg Kassán latinul *Philosophia politica*, Lőcsén pedig saját fordításában magyarul *Politica philosophiai okoskodás* címen. Az 1670-es években beregi és szepesi főispáni tisztséget viselő Csáky regionális politikai súlya a Gubernium bevezetését követően nőtt meg, a bécsi udvarnak ugyanis szüksége volt rá a felső-magyarországi politikai helyzet stabilizálásához, hamarosan pedig a bujdosókkal folytatott tárgyalásokban is szerep jutott számára. A rekatolizációt aktívan támogató szepességi főúr a bécsi udvar biztos támaszának számított, ugyanakkor lehetőségeihez képest megpróbálta védelmezni a rendek érdekeit is. Az alapvetően morálfilozófiai alapú katolikus udvari etikát, ezzel együtt azonban már az abszolutizmus gondolatiságát is közvetítő *Politica philosophiai okoskodás* megjelentetésével a kortárs magyarországi nemesség figyelmét próbálhatta meg felhívni az udvari politikai kultúra elsajátításának fontosságára egy olyan időszakban, amikor a hatalom a kiépítendő abszolutizmus érdekében felfüggesztette a magyar rendi alkotmányosságot. Habár a mű a Habsburg-dinasztia melletti kiállást is jelentette, egyben elutasítva az Erdélyben bujdosó magyarországiak politikáját, Csáky vélhetőleg egy a rendek és a bécsi kormányzat közötti kompromisszumos politikai megoldás mellett érvelhetett vele.

ISTVÁN CSÁKY AND HIS *POLITICA PHILOSOPHIAI OKOSKODÁS* (POLITICO-PHILOSOPICAL ARGUMENT)

by Barta M. János

Abstract

István Csáky, főispán of Bereg and Szepes counties, published his *Politica philosopiai Okoskodás-szerint való rendes életnek példája* (The Example of Honest Life according to Politico-Philosphical Argument) in 1674 simultaneously in Latin at Kassa and in his own Hungarian translation at Lőcse. Attention to this work, which combines the features of mirrors for princes, practical courtly manuals and texted emblem books, has been drawn by Emil Hargittay, who published in 1992 a critical edition of an earlier manuscript version of the Hungarian translation. Yet the intentions which underlay Csáky's publication have so far proved impossible to explore on account of the general ignorance of the author's career and the lack of any information about the Prag work which served as the basis for translation. The first part of the present paper summarizes the most important information regarding this work, which was identified in the meantime, a politico-philosopical treatise known as *Nexus philosophiae theorico-politicae, seu theses ex universa philosophia peripatetica*, which was published at Prag in 1670 and then in 1672.

The second unit examines the possible aims of the publication of the Argument, and its political interpretation, in the context of contemporary political circumstances and of István Csáky's political role between 1670 and 1675, trying to outline parallels and similarities with the ideas of contemporary pro-Habsburg Catholics. Csáky, who belonged to the aulic magnates and actively supported recatholization, bore no important office during the absolutist experiment of the 1670s, but the court of Vienna did count with his person on account of the political instability in Northern

Hungary. As a member of the committees of 1674 and 1675, Csáky was entrusted with the task of drawing back the refugees (Hung. *bújdosók*) to the ruler's fidelity, while, as főispán of Bereg and Szepes, he made efforts to protect the interests of the county nobility against the policies of the court. One of the basic aims of the Argument, therefore, mediating as it did a catholic courtly ethics based on moral philiosophy, but also the ideas of Habsburg absolutism, may have been to emphasise Csáky's fidelity to the court, and to draw the attention of contemporary Hungarian nobility to the importance of getting acquainted with courtly political culture. At the same time, Csáky may also have used his work as a piece of argument to support a compromise settlement of the conflict opposing the Viennese government and the Hungarian estates, rejecting both the policies of the refugee movement and the absolutist ideas of the court.

KÖZLEMÉNYEK

Kovács Dóra

AZ ECSEDI UDVAR

Szervitori hivatás és kapcsolatrendszer Báthory István famíliájában

1. Bevezetés

Ecsedi Báthory István alakja nem ismeretlen a magyar történetírásban. A Báthoryak ecsedi ágának utolsó férfi leszármazottja, a hírhedt Báthory Erzsébet fivére, aki 1601-től haláláig somlyai Báthory Gábor és húga, Anna gyámapja volt. Történelmi jelentőségét alátámasztja, hogy ő volt a magyarországi reformáció egyik legbefolyásosabb és leggazdagabb patrónusa, a hosszú török háború emblematikus figurája, 1585-től Szabolcs, Szatmár és Somogy vármegye főispánja és egyúttal országbíró is.[1] Ennek megfelelően neve gyakran feltűnik a korszak narratív forrásaiban, így többek közt Istvánffy Miklósnál, Baranyai Decsi Jánosnál, Gyulaffy Lestárnál, Szepsi Laczkó Máténál vagy Szepsi Csombor Mártonnál. A kutatás eddig elsősorban a kálvinista egyháztörténetben és a magyar irodalomtörténetben betöltött helye, valamint Meditációk című munkája alapján közelítette meg személyének történeti kérdéseit. Klaniczay Tibor, Komlovszki Tibor, Vadász Veronika, Erdei Klára vagy Jenei Ferenc írásai tehát elsősorban irodalomtörténeti oldalról közelítenek a témához, ugyanakkor az eddig feltárt források világosan mutatják, hogy ecsedi Báthory István életpályáján keresztül megközelíthető számos udvar-, műveltség-, társadalom- és igazgatástörténeti kérdés is.[2]

Az udvartörténet-kutatásban a külföldi előzményeket követve — itt elsősorban Norbert Elias munkásságára gondolok — a hazai történettudományban is megfogalmazódott annak igénye, hogy a kora újkori főúri rezidenciák és társadalmi környezetük kapcsolatrendszerét és működését társadalom- és kultúrtörténeti alapon is lehet egyszerre vizsgálni a korábban meghatározó had-,

---

[1] Ecsedi Báthory István 1555-ben született, és 1605 júliusában hunyt el. Életéről máig a legrészletesebb összefoglaló: *Klaniczay Tibor – Stoll Béla*: Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. Bp. 1959.

[2] Köszönettel tartozom mindazoknak, akik tanácsaikkal, észrevételeikkel egészítették ki és segítették kutatásomat, így Balogh Juditnak, G. Etényi Nórának, Horn Ildikónak, Novák Veronikának, Tóth Hajnalkának, Fazekas Istvánnak, Kenyeres Istvánnak, Kujbusné Mecsei Évának, Laczlavik Györgynek, Pálffy Gézának és Várkonyi Gábornak.

politika- és gazdaságtörténeti megközelítések mellett.[3] Tagadhatatlan, hogy a kora újkori udvar egy sajátos történeti jelenség, amely az európai társadalmakhoz hasonlóan Magyarországon is megjelenik, azonban számos definíciós kétség van még, és különösen igaz ez, ha társadalomtörténeti igénnyel nézzük az udvarokat, vagyis nem pusztán leíró, hanem a korabeli élet hálózataiban betöltött szerepüket akarjuk megérteni. Így olyan alapkérdést, mint: ki tartozik az udvari emerek közé, máig nem tudjuk Magyarországon definiálni. Szekfű Gyula vagy Domanovszky Sándor programadó munkái, illetve R. Várkonyi Ágnes, Szabó Péter, legújabban pedig Dominkovits Péter és Koltai András eredményei óriási inspiratív erővel mutattak rá a kérdés erdélyi, vagy épp dunántúli vonatkozásaira, de különbségeikből is világos, hogy kis túlzással: ahány ház annyi szokás. A nagyon vonzó módszertani példák birtokában is ezért fontosak a további alapkutatások a témában.

Kutatásom alanyául azért választottam ecsedi Báthory István udvarát, mert a magyar kora újkor sorsfordító időszakában, a tizenöt éves háború korában fókuszpontként teszi egyben vizsgálhatóvá az udvartörténet olyan alapvető irányait, amelyek máshol, vagy teljesen más arányban, vagy ennél sokkal egyszerűbb elegyben mutatkoznak meg. Az ecsedi udvar vizsgálata azért számíthat érdeklődésre, mert a magyar historiográfiában együttesen/egyszerre sosem vizsgált tényező határozza meg: ecsedi Báthory István udvara egy 16. század végi protestáns, felső-magyarországi érdekeltségű főúri udvar volt, amelynek struktúrája — történelmi jelentőségének és a főúr emlegetettségének dacára — jószerével ismeretlen. A kutatás jelenlegi fázisában rendelkezésre álló adatok egy olyan főúri família kiterjedt szervitori körképét adják, amely az ecsedi udvart a közép-európai protestáns udvarok egyik kiemelkedő példájává teszik. A kutatás jelentőségét indokolja továbbá, hogy míg az erdélyi fejedelmi udvarokra vonatkozóan sokszínű alapkutatások állnak rendelkezésre, addig a kortárs magyarországi főúri famíliákról jószerével nagy pozitivista adattárakból tudunk tájékozódni.[4]

---

[3] Elsősorban a szerző udvartörténettel kapcsolatos munkáira gondolok., *Norbert Elias*: Az udvari társadalom: a királyság és az udvari arisztokrácia szociológiai jellemzőinek vizsgálata. Bp. 2005. és *Uő*: A civilizáció folyamata. Bp. 2004. Az egyetemes és magyarországi udvarkutatás előzményeiről l. *Koltai András*: Batthány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 14.) Győr 2012.; Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. és Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987.

[4] Az erdélyi fejedelmi udvarokat vizsgáló alapkutatások a teljesség igénye nélkül: *Bartók István:* A gyulafehérvári fejedelmi udvar és az ifjú Báthory Zsigmond. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 135–157.; Báthory Gábor és kora. Szerk. Papp Klára – Jeney-Tóth Annamária – Ulrich Attila. Debrecen 2009.; *Benda Kálmán:* Bocskai István székhely nélküli fejedelmi udvara. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. Bp. 1987. 158–165.; *Erdősi Péter:* Az erdélyi udvari társadalom modellje: kísérlet Norbert Elias fogalmának alkalmazására. In: „éltünk mi sokáig 'két hazában'…". Tanulmányok a 90 éves Kiss András tiszteletére. Szerk. Dáné Veronka – Oborni Teréz – Sipos Gábor. Debrecen 2012. 67–77.; *Gindely Antal – Acsády Ignácz:* Bethlen Gábor és udvara. Bp. 1890.; *Horn Ildikó:* Politikusportrék János Zsigmond udvarából. In. Tündérország útvesztői: Tanulmányok Erdély történelméhez. Szerk. Horn Ildikó. Budapest 2005. 9–87.; *Jeney-Tóth Annamária:* „…Urunk udvarnépe…". Udvar és társadalma Báthory Gábor és Bethlen Gábor fejedelemsége idején a kolozsvári számadások tükrében. Debrecen 2012.; *Klaniczay Tibor:* Udvar és társadalom

A rendelkezésre álló, a történeti szakirodalomban javarészt elhanyagolt források, különösen ecsedi Báthory István végrendelete alapján[5] szeretném rekonstruálni az országbíró szűkebb szervitori körét.[6] A következő oldalakon felvázolom az egyik legjelentősebb felső-magyarországi birtokközponthoz köthető személyi állományt, hogy ily módon közelebb juthassak ecsedi Báthory István helyéhez kora társadalmában. Habár nem az ecsedi központ udvar- vagy háztartása a vizsgálódásom fő célja, de bizonyos szerepkörök értelmezhetők az udvari élet tényleges mozgatórúgóiként is, úgy mint a közigazgatási szervitoroknál az udvar irányítói, vagy az értelmiségieknél a papok és a nevelők. Elsősorban azt szeretném megvizsgálni, hogyan épült fel ecsedi Báthory István földesúri famíliája, és miben rejlik felekezeti jelentősége. A források elmélyültebb kutatása felveti továbbá a szervitori kör szerveződésének és az udvar megszűnését követő utóéletének, illetve az esetleges többgenerációs familiáris-pályák kimutathatóságának kérdéseit is. Esetenként további mélyfúrásokra van szükség, hiszen a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom határrégiójában élő, militarizált felső-magyarországi társadalomról monografikus igényű szaktanulmányok nem állnak rendelkezésre.

---

szembenállása Közép-Európában. (Az erdélyi udvar a XVI. század végén). In: *Uő:* Pallas magyar ivadékai. Bp. 1985. 104–123.; *Kruppa Tamás:* Tradíció és propaganda keresztútján. Fejezetek Báthory Zsigmond udvarának kultúrájából. Bp. 2015.; *Kubinyi András:* A Szapolyaiak és familiárisaik (szervitoraik). In: Publicationes Universitatis Miskolcinensis. Szerk. Bessenyei József – Horváth Zita – Tóth Péter. Miskolc 2004. 169–194.; *Oborni Teréz*: Izabella királyné erdélyi udvarának kezdetei (1541–1551). Történelmi Szemle 51. (2009: 1. sz.) 21–43.; *Oborni Teréz:* Udvar, állam kormányzat a kora újkori Erdélyben. Tanulmányok. Bp. 2011.; *Papp Klára:* Az erdélyi fejedelmi udvar. Debrecen 2003.; *Radvánszky Béla:* Udvartartás és számadáskönyvek. I. Bethlen Gábor udvartartása. Bp. 1888.; *Szabó Péter:* A kihelyezett udvarok az Erdélyi Fejedelemség hatalmi harcaiban. In: „Idővel paloták…" Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 314–331.; *Szádeczky Béla:* I. Apafi Mihály udvartartásából. In: Az Erdélyi Múzeum Egyesület Gyulafehérvárt 1912. október 12-14. napján tartott hetedik vándorgyülés emlékkönyve. Kolozsvár 1913. 58–85. A korszakban a Magyar Királyság területén fekvő főúri udvarral legújabban és legbehatóbban Koltai András foglalkozott. L. *Koltai A.*: Batthyány i.m.

[5] A dominusz személyéhez, társadalmi köre megítélésének igényével úgy kerülhettem közel, ha egy olyan személyes forrástípust választok zsinórmértékül, amelyben az ő dominuszi preferenciái, és adefiníciós igények találkozhatnak – ez ecsedi Báthory István végrendelete. A nyelvészeti igénnyel kiadott forrásközlésben (Ecsedi Báthory István végrendelete 1603. (Fiatal filológusok füzetei, Korai újkor 1.) Kiad. Vadász Veronika. Szeged 2002.) felbukkanó több mint félszáz fős körnek az azonosítása mintegy két tucat új személyhez vezetett el.

[6] Azzal kapcsolatban, hogy kit nevezhetünk az ecsedi udvarban szervitornak, számos definíciós kétség merül fel. Az átforgatott levéltári tételek ismeretében olyan tág fogalmakat alkalmaznék, amelyekbe mindenki belefér, a viszonyok utólagos csoportosítása helyett pedig a forrásokra, azaz ecsedi Báthory István meghatározására támaszkodnék. Példa erre az országbíró egyik fő szervitorához, Kereky Jánoshoz írt, 1589 júniusában kelt levelének néhány sora: „(…) *ebben pedig kegyelmed egyebet ne tegyen, ha kegyelmed mi szolgánk, ha pedig kegyelmed most el nem jő, hát sohase jöjjön kegyelmed, mert az szolga egyszer kell. Ezt penig azért írjuk így meg kegyelmednek, hogy kegyelmed vétket ne tegyen."* Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (=MNL OL) P 707 Zichy család Zsélyi Levéltára (=Zichy) Levelezés, Fasc. 512. Nr. 1591. A szolgálat ténye az idézet nyomán önmagában bizonyíték az udvarral való kapcsolatra, és egyelőre nem került elő erről a környékről olyan nyilvántartás, amely a jóval későbbi dunántúli analógiák definíciós könnyedségének visszavetítését megengedhetné.

2. Katonai réteg

Az, hogy a 16. századtól kezdődően a Magyar Királyság és Európa elitjének helyzete ellentétes irányba mozdult el, éppen annak eredménye, hogy a török által folyamatosan veszélyeztetett területek magyar birtokos urai magánhaderejük megszervezésével, váraik, kastélyaik, udvarházaik megerősítésével a hatalom egyre erősebb pilléreivé váltak és egyre nagyobb személyes befolyásra tettek szert.[7] Nem meglepő tehát, hogy a korszak leggazdagabb földesurainak, dominuszainak famíliáiban a katonai szervitorok kiemelt jelentőséggel bírtak. Nem volt ez másképpen ecsedi Báthory István esetében sem, akinek katonai szolgálatot teljesítő szervitorai közül többen az országbíró főemberei közé emelkedtek. Ugyan Báthory birtokainak túlnyomó része nem közvetlenül a hódoltsági határ mentén helyezkedett el, mégis, a felső-magyarországi országrész pozíciójából adódóan az országbíró jószágai állandó hadi veszélynek voltak kitéve az oszmán hadsereg, tatárok vagy éppen hajdúk betörései, fosztogatásai miatt.[8] A hatékony védelem megszervezése Báthory számára tehát nemcsak országbírói és főispáni minőségében, hanem az ország leggazdagabb földbirtokosaként is kulcsfontosságú volt.

Az országbíró katonai szervitori körének teljes körű feltérképezése a megfelelő források és alapkutatások híján lehetetlen vállalkozás. Minthogy sok esetben csak szórványadatok állnak rendelkezésre, dolgozatom megírása során csupán ezekre, illetve az ország egyéb területeiről — elsősorban a Nyugat-Dunántúlról — származó párhuzamokra támaszkodhattam.[9] Már ezek is elegendőnek bizonyultak azonban ahhoz, hogy körvonalaiban kirajzolódjon ecsedi Báthory István famíliájának katonai szervitori rétege.

---

[7] *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp. 1981. 8.

[8] Ez utóbbi különösen érzékenyen érintette az országbírót. Az 1601. január 13-i Szatmár vármegyei nemesi közgyűlésen, Domahidán nyilvánosságra hozták a hajdúkról szóló határozatot, amelynek értelmében ecsedi Báthory István a megye főispánjaként vállalta a „tolvaj módra csavargó" hajdúk megfékezését, „gonoszságuk kiirtását". A helyzet súlyosságát jelzi, hogy az ügy elintézéséhez Szabolcs vármegye „nemessége egyetemének egyesített erejét" és saját katonái segítségét is felajánlotta. (MNL Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltára/Közgyűlési jegyzőkönyvek, Szatmár vármegye fol. 93–94, a továbbiakban: SzSzBML IV. A. 501.a). A hajdúkról szóló határozat magyar fordítását l. Regeszták Szatmár vármegye jegyzőkönyvéből 1593. május 1. – 1616. augusztus 6. Szerk. Balogh István. Nyíregyháza 1986. Az országbíró hajdúkkal való kapcsolatához adalékokat szolgáltatnak még a végrendelet kiszólásai is, példaként: *„Az udö igen haborru, az e iozagom pedig mindeneknek inkab puztitatik az en uram hadatoll, az en iambor zolgalatomnak ez az bechölleti es recompensaya."* L. Végrendelet i. m. 27.

[9] Gondolok itt elsősorban Iványi Emma Libercsey Mihályról szóló munkájára. L. *Iványi Emma*: Egy XVII. századi várkapitány (Libercsey Mihály, 1612–1670). In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk. H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 173–187. és a Batthyány Ádám monográfiában szereplő katonai szervitorok bemutatására: *Koltai A.*: Batthyány i. m.

2.a) Az ecsedi Báthoryak birtokai és a felső-magyarországi főkapitányság

Ahhoz, hogy az ecsedi Báthory Istvánnál katonai szolgálatot teljesítők személyéről és kapcsolatrendszeréről bármiféle képet lehessen alkotni, elengedhetetlen a Báthory-birtokok, illetve a rajtuk fekvő várak jelentőségének felvázolása.

Számos összeírás áll rendelkezésre az ecsedi Báthoryak korábbi vagy későbbi birtokairól, Báthory István hivatali idejéből azonban eddig mindösszesen egy ilyen conscriptio került elő.[10] Épp ezért a Báthory-javak összegzésére a legkézenfekvőbb forrás az országbíró végrendelete lehet. Minthogy Báthory István tudatában volt annak, hogy halálával a család ecsedi ága fiúágon kihal, mindent megtett azért, hogy az akkor már az uralkodói parancsra Ecsed körül tartózkodó kamarai emberektől megvédje birtokait.[11] Részben éppen emiatt ecsedi Báthory István 1603-ban kelt végrendelete a fejedelem számára egyben vagyonának rendkívül pontos számbavétele is. Mindenképpen figyelemreméltó azonban, hogy az országbíró az ecsedi központtól olyan távol eső uradalmakat is bírt, mint a Pozsony vármegyei Dévényvár, vagy a Somogy vármegyei Babócsa,[12] amelyeknek élén Báthory földesúri famíliájának igen fontos tagjai álltak.

A Báthory-vagyon törzsét adó Szabolcs és Szatmár vármegyei birtokok kapcsán áll rendelkezésre a legtöbb járulékos adat. A szabolcsi javakat tekintve a vármegyében készült 1598-as összeírás alapján a 3398 szabad és 1201 hódolt ház közül 482 tartozott a Kállay családhoz, míg 351 a Báthoryhoz.[13] Külön érdekesség, hogy az összeírás szerint Báthory Istvánt 225 házával megelőzte a birtokosok sorában Forgách Zsigmond, sőt, saját szervitora, az alországbíró Szokoly Miklós is, a maga 263 birtokrészével.

A szatmári javak nagy része Ecsed tartozéka volt, a végrendelet alapján ezek név szerint: Kisecsed, Fábiánháza, Szentmárton, Szoldobágy, Mérk, Vál-

---

[10] A szóban forgó összeírás 1603. március 4-i keltezésű, és Báthory Miklós 1569-es ecsedi javait, Ecsed várának tartozékait, azok jövedelmeit ismerteti úgy, hogy az adatokat kiterjesztették 1602-re is. L. MNL OL Magyar Kamara Archívuma (MKA) E 156. Urbaria et Conscriptiones (UC) Fasc. 13. Nr. 3.

[11] Báthory István körültekintő alapossága nem volt ok nélküli. Ahogy a végrendelet lábjegyzetében Vadász Veronika is rámutat (Végrendelet i. m. 59.), az utód nélküli főúr birtokai visszaszálltak volna a koronára, így a királyi kamara igyekezett a vagyont minél előbb lefoglalni. Az uralkodó nevében eljáró Mátyás főherceg már 1600 márciusában intézkedett a Szepesi Kamaránál, erről l.: Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA) Allgemeines Verwaltungsarchiv Finanz- und Hofkammerarchiv (= HKA) Hoffinanz Ungarn rote Nummer (=RN.) 67. Konv. 1600. március fol. 533, mikrofilmen: MNL OL W 1713. A kamarai emberek elszántságát jelzi, hogy még az ecsedi várkapitányt is megvesztegették, hogy azonnal értesítse őket Báthory haláláról. L. *Takáts Sándor*: A magyar múlt tarlójáról. Bp. 1926. 129–130.

[12] Vadász Veronika tévesen helyezi Közép-Szolnok vármegyébe. Babócsáról mint Báthory-birtokról l. Rajcsányi Ádám elenchusát a Báthory-javakhoz kötődő kamarai anyagról. L. MNL OL I 22 Extractus litterarum familiae Bátory de Bathor Anno 1741 diebus mensium Aprilis et Maii per Adamum Rajcsány de eadem ad hanc inclytam Cameram Regiam constitutum archivarium in hunc ordinem redactarum. 43. 26.

[13] *Reiszig Ede, ifj.*: Szabolcs vármegye története. In: Borovszky Samu: Szabolcs vármegye.megjelenés helye? 1900. 471.

laj, Börvély, Kálmánd, Nyírvasvári, Szaniszló és Encsencs.[14] Ecsedi Báthory István birtokainak túlnyomó része a végvárrendszer stratégiailag különösen fontos területén, a felső-magyarországi főkapitányság határain belül helyezkedett el. Az országbíró kapcsolatát a kassai főkapitánnyal nem csupán azért fontos megvizsgálni, mert gazdag földesúrként a törökkel szembeni védelemben jelentős szerep hárult rá, hanem azért is, mert ennek alapján lehetséges meghatározni katonai szerepvállalását, és így részben szervitorainak feladatait is.

A 16. századi török elleni védelmi rendszer Magyarországon szervezetileg két, eltérő típusú, egymást részben átfedő struktúrából állt: a Haditanácstól függő végvidéki és a rendi jellegű, országos, majd 1563-tól kerületi generalátusból.[15] A kerületi főkapitányok, illetve a végvidéki generálisok hatásköre és posztja azonban a Magyar Királyság bizonyos területein nem vált el egymástól. A védelmi rendszer ilyen speciális helyzetű színtere volt a felső-magyarországi főkapitányság is, ahol már a kezdetektől egy személy irányította a királyi végvárakat, azok királyi zsoldban álló katonaságát és a rendi hadakat is.[16] Az Erdélyi Fejedelemség és Lengyel Királyság vonzáskörében fekvő Felső-Magyarország a század különösen fontos védelmi övezetének számított. Következésképp ecsedi Báthory István főispánságának húsz évében a kassai székhelyű főkapitány posztját döntően császárhű német vagy olasz származású tisztek töltötték be (köztük a magyar történelem olyan ismert személyiségei, mint Ferdinand von Hardegg, Christoph Teuffanbach, Giorgio Basta vagy Giacomo Barbiano Belgiojoso). Préspostváry Bálint volt az egyedüli magyar, aki helyettesként, vagy rövidebb időközökre egyedüli főkapitányként megkapta ezt a tisztséget.[17] Az idegen tisztek túlnyomó többségének másik oka, hogy a felső-magyarországi generalátus nemcsak a török veszéllyel szemben védte az országot, hanem az 1570-es évekre kiépített, Szatmár központú tiszántúli főkapitányság révén az Erdélyi Fejedelemség felől érkező támadásoktól is.[18] A kassai generális alá rendelt szatmári kapitány mind a régió végvárait (Kálló, Kisvárda, Szatmár, Ecsed), mind a hatásköre alá eső vármegyék hadügyét is irányította.[19] A tanulmány tárgyától messzire vezet, ezért alapkutatások híján

---

[14] Ezeken túl az ecsedi vár tartozéka volt még a Szabolcs vármegyei Gyulaj és Máriapócs, valamint a Bihar vármegyei Nagyléta. L. Végrendelet i. m. 73. Ecsed tartozékairól l. még: UC Fasc. 13. Nr. 3. és UC Fasc. 13. Nr. 4. Ezek szerint ide sorolhatók még Nyírbátor, Matolcs, Nyíregyháza, Majtény és ecsedi Báthory István kedvelt tartózkodási helye, Tagy is.

[15] Erről részletesebben l. *Pálffy Géza*: Védelmi övezetek a Tiszától keletre a 16. században. In: In memoriam Barta Gábor. Tanulmányok Barta Gábor emlékére. Szerk.: Lengvári István. Pécs 1996. 209–228., *Pálffy Géza*: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból".) Történelmi Szemle 39. (1997: 2. sz.) 257–288. valamint *Pálffy Géza*: A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. (História Könyvtár Monográfiák 27.) Bp. 2010. 150–151.

[16] *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 153.

[17] L. *Pálffy G.*: Főkapitányok i. m.

[18] *Kenyeres István*: A várbirtok szerepe a 16. századi magyarországi végvárrendszer ellátásban. Katonai elképzelések az egri és szatmári vár ellátására. In: Végvár és ellátás. Szerk. Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás. Eger 2001. 131–181., 168. illetve *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m.154.

[19] *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 154.

jelen munka keretei között lehetetlen monografikus igénnyel tisztázni, milyen viszonyban állt a régió leghatalmasabb földesura, ecsedi Báthory István a központi katonai igazgatás helyi szerveivel, a jövőben azonban ez megkerülhetetlen a térség társadalmi és katonai viszonyai összefonódásainak tisztázása érdekében.

2.b) Ecsedi Báthory István katonai szervitorai

Ecsedi Báthory István vélhetően — a felső-magyarországi főkapitányság különleges helyzetének ismeretében — nem viselt katonai tisztséget, így csupán főispánként vezethette hadba a vármegyék nemességét.[20] Ahogy azonban ő is leírta meditációiban, a korszak, amelyben élt, a „*sok izzó háború*"[21] ideje volt, ameddig pedig „*az Istentől adatott vékony és kevés*"[22] ereje engedte és a köszvény végleg ágyhoz nem kötötte, a harcokban személyesen is jelen volt.

Legfényesebb hadi sikereit a hosszú török háború első szakaszában, az úgynevezett „szináni háborúban" aratta, ahol részt vett a Gömör megyei Szabatka lerohanásában, a romhányi csatában, valamint Hatvan ostromában.[23] Az 1593. november-decemberi hadjárat nem csupán dicsőséget hozott az országbíró számára, de vagyonát is gyarapította, így jutott Buják birtokába.[24] Báthory utolsó hadi vállalkozása az 1596. évi, tragikus kimenetelű mezőkeresztesi csatában való részvétel volt.[25]

Ezt megelőzően azonban a szabolcs-szatmári térség, valamint saját birtokai védelmében is ki-kitört váraiból, hogy a török dúlását megelőzze, illetve rabokat ejtsen. Ezekre a portyákra nem csupán a tőle hivatali függésben álló szervitorai kísérték el, hanem famíliájának olyan tagjai is, mint a hozzá rokoni

[20] Ugyan ecsedi Báthory István az országbírói tisztséget is viselte, de ennek a „hivatalnak"a pontos feladatköréről és jelentőségéről igen keveset tudunk. Így a mindenkori országbíró katonai feladatairól sincsenek adatok. Az országbíróról máig a legbővebben l. *Frankl Vilmos*: A nádori és országbírói hivatal eredete és hatáskörének történeti kifejlődése. Pest 1863. Az országbíró segítőire a korból jó párhuzam: *Bogdándi Zsolt*: Wesselényi Miklós. Egy ítélőmester életútja a 16. századi Erdélyben. In: Certamen I. Előadások a Magyar Tudomány Napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szakosztályában. Szerk. Egyed Emese – Pakó László – Weisz Atttila. Kolozsvár 2013. 236–250.

[21] Ecsedi Báthory István meditációi. Adattár 8. Kiad. Erdei Klára – Keveházi Katalin. Budapest–Szeged 1984. 32.

[22] Végrendelet i. m 53.

[23] Ecsedi Báthory István szerepére a tizenöt éves háborúban l. Istvánffy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. I/3. Kiad. Benits Péter. Bp. 2009.; Szepsi Laczkó Máté krónikája. In: Mikó Imre: Erdélyi történelmi adatok. III. Kolozsvár 1858., Baranyai Decsi János magyar históriája (1592–1598). Szerk. Kulcsár Péter. Bp. 1982., Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603. és Hídvégi Mikó Ferencz históriája 1594–1613. Bíró Sámuel folytatásával. (MHH-S VII. Kiad. Kazinczy Gábor.) Pest 1863. A szakirodalomban legújabban és legbővebben: *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged 2000.

[24] Végrendelet i. m 73. illetve 75. Bujákkal kapcsolatban ecsedi Báthory István a végrendeletében megemlíti, hogy még korábban a leányági rokonaira hagyta (Végrendelet i. m. 67.). Az erről szóló irat 1600. február 11-én kelt, l. MNL OL P 3300 Esterházy család hercegi ágának levéltára. Fasc. A Rep. 25 Nr. 117. (a továbbiakban: Esterházy). Az Esterházy család levéltárának repositorium anyaga tartalmazza Várday Kata reverzális levelét is: Esterházy Fasc. A Rep 25 Nr 119.

[25] Végrendelet i. m 53.

szálakkal kötődő Telegdy Pál.[26] Ecsedi Báthory István tekintélyét jelzi, hogy több ízben is felszólította Telegdyt, készítse fel szolgáit különböző, általa vezetett hadi vállalkozásokra, és barátja rendszerint eleget is tett a főúr kéréseinek.[27] Báthory dominuszi szerepe a nála intézményi függésben szolgálókon túl vélhetően kiterjedt közvetlen környezete olyan nemesi családjaira is, akiknek szüksége lehetett az országbíró oltalmára – például az erdélyi birtokaikat elvesztett és menekülni kényszerülő Telegdyek is ide sorolhatók.[28]

Ecsedi Báthory Istvánnak a térségben állandósuló hadi helyzet miatt szüksége volt jól védhető várakra. A források tanúsága szerint az 1580-as évek elején még az ő birtokában volt Ónod is, 1582. február 16-án az országbíró ebbe az erősségbe kért fizetést, 75 lovasra és 60 gyalogra.[29] A végrendelet név szerint említi az ónodi vár akkori parancsnokát, Putton Andrást[30] és udvarbíróját, Danóci Istvánt is.[31] Ónodot Prépostváry Bálint 1592-ben már „vitézi renddel megerősített" erősségként írta le Károlyi Mihálynak.[32] Valójában a szerényebb erőt képviselő Ónod[33] 1576-ban már biztosan a bányavidéki és felső-magyarországi végvidék várai közé tartozott, majd az 1582-es jegyzékekben nem szerepelt,[34] hogy aztán 1593-ban újra végvárként tűnjön fel.[35]

Szintén figyelemre érdemes ecsedi Báthory István Somogy megyei birtokainak sorsa, hiszen ez világítja meg, hogy miként élt tovább a távoli vármegyéhez köthető kapcsolati háló.[36]Az országbíró végrendeletében említést tesz Babócsa váráról, amelynek kapitánya 1566-ban a Hont és Bihar vármegyei

[26] Két vitéz nemesúr Telegdy Pál és János levelezése a 16. század végéről. Összeáll. Eckhardt Sándor. Bp. 1944. 24–25.

[27] Erről elsősorban l. Két vitéz nemesúr i. m. 152. és 160–161.

[28] Telegdy Mihály Bekes Gáspárhoz való átpártolásáról, illetve a Telegdyek rövid történetéről l. Két vitéz nemesúr i. m. 5–12.

[29] Erről l. ÖStA Hoffinanz Ungarn r. Nr. 44 Konv. 1582. február fol. 156–157, mikrofilmen: W 1630.

[30] Puttonra a Borsod vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvekben l. Borsod vármegye közgyűlési és törvényszéki jegyzőkönyvei I. 1567–1578. (Borsod-Abaúj-Zemplén levéltári füzetek) Kiad. Tóth Péter. Miskolc 2008.

[31] Végrendelet i. m. 35.

[32] Idézi: *Takáts Sándor*: Régi magyar kapitányok és generálisok. Bp. 2010. 359.

[33] *Csorba Csaba*: A végvári rendszer néhány kérdése Északkelet-Magyarországon. In: Végvárak és régiók a XVI–XVII. században. Szerk. Petercsák Tivadar – Szabó Jolán. Eger 1993. 193–210., 194.

[34] *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. Hadtörténelmi Közlemények 108. (1995) 114–185., 138.

[35] *Alfred H. Loebl*: Zur Geschichte des Türkenkrieges von 1593–1606. I. Vorgeschichte. II. Oesterreichs innere Zustände. Das zweite Kriegsjahr, die Hilfsaktion. Prager Studien aus dem Gebiete der Geschichtswissenschaft VI., X. Prag: Rohlíček und Sievers, 1899–1904. I. 28.

[36] A Báthoryak még a középkor folyamán jutottak Somogy megyei birtokokhoz, amikor frigyre léptek a Marczali családdal és így beléptek Kelet-Magyarország, illetve a Dunántúl nagyhatalmú főúri dinasztiáinak sorába. L. *Jenei Ferenc*: Az ecsedi Báthoriakról. A Nyíregyházi Jósa András Múzeum évkönyve 10. (1967.) 103–107., 103. A Báthoryak Somogy megyei jelenlétére és a babócsai uradalom XVI. századi történetére l. *Szakály Ferenc*: A babócsai uradalom 1561-es urbáriuma és a babócsai vár 1563-as leltára. Somogy Megye Múltjából. Levéltári Évkönyv II. (1971) 51–84., *Uő.*: A babócsai váruradalom a XVI. század közepén. In: Babócsa története. Tanulmányok a község történetéből. Szerk.: Magyar Kálmán. Babócsa 1990. 221–253.; XVI. századi uradalmi utasítások. Utasítások a kamarai uradalmak prefektusai, udvarbírái és ellenőrei részére. I. Szerk. Kenyeres István. Bp. 2002. 121–130

nemesi család, a Verebélyiek egyik tagja volt.[37] Rajcsányi Ádámnak köszönhetően pedig ismeretes még a zákányi vár és mezőváros esete is, amelyet Imreffy János zálogosított el 1598-ban a Nádasdyaknak.[38] Ez pedig egyben az utolsó olyan adat is, amely Báthory Istvánt Somogyhoz köti, hiszen az 1600. évi hadjárat során Kanizsa és több más erősség mellett Babócsa is török kézre került, így a Báthoryak végleg kiszorultak a vármegyéből.[39]

Habár Babócsának, mint az egyik utolsó Somogy vármegyei uradalmának elvesztése komoly veszteség lehetett, legfontosabb alsó-magyarországi bástyájára, a Pozsony vármegyei Dévényre az országbíró élete végéig támaszkodhatott, csakúgy, mint a vár kapitányára, Bay Mihályra, aki már Báthory István nagybátyjának és nevelőjének, Báthory Miklósnak idején is ezt a tisztséget viselte.[40] A ludányi Bay család Szabolcs vármegyében jelentős birtokokkal rendelkezett,[41] de egy 1594-es portális összeírás alapján Mosonban is volt földtulajdonuk.[42] Bay Mihály neje czoborszentmihályi Czobor Erzsébet volt, frigyükből egy Zsuzsanna nevű lány született. Bár 1590-ben Bay esküt tett arra, hogy az országbíró halála esetén Dévényt a Báthory család nőágára hagyja, Zsuzsanna lánya házasságkötése által a vár a Keglevicsekre szállt.[43] Bay tehát az 1590-es években Dévényt csak szolgálata fejében, Báthory földesúri famíliájának tagjaként birtokolhatta, de a vár sorsának ismeretében föltételezhető, hogy azt később dominusza véglegesen ráhagyományozta.

Jól mutatja Bay Mihály közvetítő szerepét az udvar és az országbíró között, hogy Báthory egy alkalommal Perekedy Miklós országbírói ítélőmester társaságában magához a Prágában tartózkodó Rudolf császárhoz küldte a dévényi kapitányt.[44] Bay Mihály összetett feladatköréről tanúskodnak Báthory István Pálffy Miklóshoz írt levelei is.[45]

Bay Mihály[46] nem csupán az országbíró ügyeiben járt el. 1593 decemberében Károlyi Mihály hozzá fordult segítségért és tanácsért, amikor bizonyos

---

[37] *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I–XII. Pest 1857–1868. XII. 146.

[38] MNL OL I 22. 43. 26.

[39] *Reiszig Ede*: Somogy vármegye története: In: Borovszky Samu: Somogy vármegye. megjelenés helye?1914. 463.

[40] *Nagy I.*: Magyarország családai i.m. I. 88. Rajcsányinál is szerepel dévényvári kapitányként 1588-ban. MNL OL I 22. 43. 27.

[41] *Reiszig E.*: Szabolcs története i. m. 471.

[42] *Dominkovits Péter*: Moson vármegye birtokos társadalma a 16. század végén. Arrabona – Múzeumi Közlemények 39. (2001: 1– 2.sz.) 299–328., 305.

[43] MNL OL E 148 Magyar Kamara Archívuma, Neo-regestrata Acta Fasc. 597. Nr. 13. (a továbbiakban: NRA).

[44] Végrendelet i. m. 51.

[45] Az egyikben elhunyt pattantyúsa helyére keresett újat az országbíró, és mint a levélből kiderül, Bay Mihály feladata lett volna a *jámbor tudós* ágyús fellelése. A másik levél szerint Bay Mihály és Báthory ítélőmestere 1600 januárjában az országbíró megbízásából keresték fel Pálffy Miklóst. Slovensky Narodny Archiv, Archiv rodu Pálffy: A 1. L 3. F 3. Nr. n. A Pálffy család levéltárából származó forrásokért köszönet témavezetőmnek, Dr. Várkonyi Gábornak.

[46] Bay Mihály különösen fontos embere volt az ecsedi Báthoryaknak. 1582-ben már ecsedi Báthory Miklós követeként tűnt fel (ÖStA Hoffinanz Ungarn. r..Nr. 45 Konv. 1582. május fol. 252-255.) és több ízben kapott meghívást az országgyűlésre. Pozícióját jelzi, hogy Illésházy István mellett Pálffy Miklós István nevű fiának egyik keresztapja volt. (Monumenta Hungariae Historica 2.

ügyben királyi jóváhagyásért folyamodott az uralkodóhoz.[47] Máskor a horvátországi eredetű, ám szintén felső-magyarországivá vált Melith család horvát ügyeiben közvetített.

Csicsva és Füzér Báthory István felső-magyarországi birtokainak két fontos vára volt. A Varannó mellett található csicsvai vár stratégiai fontossága mellett is különleges volt Báthory számára, mint gyermekéveinek helyszíne.[48] Ennek megfelelően végrendeletében is megemlítette a várat, illetve annak tiszttartóját és főporkolábját, Szeghy Benedeket.[49] A szöveg tanúsága szerint Csicsván tizedesek, drabantok, gyalogosok és udvarbíró is szolgált.[50] Füzér várára Perényi Gábor halálát követően a környékbeli nemesek között igen nagy igény mutatkozott, ám az erődítmény és a hozzá tartozó birtokok sorsa valójában már akkor eldőlt, amikor Báthory Miklós és György 1569-ben adománylevelet szerzett a várra.[51] Füzér körül azonban ezután sem csillapodtak az indulatok, ami jórészt ecsedi Báthory István hatalmaskodó tiszttartójának, Bácsmegyey Gáspárnak volt köszönhető. Az ő személyén keresztül pillanthatunk be két jelentős főúr, Rákóczi Zsigmond és Báthory István elhúzódó konfliktusába is.

Bácsmegyey, akit Báthory feltétlen bizalma jeleként főtestamentumosának jelölt végrendeletében,[52] egy Rozsályi Kun-lánnyal kelt egybe, beházasodva ezzel egy vagyonos szatmári családba.[53] 1589-ben Bácsmegyey már mint füzéri tiszttartó jelenik meg a forrásokban, és ekkortól kezdve érkeznek a személyéhez köthető panaszok Báthoryhoz. Az első jogsértés 1589 márciusában esett meg, amikor a regéci uradalom tiszttartója elküldte embereit Vágásra, hogy behajtsanak egy régi búzaadósságot, amelyet még Mágóchy Gáspár adott Thernyei György deák jobbágyainak. A regécieket ekkor Bácsmegyey Gáspár meglövöldöztette és szálláshelyükről kivonszoltatva megverette a füzéri jószág népével és Réthei Péter radványi jobbágyaival. A regéciek közül tizenegyet elfogatott és Füzér várába zárt. Minthogy az eset nem Báthory birtokán történt, Bácsmegyey jogtalanul járt el, a regéci uradalom tulajdonosa, Rákóczi Zsigmond pedig az országbíróhoz fordult törvényes elégtételért.[54]

Scriptores 7.: Gr. Illésházy István nádor följegyzései. Kiad. Kazinczy Gábor. Pest 1863. VII. lap). 1605 végén a források (ÖStA HKA Hoffinanz -Ungarn RN. 89. Konv. 1605. november fol. 85.) már néhaiként emlegetik.

[47] A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára III–IV. Kiad. Géresi Kálmán. Bp. 1885–1887. III. 585–586.

[48] *Zoványi Jenő*: Czeglédi Ferencz életrajzi adatairól. Századok 52. (1918) 208–216., 214.

[49] Végrendelet i. m 87. Szeghy Benedekről a kutatás ezen pontján igen kevés információ áll rendelkezésre. A kisnemesi Szeghy család a Zala megyei Bikről költözött fel Trencsén megyébe a XVI. század második felében. L. *Ember Győző*: A Magyar Országos Levéltár fondjainak és állagainak jegyzéke I. kötet A-O szekciók, Archivum familiae Szeghy. Bp. 1974. 57.

[50] Végrendelet i. m 87.

[51] *Feld István – Juan Cabello*: A füzéri vár. (Borsodi Kismonográfiák 11.) Miskolc 1980. 66.

[52] Végrendelet i. m 28.

[53] *Éble Gábor*: A nagykárolyi gróf Károlyi család leszármazása a leányági ivadékok feltüntetésével. XXV. Bp. 1913.

[54] MNL OL MKA E 200 Acta Diversarum Familiarum (1527–1877) 6. Nr. 60. (a továbbiakban: MKA ADF)

Még ugyanebben az évben Bácsmegyey Pethő István környékbeli nemesnek,[55] Báthory egyik későbbi bizalmasának házát is megtámadta embereivel. Ezt követően, karácsony másnapján ismét a regéci birtokot dúlta fel, és az ottani jobbágyok közül fogatott el többet, akiket csak Pálházán engedett el.[56]

Ugyanakkor 1589-ben Báthory István már arra tett panaszt, hogy Rákóczi emberei az ő szepsi jobbágyaitól elvettek 61 hordó bort.[57] A két uradalom közti villongások még hosszú évekig elhúzódtak: Rákóczi Zsigmond még az 1600-as években is többször kereste fel Báthory Istvánt a füzériek és regéciek közti helyzet miatt, és amiért emberei közül néhányan még mindig Füzéren voltak kegyetlen fogságban.[58]

A Báthory-birtokok központja és legjelentősebb erődítménye, egyúttal pedig az országbíró kedvenc tartózkodási helye Ecsed volt. A vár már 1576-ban a törökellenes védelmi rendszer része volt,[59] és még 1593. évi adatok is ezt mutatják.[60] Ez utóbbi összeírás szerint a várban ötven királyi gyalogos zsoldos és száz lovas katona szolgált, így méretét tekintve Ecsed jelentőségét Kállóéhoz és Szatmáréhoz hasonlíthatjuk.[61] Minthogy végvárról van szó, feltételezhetnénk, hogy a katonák zsoldját az udvar finanszírozta. Mást sejtetnek azonban Szamosközy István sorai, amelyek szerint Báthory azzal indokolta, hogy nem volt hajlandó az udvarnak kölcsönt adni, hogy a király „jóvoltából" már így is sokat kell költenie katonákra: „*ű felsége szükségében mindenkor bizonyos számú népet kell tartanom, melyre sehonnan semmi fizetésem nincsen, hanem az mit ez hitván puszta jószágomból gyűthetek.*"[62] Báthory közvetlenül valóban nem kapott pénzt, de a várban voltak központi zsoldon ott tartott katonák is.[63]

Ecsed a kortársak leírása szerint szinte bevehetetlen erősségnek számított,[64] ahogy azt Draskovich György kalocsai érsek 1586. június 18-án Mátyás

---

[55] Petőfalvi Pethő Istvánról az első adat 1596-ból való, amikor ecsedi Báthory István udvarbírájaként szolgált. Ebben a minőségében folytatott levelezést Várday Katával és Szokoly Miklóssal is. Báthory halála után nagy karriert futott be, 1608-ban Szatmár vármegye országgyűlési követének választották. Ugyanebben az évben II. Mátyás december 4-én, Pozsonyban kiadott parancslevelében az országbíró titkáraként végzett szolgálataiért, valamint a török és tatár elleni hadjáratokban tanúsított bátorságáért Dara falut és Vizsoly pusztát Pethőnek adományozta. 1628-ban felesége, Eödönffy Vinnay Klára már özvegyként fordul levelében Melith Péterhez, és minthogy Pethő utolsó levele 1616-ból való, halálát e két dátum közé tehetjük. L. *Benda Kálmán*: Eödönfy Rimay Klára. Irodalomtörténeti Közlemények 76. (1972: 5–6.sz.) 620–621.

[56] *Feld I. – Cabello, J.*: A füzéri vár. i. m. 66–68.

[57] *Feld I. – Cabello, J.*: A füzéri vár. i. m. 67–68.

[58] *Simon Zoltán*: A füzéri vár a 16–17. században (Borsod-Abaúj-Zemplén megye régészeti emlékei 1). Miskolc 2000. 116. Példaként l. NRA Fasc. 628. Nr. 52.

[59] *Pálffy G.*: Végvárrendszer 1576. és 1582. i. m. 138.

[60] *Loebl, Alfred H.*: Türkenkrieges i. m. I. 28.

[61] *Loebl, Alfred H.*: Türkenkrieges. i. m. I. 28.

[62] Szamosközy István történeti maradványai 1566–1603 (1542–1608). Kiad. Szilágyi Sándor. Bp. 1876. 18.

[63] *Kenyeres István*: A Hasburg Monarchia katonai kiadásai az udvari pénztár és a hadi fizetőmesterek számadásai alapján, 1543–1623. Adalékok a török elleni küzdelem finanszírozásának történetéhez. Levéltári Közlemények 78. (2007: 2. sz.) 118.

[64] *Bagossy Bertalan – Domahidy István*: Szatmár vármegye története. In: Borovszky Samu: Szatmár vármegye. 1908. 457.

főhercegnek írt levele is tanúsítja. Véleménye szerint Báthory István lengyel király tervei közt nem szerepelt Ecsed megtámadása, de ha szerepelt volna is, a várat csak védőinek árulása esetén lehetett volna bevenni.[65] Draskovich annak a személyzetnek az árulására számított, amelyet — végrendelete szerint — Báthory igen gondosan válogatott meg. A testamentum megemlékezik az Ecseden szolgáló udvarbíróról, kántoros (vagyis jövedelmüket a négy kántorböjt idején kézhez kapó) drabantokról, hópénzes gyalogosokról, lovasokról, porkolábokról, hadnagyokról és tiszttartókról is. Ezek közül csak néhányat ismerünk név szerint, azonban már a hozzájuk kapcsolódó adatok is sokat elmondanak Ecsed katonai szervitori rétegéről.

A porkolábok közül — akik a 17. századtól már nem csak a várbörtön őreként, de a várbeli tárházak és várkapu kulcsának őrzőjeként is működtek[66] — Korpádi Mátyás és Cseres László nevét említi Báthory István. Korpádi, aki dominusza jóvoltából encsencsi birtokokat bírt, 1590-ben már biztosan ecsedi porkoláb volt,[67] 1596-ban pedig már várnagyként tűnik fel a vármegyei jegyzőkönyvekben.[68] 1603-ra Cseres László maradt az egyedüli porkoláb Ecseden, az országbíró őt szólította fel többször is, hogy ura holta után is maradjon hozzá hűséges, és tartsa magát a testamentum rendelkezéseihez.[69] Cserest Báthory egyébként már régebbről ismerhette, hiszen majdani porkolábja akkor esett török fogságba, amikor Szatmár vármegye számára teljesített szolgálatot.[70]

1603-ból ismerjük Ecsed gyalog- és lovas hadnagyát is. A lovasok parancsnoka az a Bessenyey Mihály volt, aki már régebb óta állt Báthory szolgálatában, és aki korábban feladta Cserépvárat a töröknek.[71] Talán épp ezért ismételte meg többször is Báthory végakaratában, hogy Bessenyeytől feltétlen hűséget, halált megvető bátorságot várt el: *„mutasd meg holtom utan is, Mihali uram, igaz zolgam voltal, halalodat se kemelljed, az en töb uitez zolgaym közöt zazlomat tiztesseggel halalodig visellied, es mynd adig hyuen zolgally, amig kiuantatik* (…)"[72]

Báthory gyermektelen halála, örökségének sorsa miatt szervitori köre arra is alkalmas lehet, hogy a korszak katonáskodó rétegének társadalmi és földrajzi mobilitását mérjük vele. A kutatásnak jelenlegi stádiumában is két jelentős, az ecsedi udvaron túlmutató adat áll rendelkezésre arról, hogyan élt tovább az országbíró halála után földesúri famíliájának gépezete. A Báthory halálát megelőző években a gyaloghadnagyi posztot Csorvássy Tamás viselte Ecseden. Csorvássy még egy 1612 februárjában kelt, az ecsedi lovas és gyalo-

---

[65] Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához. Szerk. Jedlicska Pál. Eger 1897. 240.

[66] *Varga J. János*: Gazdasági és katonai tisztségviselők a 17. századi Batthyány nagybirtokon. In: Gazdaságtörténet – könyvtártörténet. Emlékkönyv Berlász Jenő 90. születésnapjára. Szerk. Búza János. Bp. 2001. 467–475. 471.

[67] Károlyi oklevéltár i. m. III. 478.

[68] Szatmár 1593–1616. i. m fol. 40.

[69] Végrendelet i.m. 87.

[70] Szatmár 1593–1616. i. m fol. 7.

[71] *Mizser Lajos*: Cserépvár a 16–17. században. In: Herman Ottó Múzeum évkönyve 45. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc 2006. 523–528. 527.

[72] Végrendelet i. m. 86.

gosok által bizonyos Bogdány János és fia, Ferenc ügyében írt levelében is mint gyaloghadnagy szerepelt, tehát Báthory Gábor is igényt tartott szolgálataira.[73]

Báthory életének utolsó éveiben Dúló Gergely volt Ecsed hadnagya. Minthogy a végrendelet Dúlót csak Báthory István egy másik szervitorának, Béli Pálnak özvegyével kötött házassága, és az ezáltal elnyert lugasi javak kapcsán jegyzi,[74] úgy tűnik, Dúló csak 1603 után lépett Báthory szolgálatába. Ugyanakkor az országbíró mellett nagyjából csak 1604-ig maradhatott, mert — Bocskai parancsára — 1605-ben már háromezer hajdú kapitányaként Sziléziába vezetett portyát.[75]

3.) Közigazgatás, gazdaság

Ecsedi Báthory István földesúri famíliájának vizsgálata alapján egy olyan csoportot különíthetünk el, amely személyi állományában a katonai rétegnél sokkal jobban „dokumentált": az igazgatási vagy közigazgatási és gazdasági szerepeket ellátó szervitorokét. A gazdasági típusú feladatok gyakran nem különültek el élesen az egyéb ügyektől, sokkal inkább az igazgatási feladatokhoz kapcsolódtak, egyfajta járulékos szerepkörként. Az ehhez a csoporthoz tartozó szervitorok tehát feladatkörüket, kötelezettségeiket tekintve nem egyszer az udvart irányító személyzethez is kötődtek, sőt tagjai voltak mint porkoláb, komornyik, titkár vagy tiszttartó.

Az ecsedi udvartartásról a kutatás jelenlegi szakaszában az udvari rendtartások és instrukciók hiánya miatt részletes képet nem alkothatunk.[76] A következőkben az igazgatási réteg egy szélesebb spektrumát vizsgálom, ahol nagyobb számban a Báthory által viselt főispáni és országbírói „hivatalok" emberei kerülnek elő. Ennek a csoportnak a tanulmányozását különösen indokolja az, hogy általa képet nyerhetünk az országbíró tágabb környezetéről is, ezáltal kontextusba helyezhetjük a hozzá szorosabban kötődő szervitorok körét. Még fontosabb a Dominkovits Péter munkáiból megismerhető tendencia,[77] a koraúj-

---

[73] MNL OL P 392 Károlyi család levéltára, Ecsedre vonatkozó iratok. Lad 45. fol. 146. (a továbbiakban: Károlyi).

[74] Végrendelet i. m. 64–65.

[75] *Nyakas Miklós*: A bihari kishajdú városok története. (Bocskai-szabadságharc 400. évfordulója 5.) Debrecen 2005. 71. és *Nagy László*: A hajdúk a Bocskai szabadságharcban. In: A hajdúk a magyar történelemben. Szerk. Módy György. (A Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.) Debrecen 1969. 13–23., 16.

[76] Az instrukciókról Báthory ugyan tesz említést a végrendeletében, azonban mindmáig egyetlen ilyen irat sem került elő.

[77] A vármegyei tisztséget is viselő szervitorokra a teljesség igénye nélkül l. *Dominkovits Péter*: Közigazgatástörténet – családtörténet. Egy 16–18. századi Sopron vármegyei hivatalviselő család, a petőházi Zekék. In: Fejezetek Győr, Moson és Sopron vármegyék közigazgatásának történetéből. Szerk.: Horváth József. Győr 2000. 39–67.; *Dominkovits Péter*: Familiárisi szolgálat – vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint. Korall 3. (2002: 9. sz.) 32–53.; *Dominkovits Péter*: Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk. Mayer László – Tilcsik György. Szombathely 2003. 183–206.; *Dominkovits Péter*: Főúri familiárisok. Sopron vármegye alispánjai a 17. században. In:

kori vármegye működése és a főúri udvarok társadalmi szerkezete közti összefüggés. Ez a jelenség elsősorban a vármegye tényleges irányítóit, az alispánokat érintette, de a tekintélyesebb főurak befolyása gyakran a szolgabírói szintig éreztette hatását.[78] A vármegyei tisztviselők és a nagybirtokos urak intézményesült kapcsolatáról nem maradt fenn familiárisi szerződés,[79] azonban a nagyszámú dunántúli példa alapján érdemes megvizsgálni az ecsedi Báthory István által irányított vármegyék vezetőrétegét is.

Bár mindezek alapján világosan kirajzolódik Báthory István szervitori körének összetettsége, illetve a különböző rétegek közötti átfedések, ahol egy személy egyszerre elláthat katonai és gazdasági, vagy igazgatási és reprezentációs feladatokat, a hivatali- és magán szervitorok szétválasztásával átláthatóbb képet alkothatunk az országbíró famíliájáról.

3.a) A vármegyei hivatalviselők

A korszak jellemzője, hogy a vármegyékben az alispánok személye nem egyszer a térség legnagyobb hatalmú főurainak személyes döntésétől függött. Olyannyira igaz ez, hogy Sopron vármegyében az Esterházy–Nádasdy rivalizálás olykor a szolgabírói szintig is lemenő küzdelmeket hozott.[80] Az ecsedi Báthory István által irányított vármegyékben ez a helyzet nem állhatott elő, hiszen az országbíró hatalma és tekintélye akkora volt a felső-magyarországi részeken, hogy Szabolcsban és Szatmárban nem is volt vetélytársa.

Ezen a ponton fontos kitérni az első látásra „kakukkfiókának" tekinthető somogyi főispáni címre. A család somogyi birtokai a Marcaliakkal kötött házasság útján kerültek az ecsedi Báthoryakhoz, még a 15. században.[81] Így emelkedtek a Báthoryak a vármegye meghatározó családjai közé, és a 16. században az 1535-től 1563-ig terjedő időszakot leszámítva végig ők viselték a főispáni tisztséget.[82] Ecsedi Báthory István első hivatali szerepvállalása a főispánság volt, már 1573-tól, vagyis tizennyolc éves korától betölthette a posztot megosztva nagybátyjával, Báthory Miklóssal.[83] A távol eső birtokokat azonban a

---

Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk. G. Etényi Nóra – Horn Ildikó. Bp. 2005. 511–529.; *Dominkovits Péter*: Batthyány II. Ferenc egy összetett feladatkörű familiárisa: mankóbüki Horváth Bálint Sopron vármegyei alispán, körmendi kapitány. In: A Batthyányak évszázadai. Tudományos konferencia Körmenden 2005. október 27–29. Szerk.: Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely 2006. 115–122.; *Dominkovits Péter*: Vármegyei vezetők, közigazgatási feladatok a 17. századi Sopron és Vas vármegyék példáján. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a Veszprémi Püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. Szerk.: Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 421–444.

[78] *Dominkovits P.*: Vármegyei vezetők i. m. 436.

[79] *Iványi E.*: Libercsey i. m. 174.

[80] *Dominkovits P.*: Vármegyei vezetők i. m. 436.

[81] *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. I. 226.

[82] *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai 1526–1848. Bp. 1994. 94–95. Fallenbüchl munkája azonban nem mentes a hibáktól, így adatait csak az ennél teljesebb archontológia hiányában használom Erről a problémáról l.: *Pálffy Géza*: Archontológiai kézikönyv vagy század eleji ismereteink összegzése? (Gondolatok Fallenbüchl Zoltán: Magyarország főispánjai. Die Obergespane Ungarns 1526–1848 című könyvéről) Fons 2. (1995: 1. sz.) 99–111.

[83] *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főispánjai i. m. 95.

Báthoryak nem látogatták, és gyakorlatilag nem is igen folytak bele a vármegye életébe.[84] 1596-tól azonban ezt már jogilag sem tehették volna meg, ekkortól kezdve ugyanis Zala és Somogy vármegyék működését összevonták.[85] Habár törvényben rögzítették (1596:XLI tc.), hogy Babócsa urának és Somogy vármegye főispánjának, Báthory Istvánnak a jogai sértetlenek maradnak, az országbíró innentől kezdve már csak névleg viselte a somogyi főispáni címet.[86] Terjedelmi okokból eltekintek attól, hogy a Somogy vármegyei nemességet és tisztikart is megvizsgáljam, annál is inkább, hogy a távolság és az oszmán előretörés miatt ez utóbbiak nem jutottak jelentős szerephez Báthory famíliájában. A Báthoryak Somogy vármegyei jelenlétének azonban a fölsorolt tényezők ellenére is megvoltak a maga időtálló lenyomatai. A hódoltsági területeken birtokukat elvesztett, a Magyar Királyságba menekült nemesek, parasztpolgárok között név szerint is ismerünk olyanokat, akik Báthory István szárnyai alatt leltek menedékre. Közülük való például a Szakály Ferenc elnevezésével „nyírbátori szponzor", Somogyi Péter családja,[87] de a Veszprém vármegyei rátóti Gyulaffyak közül is megjelentek ecsedi Báthory István környezetében.[88] Ezek azonban — egyelőre legalábbis — egyedülálló példák, amelyek alapján lehetetlen az ecsedi várúr dunántúli kapcsolatainak megrajzolása.

Ily módon Báthory István familiárisi körének kutatása közben sem lehet figyelmen kívül hagyni Szabolcs és Szatmár vármegyék tisztikarának vizsgálatát, kiváltképp a magánföldesúri kör és a vármegyei nemesség kapcsolatát elemző egyéb meghatározó tanulmányokra tekintettel.[89] Ecsedi Báthory István esetében az eddig megismert források alapján nem észlelhető ellentét a vagyonos földbirtokos szervitorai és a familiárisi körön kívüli vármegyei nemesség között. Sokkal inkább a két csoport közötti, több szálon futó kapcsolatrendszer ismerhető meg a földesúr, illetve a törvényhatóság szolgálatában álló személyek prozopográfiai vizsgálatával. Ezen kapcsolatrendszerek teljes feltárása külön kutatás és tanulmányok tárgya lehet, jelen dolgozat célja azonban a Szabolcs és Szatmár vármegyei nemesség vezető rétegének vizsgálata.

E bonyolult viszonyrendszer vizsgálatához feltétlenül szükséges az ecsedi Báthory István alatt működő szabolcsi és szatmári törvényhatóságok személyi állományának minél behatóbb ismerete. Ez annyit jelent, hogy túl a főispán

---

[84] *Reiszig E.*: Somogy története i. m. 463.

[85] *Pálffy Géza*: Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerkesztő: Molnár András. Zalaegerszeg, 2000. (Zalai Gyűjtemény, 50) Levéltári Szemle 51. (2001: 3. sz.) 81–85.

[86] Ahogy azt már korábban említettem, a Báthoryak végleges kiszorulását Somogyból Babócsa 1600-ban történő eleste jelentette. L. *Reiszig E.*: Somogy története i. m. 464.

[87] Somogyi Péter működéséről l. *Szakály Ferenc*: Egy XVI. századi szponzor gazdasági hátországa. Nyírbátori Somogyi Péter és lakóhelye. In: *Uő:* Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai polgárosodás kérdéséhez. (Humanizmus és reformáció 23.) Bp. 1995. 388–412.

[88] Ilyen volt Gyulaffy András, a történetíró Gyulaffy Lestár testvére. Végrendelet i. m. 58. A Gyulaffyakról: *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IV. 484.

[89] Erről elsősorban l. *Iványi E.*: Libercsey i. m.; *Varga J. János*: A főúri szervitorok és a vármegyei nemesség viszonya. In: A Thököly-felkelés és kora. Szerk.: Benczédi László. Bp. 1983. 69–70., illetve *Dominkovits P.*: Közigazgatástörténet i. m.; *Dominkovits P.*: Récsey i. m.; *Dominkovits P.*: Káldy i. m.; *Dominkovits P.*: Sopron vármegye i. m.; *Dominkovits P.*: Horváth i. m.; *Dominkovits P.*: Vármegyei vezetők i. m.

által jelölt, de a vármegye nemessége által választott[90] alispánokon (*vicecomes*) hasznos lehet összegyűjteni a járások élén álló szolgabírókat (*judex nobilium, judlium*), a szolgabírák munkáját segítő esküdteket (*jurati assessores, jurassores*), a vármegye pénzügyeit kezelő adószedőket (*perceptor*), a hivatali írásbeliség meghatározó személyeit, a jegyzőket (*notarius*), és az országgyűlésre delegált követeket is.[91]

Érdemes figyelembe venni azt a tényt, hogy noha archontológia egyik vármegye esetében sem készült, Szatmárról — elsősorban a vármegye közgyűlési jegyzőkönyveiből készült regesztáknak köszönhetően[92] — sokkal átfogóbb kép alkotható, mint Szabolcsról. Így az 1593 és 1605 közötti időszak jóformán összes szatmári alispánját, szolgabíráját, esküdtjét, országgyűlési követét, de még jegyzőjét is ismerjük, a precíz levéltáros feltárómunka eredményeit pedig tovább bővíthetik a Szirmay Antal és Nagy Iván által gyűjtött — részben közreadatlan, ismeretlen — adatok.[93] Szabolcs vármegyében ezzel szemben az eligazodást csupán a vármegyei közgyűlési jegyzőkönyvek, illetve Nagy Iván és Borovszky Samu adatai segítik.[94] Ezek alapján is szembetűnő, hogy a szabolcsi tisztikarban kis számmal képviseltették magukat a vármegye leggazdagabb birtokosai.[95] Így az ötven háznál többel rendelkező földesurak közül csupán kettő, Kállay Lőrinc és Szokoly Miklós viselt alispáni tisztséget, ez utóbbi azonban mint alországbíró és Szatmár vármegyei országgyűlési követ nem maradt meg Szabolcs határain belül, és nem csupán itt kereste, illetve találta meg számítását.[96] Négy alispán családja (Apagyi, Kemecsey, Ramocsaházy és Vay) rendelkezett húsz-ötven házzal a megyében, a többieknek ennél szerényebb volt a vagyona, olyannyira, hogy sok szatmári alispán és országgyűlési követ jelentősebb birtoktest ura volt Szabolcsban, mint maguk a szabolcsi tisztviselők. A szabolcsi alispánok sorában ráadásul csak egy olyan van — éppen az említett Szokoly Miklós —, akit bizonyítottan szorosabb kapcsolat fűzött ecsedi Báthory Istvánhoz.

---

[90] L. 1548 :LXX. tc.

[91] A vármegyei tisztikarra l. *Dominkovits P.*: Vármegyei vezetők i. m. 425.; *Fekete Lajos*: A vármegyei tisztikar a XVI–XVII. században. Bp. 1914. és *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 312–313.

[92] A 16–17. századi Szatmár vármegyei nemesi közgyűlési jegyzőkönyveiből Balogh István, Henzsel Ágota valamint Künstlerné Virág Éva készítettek regesztákat. L. Szatmár 1593–1616. i. m.; Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1629–1634. II/1. Kiad. Henzsel Ágota. Nyíregyháza 1996.; Szatmár vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1635–1640. II/2. Szerk. Künstlerné Virág Éva. (A Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár Kiadványai II. Közlemények 12.) Nyíregyháza 1997.

[93] *Szirmay Antal*: Szatmár vármegye fekvése, történetei és polgári esmérete I–II. Pest 1809–1810., valamint Nagy Iván archontológiai jegyzéke (OSzK Kt Fol. Hung. 2210.). Nagy Iván adatait természetesen fenntartással kell kezelni, de megfelelő archontológia hiányában kiegészíthetik eddigi ismereteinket.

[94] *Reiszig E.*: Szabolcs története i. m. 473.

[95] A birtokokat a Reiszig Ede által közölt 1598-as összeírás alapján ismertetem. *Reiszig E.*: Szabolcs története i. m. 473.

[96] Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy a korszakban két Szokoly Miklós is élt, így valószínű, hogy itt a későbbi alországbíró nagybátyjáról van szó. A Szokolyakkal kapcsolatos problémákat a későbbiekben ismertetem.

A jelenleg elérhető adatok alapján úgy tűnik, hogy a Szatmár vármegyei tisztikarból többen tudtak Báthory közegéhez csatlakozni, vagy épp fordítva, Báthory köréből több szervitor kapott törvényhatósági hivatalt Szatmárban. Ennek fényében egyáltalán nem meglepő, hogy a szatmári hivatalviselők közül hárman is megjelennek az országbíró végrendeletében. Ezek a személyek név szerint: bacskai Anarcsy Péter, Csomaközy Péter és mezőtermi Vetéssy László. A régi, Szatmár és Zemplén vármegyékben birtokos Anarcsy család[97] Péter nevű sarja fia kapcsán került be a testamentumba, akire Báthory az ábrahámfalvi birtokot hagyományozta.[98] A hasonlóan ősi, eredetét a Kaplyon nemzetségre vezető[99] Csomaközy család mint Báthory radványi birtokának zálogjogosultja szerepelt a végrendeletben, de később, az országbíró halála után jelentős birtokokba iktatták be.[100] A három személy közül vitathatatlanul Vetéssy Lászlóval volt a legszorosabb Báthory kapcsolata, olyannyira, hogy az országbíró végrendeletének egy pontján legjámborabb szolgái között említi: „*Zolgaymat jozagokbann meg ne haborichak atjamfyay, de igi, hogy ök is az en testamentumosom mellett igazan uegig zolgallianak hiuenn, feiek fenn allataig, ugian ne banthassak az en iamborol zolgalo zolgaimat, se azoknak maradekit, fökeppenn Machkassi Mihalt, Petö Estuant, Besenjei Mihalt, Tatai Imrehet, Uetessi Lazlot, Zegi Benedeket.*"[101] Vetéssyvel kapcsolatban értékes adatokkal szolgál 1610-ben kelt, a Károlyi család levéltárában fennmaradt végrendelete.[102] Ennek alapján értesülhetünk arról, hogy második felesége Csomaközy Anna volt, így a két ősi családot rokoni szálak fűzték egymáshoz, illetve, hogy odaadó szolgálatáért még Báthory Gábortól is nyert birtokokat. Ecsedhez köti az alispánt Czeglédi János református lelkésszel ápolt barátsága is, amelynek nyomán Vetéssy az ecsedi prédikátor gondjaira bízta fiai sorsát.[103]

Néhány további adat a szervitori körön belüli házassági politikára, a teljesség igénye nélkül: rokoni szálak fűzték egymáshoz a Csomaközyeket a Károlyiakkal és a Bagossyakkal is, a Vetéssyeket az Anarcsyakkal, vagy a Rozsályi Kunokat a Bácsmegyeyekkel. Ugyanaz a jelenség észlelhető tehát itt is, mint pár évtizeddel később a Batthyány-familiárisok esetében, akik házasságkötéseik révén kerültek rokoni kapcsolatba és monopolizálták a főúri udvar — ezáltal pedig a vármegye — irányítását.[104]

3.b) Az országbírói „hivatal" emberei

A Báthory mellett szolgáló hivatali tisztviselők igen fontos csoportját alkották az országbírói „hivatal" emberei. Minthogy az országbírói méltóság kora

---

[97] *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. I. 33–34.
[98] Végrendelet i. m. 85.
[99] *Reiszig Ede, ifj.*: Szabolcs vármegye nemes családai. In: *Borovszky Samu:* Szabolcs vármegye. kiadás helye?1900. 551.
[100] Végrendelet i. m. 64.
[101] Végrendelet i. m. 58.
[102] Károlyi oklevéltár i. m. IV. 67–70.
[103] Károlyi oklevéltár i. m. IV. 69.
[104] *Varga J. J.*: Gazdasági és katonai tisztségviselők i. m. 473.

újkori történetének feldolgozásával még adós a magyar kormányzat- és jogtörténet,[105] nehéz átfogó képet alkotni ennek a tisztségnek a jelentőségéről, illetve a korszak országbíróinak tevékenységéről. A kevés támpont egyike az országbírók körüli személyzet vizsgálata lehet.

Ecsedi Báthory István országbíróságának idejéből egy alországbíróról és két ítélőmesterről maradtak fenn adatok. Ez előbbi a már említett Szokoly Miklós volt, aki rokonságban is állt Báthoryval, és mint látni fogjuk, egyik főemberének számított. A két ítélőmester nebojszai Balogh Gergely és Perekedy Miklós voltak.[106] Balogh már Báthory Miklós idején is ezt a hivatalt viselte,[107] így ő nagybátyja apparátusából „öröksége" volt Báthory Istvánnak. Perekedy 1579 és 1591 között királyi ügyigazgató volt, majd a 16-17. század fordulóján lett ítélőmester és ecsedi Báthory bizalmas familiárisa.[108] Hogy Báthory menynyire megbízott Perekedyben, azt bizonyítja az is, hogy Bay Mihály mellett őt küldte nyugat-magyarországi, vagy akár pozsonyi, prágai követségbe, amiről végrendeletében[109]és Pálffy Miklósnak 1600-ban írt, már idézett levelében is említést tett.[110]

Kisvárdai Szokoly Miklós alországbíró Báthory feltétlen bizalmát élvező, és egyben összetett feladatkört ellátó familiárisa volt. A dominusz-szervitor kapcsolaton túl a köznemest a főúrral rokoni szálak is összekötötték, amelyek még szorosabbá váltak, amikor Szokoly a Báthory Istvánhoz igen közel álló Telegdy Pál húgát, Katát vette feleségül.[111] A Szokoly, Losonczy, Várday, Telegdy, Dobó családok viszonyrendszere a korszakban rendkívül bonyolultnak tűnik.[112] Szokoly tekintetében a Telegdy Katával kötött házasságán túl fontos még, hogy nagybátyja, Miklós Várday Mihály árván maradt unokaöccsének és

---

[105] Máig a legrészletesebb összefoglaló *Frankl V.*: Országbírói hivatal i. m. További adatokra a teljesség igénye nélkül l. *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Bp. 1946. 258.; *Csizmadia Andor – Kovács Kálmán*: Magyar állam- és jogtörténet. Bp. 2003. 202.

[106] Néhány példa ítélőmesterként való említésükre: *Bónis György*: Balassi Bálint szentszéki perei. Irodalomtörténeti Közlemények 80. (1976: 5–6.sz.) 671–676. ,674.; *Fallenbüchl Zoltán*: Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Bp. 2002. 235.; Balogh által ítélőmesterként aláírt dokumentumra l. NRA Fasc. 824. Nr. 2., illetve NRA Fasc. 824. Nr. 9. Fallenbüchl Keresztury Andrást is ítélőmesternek mondja 1597 és 1625 között, azonban Benda Kálmánnál még 1607-ben is mint személynöki ítélőmester szerepel. L. *Benda Kálmán*: A királyi Magyarország tiszti címtára 1607–1608. Levéltári Közlemények 43. (1972: 2. sz.) 265–325.

[107] Balogh ítélőmesteri minőségében írt levelére l. Döbrentei Gábor: Régi magyar nyelvemlékek. II. Buda 1840. 290.

[108] *Dominkovits Péter*: Úradníci, statkári, familiári. Stoličná šľachta v západnom Zadunajsku na prelome 16. a 17. storočia. 9. In: Forum Historiae. (2010: 2. sz.) 1–17. http://forumhistoriae.sk/documents/10180/11522/dominkovits.pdf, 2016.03.10.

[109] Végrendelet i. m 51.

[110] Slovensky Narodny Archiv, Archiv rodu Pálffy: A 1. L 3. F 3. Nr. n.

[111] A Szokoly családfát l. *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. X. 786–787. és *Radvánszky Béla*: A Zokoli és kis-várdai Zokoly család. Századok 2. (1868) 509–512., 510. Ugyanakkor meg kell említeni, hogy a misszilisek tanúsága szerint ecsedi Báthory István nem kedvelte különösebben Szokoly Miklóst. Erről bővebben l. *Jankovics József – Kőszeghy Péter*: Telegdy Kata verses levele? 22. Kézirat. é. n. www.academia.edu/8812018/TELEGDI_KATA_VERSES_LEVELE_Jankovics_J%C3%B3zsef_t%C3%A1rsszer%C5%91vel_, 2016.03.10.

[112] *Jankovics J. – Kőszeghy P.*: Telegdy Kata i. m.

húgának, Várday Jánosnak és Katának gondviselője volt,[113] így az ifjabb Szokoly Miklós is sok időt tölthetett Kisvárdán. A később „Pallas ivadékaihoz" tartozó Szokoly[114] páratlan műveltségét a bécsi jezsuita gimnáziumban alapozta meg.[115] Mint azt később látni fogjuk tehát, Szokoly az ecsedi udvar értelmiségének kiemelkedő alakja volt, ugyanakkor szellemiekben a legkevésbé sem alávetettje Báthory Istvánnak, mi több, katolikus kisvárdai udvara a református Ecsed mellett egy más típusú szellemi központként működött a térségben.[116]

Szokoly Miklós Báthory István mellett fontos politikai megbízatásokat nyert. 1593-ban az országgyűlésre meghívott főrendek közt volt jelen, mint a távollévő országbíró követe.[117] Szokolyt mint az 1580-as és 1590-es évek köznemesi ellenzékének vezérét,[118] a bécsi udvar igyekezett az országgyűlésektől távol tartani – 1598-ban királyi megintésben is részesült, hogy a törökkel vívott háború idején ne szítson ellentétet a rendek és udvar között[119] –, ám Báthory befolyásának köszönhetően mégis jelen lehetett a diéta tárgyalásain.[120] 1597-ben aztán Szokoly Szatmár vármegye országgyűlési követeként újra eljutott a köznemesség politizálásának legfelső helyszínére. A diétákon való részvétel előtt azonban Szokoly ellátott kisebb, regionális feladatokat is, így az 1587–88. évi országgyűlés Rákóczi Zsigmond mellett őt jelölte ki a felső-magyarországi főkapitányság állapotát felmérő bizottság köznemesi tagjának.[121] Ecsedi Báthory István mellett pedig személyesebb jellegű megbízásokat is kaphatott, hiszen Báthory egy Telegdy Pálhoz címzett levele arról tanúskodik, hogy Szokoly számított rá, hogy az országbíró őt küldi el maga helyett Báthory Zsigmond menyegzőjére.[122]

Szokoly Miklós hivatalviselésének egyik legizgalmasabb momentuma az lehetetett, amikor 1595-ben Náprági Demeter aradi prépost és Kellemesi Mihály sárosi alispán társaságban a magyar segélykérő követség tagjaként a lengyel király, III. Zsigmond színe elé járult.[123] Szokoly verse, amellyel a lengyel uralkodó előtt tisztelgett, nyomtatásban többször is megjelent.[124] Segélykérő

---

[113] A gyámságot ecsedi Báthory Miklósra és Dobó Ferencre bízták. L. Várday Mihály végrendelete in: Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. II–III. Szerk. Radvánszky Béla. Bp. 1879–1880. II. 118–121.

[114] *Klaniczay Tibor*: Pallas magyar ivadékai. Bp. 1985. 28–29.

[115] *Szelestei Nagy László*: Magyarországi diákok a bécsi jezsuita gimnáziumban 1578-ban (Rekreációs album). Irodalomtörténeti Közlemények 101. (1997: 1-2. sz.) 146–158., 149–150.

[116] *Jankovics J. – Kőszeghy P.*: Telegdy Kata i. m. 22.

[117] L. *Koltai András* et alii: A magyar arisztokrácia családi kapcsolatrendszere a 16–17. században. Bárói méltóságok (1500–1700). archivum.piar.hu/arisztokrata, 2016. március 10.

[118] *Trócsányi Zsolt*: Rákóczi Zsigmond (Egy dinasztia születése). (Déri Múzeum évkönyve 1978.) Debrecen 1979. 71.

[119] *Jankovics J. – Kőszeghy P.*: Telegdy Kata i. m. 23.

[120] *Jenei F.*: Báthoryakról i. m. 105.

[121] *Falussy József*: A szerencsi Rákóczi. A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 23. (1989) Tanulmányok a 70 esztendős Végvári Lajos tiszteletére. 341–357., 344.

[122] Két vitéz nemesúr i. m 168.

[123] Erről a forrásokban l. Istvánffy história i. m. 188.; Szakirodalom: *Jenei Ferenc*: Az utolsó magyar humanista főpap: Napragy Demeter. Irodalomtörténeti Közlemények 69. (1965: 2. sz.) 137–151. ,140.

[124] *Jankovics J. – Kőszeghy P.*: Telegdy Kata i. m. 26.

sorai jó példák nemcsak Szokoly humanista műveltségére, hanem a politizáló köznemes kétségbeesésére is hazája agóniáját látván:

„Ezek a mi pannóniai hazánknak, a már-már düledezőnek,
Keserves óhajtásai és könyörgései Tehozzád,
Vészekkel szomszédos király; segíts, mert a tűz közeledik
Sarmatiához; kegyes király, ismerd meg veszedelmeinket!"[125]

3.c) A magánigazgatás emberei

Bár a közigazgatásban Báthory István mellett szolgálatot teljesítő nemesekről sokat tudunk, udvari rendtartások hiányában az ecsedi udvart igazgató, az uradalom gazdaságát irányító szervitorokról áll a legkevesebb adat rendelkezésünkre. Az egyedüli támpontot tehát Báthory István végrendelete jelenti. Ennek alapján azonosítható a Báthory-központ irányításának néhány képviselője, és általuk illusztrálhatóvá válik az ecsedi udvartartás embereinek Báthory famíliájában betöltött helye.

Ahhoz, hogy egy főúri udvar megfelelően működjön, nem csupán nagyszámú szolgai személyzetre volt szükség, hanem az őket koordináló, a familiárisi körből kikerülő tisztviselőkre is.[126] Ecsedi Báthory István végrendeletében említést tesz ugyan udvarbírájáról és az udvart irányító egyéb személyekről is, többet azonban csak komornyikjáról (kamarás), titkárairól és testamentumos urairól tudunk.

Báthory komornyikja Bánchy János volt, aki szolgálataiért dominuszától encsencsi birtokokat kapott.[127] A főúri udvarokban a komornyik legfőbb feladata az urak tárházának és pénztárának kezelése, a belső szobák és az ott található iratok felügyelete, továbbá az udvari szervitorok bérének kifizetése, ruháik beszerzése volt.[128] Báthory pótvégrendeletének tanúsága szerint Bánchy is hasonló feladatokat látott el Ecseden, hiszen az országbíró rábízta a titkára, Tatay István számára készített ruhák megőrzését, illetve vele készíttette el Tatay javainak összeírását is,[129] a végrendeletben pedig Báthory tárházának kiváló ismerőjeként tűnik fel.[130]

Ecsedi Báthory István mindenkori titkárai a főúr kiemelt bizalmát élvező szervitorok voltak. A titkári hivatal a kora újkori főnemesi udvarokban a rangosabbak közé tartozott, és minthogy előfeltétele volt a magasabb iskolai képzettség, a műveltségre sokat adó ecsedi várúr különösen körültekintően választhatta ki titkárait.

---

[125] Részlet. A szöveget Szentmártoni Szabó Géza fordításában l. *Jankovics J.* – *Kőszeghy P.*: Telegdy Kata i. m. 26.

[126] *Koltai András*: Magyar udvari rendtartás. (Utasítások és rendeletek 1617–1708.) Bp. 2001. 27.

[127] Károlyi oklevéltár i. m. IV. 478.

[128] *Koltai A.*: Udvari rendtartás i. m. 28.

[129] Családélet i. m. II. 218–219., illetve Végrendelet i. m. 40.

[130] Végrendelet i. m. 37.

Az 1580-as évek második feléből származó adatok szerint Báthory mellett ekkor az ifjú Rimay János működött secretariusként.[131] Mivel azonban Rimay Ecseden eltöltött évei alatt sokkal inkább az országbírót körülvevő értelmiségi réteghez kapcsolódott, és mert jelenleg nehéz meghatározni pontos feladatkörét az ecsedi udvar igazgatásában, a későhumanista költőt inkább sorolhatjuk a szervitorok azon csoportjába, amelynek „feladata" egy egyedülálló protestáns szellemi központ felvirágoztatása volt.

Tatay István azonban klasszikus példája az olyan szervitornak, aki ura szolgálatában emelkedett fel és tett szert jelentősebb vagyonra, ezzel pedig nemzedékeken át biztosította a megélhetést és társadalmi rangot családja számára. Tatay ecsedi Báthory Istvánnak nem csupán hűséges szervitora, de egyben bizalmas jó barátja is volt. A köztük fennálló bizalmas kapcsolatot mi sem bizonyítja jobban, mint hogy Báthory külön pótvégrendelettel igyekezett megvédeni az árván maradt Tatay-fiúk (István, Ferenc és János) örökségét, miután testamentumában maga is bőkezűen hozzájárult vagyonuk gyarapításához. Mint a végrendeletből és kiegészítéséből kiderül, Tatay gyermekeit eredetileg annak a Melith Pálnak a gyámságára bízta, aki Báthory szerint korábban egy bizonyos Kölcsey lány, Melith István lánya és a későbbi Tatayné Ibrányi Kata gondviselőjeként felélte azok vagyonát.[132] Ezzel magyarázta az országbíró, hogy szervitora korábbi döntését megbánta, és őt jelölte ki gyermekei főtutorául.[133] Hogy mennyire közel állhatott az országbíróhoz Tatay István, azt jelzi, hogy Báthory még bátyjáról, Imréről[134] és annak gyermekeiről is gondoskodott végrendeletében.[135] Talán ennél is ékesebb bizonyítéka Báthory ragaszkodásának, hogy Tatay fiai egy sor olyan értéktárgyat és fegyvert örökölhettek, amelyeket az országbíró a Báthory család legkiemelkedőbb és általa igen nagyra becsült tagjaitól, István lengyel királytól és András erdélyi fejedelemtől kapott.[136] Ugyancsak Tatay fontosságát jelzi, hogy Báthory a Tatay-hagyaték gondozását saját testamentumos uraira, Pethő Istvánra és Macskássy Mihályra bízta.

Ecsedi Báthory István nem csupán Tatay gyerekeiről gondoskodott, magának a titkárának is főpártfogója volt, ahogy Báthory írja: „*Tatai Istuant fiam ganant tartottam, feleseget is leaniom ganant tartottam",*[137] és jelentős adomá-

---

[131] Erről l. *Jenei Ferenc*: Vázlat Rimay János ifjú éveiről. Irodalomtörténeti Közlemények 75. (1971: 3. sz.) 310–314. 310.; *Ferenczi Zoltán*: Rimay János (1573–1631). Bp. 1911. 10.; *Komlovszki Tibor:* Rimay költészete és Ecsedi Báthory István. In: Hagyomány és ismeretközlés. Szerk. Kovács Anna. Salgótarján 1986. 26–35., 29.; továbbá *Keserű Bálint*: Adalékok Rimay és a Báthoryak kapcsolatához. Szeged 1958. 46.

[132] Csal ádél et i. m II. 217.

[133] A gyámok feladatairól l. *Horn Ildikó*: Nemesi árvák. In: Gyermek a kora újkori Magyarországon: „adott Isten hozzánk való szeretetéből... egy kis fraucimmerecskét nekünk". Szerk. Péter Katalin (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 19.) Bp. 1996. 51–90., különösen 56–59.

[134] Helyenként Báthory István Imrét Tatay István öccsének mondja, l. Családélet i. m. II . 216.

[135] Végrendelet i. m. 41.

[136] Csal ádél et i. m II. 225–226.

[137] Végrendelet i. m. 41.

nyokban részesítette.[138] Egy Telegdy Pálnak írt levél tanúsága szerint Báthory volt az is, aki 1594-ben kiházasította Tatayt a Szabolcsban és Szatmárban is birtokos Ibrányi családból származó Katával.[139] Tatayék nászajándékként a nagylelkű dominusztól az ecsedi várhoz tartozó baktai birtokokat kapták.[140] A fennmaradt források alapján úgy tűnik, hogy Báthory nem kizárólag lelkiismeretes munkájáért kedvelte meg Tatayt és ezáltal családját, de nagy szerepet játszott ebben a titkár kálvinista hite is.[141] Jól mutatják Tatay tekintélyét és urához hasonló makacs elvhűségét azok a levelek is, amelyeket a titkár Telegdy Pálhoz intézett, és amelyekben — Báthoryhoz hasonlóan — szinte soha nem mulasztotta el kigúnyolni Telegdy *pápista hitét*.[142] Ugyanakkor ez az élcelődés a kettejük közti jó viszony bizonyítéka is, hiszen, ahogy Tatay tréfásán biztosította erről a kállói kapitányt, barátságuk élete végéig fog tartani, csak lélekben ne kelljen vele egyesülnie: „*En mindenkor az mig elek az mint meg mondotam kgd zolgaia vagiok, igazual. Egiebet vram nem talazt benem. (de azert vram ha az igaz hitre nem terz niluan higed wram hogi lelekben nem akarok Egiut lenem veled.)*"[143]

Báthory István Tatayt követő titkára szintén szép karriert futott be az ecsedi udvarban. Petőfalvi Pethő István Báthory szavai nyomán deákként kezdte pályafutását az országbíró mellett, hogy aztán főtitkárává és testamentumos urává lépjen elő.[144] Pethő Báthory kíséretében vagy követeként többször is jelen volt a Szatmár vármegyei tisztújító közgyűléseken is.[145] Növekvő politikai befolyását jelzi, hogy Báthory halálát követően — miután dominusza jóvoltából jelentős birtokokba iktatták be[146] — a vármegye több ízben is megválasztotta országgyűlési követnek.[147]

Pethő Istvánnak az ecsedi udvarban lévő páratlan tekintélyét jelzi, hogy ő volt az egyik olyan szervitor Báthory famíliájában, akihez Bocskai leveleket intézett, amikor megpróbálta meggyőzni az országbírót, hogy álljon át az ő pártjára. Bocskai sorai jól példázzák, hogy szélesebb körben tudvalevő lehetett, hogy Pethő szava sokat számít az országbíró szemében:

> *„Azért kegyelmedet mint jóakaró barátunkat szeretettel kérjük, tudván őkegyelménél kegyelmednek is nem kicsin tekintetit, az közönséges jóhoz mutassa kegyelmed annyi jóakaratját és szolgálatját, hogy intse őkegyelmét serio ez dologra; ne tartsa immár sokáig rejtekben nemzetéhez és hazájához való jóakaratját, hanem nyilatkoztassa ki, és finaliter resolválja őkegyelme magát ebből."*[148]

---

[138] Ahogy pótvégrendeletében Báthory fogalmaz: „*valamennyi neki volt, mind én adtam ő nékie*", l. Családélet i. m. II. 216.

[139] Két vitéz nemesúr i. m 166.

[140] *Koroknay Gyula*: Kállói kapitányok. Nyíregyháza 2006. 67.

[141] Kerültek hozzá is a helmeci prédikáror, Gyarmathy Miklós könyveiből, l. Családélet i. m. II. 122.

[142] Tatay Telegdyhez intézett leveleire l. Két vitéz nemesúr i. m.172–178.

[143] Két vitéz nemesúr i. m 172–173.

[144] Családélet i. m II. 218.

[145] Nevesint az 1597-es és 1603-as évben. Erről l. Szatmár 1593–1616. i. m.

[146] Végrendelet i. m. 29.

[147] *Benda K.*: Tiszti címtár i. m. 283.

[148] Bocskai István: Levelek. Szerk. Benda Kálmán. Budapest–Bukarest 1992.116.

Báthory István végrendeletének elkészítése életének sarkalatos pontja, a hatalmas vagyon egyben tartására történő kísérlet volt. Így joggal kijelenthető, hogy az ecsedi udvarban az egyik fő bizalmi pozíció a testamentumos uraké lehetett. A végrendeletet végrehajtóira ugyanis hatalmas felelősség hárult, a temetés megszervezésén és lebonyolításán túl[149] igen körültekintően és a végrendelkező minden szavát pontosan betartva kellett eljárniuk ahhoz, hogy a királyi kamarások ne tudják rátenni kezüket a hatalmas vagyonra. Báthory ennek megfelelően főtestamentumosának a mellette már régen szolgáló füzéri várnagyot, az ekkor már igen koros[150] Bácsmegyey Gáspárt jelölte ki. Mellé azt a Macskássy Mihály rendelte, akiről csak annyit tudunk, hogy szolgálatával Báthory meg lehetett elégedve, hisz azon túl, hogy legjámborabb szolgái közé sorolta,[151] 1590-ben Tatay Istvánon keresztül öccsét, Macskássy Gáspárt is beajánlotta Telegdy Pálnak Kisvárdára.[152]

Báthory István leveleiben nem egyszer panaszkodott szolgái váratlan halálára,[153] és még végrendelete lezárása előtt újabb csapás érte: *„De yay ez ennekem, hogy az en Istenem iambor zolgaymat igy zedegetj ky ez uilagboll, im mikor edig irogattam uolna testamentumosat, (…) tudnyllyk Bachmegey Gaspart, regi es hiu iambor zolgamat, az ur Isten ez uilagbol ki ueue (…).”*[154] Báthory Bácsmegyey halálával főtestamentumossá Macskássy Mihályt léptette elő, az ő helyére pedig Pethő István került. Munkájuk segítésére Báthory még Vetéssy László *komáját és jámbor szolgáját* is felkérte, pénzzel honorálva fáradozásait.[155]

4.) Értelmiségi réteg

4.a) Udvari papok ecsedi Báthory István szolgálatában

Az udvari papság a magyar udvartörténet-kutatásnak egy kevéssé feltárt területe. A főúri udvarokban szolgálatot teljesítő papok származásának, munkásságának, kapcsolatrendszerének és karrierlehetőségeinek vizsgálata azonban — főképpen a vallásukat mélyen megélő és egyházuk iránt elkötelezett földesurak famíliáinak esetében — korántsem elhanyagolható jelentőségű feladat. Különösen igaz ez Báthory Istvánra, akinek református udvari lelkészei nem csupán az ecsedi központ fényét emelték, de nagy szerepet játszottak a reformáció térségbeli előretörésében is. A vonatkozó források — elsősorban az országbíró végrendelete és levelei — valamint a szakirodalom alapján egyér-

---

[149] *Szabó Péter*: A végtisztesség. A főúri gyászszertartás mint látvány. Bp. 1989. 13.

[150] Végrendelet i. m. 37. Ahogy Báthory fogalmaz: *„igen uenn ember”*.

[151] Végrendelet i. m. 58.

[152] Két vitéz nemesúr i. m 175.

[153] Erre példa, mikor pattantyúsa hunyt el (Slovensky Narodny Archiv, Archiv rodu Pálffy: A 1.L.3.F 3.Nr.105.), illetve mikor Báthory egyik levelében Veres Orbán nevű emberének haldoklásáról számolt be Telegdy Pálnak L. Két vitéz nemesúr i. m. 165–166.

[154] Végrendelet i. m. 88.

[155] Végrendelet i. m. 89.

telműen azonosítható az ecsedi udvar minden első papja az 1594 és 1607 közötti időszakban.

Czeglédi Ferenc 1594 és 1597 között szolgált Báthory István udvarában, ismeretségük azonban régebbre tehető, hiszen Czeglédi Varannón volt lelkész Báthory ifjú korában, mikor a leendő országbíró a Varannó melletti Csicsva várában nevelkedett.[156] Az 1603-ban kelt testamentum szerint Czeglédi halála után jelentős könyvtár maradt az ecsedi egyháznál, amelyet Báthory István igyekezett gazdagítani később, így ide kerültek saját kéziratos munkái is.[157] Czeglédi a térség vezető református lelkészeivel való kapcsolatát jól mutatja, hogy apósa az a Kopácsi István volt, aki részt vett az ecsedi Báthory István édesanyja, somlyói Báthory Anna védnöksége alatt megtartott 1545-ös erdődi zsinaton, majd a zempléni egyházmegye esperesi hivatalát is képviselte.[158] Czeglédi maga is működött zempléni espereskén, valamint olaszliszkai és sárospataki lelkészként, később pedig a sárospataki iskola rektoraként dolgozott.[159] Így, amikor ecsedi Báthory István őt nevezte ki ecsedi prédikátornak Fegyverneki Izsák nem győzte magasztalni a nagyságos úr választását, hogy egy olyan „*jeles képzettségű, feddhetetlen életű, érett ítéletű, nagy bölcsességű és több más kiválósággal ellátott teológust*” bízott meg a feladat ellátásával.[160]

Czeglédi Ferencet követően a wittenbergi tanulmányaiból hazatérő[161] Szegedi Király János lett az udvari prédikátor Ecseden. Működését hozzávetőlegesen 1597 és 1599 közé tehetjük.[162]

Szegedi Király Jánost Monai János követte az udvari papok sorában, ő 1599 szeptembere és 1603 márciusa között viselte ezt a tisztséget. Elődeihez hasonlóan kortársai művelt lelkésznek ismerték, és csakúgy, mint Szegedi Király János, ő is a wittenbergi egyetem diákja volt.[163] Vállalt lelkészséget Tasnádon,[164] pályafutásának csúcsa azonban kétségkívül az volt, amikor Érdengelengen, 1603 februárjában a közzsinat megválasztotta a tiszántúli református egyházkerület püspökének. Működésével kapcsolatban nagyok voltak az elvárások, ezeknek azonban kinevezése után röviddel bekövetkezett halála miatt nem tudott eleget tenni.[165] Ecsedi Báthory István katolikusokkal szemben érzett ellenszenvéhez adalékokat szolgáltat Monai 1599 őszén kelt, az országbírónak címzett levele.[166] Ebben a misszilisében a Tasnádon tartózkodó prédiká-

---

156 *Zoványi J.*: Czeglédi i. m. 214.

157 *Klaniczay Tibor – Stoll Béla*: Régi Magyar Költők Tára XVII. század 1. Bp. 1959. 578.

158 *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon. Bp. 1977. 336.

159 *Zoványi Jenő*: Magyarországi protestantizmus 1565-től 1600-ig. Bp. 1977. 167., 365.

160 Fegyverneki szavait idézi *Zoványi J.*: Czeglédi i. m. 214., jelezve, hogy Fegyverneki szavait, illetve a dátumozást illetően felmerülnek kétségek.

161 A Wittenbergben folytatott tanulmányokra l. *Szabó Géza*: Geschichte des ungarischen Coetus an der Universität Wittenberg 1555–1613. Halle 1941. 110.

162 *Szabó András*: Monai János levele Ecsedi Báthory Istvánhoz. In: Collectanea Tiburtiana Tanulmányok Klaniczay Tibor tiszteletére. Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. Szeged 1990. 257–261., 258.

163 *Szabó G.:* Wittenberg i. m 66.

164 *Zsinka Ferenc*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti adattár. XI. Bp. 1927. 155.

165 *Zoványi Jenő – ifj. Nagy Károly*: A tiszántúli református egyházkerület története I–II. Debrecen 1939. 25.

166 Zichy Fasc. 509. Nr. 194 Közzéteszi: *Szabó A.*: Monai i. m.

tor az országbíró *pápista módon való temetkezésről* korábban már feltett kérdéseire válaszolt. E sorok újabb bizonyítékai annak, hogy Báthory mennyire ragaszkodott vallása dogmáihoz. Arról, hogy Monaival értekezhetett a hit és a Biblia elméletibb kérdéseiről is, egy, a Münster-féle Bibliába Báthory által beleírt széljegyzet tanúskodik.[167]

Monai Jánost szolgálati ideje alatt Óvári Sidó Mihály[168] segítette másodpapként.[169] A korszakban szinte már magától értetődővé vált, hogy Ecseden csak külföldi egyetemet megjárt lelkész viselhet bármilyen hivatalt, így Óvári is — 1596-tól kezdődően — Wittenbergben végezte tanulmányait.[170]

Báthory udvari papjai közül a legnagyobb karriert kétségtelenül Hodászi Pap Lukács futotta be.[171] Hodászi tanulmányait Nagyváradon kezdte meg, hogy aztán külföldön, előbb Wittenbergben, majd pedig Heidelbergben folytassa.[172] Külföldi tartózkodása után hazatérve 1585-től 1595-ig először káplánként szolgált Ecseden. Ezt követően 1595-től 1603-ig debreceni lelkészként működött, így jóformán pályafutása egésze egy kisebb térséghez kötődött, ahogy a korszakban ez jellemzővé vált a lelkészek körében.[173] 1603-ban aztán visszatért Ecsedre, hogy egészen 1607-ig már első papként lehessen jelen Báthory István udvarában. A mindenkori ecsedi udvari papok, de különösen Hodászi tekintélyét jelzi, hogy az országbíró környezetéből Pethő István titkár mellett ő volt az, akihez Bocskai azzal a kéréssel fordult, hogy győzze meg urát a felkelés támogatásáról.[174] Ez annyit jelent, hogy maga Bocskai is úgy vélte, hogy legnagyobb hatással a mélyen vallásos főúrra egy egyházi személy lehet.[175] A Bocskai–Hodászi levelezésnek három tétele ismert, mindegyikük azt sugallja, Bocskai mindent megtett azért, hogy meggyőze Báthoryt; illetve azt is, hogy az ecsedi várúr prédikátora — sok más Báthory-szervitorhoz hasonlóan — hajlott az átpártolásra.

Hodászit 1604-ben a csengeri zsinaton — okkal feltételezhetjük, hogy épp ecsedi Báthory István befolyásának köszönhetően — megválasztották a tiszántúli református egyházkerület püspökének.[176] 1609-ben pedig II. Mátyás neme-

---

[167] Ez az 1546-ban Bázelben kiadott Münster-féle biblia megtalálható az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatvány Tár gyűjteményében. Bővebben róla l. *Vadász Veronika*: Ecsedi Báthory István bibliájáról. Magyar Könyvszemle 119. (2003: 2. sz.) 211–218.

[168] Óváriról ezen kívül igen kevés adat áll rendelkezésre. 1615-ben Nyírcsászáriban tűnik fel (*Zsinka Ferenc*: Magyarországi protestáns egyháztörténeti adattár. XIII. Bp. 1929), majd 1627-ben Örösön, prédikátorként (*Bodnár Tamás*: Borsod megyei prédikátorok az 1576–1652 közötti tizedjegyzékek alapján. In: A Herman Ottó Múzeum évkönyve XLII. Miskolc 2003. Szerk. Veres László – Viga Gyula. 597–622., 613.)

[169] *Szabó A.*: Monai i. m. 257.

[170] *Szabó G.:* Wittenberg i. m 144.

[171] Életéről bővebben l. *Zoványi J.*: Protestáns lexikon i. m. 258.

[172] *Zoványi J.*: Protestáns lexikon i. m. 258.

[173] *Péter Katalin*: Papok és nemesek. Magyar művelődéstörténeti tanulmányok a reformációval kezdődő másfél évszázadból. Bp. 1995. 224.

[174] Bocskai levelek i. m 116–118. A címzett Vadas Lukácsként szerepel, feltehetően félreolvasásból adódóan.

[175] Végrendelet i. m 158.

[176] *Zoványi J. – Nagy K.*: Tiszántúli református egyházkerület i. m. 25.

si címet adományozott neki, nejének, Fabó Margitnak, illetve András és Mihály nevű fiaiknak is.[177]

Hodászi mellett az a Czeglédi János volt Ecsed káplánja, akit Báthory István unokaöccse és gyámfia, Báthory Gábor nevelőjévé is megtett. Czeglédi János Hodászi távozta után 1607-től első pap, majd pedig rövidesen esperes is lett. Czeglédi Báthory udvartartásának egyik legműveltebb képviselője volt, jogi, teológiai, bölcseleti és orvosi tudományokban is jártas volt, a wittenbergi és heidelbergi egyetem után Padovában is végzett tanulmányokat.[178] Ecsedi Báthory István révén Czeglédi az északkelet-magyarországi főurak igen kedvelt orvosa lett, erről tanúskodik az a négy fennmaradt levele is, melyben orvosi tanácsokkal látja el Nyáry Pálné Várday Katát.[179] Czeglédi életének egyik legkülönlegesebb fejezete a Bocskai seregében való prédikátori szolgálat lehetett. Ugyanakkor Czeglédi János volt az az ember is, akinek későbbi működése kapcsán talán a leginkább látható az ecsedi familiárisi kör továbbélése Báthory István halála után. Hiszen Czeglédi azon túl, hogy a bizalmas szervitor, Vetéssy László végrendeletében is megjelent, az általa nevelt Báthory Gábor udvartartásának is tagja lett, amit mi sem bizonyít jobban, mint hogy a korábbi ecsedi káplán 1608. szeptember 18-án és 1609. április 27-én is — az akkor már erdélyi fejedelem — Báthory Gábor kíséretének tagja volt Kolozsváron.[180]

Báthory Istvánról, a humanista főúrról lehetetlen úgy beszélni, hogy ne említsük meg mecénási szerepét is. Báthorynak ez a tevékenysége familiárisi körét vizsgálva sem elhanyagolható szempont, hiszen — amint azt láthattuk a Tatay-árvák esetében is — az ecsedi udvar biztos hátországot jelentett a tanulni kívánó protestáns ifjak számára. Így, ha a Báthory által pártolt diákok nem éltek is az országbíró közvetlen környezetében, mégis szellemi teljesítményükkel és kálvinista meggyőződésükkel a tágabban értelmezett Báthory-família fontos tagjaivá válhattak.

Báthory bőkezű támogatója volt a debreceni és sárospataki református kollégiumoknak, illetve több ifjú külföldi tanulmányaihoz is hozzájárult anyagilag.[181] Ebből is kitűnik, hogy mecénási tevékenysége nem választható el egyházszervezői munkásságától.

Kiemelendő a Báthory István által Szepsiben alapított iskola is, amelynek diákjai közül sokan németalföldi egyetemeken folytatták tanulmányaikat.

---

[177] *Zoványi J.*: Protestáns lexikon i. m. 258.

[178] *Heltai János*: Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról. In: Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980. Szerk. Németh Mária. Bp. 1982. 243–348., 268.

[179] Közzéteszi: Ceglédi S. János receptlevelei a XVII. század elejéről. (Communicationes ex Bibliotheca Historiae Medicae Hungarica 42.) Kiad. Kovács Sándor Iván – Kulcsár Péter. 1967. 236–242.

[180] *Jeney-Tóth Annamária*: Udvari papok és lelkészek valamint püspökök az erdélyi fejedelmi udvarokban a kolozsvári számadások tükrében (1605–1649). Egyháztörténeti Szemle 9. (2008: 4. sz.) 61–72. Keserű Bálint szerint Czeglédi még Bethlen István prédikátora is volt Ecseden. L. *Keserű Bálint*: A magyar protestáns-polgári későhumanizmus néhány problémája. In: Acta Historiae Litterarum Hungaricarum. VI. Szerk. Horváth Károly – Tamás Attila. Szeged 1966. 3–21.

[181] Régi Magyar Költők i. m. 578.

Többek neve fennmaradt az utókor számára. Írók, lelkészek, vagy történetírók lettek, úgy mint Szepsi Korocz György (később Bocskai írnoka), Szepsi Macer János, Szepsi Lányi Mihály, Szepsi Laczkó Máté vagy Szepsi Csombor Márton.[182] E névsort áttekintve fontos kiemelni, hogy a Szepsi mezővárosából induló, később több külföldi egyetemen peregrináló diákok nevükben mindvégig megőrizték a Báthory által alapított schola emlékezetét. A patrónus iránt érzett háláról tanúskodnak Szepsi Laczkó Máté Báthory István halálakor írt szavai is: „*Ez Báthory Istvánt az Isten sokféle ajándékival látogatta volt. Az igaz religionak articulusit fundamentum szerént jól tudta, bibliothecában igen gyönyörködött, költségével esztendőnként a religio propagálására és oltalmazására sokakat promoveált.*"[183]

4.b) Rimay János és ecsedi Báthory István

Báthory István ecsedi várában a háborús viszontagságoktól és gondterhes időktől elzárt, virágzó humanista központot alakított ki. Művelt udvari papjai mellett, akikkel a főúr magas színvonalú (református) teológiai vitákat folytathatott, a kor nagy tudású humanistái voltak azok, akik tovább emelték az ecsedi udvar fényét. Az országbíró szoros viszonya a művészetekkel és az irodalommal árnyalja a nem egyszer rideg, kevély emberként ábrázolt Báthory személyiségéről alkotott képünket.[184]

Az Ecseden megfordult humanisták közül a kutatás jelenlegi fázisában csak egyről állíthatjuk biztosan, hogy Báthory szolgálatában állt, a főúr családjában való jelenléte azonban jelzi, hogy a 16. század végén az ecsedi udvar valóban bekapcsolódott a késő reneszánsz udvari kultúra vérkeringésébe. A szóban forgó személy nem más, mint Rimay János, a korszak egyik legmeghatározóbb jelentőségű íróegyénisége.

Rimay korai évei, de még születésének időpontja is több kérdést vetnek fel.[185] A legkorábbi adat életéről éppen ecsedi Báthory Istvánhoz köthető. E szerint Rimay 1587-ben az országbíró udvarában teljesített szolgálatot.[186] Hogy miképpen került a Nógrád vármegyei Alsósztregováról éppen Ecsedre az ifjú költőtehetség, már több kutató érdeklődését is felkeltette. Az egyik magyarázat szerint Rimay útja Balassi Bálinton keresztül vezetett ecsedi Báthory Istvánig. A Rimayaknak ugyanis már az előző nemzedéke is a Balassák családjához tartozott,[187] szolgálataikért pedig Balassi Bálint Rimay János bátyjának, Istvánnak Liptó és Nógrád vármegyei birtokokat adományozott.[188] Mint-

[182] *Szabadi István*: Ecsedi Báthori István, a mecénás főúr. In: *Dám László:* A Báthoriak és Európa. Nyírbátor 2008. 98–105., 101.

[183] Szepsi krónika i. m. 64.

[184] *Jenei F.*: Báthoryakról i. m. 104.

[185] *Ferenczi Z.*: Rimay i. m. 1911. 10.

[186] Erről l. *Jenei F.*: Rimay i. m 310. , *Ferenczi Z.*: Rimay i. m. 10., *Komlovszki T.*: Rimay i. m. 29., továbbá *Keserű B.*: Rimay i. m. 46.

[187] *Ferenczi Z.*: Rimay i. m. 9.

[188] *Ferenczi Z.*: Rimay i. m. 8. és *Jenei F.*: Rimay i. m 310.

hogy Rimay István feltehetőleg édesanyjával és öccsével együtt élhetett, Balassinak bőven volt rá alkalma, hogy felfigyeljen az ifjú Jánosra.[189] Magának Rimaynak a visszaemlékezései is azt sugallják, hogy már igen fiatalon kapcsolatban állt a nagy reneszánsz költővel: *„része vagyok anniból ez énekeknek* [Balassa énekeinek] *én is, hogy tíz-tizenkét esztendős korombeli ítéletemmel is munkálkodott ezeknek némelikébe, én igazgatásomnak bocsátotta meg efféle ép írásit örömest, kikbe semmi igazgatás sem láttatott szükségesnek lenni."*[190] Jenei Ferenc szerint joggal feltételezhető, hogy Rimay Balassinak Dobó Krisztinával kötött házasságakor került a költő környezetébe, mint a fiatalasszony apródja. Minthogy Dobó Krisztina Balassi János megszületése után sokat időzött az ecsedi birtokokhoz közel eső Kisvárdán, valóban kézenfekvőnek tűnik, hogy a házasság megromlása után Balassi beajánlotta Rimayt a vele jó kapcsolatot ápoló Báthory Istvánhoz.[191]

Ha ezt a lehetőséget a Rimay Balassi-udvarban tett szolgálatára vonatkozó adatok hiányában elvetjük, Jenei Ferenc tanulmánya nyomán kínálkozik egy másik út is, melyen keresztül Rimay eljuthatott Báthoryhoz. Eszerint Ecsedi Báthory István bizalmas emberének, titkárának és későbbi testamentumosának, Pethő Istvánnak a felesége ugyanis Eödönffy Rimay Klára volt, aki Jánosnak nővére, unokatestvére, esetleg nagynénje lehetett.[192] Ezt a hipotézist azonban meggyőzően cáfolta Benda Kálmán, akinek számításai alapján Pethő István 1586-ban még nem lehetett sokkal több 15 évesnél, így kizárható az is, hogy házas ember lett volna, felesége, Klára nevében pedig a középső, „Rimay" tag csupán a vinnai (vagy jelen esetben Vinnay) praedicatum téves olvasata.[193]

Kérdéses, hogy Rimay pontosan milyen tisztséget viselt Báthory kiterjedt famíliájában, a legvalószínűbbnek az mutatkozik, hogy a nagytekintélyű protestáns főúr titkára volt.[194] Az ecsedi szolgálatról tanúskodik Báthory István két levele is. Az első egy 1587-ben kelt, „*Rimaynak adassék*" címzésű misszilis,[195] amelyben Báthory posztóvásárlással kapcsolatos utasításokat ad szolgájának, a bensőséges viszonyról azonban többet árul el a levél befejezése: *„Isten hozzád fili, propera ad patrem."*[196] A második ecsedi Báthory István 1593-ban Haroklyany Pálnak, tiszttartójának küldött levele, amelyben valószínűleg Ri-

---

189 *Jenei F.*: Rimay i. m 310.

190 Rimay összes művei. Kiad. Eckhardt Sándor. Bp. 1955. 252., idézi *Ferenczi Z.*: Rimay i. m. 12.

191 *Jenei F.*: Rimay i. m 310.

192 *Jenei F.*: Rimay i. m 311. Eödönffy vagy Edenfy Klárára mint Pető István özvegyére többek közt l. Szatmár 1629–1634. i. m. 14., 110., 117., 127, 139. Mint Eödönffy „Rimay" Klára egy Melith Péternek címzett levél aláírásában szerepel, l. Zichy Nr. 3687, közli *Jenei F.*: Rimay i. m 314.

193 *Benda K.:* Eödönfy i. m.

194 Erre l. *Keserű B.*: Rimay i. m. 48.; Régi Magyar Költők i. m. 577.; *Komlovszki T.*: Rimay i. m. 30.

195 *Keserű B.*: Rimay i. m. 48.

196 *Komlovszki T.*: Rimay i. m. 29. Érdekesség, hogy a levél íróját sokáig nem sikerült azonosítani, és az iratot megtaláló Ipolyi Arnold a C.S.B. mppria aláírást Báthory Zsigmondhoz kötötte. Ipolyi Arnolddal folytatott levelezésükben Toldy Ferenc mutatott rá a tévedésre. Erről l. *Keserű B.*: Rimay i. m.

mayról tesz említést: *„János deák írt egy Apológiát, im kegyelmednek küldtem, videndi causa."*[197] Rimay Báthory közegében való jelenlétére még a tizenöt éves háború korszakából is van adatunk, a költő ugyanis saját bevallása szerint a *„Minden dolgok között láthatsz viszáltatást"* című művét Fülek, Szécsény és egyéb várak visszafoglalásakor írta, és így valószínűleg a felvidéki hadjáratban vezető szerepet vállaló országbíró mellett tartózkodhatott.[198] Rimaynak az országbíró környezetével való szoros viszonyára bizonyítékul szolgál még egy levél, amelyet a költő bátyja vidóci birtokáról írt Telegdy Pálnak.[199]

Ha pontosan nem is meghatározható, hogy milyen intézményi függés kapcsolta össze Rimayt Báthoryval, annyi bizonyos, hogy jelenléte az ecsedi udvarban több szempontból is hatással volt mind az országbíró életére, mind pedig személyes környezetére. Habár feltételezhető, hogy ecsedi Báthory István korábban is kapcsolatban állt Balassi Bálinttal,[200] Rimay személye csak tovább mélyíthette ezt a viszonyt. Báthory irodalmi kapcsolatainak tekintetében pedig külön kiemelendő az a tudós nemesi kör, amelyben Balassi Bálint élete utolsó éveiben élt és alkotott. Nem más ez, mint a „Pallas ivadékainak" társasága, amelynek tagjait Rimay a Balassi-epicédiumnak Darholcz Kristófhoz intézett latin ajánlásában tételesen fel is sorolta.[201] Így ide sorolhatjuk a kor nemesi tudós elitjének olyan képviselőit, mint Istvánffy Miklós, Forgách Mihály, Révay Péter, Káthay Mihály vagy épp Szokoly Miklós.[202] Rimay ezekhez kapcsolta azt a magasabb műveltséggel rendelkező nemesi réteget, amelyhez Darholcz mellett hozzátartozott még ecsedi Báthory István,[203] Homonnay Drugeth István és talán Rákóczi Zsigmond is.[204] Habár nem kizárt, hogy Báthory csak olvasóként volt jelen a „Pallas ivadékainak" társaságában,[205] az már a körben tevékenykedők névsora alapján is látható, hogy az irodalompártoló protestáns főúr famíliájának tagjai is — itt kiváltképp Szokoly Miklósra gondolva — összeköttetésben álltak a korszak vezető literátor-politikusaival.

Ecsedi Báthory István Rimayhoz fűződő viszonyát csak akkor érthetjük meg igazán, ha megvizsgáljuk egymás költészetére gyakorolt hatásukat is. A problémakör vizsgálata irodalomtörténészi felkészültséget igényel, de ahogy az Komlovszky Tibor nyomán egyértelműen megállapítható: a kor általános válságtudatának, a kivételes morális érzéknek, illetve a protestáns bűntudat megjelenésének Rimay műveiben oka lehetett a külföldi példa — tudniillik

---

[197] *Keserű B.*: Rimay i. m. 48–49. és Régi Magyar Költők i. m. 577.

[198] Régi Magyar Költők i. m. 577. és *Ferenczi Z.*: Rimay i. m. 42.

[199] *Jenei F.*: Rimay i. m 311. és *Keserű B.*: Rimay i. m.

[200] Erre utal az is, hogy ecsedi Báthory István birtokában volt például Balassi „*Füves Kertecskéj*e". *Jankovics J. – Kőszeghy P.*: Telegdy Kata i. m. 36.

[201] *Rimay János*: Balassi-epicédium. In: Ó szelence. Magyar barokk költészet. Szerk. Orlovszky Géza. http://szelence.com/rimay/epicedium.html, 2016. március 6.

[202] *Rimay J.:* Balassi i. m. illetve *Klaniczay T.*: Pallas i. m. 28–29.

[203] *Klaniczay Tibor*: A szerelem költője. In: *Uő*: Reneszánsz és barokk: Tanulmányok a régi magyar irodalomról. Szeged 1997. 147–235., 230.

[204] *Szabó András*: A Balassi-epicédium és Rákóczi Zsigmond. Irodalomtörténeti Közlemények 86. (1982: 5-6.sz.) 645–649., 647.

[205] *Nemeskürty István*: Balassi Bálint. Bp. 2004. 209.

Justus Lipsius — mellett egy sokkal közelebbi minta is, Báthory István személyében.[206]

Az Ecseden szolgáló ifjú Rimayra azonban nem csupán Báthory István költészete volt hatással, de az országbíró politikai nézetei és kapcsolatai is. Az évekkel később Bocskai titkáraként működő Rimay ugyanis Báthory mellett megismerhette a Habsburg-politikát kritikus szemmel figyelő befolyásos főurakat és köznemeseket, gondolkodását formálhatta az ecsedi udvar ellenzéki légköre is.[207]

5.) Kiskereki Kereky János

A tanulmány mindeddig funkciók mentén közelítette meg ecsedi Báthory István földesúri famíliájának problémáját, a különleges forrásadottságok miatt azonban mód van arra, hogy a fölvonultatott adatokat kiegészítsük egy részletesebb példával. A kutatás során félezer levelet fedeztem fel, amely Ecsedi Báthory István földesúri famíliájának egyik legmeghatározóbb tagjához kötődik. A Zichy család levéltárának — amelybe a kisvárdai, homonnai és egyéb birtokok megszerzésével számos tiszántúli család levéltárának töredéke is bekerült — sajátossága miatt, miszerint a misszíliseket nem írójuk, hanem címzettjük szerint rendezték, Kereky Jánosnak, Báthory István egyik leghatalmasabb szervitorának kapcsolati hálóját és tevékenységi körét izgalmas prizmán át láthatjuk.

Kereky János Bihar vagy Szatmár vármegyei nemes volt,[208] ugyanakkor Szabolcsban is kiterjedt birtokokkal rendelkezett, Bereg vármegyében és Tokaj városában és szőlőhegyén is voltak nemesi tulajdonai.[209] Egy 1601-ben készült regestrum szerint élete végén madai udvarháza egy jól felszerelt nemesi uradalom méltó központja volt.[210]

Ecsedi Báthory István Kerekyhez írt levelei nyomán kirajzolódik, hogy mire terjedhetett ki a familiaritás fogalma a főúr környezetében. Csakúgy, mint Telegdy Pál vagy Szokoly Miklós esetében, Báthory Kerekytől is állandó katonai készenlétet várt el. *„Az mire kegyelmednek fizetünk, minden szerivel és személye szerint kegyelmed mindjárást felüljön, és minden haladék nélkül kegyelmed mindjárást Szallkara menjen, ebben pedig kegyelmed egyebet ne tegyen, ha kegyelmed mi szolgánk, ha pedig kegyelmed most el nem jő, hát sohase jöjjön kegyelmed, mert az szolga egyszer kell. Ezt penig azért írjuk így meg kegyelmednek, hogy kegyelmed vétket ne tegyen”*[211] A források tükrében elmondható, hogy Kereky alárendelt szerepet játszott Báthory seregében, így például egy vigyázás alkalmával közvetlenül nem is az országbírónak, hanem a domi-

[206] *Komlovszki T.*: Rimay i. m. 1986. 26.
[207] *Jenei F.*: Rimay i. m 312.
[208] Kiskereki Bihar vármegyei birtok volt, Mada pedig Szatmár.
[209] *Reiszig E.*: Szabolcs története i. m. 1598-as összeírás szerint 76 és fél házzal. 473.
[210] UC Fasc. 35. Nr. 2.
[211] Zichy Fasc. 512. Nr. 1591.

nusz egy másik szervitorának — 1591-ben tudniillik Veres Orbánnak — kellett engedelmeskednie.[212] Ugyanakkor magát Kerekyt is szép számú katona szolgálta, akiknek név- illetve fizetésjegyzéke is fennmaradt.[213]

A szervitori kör rétegződésén túl a tárgyalt függelmi viszonyrendszer egy másik tipikus eleme is megfigyelhető Kerekynél, azaz hogy embereiért teljes vagyonával felelt. Így például 1590. március 8-án Báthory arra kötelezte Kerekyt, hogy két emberével, Pankotay Pállal és Andrással adassa vissza Báthory jobbágyának a lovát, amelyet erőszakkal elvettek tőle. Amennyiben erre nem lettek volna hajlandók, Kerekynek magának kellett volna megtéríteni a kárt.[214]

A dominuszi-szervitori kapcsolathoz fontos adalékokat szolgáltatnak Báthory Kerekynek adott személyes megbízásai. Kereky néha ilyen alapon intézte Báthory jogügyeit, ahogy azt 1591-ben is tette, a Bereg vármegyei széken.[215] Emellett Báthory több ízben hívta meg szervitorát Tagyra, ahol Kereky nem csupán vendégként volt jelen, de apróbb feladatokat is kapott urától — így például amikor ifjabb somlyai Báthory István tett látogatást az országbírónál, Kerekynek kellett elébe menni a lovakkal.[216]

Báthorynak Kereky Jánoshoz írt levelei kapcsán nem csak szervitorának feladatairól értesülhetünk, de szemtanúi lehetünk annak is, hogy miképpen alakult kapcsolata dominuszával. A kezdeti hűvös viszonyt — 1587-ben Báthory még fenyegetve intette hatalmaskodó familiárisát[217] — az idő elteltével és a sűrűsödő feladatokkal bizalmas, már-már baráti kapcsolat váltotta fel. 1589-től Báthory már az „*Atyámfia, János uram*!" megszólítással írta leveleit Kerekynek.

Kereky súlyát kora társadalmában nagyon jól mutatja kiterjedt kapcsolatrendszere. 1592. január 9-én Szokoly Miklós arra kérte Kerekyt, hogy a lengyel király Erdélybe igyekvő történetíróját, Brutust tartóztassa Magyarországon.[218] Bay Ferenc, a későbbi Nógrád vármegyei szolgabíró is Kerekytől kért segítséget, hogy menjen el vele a törvényszékre, ahová a királyi kamarások berendelték.[219] Kereky kapcsolatainak kiterjedtségét jelzi, hogy Batthyány Boldizsárral is tartotta a kapcsolatot, aki Rohoncról kérte Kerekyt, hogy figyeljen Bereg vármegyei jószágára, ha idegenek élnék a birtokot, akadályozza meg.[220] Báthory bizalmas familiárisa Bocskai Istvánnak is többször tett szívességet, erre példa az az 1599-ben kelt levél, amelyben Bocskai magához kérette Kerekyt egy titkos ügyben.[221] Ugyanakkor Báthory familiárisaként Kereky sokáig nem köteleződött el sem Bocskai, sem pedig a Habsburgok mellett, így

[212] Zichy Fasc. 513. Nr. 1599.
[213] Uo. Nr. 1751.
[214] Uo. Nr. 1595.
[215] Uo. Nr. 1598.
[216] Uo. Nr. 1600.
[217] Uo. Nr. 1589.
[218] Uo. Fasc. 514. Nr. 1893.
[219] Egyszer már megkérte erre, de Kereky akkor nem ment el, így most barátsága bizonyításául felszólította őt Bay, hogy kísérje el: *„hadd dicsekedhessem véle, hogy énnékem is vagyon barátom"*. Uo. Fasc. 513. Nr. 1606. 1596. május 22.
[220] Uo. Nr. 1605.
[221] Uo. Nr. 1608.

sokáig Giorgio Bastával is jó viszonyt ápolt. Basta főhadparancsnokként irányította az 1598–99-ben bizonyos számú királyi lovas kapitányaként működő Kerekyt.[222] Halála előtt, 1601-ben az erdélyi háborúban a császáriak ellenében fogott fegyvert, hűtlennek nyilvánították, és birtokait elkobozták.[223] Ekkoriban halhatott meg, de életének végéről konkrét adatunk nincs. Nem sokkal később árváinak gyámjaként Szentmarjay Imre tűnik föl. 1604-ben Prágában hajdani feljebbvalója, Basta generális ajánlására Kereky János birtokait a császárhű Lugossy János kapta meg.[224]

6.) Összegzés és kitekintés

Báthory István ecsedi udvara furcsamód éppoly kevéssé keltette fel a tudomány figyelmét, amennyire axióma-szerűen állítja a korszakról készült minden nagy összefoglaló munka személyének fontosságát a kor politika-, had- és kultúrtörténetében. A vonatkozó korszak hazai levéltári anyagának hiányossága, rendezettségének, feldolgozottságának állapota is magyarázza ezt, de legalább ennyire számít az is, hogy a 16. század végén az Alföld északkeleti peremén élő, a Magyar Királyság, az Erdélyi Fejedelemség és az Oszmán Birodalom szorításában egyensúlyozó militarizált társadalom a közvélekedés szerint napról napra élt, rendkívül „mobil" volt. A hosszú török háború és a Bocskai-mozgalom, majd Felső-Magyarországnak és Erdélynek ezek által meghatározott következő évszázada azonban a maga társadalmi jellegzetességeivel, információs hálózatával, mobilitásának törvényszerűségeiben, diplomáciai és hadi lehetőségeivel Bocskaitól II. Rákóczi Ferencig bezárólag mégiscsak igen jelentős mértékben ennek a térségnek a sajátos viszonyaiban gyökerezik, amelyeket a 16. század utolsó harmadában, a Bocskai-felkelésig leginkább a környék szinte egyeduralkodó tekintélyének, ecsedi Báthory Istvánnak a helyi kapcsolati hálójában tanulmányozhatunk.

Ez a tanulmány egy, a korszakban meghatározó szerepet játszó, ám jelentőségéhez mérten egyáltalán nem kellően ismert 16. századi vallásos főúr személyéhez kötődő, döntően nyelvészek és irodalmárok által vizsgált forrásokra (főleg Báthory terjedelmes végrendeletére) és egy újra felfedezett „kincsesbánya", a Zichy-levéltár 16. századi tiszaháti vonatkozású misszilis-anyagára, valamint több más hazai és külföldi levéltári egységre támaszkodik. Azt kísér-

[222] Uo. Nr. 1585.

[223] „universa bona Joannis Kereky, quae ex eo, quia rebellibus Transylvanis adhaesit et arma contra Majestatem nostram anno adhuc Millesimo Sexingentesimo primo sumpsit in fiscum nostrum regium devoluta: Kiskereky cum praedio Nagy-Kereky et curia nobilitari in Bihoriensi et Nyres in Zolnok mediocri, praeterea portiones possessionarias in Mada cum curia nobilitari Rohod, Pazon, Philep, Veusdobos [!], Zobozlo, Bekeni, Zegegihaza et Kezered in Zabolch, item Chirog [--] in mediocri Zolnok, necnon Ugornia et Takos in Bereg, et curia nobilitari cum vinea in oppido nostro Thokay penes domum Blasii Zabo et Antonii Olaz, in comitatu Zempliniensi. ÖStA HKA Hoffinanz-Ungarn RN. 82. Konv. 1604. február fol. 408-409.

[224] A Kereky család – különösen Kereky János és hasonnevű, lengyelországi és erdélyi politizálása miatt is figyelemre méltó unokaöccse életét önálló esettanulmányban dolgozom fel.

li meg, hogy az európai, illetve hazai (dunántúli, erdélyi) udvarkutatás másmás korszakokra és társadalmi környezetre vonatkozó módszertani párhuzamaiból merítve egy 16. század végi, militarizált, háborús határtérségben elhelyezkedő, kálvinista főúri udvar monografikus, szinten teljességgel ismeretlen köznemesi környezetéről rendszerszerű képet fessen. Célom az volt, hogy fontos adalékokat kínáljak a felső-magyarországi határrégió kutatásához és a földesúri familiaritás problémáihoz azáltal, hogy a magyar történettudományban egyszerre (együtt) sohasem vizsgált négy tényezőnek (Felső-Magyarország speciális helyzete, a 16. század végének viszonyai, kálvinista felekezet és udvari vagy szervitori kör) a szerencsés közös halmazát adó ecsedi Báthory-udvar szervitori körét definiáljam, próbáljam meg csoportosítani, és legalább érzékeltessem kiterjedtségét és politikai-kulturális jelentőségét. Ez a kutatás kiindulópontja szeretne lenni egy ecsedi Báthory István politikai működését, történeti jelentőségét összegző nagyobb munkának és egy olyan társadalomtörténeti igényű adattárnak, amely a térség politikailag igen aktív, két-három országban is politizáló tagokat adó 16. század végi köznemesi elitjét térképezné föl.

Az eddig feltárt források alapján az ecsedi udvar egy folyamatosan változó, és alapvetően mégiscsak pusztán három állandó vonás alapján megfogható közösség volt. E három vonás: a dominusz személye, a szolgálat (mint a társadalmi viszonyt tematizáló cselekvés ténye vagy hiánya) és a harmadik a földrajzi tér, az élet térbeli kerete. Életszerűbb lesz majd tehát a szükséges mennyiségű életrajzi és egyéb adat birtokában olyan csoportok szerint (is) megvizsgálni Báthory István szervitori köreit, amilyenekbe ő maga sorolta szolgáit. Végrendeletében egyszerre említi és ajánlja nyomatékosan örökösei figyelmébe különösen kedves embereit: Macskássy Mihály, Pethő István, Bessenyey Mihály, Tatay István, Vetéssy László, Szeghy Benedek életének föltételezhetően számos érdekes és a problémakörre jellemző metszéspontja van. Fontos feladata a kutatásnak, hogy megvizsgálja: a kihalt ecsedi Báthory-család társadalmi körei hogyan épültek be a szomszédos és örökösként fellépő udvarokba. Különösen Báthory Gábor, az ecsedi Báthory István örököse és majdani fejedelem esetében — Vetéssyt, Czeglédi lelkészt vagy Csorvássyt emelhetjük ki az itt tárgyaltak közül — izgalmas, de a Bocskai István-féle família és udvartartás sem érdektelen ebből a szempontból, amint azt Dúló Gergely hajdúkapitány karrierje mutatja. Földrajzi értelemben és időben is messzire vezet, de országos jelentőségű kérdés ecsedi Báthory István dunántúli köreinek tisztázása. Szervitorai, hívei, barátai közt nem egy olyat találunk, aki az 1566 után keletre pártoló-húzódó régi dunántúliak közül származott. A Báthoryval familiárisi viszonyba nem hozható, ám vele dokumentálhatóan kapcsolatban álló Gyulaffyakon kívül megemlíthetjük új adataink közül nagymaróti Komornyik Mihályt, akinek apja, János a Somogy megyei Nagymarót várkapitánya volt 1566-ig,[225] fiát pedig Kereky János szomszédságában találjuk birtokosként.[226] Ők azért igazán fontosak, mert jelzik, hogy a korban az ékként betüremkedő

[225] *Költő László - Dobó Bernadett*: Egy 15-16. századi veretes öv restaurálása és rekonstrukciója. Somogyi Múzeumok Közleményei 16. (2004.) 237.

[226] www.cherechiu.ro, 2016.05.15.

Oszmán Birodalom ellenére is más típusú kapcsolatrendszer működött a szétszakított országrészek közt, a hosszú török háború és a Bocskai-felkelés után bezáródónak tekintett hódoltsági útvonalak ekkor az ő példájuk szerint még járhatóak voltak. A több ezer misszilisen és a kamarai összeírásokon, kimutatásokon alapuló részletes névkataszter alapján a jövőben már meg lehet kísérelni egy olyan adatbázis felállítását, amely Ecsed 16. század végi vonzáskörzetének társadalmi értelemben is mérvadó összképét fogja mutatni.

THE COURT OF ECSED. CLIENTS AND RELATIONS IN THE FAMILY OF ISTVÁN BÁTHORY

by Kovács Dóra

Abstract

István Báthory of Ecsed is a very well-known, but rarely researched figure in Hungarian historiography. He was the last descendant of the Ecsedi branch of the Báthory family, the brother of the notorious Erzsébet Báthory, and from 1601 until his death he was stepfather to Gábor Báthory of Somlyó and his sister, Anna.

Báthory's historical importance is also proven by the fact that he was one of the most influential and richest patrons of the Reformation in Hungary as well as an emblematic figure of the long war with the Ottoman Empire. From 1585 he was ispán of Szabolcs, Szatmár and Somogy counties, and simultaneously judge royal. It is surprising that Báthory's legacy has only drawn the attention of literary and church historians so far, even though it is obvious even from the current sources that the research of Báthory's life would enable us to understand important cultural, social and administrational issues in his era. An interesting issue could be the examination of the profession, interpersonal relations and career perspectives of the people who served Báthory.

In my paper I examine the concept of *familiaritas* in courtly life in early modern Hungary. This research is important on at least two accounts. First, the Ecsed court is a unique phenomenon in Hungarian historiography. Second, the research fills a gap in the literature. While there is abundant information about courts in Transylvania, Hungarian noble families in the early modern age are far less well known, and so my study provides a comprehensive picture on Hungarian court life in the sixteenth and seventeenth centuries. I reconstruct the history of István Báthory's family based on my primary sources, including István Báthory's detailed testimony. My main goal is to locate Ecsedi Báthory István and determine his importance in his own times by presenting his personnel and household.

Sebők Richárd

PROFESSZIONALIZÁCIÓ AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSBAN A 18. SZÁZADBAN

A Királyi Kúria köznemes bíráinak példáján

Bevezetés

A török idők alatt és közvetlenül a kiűzésük utáni periódusban a Magyar Királyság igazságszolgáltatási szervezete komoly kihívásokkal küzdött. A jogszolgáltatás többször súlyos visszaélésekkel terhelten próbálta ellátni feladatát. Az 1722–1723. évi országgyűlésen — mely egy sor egyéb átalakított vagy újonnan felállított intézmény ügyében hozott döntést — sikerült az uralkodónak, III. Károlynak a bírósági szervezetre vonatkozó reformjait elfogadtatnia a hevesen ellenálló magyar nemességgel.[1]

Az említett diéta által hozott decretum Királyi Kúriát illető változtatásainak értelmében a Kúria egy két táblából álló felsőbíróság volt, melynek felsőbb — tisztán fellebbviteli — táblája a Hétszemélyes Tábla,[2] ennek elnöke a nádor vagy a helytartó lett, mellette foglalt helyet két-két főpap és főúr, illetve négy köznemesi ülnök.[3] A létszámuk 1741-től további négy fővel, egy-egy főpappal és mágnással, illetve két köznemesi ülnökkel egészült ki.[4] A Kúria alsóbb szintű — vegyes — ítélethozatali fóruma a Királyi Tábla volt, amely már kezdetben is összetettebb struktúrával rendelkezett, mint az előbb említett tábla.[5] A Királyi Tábla elnöki feladatait a személynök látta el, mellette táblai prelátusok és bárók képviselték a főrangúakat, illetve a nádori, az országbírói és a két személynöki ítélőmester, valamint a négy királyi és a két érseki ülnök a köznemeseket.[6] A Királyi Táblán szintén helyet kapott a királyi jogügyigazgató, akinek különleges státusáról érdemes megjegyezni, hogy egyrészről nem rendelkezett

---

[1] *Bónis György*: A bírósági szervezet megújítása III. Károly korában (Systematica commissio). (Értekezések Eckhart Ferenc jogtörténeti szemináriumából 5.) Bp. 1935.

[2] *Varga Endre*: A királyi curia, 1780–1850. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai 3., Hatóság- és Hivataltörténet 4.) Bp. 1974. 188.

[3] 1723. évi XXIV. tc. Magyar törvénytár, 1657–1740. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900. 587.

[4] 1741. évi XXIV. tc. Magyar törvénytár, 1740–1835. évi törvényczikkek. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1901. 35.

[5] *Varga E.*: Curia i. m. 156.

[6] *Béli Gábor*: Magyar jogtörténet. A tradicionális jog. Bp. – Pécs 1999. 232.

szavazati joggal, így nem volt teljes jogú tagja a Királyi Táblának,[7] másrészről pedig hivatalosan a Kamara egyik tanácsosa volt.[8] A fentebb ismertetett és az ábrán látható struktúrában működött a Királyi Kúria egészen II. József 1785. december 12-én nyilvánosságra hozott és 1786. január 1-jével bevezetett „*Novus Ordo*" néven ismert jogszolgáltatási reformjáig,[9] mely jelen elemzésem kronológiai határát képezi.

Munkám célja kettős: először is újabb adalékokkal szeretnék szolgálni a magyar hivatalnoknemesség kialakulását illetően, másodszor pedig az utóbbi évtizedekben alig kutatott Királyi Kúrián végbement szakszerűsödés jeleit próbálom feltárni, mely megközelítés az eddigiekhez képest újszerűnek számít. Bónis György kutatásaiból tudjuk, hogy az ítélőmesterek és a jogügyigazgatók már a késő középkorban (1490–1526) a Kúria jogtudó személyzetének tekinthetők. Véleménye szerint érdemben látták el a központi igazságszolgáltatást. A familiaritás csak a pályájuk kezdetén jutott szerephez, mert a *dominus* távozásakor az ítélőmester nem feltétlenül követte urát.[10] A 17. századi viszonyokat illetően Tatjana Guszarova publikálta a 17. századi országgyűlések résztvevőinek listáit, melyekből értékes adatok nyerhetőek a Királyi Tábla bíráira vonatkozóan, hiszen a Királyi Tábla tagjai „hivatalból" jelentek meg a diéták alsótábláján és láttak el adminisztratív feladatokat.[11] Ugyancsak Guszarova tett közzé tanulmányt a 17. századi országgyűlések vármegyei követeiről. Írásából kiderül, hogy a Királyi Tábla tagjai nemcsak a központi igazságszolgáltatást testesítették meg, hanem egyszerre akár távollévők vagy vármegyék követei is lehettek. Továbbá úgy véli, hogy az „országos bírósági apparátus két részből állt: az ítélőmesterek (akik jogi szakértelemmel és gyakorlattal, sőt nemritkán jogi végzettséggel is bírtak) hivatalnokként inkább az államot képviselték, az ülnökök a rendi társadalmat."[12] Ugyanezt a kettőséget látja Guszarova akkor is, amikor szerinte az ítélőmesterek kevésbé folytak bele az ellenzéki vitákba, nem törekedtek arra, hogy valamely ellenzéki csoportosulás vezetői legyenek, míg a Királyi Tábla ülnökei „még állami alkalmazottként is könnyebben átélhették a megyei nemesség hangulatát és védhették érdekeiket az országgyűléseken."[13]

Bónis György és Tatjana Guszarova munkáira támaszkodó hipotézisem szerint a Királyi Tábla ítélőmesterei jól megkülönböztethető karriert jártak be már a 18. század vonatkozó periódusában is a Királyi Tábla érseki vagy királyi

---

[7] *Eckhart Ferenc*: Magyar alkotmány- és jogtörténet. Szerk. Mezey Barna. Bp. 2000. 261.

[8] *Ember Győző*: Magyarország közigazgatása, 1711–1765. Levéltári közlemények 54. (1983: 1–2. sz.) 43.

[9] *Varga E.*: Curia i. m. 50.

[10] *Bónis György*: A jogtudó értelmiség a Mohács előtti Magyarországon. Bp. 1971. 355. és 377–378.

[11] *Tatjana Guszarova*: A 17. századi magyar országgyűlések résztvevői. Levéltári Közlemények 76. (2005: 2. sz.) 93–148.

[12] *Tatjana Guszarova*: Vármegyei követek a magyar országgyűlés alsótábláján a 17. században. Társadalmi kép. In: Rendiség és parlamentarizmus Magyarországon a kezdetektől 1918-ig. Szerk. Dobszay Tamás – Forgó András – ifj. Berényi Iván – Pálffy Géza – Rácz György – Szijártó M. István. Bp. 2013. 137.

[13] *Guszarova, T.*: Vármegyei követek i. m. 137–138.

ülnökeihez képest. Ugyanis az ítélőmesteri állás már a középkor végétől komoly jogi szaktudást követelt meg, melynek jelentősége korszakunkra még inkább felértékelődött, és ezért — a korábban kialakult — ítélőmesteri hierarchián fokról fokra haladtak, míg az érseki és a királyi ülnökök esetében archaikusabb, a rendi érdekeknek és gyakorlatnak jobban alárendelt, a szakismeretek jelentőségét kevésbé szem előtt tartó pályafutást vélek felfedezni. Az ítélőmesteri és az ülnöki karrierek összevetése után igyekszem hipotézisemet hivatal- és társadalomtörténeti összefüggésekkel magyarázni.

A források és módszer

A Királyi Kúria vizsgálata nem előzmény nélküli a magyar történettudományban. A már korábban hivatkozott Varga Endre egy egész monográfiát szentelt az intézmény hivataltörténeti szempontú bemutatására, melyben több társadalomtörténeti jellegű megjegyzést is tett a Kúria 1780 és 1850 közötti időszakára vonatkozóan.[14] Meglepő módon a máig alapvető szakirodalomnak számító, rendkívül nagy forrásanyagot feldolgozó kézikönyvében Varga nem közölte a Kúria tisztviselőinek archontológiáját. Ezért kutatásom első lépéseként összeállítottam a kúria bíráinak névsorát, amit a 18. században megjelent kalendáriumokhoz mellékelt titulatúrák, sematizmusok segítségével készítettem el az (1724) 1728–1785 közötti időszakra vonatkozóan.[15] Az első általam talált, méltóságsorokat is tartalmazó kalendárium 1728-ból,[16] a következő 1730-ból[17] származik. Ezután egy hat esztendős hiátus következik, majd 1737-től egészen 1785-ig minden évre rendelkezem címtári adatokkal.[18] A hat hiányzó év adatait részben pótolni tudtam levéltári forrásokból az 1730–1733 között-

[14] *Varga E.*: Curia i. m.

[15] Az archontológia egy korábbi változatát l. *Sebők Richárd*: Hivatali pályafutások a 18. századi Királyi Kúrián. In: Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon. Szerk. Szijártó M. István – Szűcs Zoltán Gábor. Bp. 2012. 37–44.

[16] Calendarium Jaurinense, De Anno Ex Maria Virgine Incarnati Iesu Christi 1728. / Neu eingerichteter Raaberischer Kalender, Auff das Jahr unsers Heylands Jesu Christi M. DCC. XXVIII.

[17] Schematismus Inclyti Regni Hungariae pro anno 1730.

[18] A következőkben évkörök szerint rendezve adom meg a felhasznált tiszti címtáras kalendáriumoknak a könyvészeti adatait. 1737–1743: Magyar Országi Statusok Titulusival Bövittetett, Uj Kalendariom, Kristus Urunk Születése után [...] Neupart János […] által. Nyomtattatott Posonyban, találtatik Spaiser Ferencz Compactornál.; 1744: Calendarium Tyrnaviense, ad annum Jesu Christi […]. [...] Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno […].; 1745: Magyar Országi Statusok Titulusival Bövittetett, Uj Kalendariom, Kristus Urunk Születése után [...] Neupart János […] által. Nyomtattatott Posonyban, találtatik Spaiser Ferencz Compactornál.; 1746: Calendarium Tyrnaviense, ad annum Jesu Christi […]. [...] Tyrnaviae, Typis Academicis Societatis Jesu, Anno […].; 1747-1759: Magyar Országi Statusok Titulusival Bövittetett, Uj Kalendariom, Kristus Urunk Születése után [...] Neupart János […] által. Nyomtattatott Posonyban, találtatik Spaiser Ferencz Compactornál.; 1760-1785: Calendarium Jaurinense Titulare et Historicum ad annum Jesu Christi […]. […] Jaurini, Typis Gregorii Joan. Streibig, Episc. Typ.

ti intervallumra nézve,[19] így pusztán csak az 1724-től 1728-ig és az 1733-tól 1737-ig tartó, kétszer három éves periódusról nincsenek adataim.

Ahogyan a Kúria, úgy a tiszti címtáras kalendáriumok vagy sematizmusok és azok forrásként való felhasználása sem ismeretlen a magyar történetírásban. Ember Győző azt állította, hogy a sematizmusok adatai megbízhatóak, mert a Helytartótanács szolgáltatta azokat, és ügyeltek pontosságukra. Ember olyan referenciapontként tekintett a sematizmusokra, melyeket adatok kijavítására is alkalmazott, ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy az a néhány tisztviselő nem szerepel listáikon, akik a két címtár publikálása közötti időben viselték hivatalukat.[20] A sematizmusok markáns forráskritikáját Fallenbüchl Zoltán fogalmazta meg, aki szerint minden ilyen névsor a tárgyév előtti személyzeti állapotokat tükrözi, illetve akár 2–3 éves csúszások is előfordulhatnak a hibákon és tévedéseken túl,[21] annak ellenére, hogy például a Spaiser Ferenc tiszti címtárral bővített naptárának kiadását engedélyező 1738. június 20-i határozatban már előírták a titulatúra előzetes beterjesztését a Helytartótanácshoz „*pro censura*".[22] Az előbbiek ismeretében is úgy gondolom, hogy a késő rendi korszak hivatal- és kormányzattörténeti kutatásainak alapvető forrásai a sematizmusok, mert — a csúszások és hibák ellenére is — olyan jelentős mennyiségű adatot tartalmaznak, mely adatok fel nem dolgozása rendkívül nagy hiba lenne akkor, amikor még a legfontosabb kormányszerveket illetően sem rendelkezünk teljes archontológiákkal, nem beszélve olyan intézményekről, mint például a Tiszáninneni Kerületi Tábla, amely levéltári iratainak jó része elpusztult.[23] Saját számításaimból, melyekben a sematizmusokból összeállított első és másodalispánok archontológiáját vetettem össze levéltári forrásból származó névsorokkal, az derült ki, hogy az egy éves eltolódást (csúszást) figyelembe véve, a sematizmusok legalább 80%-ban pontosak.[24]

A professzionalizációval foglalkozó nemzetközi szakirodalom bemutatása szétfeszítené e munka kereteit, ezért az utóbbi, nagyjából két évtizedben magyar nyelven megjelent, a hivataltörténeti szakszerűsödés témáját tárgyaló munkák közül válogattam és azt néztem meg, hogy milyen idegen nyelvű irodalomra támaszkodnak. Az eddigi tapasztalataim szerint két nagyobb elméleti rendszer hatása és követése figyelhető meg: az egyik a Max Weber-i, kontinentális európai megközelítés, míg a másik az angolszász, főleg amerikai kutatók erősen szociológiai jellegű gondolatai. Az első csoport képviselőihez tartozik

---

[19] Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (továbbiakban: MNL OL) O 56 Bírósági levéltárak, Személyzeti, ügyviteli vegyes iratok 1724–1861. 1/a csomó.

[20] *Ember Győző*: A m. kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Bp. 1940. 192.

[21] *Fallenbüchl Zoltán*: A tiszticímtárak története Magyarországon. In: Történeti Statisztikai Tanulmányok 3. Szerk. Dányi Dezső. Bp. 1977. 309.

[22] *Fallenbüchl Z.*: Tiszti címtárak i. m. 306.

[23] *Varga Endre – Veres Miklós*: Bírósági levéltárak, 1526–1869. Szerk. Sashegyi Oszkár. Bp. 1989. 370–371.

[24] *Sebők Richárd*: Az 1758–1848 közötti tiszti címtárak alispáni adatai és azok forrásértéke. Kézirat.

például Tóth Árpád,[25] Benedek Gábor[26] vagy Olga Khavanova,[27] akik munkáik elméleti alapjaihoz — a hivatkozásaik szerint — Max Weber a racionális állam,[28] a politika mint hivatás[29] és a bürokratikus uralom[30] értelmezése körüli gondolatait tartották relevánsnak írásaik elkészültekor. A másik nagyobb csoport tagjai a főként amerikai szerzők[31] eredményeit vették át, a magyar történészek közül leginkább Vári András,[32] Keller Márkus,[33] míg a fiatalok közül Magos Gergely[34] neve említendő meg. Az első csoport alapműveinek rövid kritikáját Olga Khavanova,[35] míg a másodikét Vári András[36] fogalmazta meg. Sem Weber, sem az angolszász szerzők mellett magamat el nem kötelezve rendkívül tömören kiemelném, hogy Weber a „hivatalnokuralmat" és szakszerűsödést az „alkalmazáson, fizetésen, nyugdíjon, előléptetésen, szakszerű képzésen és munkamegosztáson, szilárd hatáskörön, aktaszerűségen, hierarchikus alá- és fölérendeltségen nyugvó bürokratikus hivatalnoki"[37] apparátusában látta, míg utóbbiak a következő ismérvek minél több megnyilvánulásában: felsőfokú szakképzés, a szolgálat etikája, viselkedési kódex, autonómia, piaci monopóliumra törekvés, presztízs, vizsgarendszer, gazdasági különállás és karrierlétra.[38] Az előbbi összevetésből jól láthatóak a két megközelítés azonos-

---

[25] *Tóth Árpád*: Hivatali szakszerűsödés és a rendi minták követése. Tanulmányok Budapest Múltjából XXV. (1996) 27–60., különösen 28.; *Uő*: Pest város tisztviselői az 1820–40-es években. In: Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12. Szombathely 2001. 133–140., különösen 133–134.; *Uő*: Nemesség, polgárság és honorácior értelmiség határán, Városi tisztviselők a késő rendi társadalom korszakában. Századok 149. (2015) 1093–1111., különösen 1094.

[26] *Benedek Gábor*: Szakszerűsödés és mobilitás a dualizmuskori bürokráciában. In: Írástörténet – szakszerűsödés, A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12. Szombathely 2001. 141–148., különösen 144.

[27] *Olga Khavanova*: „Kitűnő tehetséggel ellátott, különböző nyelveket tudó, jogok tudásával rendelkező...", Hivatalnoki pályafutások a Magyar Kamaránál a felvilágosult abszolutizmus idejében. Századok 148. (2014) 1209–1228.

[28] *Max Weber*: Állam, politika, tudomány. Bp. 1970. 368–461., különösen 385.

[29] *Max Weber:* A politika mint hivatás. Bp. 1989. különösen 16.

[30] *Max Weber*: A bürokratikus uralom lényege, feltételei és kibontakozása. In: *Uő*: Gazdaság és társadalom. Bp. 1967. 257–300., különösen 257–265.

[31] Csak a legismertebbeket említve: *Talcott Parsons*: The professions and Social Structure. Social Forces 17. (1939) 457–467.; *Magali Sarfatti Larson*: The Rise of Professionalism, A Sociological Analysis. Berkeley – Los Angeles – London 1977.; *Harold L. Wilensky*.: The Professionalization of Everyone? American Journal of Sociology 70. (1964: 2. sz.) 137–158. magyarul *Uő*: Minden szakma hivatás? Korall 42. (2010) 19–53.

[32] *Vári András*: Szakszerűség és vállalkozás a késő 18. és a 19. században. In: Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12. Szombathely 2001. 121–126. *Uő*: Félprofik, parciális polgárok, egészen úriemberek? A professzionalizációs folyamat útjai és kutatási alternatívái a 19. századi Európában. Korall 42. (2010) 151–178., különösen 151–156.

[33] *Keller Márkus*: A kelet-közép-európai változat: a középiskolai tanárság professzionalizációja a 19. században Magyarországon. Korall 42. (2010) 103–130.

[34] *Magos Gergely*: Kiterjedt állam – beteljesületlen álom: a magyarországi gyógyszerészet professzionalizációja. Korall 42. (2010) 54–76.

[35] *Khavanova, O.*: Hivatalnoki pályafutások i. m. 1209–1211.

[36] *Vári A.*: Szakszerűség i. m. 122–123.

[37] *Weber, M.*: Állam i. m. 385.

[38] *Vári A.*: Félprofik i. m. 153. 6. lábjegyzet.

ságai és különbségei, és az is egyértelművé válik, hogy az elemzésem 1785-ös záró dátumáig meglehetősen kevés feltétel teljesült a magyar rendi viszonyok között a köznemes bírák professzionalizációját illetően.[39] Ezért két területet látok leginkább vizsgálhatónak ebben az írásomban: az egyik az iskoláztatás, azon belül is az egyetemi jogi végzettség, valamint a hivatali ranglétra és karrierek olyan összefüggése, ahogyan fentebb a hipotézisben megfogalmaztam.

Elemzésem módszere az volt, hogy a sematizmusokból készített kúriai archontológia adatait táblázatba szerkesztettem, melyből az egyes személyek kúriai karrierjét irányvonalak segítségével sematikus ábrákká konvertáltam. A felvetett kérdésem megválaszolásához az érseki ülnöki, a királyi táblai ülnöki és a személynöki ítélőmesteri pozíciókat vizsgáltam behatóan. Ennek egyik részeredménye az lett, hogy valódi különbség a királyi táblai ülnöki és a személynöki ítélőmesteri pozícióból induló karrierek között fedezhető fel. Ezért egy újabb lépésben megpróbáltam megragadni ezen tisztségeket betöltő bírák Kúriára kerülése előtti hivatalviselését annak reményében, hogy az valamilyen magyarázatot kínál a későbbi, kúriai pályájukra vonatkozóan.

Eredmények

I.

Az egyetemi tanulmányok feltárásához Szögi László sorozatszerkesztő és kutatócsoport-vezető nevével fémjelzett Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban és a Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből sorozat vonatkozó köteteit használtam fel.[40] Adatgyűjtésemet az 1728–1785 közötti időszakra nézve a Kúria mindkét táblájára, azaz a Hétszemélyes Tábla köznemes ülnökeire és a Királyi Tábla köznemes bíráira is kiterjesztettem. Itt kell felhívnom a figyelmet arra, hogy a kúriai bírák visszakeresése korántsem egyszerű és buktatóktól mentes feladat, ugyanis az egyetemi anyakönyvek

[39] Erre l. bővebben *Csizmadia Andor*: A magyar közigazgatás fejlődése a XVIII. századtól a tanácsrendszer létrejöttéig. Bp. 1976. 65–77.

[40] Matricula Universitatis Tyrnaviensis, 1635–1701. Kiadásra előkészítette, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta: Zsoldos Attila. Bp. 1990. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 11.); *Bognár Krisztina – Kiss József Mihály – Varga Júlia*: A Nagyszombati Egyetem fokozatot szerzett hallgatói, 1635–1777. Bp. 2002. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 25.); *Kiss József Mihály*: Magyarországi diákok a Bécsi Egyetemen, 1715–1789. Bp. 2000. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 2.); *Varga Júlia*: Magyarországi diákok a Habsburg Birodalom kisebb egyetemein és akadémiáin, 1560–1789. Bp. 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 4.); *Fazekas István*: A bécsi Pazmaneum magyarországi hallgatói, 1623–1918 (1951). Bp. 2003. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 8.); *Kissné Bognár Krisztina*: Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben, 1526–1789. Bp. 2004. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13.); *Gömöri György*: Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken, 1526–1789. Bp. 2005. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 14.); *Bozzay Réka – Ladányi Sándor*: Magyarországi diákok holland egyetemeken, 1595–1918. Bp. 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 15.); *Szlavikovszky Beáta*: Magyarországi diákok itáliai egyetemeken, 1526–1918. Bp. 2007. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 16.); *Szögi László*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon, 1526–1700. Bp. 2011. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 17.).

adataiból legtöbbször hiányoznak a teljesen biztos személy-meghatározást elősegítő részletek, mint például a pontos születési idő, az apa neve. Ha esetleg az egyetemi adatok alkalmasak is lennének, nem biztos, hogy rendelkezésre állnak a más forrásból származó, családtörténeti jellegű összehasonlító adatok.

Az eredmények az *1. táblázat*ban láthatók, melyben mind a tizenkét személy neve szerepel, akiket nagy valószínűséggel sikerült azonosítanom. Látható, hogy a legtöbben bölcsész baccalaureus képzésben vettek részt, és akik a nagyszombati egyetemre jártak, ők meg is szerezték a fokozatukat. Hrabovszky Antal és Melczer Mózes bölcsész magiszteri végzettséget is maguknak tudhattak, míg utóbbi az első éves teológiai tanulmányokat is megkezdte. Amennyiben a képzést nyújtó intézmények részéről vizsgáljuk az eredményeket, akkor elmondható, hogy a kúriai köznemes bírák nagyjából azonos arányban tanultak a hazai, a nagyszombati, illetve az osztrák területeken a bécsi, grazi egyetemen és a Pazmaneumban. Ha a Kúrián betöltött hivatalokat is megnézzük, akkor kirajzolódik, hogy az esetek közel felében ítélőmesteri tisztséget töltöttek be az egyetemi tanulmányokkal rendelkező bírák, és az eddigi adatok alapján nagy valószínűséggel két olyan személy legalább volt az adott korszakban, aki az ülnöki pozíció elfoglalása előtt egyetemi tanulmányokat folytatott. Utóbbiak közül Paluska Antal prágai jogi tanulmányait inkább szabályt erősítő kivételnek gondolom, ezt a meglátásomat erősíti az a tény, hogy amikor Paluska érseki ülnökként a Királyi Tábla királyi ülnöki pozíciójára pályázott 1724-ben, akkor jogi stúdiumait első helyen emelték ki – egyéb érdemei felsorolása mellett.[41]

A táblázat meglévő adatai mellett annak súlyos adathiányaira is érdemes ráirányítani a figyelmet, ami talán meglepő módon legalább olyan sok — ha nem több — mindent világít meg a vizsgált korszakról. Például a nagyszombati egyetemen a korabeli képzés rendszere miatt a fokozatot szerzett hallgatók 78%-a bölcsész baccalaureatus lett, míg — a fennmaradt források szerint — jogi doktori címig csak 3%-uk jutott. Ezt főként olyan személyek kapták, akik már az egyetem tanárai voltak, vagy nagy valószínűséggel ilyen pozíció várományosának tekintették őket.[42] Futaky István is megerősíti ennek a tendenciának a létét egy külföldi példán, amikor a göttingeni „*Juristen-Facultät*" peregrinusairól azt állítja, hogy az előadásokon „általában más fakultáson folytatott tanulmányaik kiegészítése, látókörük kiszélesítése végett vettek részt, doktori vagy egyéb diploma megszerzésére nem törekedtek."[43] Szabó Béla, aki 16–18. századi magyar joghallgatók külföldi egyetemjárását vizsgálta, úgy vélte, hogy egyértelműen a „kivételek után kutatott", hiszen a külhoni egyetemeken — nem kevés idő és pénz révén — megszerezhető jogi ismeretek kis mértékben voltak hasznosíthatóak a magyar gyakorlati jogéletben.[44]

---

[41] MNL OL A 1 Magyar Kancellária Levéltára, Originales referadae 1724:30. 8–9.

[42] *Bognár K. – Kiss J. – Varga J.*: A Nagyszombati Egyetem i. m. 80.

[43] *Futaky István*: Göttinga – A göttingeni Georg-August Egyetem magyarországi és erdélyi kapcsolatai a felvilágosodás idején és a reformkor kezdetén. (Felsőoktatástörténeti kiadványok. Új sorozat 7.) Bp. 2007. 49.

[44] *Szabó Béla*: Magyarországi joghallgatók külföldi akadémiákon a 16–18. században. Kérdések és eredmények. In: Írástörténet – szakszerűsödés. A Hajnal István Kör velemi konferenciája 1992. szeptember 10–12. Szombathely 2001. 87–93.

A magyar joggyakorlat megismertetésére és elsajátítására a patvária intézménye állt rendelkezésre akkoriban.[45] Boda Ernő egy 1939-ben megjelent írásában úgy látta, hogy a nagyszombati egyetemen a jogi oktatás része volt a patvária, ugyanis az egyetemen előadó tanárok maguk is gyakorló ügyvédként tevékenykedtek, valamint az egyetem intézményi szinten is támogatta az ilyen jellegű képzést.[46] Az 1760-as évekre nézve ezt megerősíti Eckhart Ferenc, aki szerint az említett egyetemen a jogi tanulmányok főként a Hármaskönyv megismerését és a jog gyakorlati alkalmazását fedték le az ügyvédi praxisra való előkészületek jegyében.[47] Boda a patváriáról rendelkezésre álló kevés adat miatt Molnár Ferenc pesti ügyvéd összefoglaló kézikönyvét ismertette.[48] Ebből kiderül, hogy a jogi képzését megkezdő ifjú magántitkári feladatokat látott el principálisa oldalán mint *amanuensis*, akinek kötelessége volt „megvonaloznia a papirost, rendben tartani a maga metszette ludtollat, tisztogatni a tintatartót. Ügyelnie kell[ett – S. R.] a principális asztalára, borospoharaira, pincetokjára". Az *anamuensis*ből egy idő után *patvarista* lett, akinek fő tevékenysége már az ügyiratok másolása lett, és így jutott birtokába a kellő gyakorlati jogismeretnek.[49] Az általában két évig tartó patvária után a jogi tanulmányok a Királyi Táblán folytatódtak a jurátusi gyakorlattal, ahol az ifjú tényleges jogszolgáltatásról szerezhetett tapasztalatot, majd azután vagy az önálló ügyvédi praxist, vagy a hivatali szolgálatot választhatta.[50] A vizsgált korszak végén, az 1780-as évek első felében Berzeviczy Gergely Szlávy Pálnál folytatta királyi táblai jurátusi gyakorlatát, azonban Szlávy nem tekintette feladatának a jurátusok közvetlen vezetését, így még a nála lakó Festetics grófokkal vagy a fiatal Barkóczy gróffal sem foglalkozott. Berzeviczy rövid ott tartózkodásának tapasztalatait H. Balázs Éva a következőképpen foglalta össze: „Mintha Szlávy házának szegényes gőgje áradna el a fogékony ifjúban. Az asztalon gyakran szakadt a terítő — kér is finom szepességi vászonneműt anyjától —, de a szakadt abrosz körül grófok ülnek, akik jogi problémák helyett a vadászatok eredményeit vitatják meg. A «sok vizit miatt» nem kerül sor arra, hogy a ház ura jogi instrukciókat adhasson. Így hát könyveket kölcsönöz a fiatal jurátusnak, aki ezeket ugyan már régebben olvasta, de udvariasságból átveszi őket."[51]

---

[45] Az európai jogi oktatásra összefoglalóan l. *Nemes István*: Jogi oktatásunk múltja az egyetem létrehozásáig. Korunk 31. (1972) 1492–1497.; *Nagy Zsolt*: A jogi oktatás történeti és aktuális rendszereinek összehasonlító elemzése, Az egyetemi jogászképzés kezdetei és történetének fordulópontjai. Educatio 15. (2006) 719–735.

[46] *Boda Ernő*: Hazai jog oktatása a Patvarián. In: Emlékkönyv Kolosváry Bálint dr. jogtanári működésének negyvenedik évfordulójára. Bp. 1939. 47–49.

[47] *Eckhart Ferenc*: A Jog- és Államtudományi Kar története, 1667–1935. Bp. 1936. 47.

[48] *Molnár Ferenc*: Patvarista novitius, cum principali, de rebus politico-civili et statistico-moralibus, in gratiam inclitae juventutis hungaricae dialogice inductus. Agriae 1762.

[49] *Boda E.*: Hazai jog oktatása i. m. 55.

[50] *Gárdonyi Albert*: A vármegye és a város társadalma. In: Magyar művelődéstörténet. Szerk. Domanovszky Sándor. Barokk és felvilágosodás. IV. kötet. Bp. 1941. 312–315.

[51] *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus, 1763–1795. Bp. 1967. 76.

II.

Áttérve az egyetemi tanulmányokról a bevezetésben megfogalmazott hipotézis vizsgálatára, megállapítható a — leggyakoribb köznemesi előléptetéseket bemutató — ábráról, hogy a legtöbb alkalommal királyi ülnökből a Hétszemélyes Tábla köznemesi ülnökévé, személynöki ítélőmesterből országbírói ítélőmesterré, valamint az utóbbi pozícióból nádori/helytartói ítélőmesterré nevezték ki a kérelmezőket (ötször-ötször). Ugyancsak látható az ábrán az, hogy az érseki ülnöki és a személynöki ítélőmesteri állásból lehetett a legtöbb féle kúriai státuszba jutni – az egynél többször ismétlődő eseteket figyelembe véve. Gyaníthatóan ennek az is oka lehetett, hogy a királyi táblán az érseki ülnöki, a királyi ülnöki és a személynöki ítélőmesteri pozíciók betöltői voltak a legtöbben, illetve ezek az állások tekinthetőek általában a kúriai karrier kezdő lépcsőfokainak, ugyanis szinte kivétel nélkül a Kúria hivatalán kívülről érkeztek a pályázók.

Annak érdekében, hogy a bevezetőben feltett kérdésre adandó válaszhoz közelebb jussunk, vizsgáljuk meg az érseki és a királyi ülnöki állásokból megvalósuló leggyakoribb előléptetéseket. (*1. ábra*) Látható, hogy a királyi ülnöki pozícióból csak egy hivatal, a Hétszemélyes Tábla köznemesi ülnöki státusza irányba mozdultak el a bírák. Tehát megállapítható: a királyi ülnökök nem kapcsolódtak be a Királyi Tábla hivatali mozgásaiba, azaz vagy megőrizték az állásukat addig, amíg el nem hagyták a Kúriát, vagy a Hétszemélyes Táblára kerültek köznemesi ülnöknek. Hozzájuk képest az érseki ülnökök jobban kapcsolódtak a Királyi Tábla nyújtotta struktúrához. Az érseki ülnökök az adott időszakban alországbíróvá, személynöki ítélőmesterré, vagy királyi ülnökké léptek elő két-két esetben. Példának említhetem a Sáros vármegyei dobói Dobay Károlyt, aki 1764–1768 között volt érseki ülnök a Királyi Táblán, majd 1769-től egészen 1783-ig alországbíró. Pályájában minden bizonnyal szerepet játszott az a tény, hogy apja, Dobay Zsigmond[52] — 1736-ban Sáros vármegye alispánja[53] — az 1740-es évek közepén rövid ideig országbírói ítélőmesteri feladatokat látott el, utána pedig közvetlenül a Tiszán Inneni Kerületi Tábla elnöki tisztségét viselte egészen 1759-ben bekövetkezett haláláig.[54] Ugyancsak érseki ülnökként kezdte pályafutását jeszeniczei Jankovich Miklós az 1730-as évek fordulóján. Adataim szerint 1733-tól 1741-ig a személynöki ítélőmesteri állást töltötte be, majd a Hétszemélyes Tábla köznemesi ülnöke lett. Jeszeniczei Szunyogh Krisztinát vette feleségül, aki Szunyogh Miklós hétszemélyes táblai köznemesi ülnök lánya volt,[55] így valószínű, hogy Jankovich apósának erőteljes támogatásával kezdhette meg kúriai karrierjét.

---

[52] *Szluha Márton*: Felvidéki nemes családok. II. kötet. Bp. 2008. 170.

[53] *Nagy Iván*: Magyarország családai czímerekkel és nemzedékrendi táblákkal. I-XII. és Pótlékkötet. (Reprint) Pest 1857–1868. III. 324.

[54] *Szluha M.*: Felvidéki II. 170.

[55] *Szluha Márton*: Felvidéki nemes családok. I. kötet., Bp. 2006. 268. és *Uő.*: Felvidéki nemes családok. II. i. m. 568.

III.

A királyi ülnökök csoportjáról megállapítható, hogy a vizsgált periódusban 23 fő töltötte be ezt a tisztséget. Közülük összesen két személy jutott kúriai pozícióból ebbe az állásba: mindketten érseki ülnökök voltak korábban, azaz nagy többség itt kezdte meg kúriai karrierjét. A tárgyalt pozícióból azonban előre is csupán egy irányban léptek a bírák: ahogy már említésre került, a hétszemélyes táblai köznemesi ülnöki státusz felé. A 23 személynek azonban pusztán egyötöde jutott el ide, négyötödük megmaradt abban az állásban, amelyben megkezdte (s ezek szerint be is fejezte) kúriai hivatalviselését. Utóbbiakra példa Nedeczky Ferenc, aki Komárom vármegyei alispánsága után[56] 1757-ben került a Királyi Táblára,[57] ahol nyugalmazásáig tevékenykedett. Családja jövőjét többféleképpen is biztosítani akarta: először is feleségül vette Beniczky Johannát, Beniczky István királyi ülnök testvérét,[58] majd elérte azt is, hogy fiát, Nedeczky Andrást kinevezzék a Királyi Táblára személynöki ítélőmesternek.[59]

A királyi ülnökök közül még Rudnyánszky József is felhozható példának, de ő inkább atipikus karrierje miatt érdemel említést. Rudnyánszky 1731–1740 között Pest-Pilis-Solt vármegye ügyészeként tevékenykedett,[60] majd a Királyi Tábla érseki ülnöke lett 1748-ig, ezután 1757-ig töltötte be a királyi ülnöki állást. Az 1750-es évek végén felkerült a Hétszemélyes Tábla köznemesi ülnökei közé, 1773-ban elnyert bárói rangja[61] pedig lehetővé tette számára, hogy a Hétszemélyes Tábla főnemesi ülnökei sorába emelkedhessen. Ebben a pozícióban fejezte be kúriai karrierjét 1782-ben. Rudnyánszky esetében érdemes alaposabban szemügyre venni családi kapcsolatait is, melyek egyértelműen magyarázhatják karrierjét. A Nyitra vármegyei származású Rudnyánszky 1735-ben vette feleségül báró Száraz Juliannát, három évvel apja, báró Száraz György személynök halála után.[62] Fekete Nagy Antal a következőképp jellemezte a korábbi személynököt: „Száraz György tipikus XVIII. századi egyéniség, abból a földéhes magyar fajtából való, aki a hódoltsági területek visszaszerzésével megnyíló vagyonszerzési lehetőségeket a legeredményesebben gyümölcsöztette családja számára. A bárói rangra emelt és királyi személynökségig emelkedett Száraz a teljes ismeretlenségből tűnik fel egyszerre. [...] Házasságába nem hozott semmi ingatlan vagyont, de annál nagyobb gyakorlati,

---

[56] 1753-ban Komárom vármegyei alispán volt. *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. VIII. 113.

[57] 1757. augusztus 11-én nevezték ki. *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. VIII. 113.

[58] *Szluha M.*: Felvidéki II. i. m. 498.

[59] *Szinnyei József*: Magyar írók élete és munkái. I-XIV. kötet. Bp. 1980–1981. (Hasonmás kiadás), IX. 841–842.

[60] *Kiss Anita*: Pest-Pilis-Solt vármegye archontológiája, 1715–1750. In: Tanulmányok Pest megye múltjából IV. Bp. 2012. 36.

[61] A királyi könyvek. Jegyzéke a bennük foglalt nemesség, czím, czímer, előnév és honosság adományozásoknak, 1527–1867. Összeállította: Illésy János – Pettkó Béla. Bp. 1895. 184.

[62] *Szluha Márton*: Nyitra vármegye nemes családjai. II. kötet, L-Zs. Bp. 2005. 386.

jogi és gazdasági ismeretet, tudást, szorgalmat és kitartást."[63] A frigyet Grassalkovich Antal, az akkori személynök és Rudnyánszky rokona-pártfogója szorgalmazására kötötték, mellyel Rudnyánszky birtokába és kezelésébe kerültek a Száraz-birtokok, melyeket az új családfő apósa tehetségéhez méltón fejlesztett és gyarapított.[64]

IV.

Most viszont térjünk vissza az eredeti kérdéshez, és vegyük szemügyre ismét az *1. ábrát*. Ahogy korábban említettem, a személynöki ítélőmesteri állás kiemelkedő szerephez jutott, innen — a többszöri ismétlődéseket szem előtt tartva — három irányba lehetett továbbmenni: személynöki ítélőmesterből az ítélőmesteri hierarchiát betartva országbírói ítélőmesterré léptek elő a legygyakrabban a 18. században, ugyanakkor kétszer előfordult az is, hogy — az országbírói ítélőmesterséget kihagyva — nádori/helytartói ítélőmesterré nevezték ki a bírákat. A személynöki ítélőmesterek harmadik opciójának a királyi jogügyigazgatói hivatal elnyerése tekinthető. Szlávy Pál és Szvetics Jakab volt az a két bíró, aki személynöki ítélőmesterből lett királyi jogügyigazgató. Szlávy 1747-ben a tartományi biztosságnál működött, majd 1754-től egészen 1781-ig a Pest és Buda szabad királyi városok magisztrátusának vizsgálatára kiküldött bizottságok tagja.[65] 1763-ban személynöki ítélőmester lett.[66] Ebben a minőségben vett részt az 1764–1765. évi országgyűlésen, ahol 1764. június 30-án a személynök Pozsony városnak a jurátusok és kiskövetek elleni panasza miatt utasította az alsótábla tagjait, hogy mindenki írassa fel kiskövetének a nevét Szlávyval, és a kiskövetek mutatkozzanak is be nála.[67] 1765. december 18-án királyi jogügyigazgatóként kezdte meg szolgálatát,[68] ahonnan 1782. szeptember 27-én Sághy Mihállyal együtt kinevezték a Hétszemélyes Tábla köznemesi ülnökének Pászthory László és Péchy Gábor helyére.[69] Ekkor Szlávy megszüntette ügyvédi praxisát.[70] Berzeviczy Gergely — ahogy azt már korábban említettem — Szlávy mellett tervezte megkezdeni jurátusságát.[71].

---

[63] *Fekete Nagy Antal*: A báró Rudnyánszky család levéltára. Levéltári közlemények 11. (1933) 20–21.

[64] *Fekete Nagy A.*: Rudnyánszky i. m. 23–24.

[65] *Buzási János*: A királyi jogügyigazgatósági levéltár. Repertórium. (Levéltári Leltárak 37.) Kézirat. Bp. 1967. 251.

[66] Vö. *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. X. 763.

[67] *Szijártó M. István*: A diéta. A magyar rendek és az országgyűlés, 1708–1792. Bp. 2005. 121.

[68] Magyarország főméltóságai, 1526–1848. Az udvari méltóságok archontológiája. Összeállította és a bevezető tanulmányt írta: Fallenbüchl Zoltán. Bp. 1988. 115.

[69] MNL OL O 11 Bírósági levéltárak, Curiai levéltár, Királyi Kúria, Rescripta regia (Királyi leiratok a hétszemélyes táblához), Index Rescriptorum ad Tabulam Septemviralem 75.

[70] *H. Balázs Éva*: Berzeviczy Gergely, a reformpolitikus (1763–1795). Bp. 1967. 72.

[71] *H. Balázs É.*: Berzeviczy i. m. 71.

Fraknói szerint II. József az egyik adminisztratív kerület biztosává akarta kinevezni Szlávyt, de ő nem vállalta el a feladatot.[72]

A másik személynöki ítélőmesterből lett királyi jogügyigazgató Szvetics Jakab volt, aki pályáját 1731-ben Kőszeg város főjegyzőjeként kezdte, két évvel később Vas vármegye aljegyzőjeként találkozhatunk a nevével, majd 1737-ben ugyanannak a megyének a főjegyzői feladatait látta el.[73] 1738-tól a Dunántúli Kerületi Tábla ülnöki pozícióját töltötte be,[74] majd 1742-ben a Királyi Táblára került személynöki ítélőmesternek, onnan pedig 1748-ban nevezték ki jogügyigazgatónak, mely hivatalát csupán csak 1750-ig töltötte be.[75] Ezt követően másfél évtizedig szolgált az Udvari Kancellárián tanácsosként,[76] majd újból visszakerült a Kúriára, de immár a Királyi Tábla elnökének. Szvetics 1779-ben fejezte be kúriai karrierjét,[77] s a rá következő esztendőben az uralkodó grófi ranggal jutalmazta szolgálatait.[78]

A jelenleg rendelkezésre álló adataimból kiderül, hogy mindkét jogügyigazgató igyekezett kúriai munkatársainak családtagjaival is házassági kapcsolatot kialakítani: Szlávy Pál első felesége, báró Perényi Katalin jóvoltából került rokonságba Beöthy Imrével, akinek báró Perényi Franciska — Katalin testvére — volt az édesanyja.[79] Szvetics Jakab egyetlen felnőtt lányát, a 17 esztendős Mária Zsófiát, 1761-ben adta feleségül az akkor 45 éves gróf Sigray Károlyhoz, Somogy vármegye főispánjához, a majdani Hétszemélyes Tábla főnemesi ülnökéhez.[80]

Ahogy már korábban vázoltam, személynöki ítélőmesteri státuszból közvetlenül a nádori ítélőmesteri állásba is el lehetett jutni. Ennek az esetnek a szemléltetésére felsőbüki Nagy Pál pályáját hoznám fel példának, aki 1748-as személynöki ítélőmesteri kinevezése előtt Sopron vármegye alispáni székében ülve irányította a megyei igazságszolgáltatást is.[81] Nagy Pál az 1751. évi diétán személynöki, majd az 1764–65. évi országgyűlésen nádori ítélőmesterként vett részt.[82] 1764. június 23-án, az első ülés másnapján Nagy Pál nádori ítélőmester olvasta fel a királynő leiratát, amelyben részletesen rendelkezett a bevonulási és fogadási szertartásáról, illetve az országgyűlés megnyitásának a programjáról. Ugyancsak Nagy ítélőmester ismertette a királyi kancellária elnökének az átiratát, melyben kérte a rendeket, hogy a királynő fogadásánál

---

[72] *Fraknói Vilmos*: Gróf Széchényi Ferenc, 1754–1820. Az utószót írta: Soós István. (Életrajzok. Millenniumi Magyar Történelem) Bp. 2002. 97.

[73] *Szluha Márton*: Szvetics Jakab személynök és családja, a szerző heraldikai rajzával. Turul 68. (1995: 3–4. sz.) 101.

[74] *Szluha M.*: Szvetics i. m. 101. Szluha Márton úgy tudja, hogy már 1738-ban a Királyi Táblára került Szvetics Jakab, azonban a saját adatgyűjtésem ezt nem erősíti meg.

[75] Magyarország főméltóságai i. m. 115.

[76] *Szluha M.*: Szvetics i. m. 101.

[77] Magyarország főméltóságai i. m. 108.

[78] *Szluha M.*: Szvetics i. m. 101.

[79] *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IX. 228.

[80] *Szluha Márton*: Vas vármegye nemes családjai. II. kötet, L-Zs. Bp. 2012. 676.

[81] *Szluha M.*: Vas vármegye i. m. 176.

[82] Diaeta Munkacsoport Adatbázisa. http://szijarto_web.elte.hu/segitseg.htm (A továbbiakban: DAB). 2013. december 31.

az intézkedéseit tartsák tiszteletben.[83] A diéta 36. sessióján Jeszenák János és Nagy Pál nádori ítélőmester az udvar adóemelési előterjesztése mellett foglalt állást arra hivatkozva, hogy a kincstár helyzete rosszabb, mint az adózóké, s ezért az összeg egy részének a megszavazását indítványozta. Azonban a rendek a javaslatát nem fogadták el, mert véleményük szerint az alattvalók több helyen még az adóhátralékot sem tudták megfizetni.[84] Szintén a 36. ülésen Nagy protonotárius a nemesi felkelés számának meghatározása ügyében kibontakozott vitában a rendekkel ellentétben azt az álláspontot képviselte, hogy az inszurrekcióról szóló 1741: LXI. tc. nem szüntette meg a bandériumokat, ezért az 1751:VIII. tc. szerint a banderiális kötelezettség fennáll,[85] és szerinte a nemesi felkelést lehetett volna szabályozni a nemesség sarkalatos kiváltságainak a sérelme nélkül is.[86]

Valószínűsíthetően Nagy Pált a diétán képviselt kormányhűségének elismeréseként nevezték ki 1765. július 7-én Pászthory Lászlóval együtt a Hétszemélyes Tábla köznemesi ülnökévé.[87] Nagy Pál családi összeköttetéseit áttekintve kiderül, hogy annak a Nagy Istvánnak volt az unokaöccse, aki az 1722–23. évi diétán a betegeskedő Horváth-Simonchich János személynök helyett mint „jóindulatú és az alsó táblán nagy tekintélyű személynök-helyettes" látta el a király bizalmi emberének számító személynök hivatali feladatait alnádorként,[88] s Marczali szerint jutalmat kapott a Pragmatica Sanctio elfogadtatásáért.[89] A házassági kapcsolatok piacán jó pozíciókkal rendelkezett a felsőbüki Nagy család, ugyanis Nagy Pál fia, Nagy József személynök verebi Végh Annát vette el, aki Végh Péter országbíró lánya volt. Rajta keresztül rokonságba kerültek a farádi Vörös és a zsadányi és törökszentmiklósi Almásy kúriai famíliákkal is,[90] az előbbiek mellett a már említett Pászthory családdal szintén rokoni viszonyt alakítottak ki azzal, hogy Nagy Pál Mária Anna nevű lánya Pászthory László unokaöccsével, Dániellel kötött házasságot.[91]

Elemzésemet a személynöki ítélőmesterek azon csoportjával folytatom, akik pályafutásának következő állomása az országbírói ítélőmesteri, majd pedig a nádori/helytartói ítélőmesteri szék volt. Az egyik adatom Brunszvik Antal, akinek 1738–1745 között titkári állásban indult pályája a Helytartótanácsnál,[92] ezután 1747-ben a Királyi Táblára került személynöki ítélőmesternek,[93] 1749-ben országbírói és 1756-ban nádori ítélőmesterré léptették elő. 1763-ban fejezte be kúriai működését, amikor a Kancellária előadó tanácsosává nevez-

---

[83] *Stefancsik Benedek Konrád*: Az 1764/65-i pozsonyi országgyűlés. Kassa [1942]. 8–9.

[84] *Stefancsik B. K.*: Országgyűlés i. m. 40.

[85] *Stefancsik B. K.*: Országgyűlés i. m. 40.

[86] *Horváth Mihály*: Az 1764-ki országgyűlés története. In: Horváth Mihály: Kisebb történelmi munkái. Első kötet. Pest 1868. 396–397.

[87] MNL OL O 11 Index Rescriptorum ad Tabulam Septemviralem 58.

[88] *Szijártó M. I.*: Diéta i. m. 157–158.

[89] *Marczali Henrik*: Magyarország története a szatmári békétől a bécsi kongresszusig, 1711–1815. (Reprint) Bp. 1997. 223.

[90] *Szluha M.*: Vas vármegye i. m. 176–177..

[91] *Szluha M.*: Vas vármegye i. m. 303.

[92] *Ember Győző*: A M. Kir. Helytartótanács ügyintézésének története, 1724–1848. Bp. 1940. 204.

[93] *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. II. 241.

ték ki.[94] 1766-ban részt vett az urbáriumi rendezést előkészítő munkálatokban, a következő évben a pátens végrehajtásában is szerepet játszott ugyancsak királyi biztosként.[95] 1770. május 2-án iktatták be Esztergom vármegye adminisztrátori hivatalába ifjabb Brunszvik Antal jelenlétében.[96] 1775. október 7-én személyében grófi rangra emelték,[97] majd 1779-től 1780 decemberében bekövetkezett haláláig Bihar vármegye főispáni tisztségét töltötte be.[98]

Brunszvik Antalhoz nagyon hasonló kúriai pályát járt be Péchy I. Gábor, ő azonban sem főnemesi rangra emelésben nem részesült, sem kúriai pályáját nem szakította meg. Első adataim Péchy Gábor közszerepléséről az 1728–1729. évi diéta idejéből származik, amikor báró palocsai Horváth Mihály távollévő követi megbízatását látta el.[99] Péchy Gábort a személynöki, az országbírói és a nádori ítélőmesterség[100] után 1754. december 30-án nevezték ki a Hétszemélyes Tábla köznemesi ülnökének,[101] mely állást 1782-ben bekövetkezett haláláig viselte,[102] miközben 1776-ban elvállalta a kassai tankerület főigazgató feladatait is.[103]

Péchy Gábor távollévő követi ténykedésére vonatkozóan érdemes megemlíteni azt figyelemre méltó kontinuitást, amely a Péchy és a palocsai Horváth család között ment végbe a diétai távollévők követségének ellátásában. Az 1708–1715-ös országgyűlésen báró palocsai Horváth Mihály követe Péchy Zsigmond – Gábor unokatestvére – volt,[104] aki később az alnádorságig vitte a Kúrián, és akinek ugyancsak Zsigmond nevű fia Berthóty Rózával kötött frigye révén be is házasodott a palocsai Horváth családba, mert Berthóty anyja, palocsai Horváth Júlia, Horváth Mihály lánya volt.[105] Az imént említett kapcsolat következtében rokonság szövődött a dobói Dobay és a Péchy család között a palocsai Horváth család közvetítésével, mert a fent említett Horváth Júlia unokahúgát, Emerenciát vette nőül a már korábban bemutatott Dobay Károly.[106]

---

[94] *Czeke Marianne*: Gróf Brunszvik Teréz ősei és oldalági rokonsága, Adatok a grófi Brunszvik-család történetéhez. (Magyar Női Szemle Könyvtára 1.) Bp. 1935. 7–8.

[95] *Czeke M.*: Gróf Brunszvik i. m. 8.

[96] *Czeke M.*: Gróf Brunszvik i. m. 8. Fallenbüchl Zoltán szerint 1769–1776 között viselte Esztergom vármegyében az említett állást. *Fallenbüchl Zoltán*: Magyarország főispánjai, 1526–1848. Bp. 1994. 76.

[97] *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. II. 241.

[98] *Fallenbüchl Z.*: Magyarország főispánjai i. m. 70.

[99] DAB.

[100] A sematizmusok alapján Péchy Gábor 1742–1745 között a személynöki, 1746-tól 1748-ig az országbírói ítélőmester majd 1749–1755 között a nádori ítélőmesteri tisztséget töltötte be.

[101] MOL O 11 Index Rescriptorum ad Tabulam Septemviralem 64.

[102] *Szluha M.*: Felvidéki II. i. m. 304.

[103] *Kosáry Domokos*: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Bp. 1980. 415.

[104] DAB.

[105] *Szluha M.*: Felvidéki II. i. m. 299. és *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IX. 91. Az 1741. évi országgyűlésen Péchy György képviselte a távollévő Palocsai Horváth György bárót és unokaöccse Zsigmond feleségét, gersei Pethő Rózát. *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IX. 91., *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IX. 260. és DAB..

[106] *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IX. 91. és *Szluha M.*: Felvidéki II. i. m. 170.

V.

Az eddigiekben ismertetett sémák és példák indokolttá teszik a királyi ülnökök és a személynöki ítélőmesterek további vizsgálatát. Egy-egy csoportot alakítottam ki a királyi ülnökökből és a személynöki ítélőmesterekből, mely egységeket újabb két-két alcsoportra bontottam (1. azok alcsoportja, akik nem tudtak elmozdulni a bekerülési állásukból; 2. alcsoport azoké, akik elmozdultak). Prozopográfiai jellegű adatgyűjtésemből táblázatot szerkesztettem, melyben a kúriai hivatalviselést megelőző, leggyakrabban viselt vármegyei tisztségek adatait tüntettem fel, illetve dőlt betűkkel szedtem azon személyek nevét, akik továbbléptek a kúriai hivatalviselésük során.

A *2. tábláz*at adataiból az derül ki, hogy a 23 királyi ülnök közül csak a csoport alig feléről rendelkezem információval a kutatás jelenlegi fázisában, a legtöbbször betöltött vármegyei pozícióik közé a (fő)jegyzői, a másodalispáni és az első alispáni hivatalok tartoztak és a dunai kerületek vármegyéi többségben vannak. Megállapítható, hogy az adathiány következtében nem rajzolódik ki semmilyen eltérés az állásukban megmaradt és az abból elmozdult ülnökök között.

A *3. táblázat*ot megvizsgálva elmondható, hogy a 23 személynöki ítélőmesternek csupán egyharmadáról találtam vármegyei adatot, de az ő esetükben a királyi ülnökökhöz képest – akik jórészt az alispáni hivatalokat töltötték be – inkább az aljegyzői és (fő)jegyzői állásokat viselték kúriai kinevezésük előtt, valamint a dunai és tiszai kerületek aránya is kiegyenlítettebb az *1. táblázattal* összehasonlítva.

Összegzés

Az ismertetett előléptetések és pályafutások részben alátámasztották hipotézisemet, melyben azt vetettem fel, hogy különbségek láthatóak a 18. századi Kúrián az érseki és a királyi ülnökök között egyfelől, valamint az ítélőmesteri pozíciókat viselő személyek pályája között másfelől, mert a szaktudás és professzionalizáció a hivatalviselő nemesség egyre fontosabb jellemzőjévé vált. Az ítélőmesterek már a középkor végén is szakalkalmazott jellegű státuszban voltak; így az ülnököknek egy archaikusabb, míg az ítélőmestereknek egy, a szakszerűsödés jeleit mutató modell szerint alakulhatott a kúriai pályafutásuk.

Először is kiderült, hogy még a két ülnöki pozíciót sem indokolt együtt kezelni: az érseki ülnökök és a királyi ülnökök karriermintái és a Kúria hivatali szervezetébe való beágyazottsága között jelentős különbségek fedezhetőek fel: míg a királyi ülnökök csak a Hétszemélyes Tábla köznemes bíráinak pozíciójába juthattak, addig az érseki ülnökök a többféle állás betöltésével jobban illeszkedtek a Királyi Tábla struktúrájához, és a jelzett eltérések miatt nem vizsgálhatóak a későbbiekben együtt a királyi ülnökökkel. Másodszor jelentős különbség rajzolódott ki a királyi ülnökök és a személynöki ítélőmesterek kúriai karriermintái között: a királyi ülnökök egyirányú elmozdulásával szemben a személynöki ítélőmesterek leggyakrabban az ítélőmesteri hierarchiát betartva léptek feljebb. Ezt a jelenséget a szakszerűsödés és a professzionalizáció 18. századi királyi táblai megnyilvánulásaként értelmezem, mert az országos

nagybíróknak egyre inkább olyan tapasztalt és alapos szakismeretekkel rendelkező bírákra volt szükségük, akik a Kúriára nehezedő mennyiségi és minőségi elvárásoknak meg tudtak felelni. Harmadszor pedig a királyi ülnökök és személynöki ítélőmesterek — a Királyi Táblára kerülésük előtti — vármegyei hivatalviseléséről elmondható, hogy ottani tevékenységüket a központi és vezető hivatalokban kezdték meg (jegyző és alispán), alátámasztva azt az elképzelést, miszerint a jómódú birtokos köznemesség előkelő rétege nem járta már végig a vármegyei hivatali ranglétrát, hanem általában közvetlenül a vezető pozíciókba kerülve néhány év szolgálat után folytatták karrierjüket a vármegyénél magasabb szintű kormányszerveknél.[107]

Végül elengedhetetlen felhívni a figyelmet arra a jelenségre, hogy míg a királyi ülnökök legtöbbször a másod- és első alispáni hivatalt látták el a vármegyei működésük során, addig a személynöki ítélőmesterek már a vármegyénél is azt a (fő)jegyzői állást töltötték be leggyakrabban, mely hivatal a 18. században már az úgynevezett „vármegyei kancellária" irányításával járt együtt, s nagyon komoly írásbeli képességeket követelt meg a szerteágazó jogi és közigazgatási ismereteken túl. A vármegye nemességének szemében komoly értéknek számított a hivatalát jól ellátó jegyző, talán ezért volt kinevezett, nem pedig választott alkalmazottja a vármegyének, és megbecsültségét szintén kifejezésre juttatták hivatalával járó díjazásában. Tehát nemcsak hogy tetten érhetők a szakszerűsödés és professzionalizáció jelei mind a Királyi Kúrián, mind pedig a vármegyei hivatalviselésben a 18. század folyamán, hanem az is kiderült, hogy határozott kapcsolat mutatható ki a Királyi Táblán működő személynöki ítélőmesterek és a vármegyei főjegyzők hivatalviselése között.

Végül elengedhetetlen felhívni a figyelmet arra a jelenségre, hogy míg a királyi ülnökök legtöbbször a másod- és első alispáni hivatalt látták el a vármegyei működésük során, addig a személynöki ítélőmesterek már a vármegyénél is azt a (fő)jegyzői állást töltötték be leggyakrabban, mely hivatal a 18. században már az úgynevezett „vármegyei kancellária" irányításával járt együtt, s nagyon komoly írásbeli képességeket követelt meg a szerteágazó jogi és közigazgatási ismereteken túl.[108] A vármegye nemességének szemében komoly értéknek számított a hivatalát jól ellátó jegyző, talán ezért volt kinevezett, nem pedig választott alkalmazottja a vármegyének, és megbecsültségét szintén kifejezésre juttatták hivatalával járó díjazásában.[109] Tehát nemcsak hogy tetten érhetők a szakszerűsödés és professzionalizáció jelei mind a Királyi Kúrián, mind pedig a vármegyei hivatalviselésben a 18. század folyamán, hanem az is kiderült, hogy határozott kapcsolat mutatható ki a Királyi Táblán működő személynöki ítélőmesterek és a vármegyei főjegyzők hivatalviselése között.

[107] *Szijártó M. István*: Hivatalviselő elit a 18. századi Somogy vármegyében. In: Megyetörténet. Egyház- és igazgatástörténeti tanulmányok a veszprémi püspökség 1009. évi adománylevele tiszteletére. (A Veszprém Megyei Levéltár Kiadványai 22., A Veszprémi Egyházmegye Múltjából 22.) Szerk. Hermann István – Karlinszky Balázs. Veszprém 2010. 464.

[108] *Degré Alajos*: A megyei közigazgatás átalakulása a XVII[I]. század elején. In: Degré Alajos: Válogatott jogtörténeti tanulmányok. Bp. 2004. 219. és *Föglein Antal*: A vármegyei notárius. Levéltári közlemények 14. (1936) 163–171.

[109] *Degré A.*: Közigazgatás i. m. 222–226.

ASPECTS OF PROFESSIONALISATION AMONG THE ASSESSORS AND PROTONOTARIES OF THE ROYAL COURT OF LAW, 1724–1785

by Richárd Sebők

Abstract

Authors dealing with the sixteenth and seventeenth centuries have already called attention to the special role that protonotaries played in the administration of justice in Hungary on account of their legal expertise. In the present paper I was looking for differences from the perspective of professionalisation between the career patterns of persons who held the position of either assessor or protonotary in the Royal Court of Law (Curia Regia), the highest judicial forum in the eighteenth century. The research revealed, firstly, that the offices of archiepiscopal assessors and royal assessors (Assessores Regii) should by no means be treated under the same label, and, secondly, that the judicial careers of the royal assessors on the one hand, and of the protonotaries of the king's personal presence (Proto-Notarii Personalis Praesentiae Regiae) on the other hand, diverged considerably. Whereas in case of promotion the former were appointed as noble assessors (Assessores ex Statu Nobilium) directly to the Septemviral Table, the latter most frequently advanced upwards the protonotarial hierarchy within the Royal Court of Law. As for the comital positions they held before appointment to the Court, while the royal assessors generally acted as vice-ispáns, the protonotaries of the personal presence rather assumed the office of county notary, which involved considerable legal expertise and a high level of literacy.

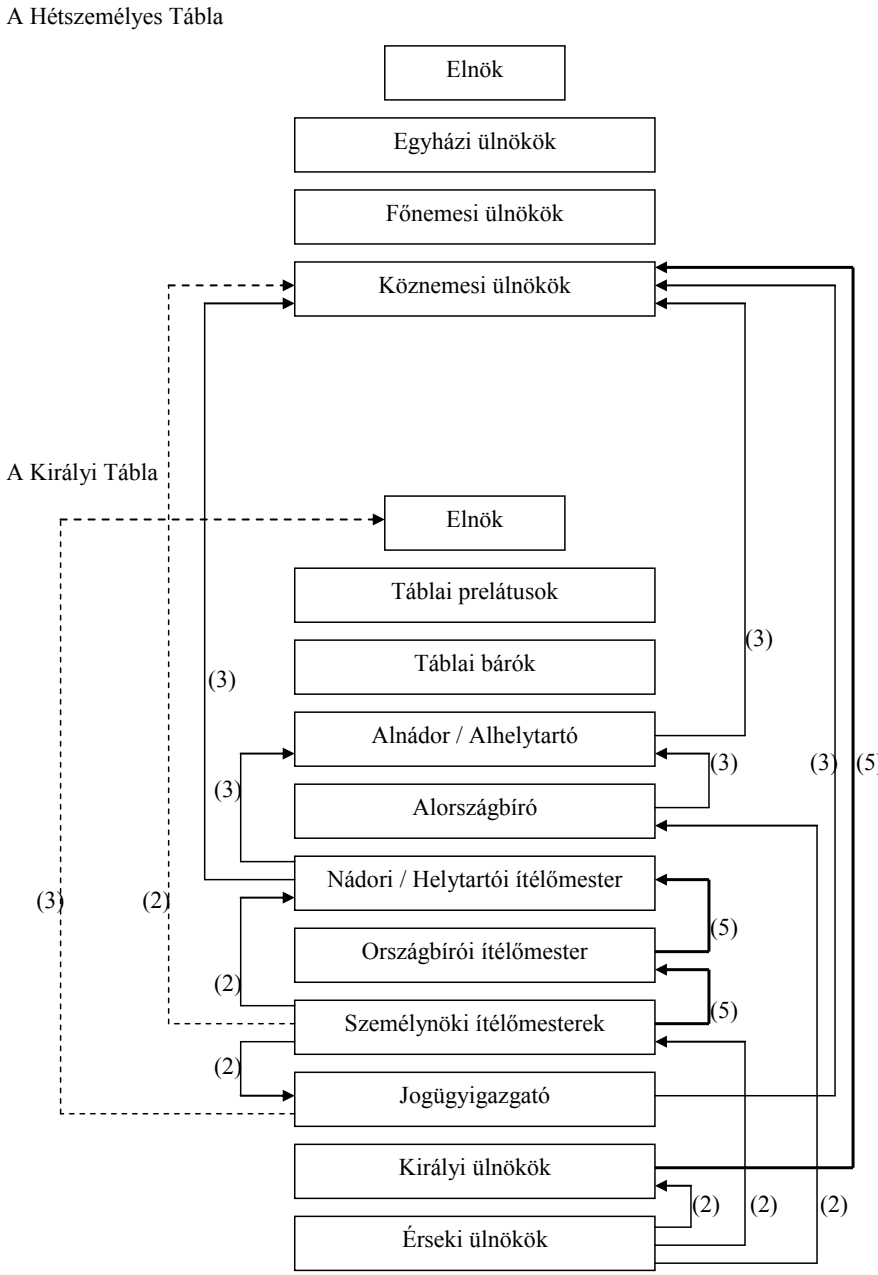

1. ábra. A leggyakoribb köznemesi előléptetések

Kúriai bíró neve		**Egyetem neve**	**Képzés ideje**	**Képzés jellege**	**Kúriai tisztség**
Bossányi	Imre	Bécs	1724	Ph Bacc	KT alországbíró
Fekete	György	Bécs	1730	Ph Bacc	KT személynök
Hrabovszky	Antal	Nagyszombat	1735	Ph Bacc	KT jogügyigazgató
Hrabovszky	Antal	Nagyszombat	1736	Ph Mag	KT jogügyigazgató
Kelcz	József	Nagyszombat	1744	Ph Bacc	KT személynöki ím.
Majthényi	Károly	Bécs	1734	Ph Log	KT országbírói ím.
Melczer	Mózes	Nagyszombat	1701	Ph Bacc	HT köznemes ülnök
Melczer	Mózes	Pazmaneum	1703	Ph Mag	HT köznemes ülnök
Melczer	Mózes	Pazmaneum	1704	Th 1	HT köznemes ülnök
Nagy	György	Graz	1718	Ph Log	KT helytartói ím.
Nedeczky	András	Nagyszombat	1746	Ph Bacc	KT személynöki ím.
Ordódy	József	Nagyszombat	1721	Ph Bacc	KT érseki ülnök
Paluska	Antal	Prága	1718	Jog	KT érseki ülnök
Pongrácz	András	Nagyszombat	1697	Ph Bacc	KT személynöki ím.
Sallér	István	Graz	1743	Ph Log	KT alnádor

1. táblázat. Kúriai köznemes bírák egyetemi tanulmányai[1]

[1] A táblázat adatainak forrása: Bossányi Imre: *Kissné Bognár K.*: Bécsi tanintézetek i. m. 216.; Fekete György: *Kissné Bognár K.*: Bécsi tanintézetek i. m. 225.; Hrabovszky Antal: *Bognár K. – Kiss J. M. – Varga J.*: Nagyszombati Egyetem i. m. 281.; Kelcz József: *Bognár K. – Kiss J. M. – Varga J.*: Nagyszombati Egyetem i. m. 301.; Majthényi Károly: *Kissné Bognár K.*: Bécsi tanintézetek i. m. 232.; Melczer Mózes *Bognár K. – Kiss J. M. – Varga J.*: Nagyszombati Egyetem i. m. 231., *Fazekas I.*: Pazmaneum i. m. 172.; Nagy György *Varga J.*: Kisebb egyetemek i. m. 111.; Nedeczky András: *Bognár K. – Kiss J. M. – Varga J.*: Nagyszombati Egyetem i. m. 310.; Ordódy József: *Bognár K. – Kiss J. M. – Varga J.*: Nagyszombati Egyetem i. m. 241.; Paluska Antal: *Varga J.*: Kisebb egyetemek i. m. 177.; Pongrácz András: *Bognár K. – Kiss J. M. – Varga J.*: Nagyszombati Egyetem i. m. 219.; Sallér István: *Varga J.*: Kisebb egyetemek i. m. 123.;

Vármegyei tisztségek						
Név		**Időpont**	**Tisztség**	**(Fő)jegyző**	Másodalispán	**Első alispán**
Balogh	János	1766–1768	kir. tábl. üln.		1757–1764: Gömör és Hont vm.	1763–1765: Nógrád vm.
Batta	Bálint	1769–1782	kir. tábl. üln.	Borsod vm.		
Batta	Pál	1758–1768	kir. tábl. üln.		1744–1763: Nógrád vm.	
Beniczky	István	1769–1782	kir. tábl. üln.	1742–50: Pest vm.	1751: Turóc vm.	
Bezerédj	Mihály	1766–1776	kir. tábl. üln.		1758–1766: Győr vm.	
Biró	János	1759–1772	kir. tábl. üln.			1750, 1754: Győr vm.
Boronkay	Ádám	1732	kir. tábl. üln.			1722–1723: Bihar vm.
Dőry	Ádám	1777–1785	kir. tábl. üln.	1751: Tolna vm.		1753–1778: Tolna vm.
Kvassay	Károly	1779–1785	kir. tábl. üln.		1761–1766: Bars vm.	1766–1778: Bars vm.
Nedeczky	Ferenc	1758–1765	kir. tábl. üln.		1744–1753: Komárom vm.	1753–1757: Komárom vm.
Palugyay	Zsigmond	1728–1733	kir. tábl. üln.			1720: Sáros vm.
Pászthory	*László*	*1756–1765*	*kir. tábl. üln.*	*1751: Sopron vm.*		1751: Sopron vm.
Vay	Ádám	1737–1748	kir. tábl. üln.		1731–1735: Heves vm.	

2. táblázat. A királyi ülnökök vármegyei tisztségei királyi táblai kinevezésük előtt[1]

[1] A táblázat adatainak forrása: Balogh János 1757–1764: Gömör és Hont vármegye alispánja *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. I. 139., 1763–1765. dec. 7.: Nógrád vármegye alispánja *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. I. 139.; Batta Bálint Borsod vm. jegyzője MNL OL A 57 Királyi Könyvek 48. kötet 62–63.; Battha Pál 1744–1763: Nógrád vármegye alispánja *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. I. 236.; Beniczky István 1742. márc. 9 – 1750. márc. 23.: Pest vm. főjegyzője *Kiss A.*: Pest-Pilis-Solt i. m. 35., 1751: Turóc vm. alispánja DAB; Bezerédj Mihály 1758–1766: Győr vm. alispánja Győr vármegye. Szerk. Borovszky Samu. (Magyarország vármegyéi és városai 5.) Bp. 1910. 405.; Biró János 1750. okt. 10.: Győr vm. alispánja MNL OL P 980 5. cs. Capsa H. Fasc. 1., 1754. jan. 27. Győr vm. alispánja MNL OL P 980 5. cs. Capsa H. Fasc. 3.; Boronkay Ádám 1722–1723: Bihar vm. alispán DAB; Dőry Ádám 1751: Tolna vm. jegyzője *Horváth Árpád:* Tolnavármegye és a rendi országgyűlések, 1712–1805. In: Tanulmányok Tolna megye történetéből VIII. Szerk.: K. Balog János. Szekszárd. 1978. 104., 1753–1778: Tolna vm. első alispánja *Glósz József:* Dőry család. In: Családi levéltárak repertóriumai. Szerk.: Cserna Anna. Szekszárd 2000. 46.; Kvassay Károly 1761. szept. 1–1766. máj. 4.: Bars vm. másodalispánja Bars vármegye. Szerk. Borovszky Samu. (Magyarország vármegyéi és városai 3.) Bp. 1903. 425., 1766. máj. 4–1778: Bars vm. alispánja Bars. Szerk. Borovszky S. i. m. 425.; Nedeczky András Komárom vm. másodalispánja MNL OL A 57 Királyi Könyvek 46. kötet 450.; Nedeczky Ferenc 1744–1753: Komárom vm. másodalispánja Komárom vármegye és Komárom. Szerk. Borovszky Samu. (Magyarország vármegyéi és városai 10.) Bp. 1907. 500., 1753–1757: Komárom vm. első alispánja Komárom. Szerk. Borovszky S. i. m. 500.; Palugyay Zsigmond 1720: Sáros vm. alispánja MNL OL A 57 Királyi Könyvek 33. kötet 158–159.; Pászthory László 1751: Sopron vm. jegyzője *Sümeghy Dezső – Dominkovits Péter:* Sopron vármegye követei a rendi országgyűléseken, 1580–1847. Arrabona 45. (2007: 2.) 18., 1751: Sopron vm. alispánja *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. IX. 134.; Vay Ádám 1731. okt. 22 – 1735. aug. 20.: Heves vm. másodalispánja Heves megye történeti archontológiája. (1681–)1687–2000. Szerk.: Bán Péter. (A Heves Megyei Levéltár forráskiadványai 14.) Eger 2011. 81.

Vármegyei tisztségek							
Név		**Időpont**	**Tisztség**	**Aljegyző**	**Főjegyző**	**Másodalispán**	**Első alispán**
Almásy	János	1730–1733	szem. ím.		1722–23.: Borsod vm.		
Bacskády	József	1749–1753	szem. ím.		Nyitra vm.		
Beöthy	*Imre*	*1777–1783*	*szem. ím.*	*Bihar vm.*			
Nedeczky	András	1766–1769	szem. ím.	1755: Komárom vm.	1757: Komárom vm.	1762: Komárom vm.	
Semsey, ifj.	*András*	*1784*	*szem. ím.*				*1782: Torontál vm.*
Szentiványi	Ferenc	1773–1783	szem. ím.	1757: Nógrád vm. tb.	1763: Nógrád vm.	1765: Nógrád vm.	1769: Nógrád vm.
Szvetics	*Jakab*	*1742–1747*	*szem. ím.*	*1733: Vas vm.*	*1737: Vas vm.*		
Tersztyánszky	*János*	*1737–1741*	*szem. ím.*		*1728: Bars vm.*		

3. táblázat. A személynöki ítélőmesterek vármegyei tisztségei királyi táblai kinevezésük előtt[1]

[1] A táblázat adatainak forrása: Almásy János: Borsod vm. jegyzője DAB; Bacskády József: Nyitra vm. főjegyzője *Szluha Márton*: Nyitra vármegye nemes családjai, I. kötet, A–K. Bp. 2003. 59.; Beöthy Imre: Bihar vm. aljegyzője *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. II. 5.; Nedeczky András 1755: Komárom vm. aljegyzője *Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. IX. 841., 1757: Komárom vm. főjegyzője *Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. IX. 841.; *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. VIII. 113., 1762. szeptember 13.: Komárom vm. másodalispánja *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. VIII. 113.; ifj. Semsey András Torontál vm. alispánja *Szinnyei J.*: Magyar írók i. m. XII. 905. és 1782: Torontál vm. alispánja MNL OL A57 52. kötet 214.; Szentiványi Ferenc 1757: Nógrád vm. tiszteletbeli aljegyzője *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. X. 638., 1763: Nógrád vm. főjegyzője *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. X. 638., 1765. december 7.: Nógrád vm. másodalispánja *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. X. 638., 1769. november 27.: Nógrád vm. első alispánja *Nagy I.*: Magyarország családai i. m. X. 638.; Szvetics Jakab 1733: Vas vm. aljegyzője *Szluha M.*: Szvetics i. m. 101., 1737: Vas vm. főjegyzője *Szluha M.*: Szvetics i. m. 101.; Tersztyánszky János 1728: Bars vm. főjegyzője *Szluha M.*: Nyitra II. i. m. 594.;

MŰHELY

Tevelÿ Arató György

TUROS MIKLÓS (1591–1656)

Egy kiskomáromi főtiszt és családja társadalmi mobilitása[1]

A 16–17. századi középnemesi és a végvári társadalom, ezen belül is a végvári középréteg mobilitásáról, karriertípusairól, intézményes érvényesülésének kereteiről, kapcsolatairól már több alapvető, modellértékű tanulmány is született. A nemzedékek történelemszemléletét formáló, nagynevű paptanár, Takáts Sándor rendkívüli, ám sajnos nehezen azonosítható adatmennyiséget mozgató, népszerű(sítő) írásait nem említve, a Miskey István veszprémi főkapitányra vonatkozó, Kiss Ákos–féle „programkezdő" tanulmányok[2] után sorban jelentek meg a várkapitányok és a végvidéki, illetve kerületi generalátusokban komolyabb karriert befutó nemesi származású főtisztek életpálya-ismertetései. Így Iványi Emma Gyöngyösi Nagy Ferenc zalaegerszegi vicegenerálisról[3] és Libercsey Mihályról[4] közzétett tanulmányai, valamint Szakály Ferenc Horváth Márk szigetvári kapitányról írott,[5] mai földolgozásoknak is mintacímet adó

---

[1] Ennek a tanulmánynak az alapját jelentő dolgozatom a XXX. (Jubileumi) OTDK-n Egerben a Magyar Történelmi Társulat különdíjával kitüntetett első helyezést nyert. Köszönöm témavezetőm, Molnár Antal lelkesítő útmutatását és önzetlenül rendelkezésemre bocsátott adatait. Köszönöm Bessenyei József, Borsodi Csaba, Dominkovits Péter, Fazekasné Toma Katalin, G. Etényi Nóra, Gecsényi Lajos, Kenyeres István, Medgyesy S. Norbert, Papp Sándor, Pálffy Géza, Péterfi Bence, Oborni Teréz, Őze Sándor, néhai Szabó Péter, Szijártó M. István, Szvitek Róbert és Várkonyi Gábor bírálatait, szakmai tanácsait és átengedett adatait is. Külön köszönöm Fazekas Istvánnak, Hagoň Petrának, Lázár Balázsnak és Oross Andrásnak lekötelező bécsi és pozsonyi segítségét, amint J. Újváry Zsuzsannának is, hogy kutatásom kezdetén a Turos–Batthyány-levelezés jelentős részét másolatban rendelkezésemre bocsátotta, megkönnyítve a helyenként nehezen olvasható mikrofilmmásolatok kezelését.

[2] *Kiss Ákos:* A XVII. századi Győr két nevezetes katonája, a két Miskey István. In: Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve 1968. 93–105., *Kiss Ákos:* Miskey István, Veszprém várának főkapitánya. In: A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 9. (1970) 55–54.

[3] *Iványi Emma:* Gyöngyösi Nagy Ferenc vicegenerális. In: Zalai Gyűjtemény 18. (1983) 115–130.

[4] *Iványi Emma:* Egy XVII. századi várkapitány (Libercsey Mihály, 1612–1670). In: Mályusz Elemér Emlékkönyv. Szerk.: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc. Bp. 1984. 173–187.

[5] *Szakály Ferenc:* Egy végvári kapitány hétköznapjai. Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561. In: Somogy megye múltjából. 18. Kaposvár 1987. 45–126.

munkája lerakták a végvári társadalom legmobilisabb rétege, a várkapitányokat és főembereket adó jómódú köznemesi réteg kutatásának történeti alapjait. A szorosan véve magyarországi végvári családi pályamodellek legújabb monografikus tétele Tóth Hajnalka Gyöngyösi Nagy Ferenc 17. század végi vicegenerálisról szóló értekezése.[6] Ehhez képest még szélesítette látókörünket egy sajátosan kétlaki szervitor család, a szlavóniai eredetű Budorok kiemelkedő tagjainak karrierjét vizsgáló, s a hagyományosan elhanyagolt horvát és szlavón területek korabeli társadalom- és hadtörténeti jelentőségét hangsúlyozó Pálffy Géza-féle tanulmány.[7] A tárgyhoz tartozó forrásközlések közül ki kell emelni 16. századi dunántúli vonatkozásban Nádasdy Tamás és tiszttartója, Csányi Ákos Őze Sándor által kiadott levelezését,[8] a 17. századra vonatkozóan pedig a szécsényi seregszék jegyzőkönyvének Szabó András Péter általi kiadását, amely a forrásszöveg mintaszerű feldolgozásán kívül a végvári társadalom rétegeinek föltérképezéséhez módszertani „világítótoronynak" használható életrajzi lexikont is ad.[9]

A 16–17. századi magyar nemességet csak a kerületi és végvidéki generálisi méltóságot viselő családok szervitori rendszerével együtt tárgyalhatjuk,[10] ez volt ugyanis vidékenként a legjelentősebb karrierlehetőségeket kínáló intézményrendszer. A legújabb kutatások némi fényt vetnek a katonai hierarchiának és a főúri rendnek a vármegyéket és a politizáló köznemességet érintő hatásaira. A dunántúli nemesség szempontjából ebben a kérdésben élen járnak Varga J. János és Dominkovits Péter kutatásai. Nagyobbrészt az ő munkásságuk nyomán kialakulóban van egy olyan kép, amely szerint a 17. századi nemesi politizálást az egyre fölértékelődő vármegyére gyakorolt főúri hatás tekintetében érdemes vizsgálni, s ez az, ami elindítja és később önálló pályára állítja a rendszerbe integrálódó köznemesi családokat.[11] Dominkovits mellett

---

[6] *Tóth Hajnalka:* A Kanizsával szembeni végvidék Gyöngyösi Nagy Ferenc levelezése tükrében (1684–1690). Szeged 2013. A disszertáció imponáló forrásanyaga még nem jelent meg, itt olvasható: http://doktori.bibl.u-szeged.hu/1437/4/TothH.diszf%C3%BCgg.pdf (megnyitás 2015. május 30.)

[7] *Pálffy Géza:* Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV–XVIII. században. Hadtörténelmi Közlemények 115. (2002) 923–1007.

[8] *Őze Sándor:* 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562. Bp. 1996.

[9] A szécsényi seregszék jegyzőkönyve (1656–1661). (Adatok, források és tanulmányok a Nógrád Megyei Levéltárból 59.) S. a. r., az adattárat összeáll.: Szabó András Péter. A bev. tanulmányt írta: Pálffy Géza. Salgótarján 2010.

[10] A kérdés két programműve: *Szekfű Gyula:* Serviensek és familiarisok. Vázlat a középkori magyar alkotmány- és közigazgatástörténet köréből. Bp. 1912. és *Varga J. János:* Szervitorok katonai szolgálata a 16–17. századi dunántúli nagybirtokon. Bp. 1981. Az első magyar udvartörténeti nagymonográfia: *Koltai András:* Batthyány Ádám. Egy magyar főúr és udvara a XVII. század közepén. S. a. r.: Arató György – Nemes Gábor – Vajk Ádám. Győr 2012. A probléma részletes historiográfiája: Uo. 8–14.

[11] L. különösen *Dominkovits Péter:* A petőházi Zeke család a 16–18. században. In: Vera (nem csak) a városban. Tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. Szerk.: Á. Varga László. H. n. [Debrecen] 1995. 15–21., *Uő:* Egy egy-generációs középbirtok és birtokosa: Kövér Gábor. Adalék Sopron vármegye XVII. századi birtokos társadalmához. Fons 9. (2002) Tanulmányok a 60 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. 273–303., *Uő:* Familiárisi szolgálat — vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint. Korall.

Gecsényi Lajosnak a Falussyak családi pályáját több nemzedéken át vizsgáló modellértékű, mélyfúrás jellegű publikációját[12] is meg kell említenünk, akárcsak Hiller Istvánnak Eörsy Zsigmond Sopron vármegyei alispán szervitori jogállásáról írt tanulmányát.[13] Ezek a tanulmányok a jómódú és vármegyei szolgálatot vállaló köznemesi famíliák többé-kevésbé eltérő pályamodelljeit kínálják, s nagyobbrészt megegyeznek abban, hogy valamely főúri udvarban is szolgálatot vállaló alakokat mutatnak be, hangsúlyozva, hogy a nemesi vármegye éppen ekkor megszilárduló autonómiáját nem választhatjuk le a kor valós társadalmi-hatalmi viszonyairól, mert a vármegyék vezérkarának személyi összetételét vizsgálva végsősoron eljutunk a nagybirtokosok udvaraiig. Azoknál a családoknál, ahol az egyéni vagy családi fölemelkedés záloga a katonai karrier volt, szintén a generalátusokba vagy a szervitori körökbe való beépülést hangsúlyozzák a szerzők. A vizsgált csoportok abban is hasonlítanak, hogy mindegyiknek a tagjai több-kevesebb, s már az indulásnál fölhasználható nemesi vagyonnal vagy politikai tőkével rendelkeztek, tehát a *bene possessionati* rétegének legalábbis alsó kategóriájába tartoztak. Ezért ragadta meg figyelmemet Pálffy Gézának egy 16. század végi pápai főtisztről, Hatos Bálintról írt tanulmánya,[14] amely a társadalmi mobilitás szempontjából ismeretlenebb szempontokat is sejtet. Hatos Bálint predialista, tehát partikuláris nemesként a katonai pályára lépve országos nemességet szerzett, és katonai karrierjében egyre előrébb lépvén, családját is fölemelte. Halála után viszont családjának tagjai közül munkásságának nem akadtak folytatói. Így Pálffy azt a következtetést vonja le, hogy Hatos Bálintnak és a hozzá hasonló, társadalmilag bizonytalan alapokon álló tehetséges személyiségeknek egyéni tehetségük, rátermettségük, nem kevésbé erőszakosságuk és a megfelelő körülmények teremtette kedvező föltételek adtak módot a kiemelkedésre, de az általuk elért eredmények megtartásához hozzájuk hasonlóan céltudatos és rátermett utódokra lett volna szükség. Ezek híján a család nem tudott megkapaszkodni a politizáló és jómódú nemesség között, és legjobb esetben is visszasüllyedt — persze immár országos ne-

---

Társadalomtörténeti folyóirat 2. (2002: 9. sz.) 32–53., *Uő:* Egy 17. századi Vas vármegyei alispán: felsőkáldi Káldy Péter. In: Egy emberöltő Kőszeg szabad királyi város levéltárában. Tanulmányok Bariska István 60. születésnapjára. Szerk.: Mayer László – Tilcsik György. Szombathely 2003. 183–206., *Uő:* Földesúri familiáris, vagy megyei hivatalviselő? Bezerédy György soproni alispánsága (1655–1662). Fons 12. (2005) 127–161., *Uő – Bilkei Irén – Kapiller Imre – Molnár András:* Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár gyűjteményeiből 1477–1898. Arrabona – Múzeumi Közlemények 43. (2005) 319–337., *Uő:* A Kürtössy család a 17. századi Sopron vármegyében. Adalék a megyei nemesség összetételéhez, változásaihoz. In: Memoria rerum. Tanulmányok Bán Péter tiszteletére. Szerk.: Oborni Teréz – Á. Varga László. Eger 2008. 143–155., ill. *Dominkovits Péter – Pálffy Géza:* Küzdelem az országos és regionális hatalomért. A Nádasdy család, a magyar arisztokrácia és a Nyugat-Dunántúl nemesi társadalma a 16–17. században. (1–2.) In: Századok 144. (2010) 769–792., 1085–1120.

[12] *Gecsényi Lajos:* Egy köznemesi család a 17. században (a Falussyak). In: Házi Jenő Emlékkönyv. Emlékkönyv Házi Jenő Sopron város főlevéltárosa születésének 100. évfordulója tiszteletére. Szerk.: Dominkovits Péter – Turbuly Éva. Sopron 1993. 237–253.

[13] *Hiller István:* Politikai környezetváltozás és alkalmazkodóképesség. Eörsy Zsigmond különös alispánsága Sopron vármegyében. Soproni Szemle 54. (2000) 5–18.

[14] *Pálffy Géza:* Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. Pápa 2005.

mesként — a partikuláris nemesség területileg korlátozott joggyakorlatába. A modell rámutat arra, hogy a vitézlő renden futó karrierek a hagyományos rendi struktúrában való gyors és kedvező fölemelkedés lehetőségeit tartogatták. Fölhívja továbbá a figyelmet arra a képlékeny határra, amelyet a nemesség és a jobbágyság között éppen a mezővárosi kiváltságolt félszabad rétegek vagy a nemesi jogaikban korlátozott partikuláris nemesség csoportjai nem engedtek megszilárdulni. Ennek a folyamatnak, vagyis a köztes rétegek koraújkori mobilitásának a vizsgálata hozzásegít a vitézlő rend és a nemesség társadalmi szerepének megítéléséhez, a valóságoshoz közelebb álló történeti társadalomképnek a megformálásához.

Ezzel a gondolattal vágtam neki egy saját korában hasonlóan sikeres, folytatásában pedig hasonlóan leívelő pálya, Turos[15] Miklós kiskomári vajda, hadnagy és vicekapitány karrierje vizsgálatához.[16] A módszer és a párhuzam adott, a helyzet azonban némileg különbözik. Turos vélhetően mezővárosi parasztpolgárként, tehát jobbágyként kezdte karrierjét a Dél-Dunántúl legveszélyeztetettebb végvárában, Somogy megye egyetlen magyar kézen megmaradt, és oly sok somogyi famíliának menedéket adó erősségében: Kiskomáromban.

---

[15] A szakirodalomban Turosnak, Turósnak és Túrósnak egyaránt átírt nevet a forrásokban döntően az első változatban találjuk meg. A név többféleképpen etimologizálható: a túros lovakat gyógyító személyt és a tejtermék-különlegességet előállító mesterembert is hasonlóan hívták. Analogikusan: *Mizser Lajos:* Családnevek Cserépfaluban (1700–1974). In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 41. (2002) 330., *Bogdál* [a cikkben tévesen *Bodgál!*] *Ferenc:* Kovácsok lógyógyítása. In: A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 10. Annales Musei [!] Miskolciensis de Herman Ottó Nominati 10. (1971) 405., *Bálint Sándor:* A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népélete I–II. Szeged 1976–77. 105. Közepesen gyakori névről van szó, korszakunkban egyaránt előfordul a Dunántúlon és a tiszáninneni részeken. A név helyesírásához, megközelítőleges ejtéséhez és talán a család származásához is közelebb hoz Turos Miklósnak Kiskomáromban 1646. december 10-én kelt, Bessenyey István főkapitánynak küldött levelén található pecsétábrája: a címerpajzs nélküli pecsétképen két szál virág között és T. A. [!] monogram alatt egy patkó és egy patkószög képe vehető ki (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára [a továbbiakban MNL OL] Magyar Kamara Archívuma, Missiles E 204. Nr. 47. Turos Miklós Bessenyey Istvánhoz. Komár, 1646. december 10. Ebből arra következtetek, hogy a pecsét tulajdonosa — vélhetően a nemeslevélben szereplő Turos András — lócsiszársággal, lógyógyítással, a túros állatok kezelésével is foglalkozott, legalábbis családjának ezt a mesterségét címerábrájában fönntartotta. Ennek alapján a vezetéknév mai alakja Túros lenne, és nem Túrós. L. még alapvetően: *Kázmér Miklós:* Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század. Bp. 1993. Túrós-szócikk.

[16] Turos nem ismeretlen a magyar koraújkor-kutatásban. Nevét elsősorban *Felsmann Józsefː* Mányoki levelek a tizenhetedik századból. Bp. 1913. alapján szokták emlegetni — ennek kapcsán is *Szakály Ferenc:* Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp. 1981. 186. és *Uő:* Magyar intézmények a török hódoltságban. Bp. 1997. 191–193., 339.; *Molnár Antal:* Kiadatlan mányoki levelek a 17. századból. Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum. 17. (2005: 1–2. sz.) 193–204. és *Uő: Molnár Antal:* A bátai apátság és népei a török korban. Bp. 2008. 34., 71., 129.; valamint *Pálffy Géza:* Egy különleges nemesi karrier a 16–17. században. Hatos Bálint pápai vicekapitány és családja története. Pápa 2005. 93. —, mint a dél-dunántúli hódoltsági adóztatás egyik rettegett figurájáét. L. továbbá *Méhes Péter:* Egy végvár hétköznapjai. Élet a kiskomáromi várban Túrós Miklós vicekapitány (1642–1658) leveleinek tükrében. In: Hagyomány és megújulás. Életpályák és társadalmi mobilitás a végváriak körében. Szerk.: Veres Gábor – Berecz Mátyás. Eger 2008. 213–228. A lassan toposszá váló példa mögött szerintem meglehetősen egyoldalú forrásanyag áll. A hódoltsági adóztatás kérdése mellé kívánkoznának Turos személyes, alig-alig ismert levelei és részben földolgozott családi levéltára. Ezeknek alapján talán árnyalhatjuk a vérszomjas és kegyetlen portyázó hajdúként ábrázolt Turos Miklós megítélését.

Itteni szolgálatáért kapott nemességet ő és családja is, de a végvári élet keretei között maradva katonai karriert futott be, és nem kapcsolódott be a vármegyei életbe. Véleményem szerint ennek elsősorban anyagi okai voltak, azaz a nemesség megszerzésével csak saját „rendjén" belüli karrierjét tudta segíteni, de a katonai szervezettől független egzisztenciát nem sikerült kiépítenie. Mélyebbről jött tehát, mint a fönt említett pályamodellek alanyai, és nem is jutott olyan magasra. Társadalomtörténetileg azonban jogosan úgy láthatjuk, hogy többet nyert, mint ők: a teljes kiszolgáltatottság állapotából indulva a képlékeny vitézi életben megalapozta helyi tekintélyét és anyagi biztonságát, majd erre építve országos nemességet szerzett, amely helyi társadalmában egyértelműen eredeti közege fölé emelte. Pályája vizsgálatával a vitézlő rend középrétegének a jobbágyi és kisnemesi rétegekkel való intenzív kapcsolatára szeretnék rávilágítani, újabb pályamodellt kínálva a magyar köznemesség koraújkori mobilitásának kutatásához: olyan pályaívet, amely reményeim szerint hozzájárulhat a vitézlő rend és a rendi társadalom 17. századi történetének számottevően árnyaltabb ismeretéhez. E tanulmány keretei között eddigi kutatásom eredményeit ismertetem, megfogalmazva azokat a további — kötelező és lehetséges — kutatási irányokat, amelyek felé a közeljövőben el kívánok mozdulni. Így elsősorban Turos karrierjéről lesz szó, mint a modell alapjáról, de a teljesség kedvéért fölvázolom örököseinek eddig ismert pályáját is, hogy a turosi modell nemzedékeken átívelő hatása is lehetőleg láthatóvá váljék. Karrierjét nem élete főbb állomásai mentén dolgoztam föl, hiszen ekkor aligha hasonlíthatnánk össze családja következő nemzedékeinek történetével. A forrásokat a karrier szempontjából öt nagyobb problémakörbe csoportosíthatjuk: a származás kérdése, majd nemességszerzés–birtokgyarapítás–katonai karrier egymással összefüggő problémája után felekezeti hovatartozását járom körbe, végül két forrásbő esettanulmányban mutatok rá környezetében elfoglalt helyére a marhakereskedelemben való részvétele és főkapitányával való viszálykodása kapcsán.

Turos Miklós pályája társadalomtörténeti megközelítésben

Birtokszerzés, nemesség, katonai karrier

A család eredete és nemessége

Turos Miklós családjának történetéről eddig egyetlen összefoglaló, népszerűsítő cikk jelent meg.[17] Akárcsak ez, a Turossal foglalkozó összes többi résztanulmány is magával Miklóssal kezdi el a család nemzedékrendjét. Homályos utalások szerepelnek a szakirodalomban egykorú följegyzésekre,[18]

[17] *Sörös Pongrác:* A Turos-familiáról. Turul 26. (1908) 27–30.
[18] *Sörös P.:* Turos-familia i. m. 27.; *Dominkovits P.:* Armálisok i. m. 330.

amelyek szerint Turos a jobbágyságból emelkedett ki, ennek folyamatáról és körülményeiről azonban csak közvetett adataink vannak.

Bár nincs rá közvetlen bizonyítékunk, Turos Miklósnak talán őse vagy ősének testvére lehetett az a Turos György kanizsai bíró, akinek az 1568. évi kanizsai urbárium szerint fél telke volt a nagy végvárvárosban, s akinek a neve mellé azt írták oda: *„most is a várban lakik és szolgáltatással tartozik."*[19] Kézenfekvőnek látszik az a föltételezés, hogy Kanizsa eleste (1600. október 20.) után földönfutóvá vált a család, s a legközelebbi erősségbe, Kiskomáromba vette be magát. Következő adatom ugyanis a Kiskomáromban szolgáló Turos Benedek föltűnése, aki 1633-ban nemeslevelet kapott II. Ferdinándtól;[20] ő Turos György kanizsai bíró fia is lehet, és — amint később kiderül — bizonyosan Turos Miklós apja vagy nagybátyja. Sörös Pongrác nyomán elterjedt az a tévedés, hogy Turos Miklós 1634-ben kapott nemességet. Ezt semmivel sem lehet igazolni, s minden bizonnyal csak azon a félreértésen alapul, hogy ebben az esztendőben hirdették ki Turos Benedek nemeslevelét a vármegye körmendi közgyűlésén, ebben az armálisban Turos Miklós neve azonban nem szerepel.[21] Mégis kétségtelenül ugyanarról a családról van szó, mert a név és illetőség mellett a címer is megegyezik: csücsköstalpú tárcsapajzsban (kék mezőben, zöld talajon) jobbra lépő, ágaskodó (vörös nyelvű) farkas jobbjában meztelen szablyát tart. Sisakdísz: koronán nyugvó, jobbra hajló, szablyát tartó levágott páncélos kar. Ezt a pecsétet használta Turos Miklós levelein és személyes iratain is 1636-tól kezdve.

Visszatérve a nemeslevélhez, azt a fölvetődő kérdést, hogy a család legismertebb tagja miért nem szerepel az armálisban, egyelőre csak egyféleképpen válaszolhatom meg: Turos Miklós már korábban nemességet szerzett, vagy nemesi jogokkal élt, amit birtokszerzései és tiszti karrierje — különösen a nemeslevélben szereplő rokonainak a forrásokból való „eltűnéséhez" viszonyítva — megerősítenek. Az armálisban kedvezményezettek — Turos Benedek és felesége: Sovány Erzsébet, valamint gyermekeik: Dániel, András, János — és Turos Miklós rokoni viszonyáról Miklós egyik misszilise árulkodik:[22] eszerint állíthatjuk, hogy Miklós a címereslevélben szereplő fiúk testvére vagy unokatestvére volt. A kiterjedtebb rokonság vizsgálata a további kutatás föladata.

---

[19] *Szakály Ferenc:* Kanizsa és uradalma a vár török kézre jutása előtt. In: Zalai Múzeum 4. Zalaegerszeg 1992. 21.

[20] A Királyi Könyvekbe nem vezették be. Armálisok. Nemesi címereslevelek a Zala Megyei Levéltár Gyűjteményéből 1477–1898. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg 2004. 74.

[21] Uo.

[22] Turos András öcsém lován lövés esett, s ugyanott megholt, de magunkon, hála Istennek, semmi sem esett. — MNL OL P 1314 A herceg Batthyány család levéltára körmendi levéltára, Missiles (a továbbiakban MNL OL P 1314) Nr. 50236. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1652. február 27.

Élete és katonai karrierje főbb állomásai

Levelei tanúsága szerint 1591 körül született, a hosszú török háború kezdetén.[23] Harmincegynéhány éves kora óta élt Kiskomáromban, 1622-1623 óta volt királyi szolgálatban.[24] Hogy mit csinált előtte, nem derül ki sem irataiból, sem leveleiből,[25] sem Batthyány Ádám eddig ismert följegyzéseiből, ez a dátum mindenesetre meglehetősen késeinek tűnik. Első fönnmaradt írásán pecsétje még jobbra fordult, a címerpajzsban lebegő, szablyát tartó behajlított kar, a pajzs jobb felső sarkában csillag látható. A sisakdísz körül kivehető a T. M. monogram.[26] 1636-ban még kereszttel írta alá nevét, de biztosan tudott írni, mert még ugyanabban az évben saját kezű megjegyzést fűzött a korábban kereszttel és pecséttel szignált irathoz.[27] A lapalji, rendkívül csúnya írás gyakorlatlan írókézre vall. 1637. június 12-én már vajda volt.[28] 1638-ban keltezi első fönnmaradt levelét Könczöl Mihállyal közösen. 1646. augusztus 12-én megbízott kapitány volt főkapitánya távollétében, annak ellenére, hogy a várban volt hadnagy.[29] 1647. január 26-án fővajdaként írta alá Batthyány Ádámnak küldött levelét, februárban ismét vajda és substitutus kapitány.[30] 1648. június 6-án már hadnagyként írja alá jelentését, június 27-én pedig ismét megbízott ideiglenes kapitány, s július 28-án is viselte még ezt a címét.[31] Az 1651. augusztus 15-i kiskomáromi török ostrom idején mutatott hősies helytállásáért a király vicekapitányi rangra emelte — mint egyik leveléből megtudjuk, Batthyány javaslatára.[32] A tisztséget a fiatal Bessenyey László ellenében kapta meg. Bessenyey László Turos régi haragosának és elöljárójának, Bessenyey István volt komári főkapitánynak volt a fia. Bár nem sokat tudunk Turos mozgásairól, utairól, az a tény, hogy az egyszerű hadnagy kapta meg a vicekapitányságot, és nem az ősi helyi nemes család sarja, azt bizonyítja, hogy Turosnak a maga

---

[23] 1651. augusztus 20-án írja: „az hat körösztöt általléptem". MNL OL P 1314 Nr. 50401. Turos Miklós és Czabaj [János] vajda Batthyány Ádámnak. Komár, 1651. augusztus 20.

[24] MNL OL P 1314 Nr. 50349. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1653. szeptember 8. MNL OL P 1314 Nr. 50349.

[25] Csak föltételezhetjük, hogy tőzsérkedéssel foglalkozott. Erre l. a megfelelő alfejezetet!

[26] MNL OL P 638. Nagyszigeti Szily család levéltára 5. doboz, 46./1. csomó. Későbbi címerének sisakdísze azonos korábbi címerábrájával.

[27] MNL OL P 638. Nagyszigeti Szily család levéltára 5.doboz, 42. csomó Nr. 2. Görösgáli Battyányi László záloglevele Cegléd birtokról Turos Miklósnak. Kiskomárom, 1636. február 20.

[28] Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára [Pápa], III. 205. a. 1. A kiskomáromi, majd zalaszentgróti református gyülekezet I. sz. anyakönyve (= DREL, kiskomáromi akv.) [L. n.] 1637. június 12-i bejegyzés.

[29] MNL OL P 1314 Nr. 110003. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1646. augusztus 12.

[30] MNL OL P 1314 Nr. 110010. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1647. február 20.

[31] MNL OL P 1314 Nr. 110025. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1648. június 27. ill. MNL OL P 1314 Nr. 50289. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1648. július 28.

[32] „Nagyságod az porbul fölvett, s ezt az tisztet Nagyságod kegyelmességébül viselem" — MNL OL P 1314 Nr. 50317. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom prezídiuma, 1651. november 23; „vékon tisztem is az Nagyságod kegyelmes promotioja által ment végben" — MNL OL P 1314 Nr. 50373. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1654. október 28.

közegében nagy tekintélye volt.[33] Bizonyára nem véletlenül hangsúlyozza ekkoriban,[34] hogy majdnem harminc esztendeje lakik Komárban: ez az állhatatosság és hűség kivételesnek számíthatott. 1653-ban megpróbált még egy kicsit följebb kapaszkodni: kérvényezte a generálisnál, hogy fizetését egészítsék ki tíz lóra, de legalább még két lóra valót utaljanak ki számára a kiskomáromi harmincad jövedelméből. Kérését Batthyány nem tudta teljesíteni.[35]

Tudunk súlyosabb betegségeiről is: 1647. ősszel orbáncos volt, egy kézsebe fertőződött el;[36] 1650-ben *„soha nem volt súlyos nyavalya"* gyötörte, azt írja, *„csak az ágyban is alig találom helyemet"*. Betegségéből csak egy hónappal később kezdett felgyógyulni.[37] 1653-ban és 1654-ben köszvény gyötörhette, mert valamelyik „savanyúvíznél" tartózkodott egy vagy két hétig.[38] Tudjuk, hogy vesebetegségben halt meg,[39] 1655-ben emiatt már nem is kereskedhetett.[40]

1655. május 7-én végrendelkezett.[41] Végrendeletében feleségére, Nagy Ilona nemesasszonyra, valamint fiaira (Kristófra és Jánosra) és lányaira (Ilonára, Katalinra és Zsuzsannára) hagyta mindenét. Lányai révén való unokáinak eltartásáról is gondoskodott. 1656. március 26-án halt meg Kiskomáromban. Március 31-én temették el nagy pompával, katonai tiszteletadás közepette lovasok és gyalogkatonák kísérték utolsó útjára, a kiskomári vár temetőjébe.[42]

Egyenesen, de nem túl gyorsan fölívelő pályáról van tehát szó. Jellemző, hogy gyalogvajdává kb. 50 évesen nevezik ki, lovashadnagy 57 éves korában lesz, míg a vicekapitányságot 60 éves fejjel nyeri el. Mégis azt mondhatjuk, hogy egy élet leforgása alatt kezdeti közegéhez képest igen magasra jutott, nevét továbbvivő fiai pedig — amint látni fogjuk — már egy másik szinten érvényesültek, a szervitori és vármegyei struktúrában. Teljes élete a végvári kö-

---

[33] ... officium vice capitaneatus Kiskomaromiensis nequaquam Ladislao Bessenyey, ob eiusdem nimirum iuventutem et inexperientiam militarem, sed potius … Nicolao T[ur]o[s] huius confinii equitum ductori conferendum … — III. Ferdinánd király mandátuma Batthyány Ádám generálishoz. D. n. [1651. október 11–12.] – Pannonhalmi Főapátság Levéltára, Guary család levéltára, Időrendi iratok Nr. 423. A kinevezés dátumához vö. Österreichisches Staatsarchiv (= ÖStA), Kriegsarchiv, Zentralstellen, Wiener Hofkriegsrat, Hauptreihe (= KA ZSt HR), 304. Protokoll (Registratur) 159v. 55. szám, 162r. 80. szám!

[34] MNL OL P 1314 Nr. 50349. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1653. szeptember 8.

[35] MNL OL P 1314 50355. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kőszeg, 1653. november 25.

[36] MNL OL P 1314 50278. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Körmend, 1647. október 11.

[37] MNL OL P 1314 Nr. 50299. Turos Miklós gersei Pethő Lászlónak. Kiskomár, 1650. április 22. ill. MNL OL P 1314 Nr. 50300. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1650. április 22.

[38] MNL OL P 1314 Nr. 50357. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Savanyúvíz [Keszthely?], 1653. vasárnap [!], ill. MNL OL P 1314. Nr. 50368. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1654. július 12.

[39] MNL OL P 1314 Nr. 50264. Turos János Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1656. március 31.

[40] L. 1655. szeptember 22-én kelt levelét: MNL OL P 1314 Nr. 50384. Turos Miklós Batthyány Ádámnak.

[41] Testamentaria dispositio-ját közli *Sörös P.:* Turos-familia i. m. 28.

[42] El nem mulattam, hogy Nagyságodat ne tudósítottam volna szegény Istenben elnyugodott atyámnak halála felől. Isten ez világbul kiszólította 25. Martii reggel hat órakor, de nem pestisben, hanem az előbbeni nyavalyában, úgymint az arénábo. Ultima Martii eltemettük becsületesen, mind lovas, mind gyalog becsületesen kisérték trombitával, síppal, zászlókkal és dobokkal. — MNL OL P 1314 Nr. 50264. Turos János Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1656. március 31.

zegben telt el, és halála napjáig tevékeny része volt a kiskomáromi hadigépezetnek. Életének a végvár nem egyik állomása volt, hanem életközege maga. A kiskomáromi katonaközösség egyik legállandóbb tagja és elöljárója volt. Óriási helyi tekintélye és kapcsolatrendszere — amelyet vállalkozó szellemű, céltudatos és kitartó egyéniségének éppannyira köszönhetett, mint a kor és élete színtere által kínált kivételes karrierlehetőségeknek — révén nemcsak alárendeltjei megbízható és számon tartott elöljárója volt, hanem működésével összhangba tudta hozni családja fölemelését is.

Halála legalább annyi megfejteni való, személyén túlmutató összefüggést takar, mint származása. Az ismeretlen közegből jött, mindvégig egy helyben maradó, s ezen a helyen legtöbb sorstársa számára elérhetetlen csúcsra jutó vitéz sikerének „titka" vonzó kérdéseket tartogat a kutató számára. Életrajzát a következőkben karrierjének egy-egy speciálisabb megközelítésével mutatom be.

A családi birtokok

A vitézlő rend mobilitásának törvényszerűségeit leginkább talán úgy ragadhatjuk meg, ha föltérképezzük, miként törekedtek tagjai a nemesi-földbirtokosi életforma felé.[43] Turos Miklós családjának birtokpolitikája különleges, alapjaiban mégis jellemző példája e rend középrétege viselkedésének. Ebben az alfejezetben a Turos família birtokait csoportosítom, a maguk történeti egységében kezelve az egyes jószágokat. A birtokszerző ős erőteljes, koncepciózus igyekezete és határozott birtokkormányzata olyannyira meghatározta a következő nemzedékek viszonyát a család ingatlan javaihoz, hogy szükségesnek látszik pályája tárgyalásakor áttekinteni utódai jószágpolitikáját is.

Hihetőleg nincstelen katonaként vagy hajdúként[44] kezdte pályáját. Nemesemberré válva személyében szabaddá lett, bár katonavolta a személyes szabadságot korábban is biztosította számára. Az igazi előnyt ezek után az jelentette, hogy nemesként könnyebben kaphatott időleges- vagy örökjogú földbirtokot akár dominuszától, akár zálog formájában bárkitől,[45] s ezt igyekezett is kihasználni: a vele közel azonos társadalmi helyzetű bajtársaitól vagy szomszédaitól szerzett hódoltsági jószágai mellett a hátországban is tudatosan építette a főuraknak vagy a *bene possessionati* fölső rétegébe tartozó uraknak vállalt szolgálatokkal nemesi jogállású birtokát, ez pedig a szervitori rendszer felé történő elmozdulásra mutat.

---

[43] Vö. *Varga J.:* Szervitorok i. m. 175–180.

[44] A fogalomhasználatra l.: *Végh Ferenc:* Egerszeg végvár és város a 17. században. Zalaegerszeg 2010. 96.: „A dunántúli szóhasználatban a katona a lovas, a hajdú pedig a gyalogos megnevezése volt." Vö. a „Lóra katona, kapura hajdú, likra, nemesember!" szállóigévé vált, és a Dunántúl egyes részein gyermekmondókává torzult — l. *Együd Árpád:* Népi sportszerű játékok Somogyban. In: Somogyi Múzeumok Közleményei 4. (1981) 108–109. — mondással, amely a XVII. századi magyar várharcászat egyik legtömörebb összegzése is lehetne. Romlott, csúfoló jellegű variánsát *Dugonics András:* Magyar példabeszédek és jeles mondások. Szeged 1820. II. 73. is jegyzi, népszerűbben: *Tóth Béla:* A magyar anekdotakincs. Vál. és szerk.: Szalay Károly. Bp. 1986. 53.

[45] *Varga J.:* Szervitorok i. m. 178.

A zálogon szerzett hódoltsági részjószágok alkották birtokai zömét. A hódoltság felé nyitott mezejű kiskomáromi végházból rendszeresen eljártak adóztatni a szegénylegények akár Eszékig is.[46] A Kamara által kifizetetlen jövedemük pótlására tizedeket béreltek,[47] és részben ezzel tartották el magukat.[48] A céltudatosabb végbeliek „közfeladatuk" ellátása közben magánjövedelmeik intézményesítéséről is gondoskodtak a végvidéki szokásjog sajátos törvényei szerint.[49] A Dunántúl legdélebbi végházából Turos maga is könnyen szemmel tarthatta a hatalmas dél-dunántúli hódoltságot és török domíniumot.[50] Első ismert birtokai éppen a hódoltság területéről valók.

1629-ben vagy 1630-ban vette zálogba Bucsányi Lőrinctől a Tolna vármegyei Nagymányokot.[51] A falu a pécsi káptalan prépostjának legjelentősebb birtoka volt. Adóztatása a hódoltsági kettős-hármas domínium tipikus példája: a hatalmát érvényesíteni képtelen egyházi testület először bérbeadta az adóztatás jogát, a bérleti jog azonban kézről kézre vándorolva fokozatosan szinte „örökös" birtokjoggá alakult át egy kellően erőszakos új „bérlő" kezében. A Turos család fölemelkedésére jellemző, hogy Miklós halála után legkisebb lánya, a kalandos életű Zsuzsanna próbálja meg nem kevés sikerrel érvényesíteni „tulajdonjogát" a település fölött,[52] de a 17. század végére már magának is törvényes oltalmat kell keresnie a végváriak fosztogatásai ellen — igaz, ebben sem

[46] Ez nemcsak egyéni ambíció kérdése volt, hanem kötelességük is. Kiskomáromban lakott Somogy vármegye egyetlen szolgabírája is. *Szakály F.:* Magyar adóztatás i. m. 231. Somogy és Zala Kiskomáromhoz tartozott, a közigazgatásilag Zalához rendelt Baranya adóját viszont a Zrínyi Miklós parancsnoksága alá tartozó Légrád vitte el. *Szakály F.:* Magyar intézmények i. m. 338–339. A kiskomári agglomeráció kérdéséhez l. még Tolna város tanácsának levelét Batthyány Ádámnak. *Szakály Ferenc:* Források Tolna megye XVII. századi történetéhez. In: A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum Évkönyve 4–5. Szekszárd 1975. 282. Turosnak a dél-dunántúli hódoltság felé „kirajzó", részben hasonló eredetű, és egyéni vagy családi karrierépítés révén fölkapaszkodott köznemesekből álló, északnyugat-dunántúli vármegyei tisztikarokkal való viszonyáról egyelőre nincs elég adatom, bizonyos azonban, hogy a végváriak hódoltsági birtokszerzésének ők potenciális vetélytársai voltak. A további kutatások során talán sikerül a hazai kutatásban a Fördős, Gregoróczy, Torkos stb. családok pályatípusaival már fémjelzett problémakört összekapcsolnom Turos és közege hódoltsági birtokszerzéseivel. Vö. *Gecsényi Lajos:* Győr vármegye közigazgatása és tisztikara a XVII. században. In: *Uő:* Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr 2008. 165–190.

[47] A somogyi egyházi tizedeket rendszeresen ők fölözték le: *Szakály F.:* Magyar intézmények i. m. 189. A bérletre l. még: *Molnár Antal:* A katolikus egyház a hódolt Dunántúlon. Bp. 2003. 102.

[48] *Szakály F.:* Magyar adóztatás i. m. 256–257.

[49] 1650-ben panaszkodik gersei Pethő László főkapitány Batthyány generálisnak arról, hogy a főkapitányi tiszte szerint neki járó tófői (Baranya vm.) adót távolléte alatt Turos hadnagy a maga számára beszolgáltatandó ajándékként fogadta el és tudatosította a rácokban. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak, Kiskomárom, 1650. május 20. MNL OL P 1314 Nr. 36725.

[50] Kiskomárom katonaságának ilyen jellegű jövedelmeit módszeresen áttekinti *Szvitek Róbert József:* Kiskomárom végvár szerepe a dél-dunántúli védelmi rendszerben. PhD-értekezés. Bp. 2008. Kézirat. 102–110. Itt is köszönöm a szerzőnek, hogy kéziratát és számos hasznos adatát lekötelező szívességgel rendelkezésemre bocsátotta.

[51] A helységre és a nevével fémjelzett egyháztörténeti problémára l. *Felsmann J.:* Mányoki levelek i. m., valamint *Szakály F.:* Magyar adóztatás i. m. 1981. 187., ill. *Uő:* Magyar intézmények i. m. 186–201., és legújabban *Molnár A.:* Kiadatlan mányoki levelek i. m. 193–204., ill. *Uő:* Bátai apátság i. m. 25–72.

[52] *Molnár A.:* Kiadatlan mányoki levelek i. m. 201.

marad el apja ügyességétől.[53] Turos legkorábbi birtokszerzései közé tartozik a kisbottyáni és görösgáli Battyányi János kiskomáromi kapitánytól 1634-ben 150 forintért szerzett Boldogasszony(fa) és a szintén tőle, 1636-ban 66 forintért zálogba vett Cegléd, mindkettő Somogyban.[54]

A család föltételezett származási helyén és Kiskomárom fő hadműveleti területén — Dél-Zalában és főleg Somogyban — találjuk meg Turos Miklós legjelentősebb birtokait. Tudjuk, hogy volt háza a kiskomáromi hajdúvárosban vagy hóstáton, amely az 1651. évi török ostromban leégett.[55] Erről a házról egy 1694-ben kelt záloglevél is megemlékezik.[56] A somogyi birtokok között számon tartott elhagyott, vagy alig lakott településekről, prédiumokról, telkekről legnagyobb — de nem teljes — számban egy 1657. évi följegyzés szól. Eszerint: Sárdon, Barátiban, Szabarban, Remetepusztán, Istócipusztán, Szentlászlópusztán, Mártonban, Csákányban, Vörsön, Csertőn, Berényben, Tótszentgergelyen voltak Turos Miklósnak javai.[57] Ezeknek pontos adóértékéről nincs fogalmunk, annál nagyobb szerepük lehetett azonban a kémhálózat és az ezzel szorosan összefüggő kereskedelem szempontjából, intézménytörténeti összefüggésben pedig a hódoltsági magyar domínium és jogigény megtestesítői voltak. Turos Miklós birtokaként említik 1660-ban a ma Kaposvár toponári városrészeként ismert Rácszigetet,[58] ezen kívül Simonfalván, Kadarkúton, Kéren, Kaposapátiban, Eddén és Kércseligeten is voltak részbirtokai. Turos (unoka) öccse, András 1676-ban száz forintért zálogba vette Bakács Sándortól Füred falunak egy részét, majd a zálogba adó további 39 és fél forinttal terhelte meg a birtokot. Turos András 1689. augusztusban továbbadta a falut Csoknyai István kaposvári hadnagynak.[59]

A Dél-Dunántúlon nagyrészt ez az a „birtokkomplexum", amellyel a család a következő nemzedékekben is gazdálkodott. Meglehetősen szétszórt, ám így is jelentős jószágról van szó, így nem meglepő, hogy sorsának alakulását a

---

[53] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 313., 416. és 418.b. Itt s a továbbiakban a Guary lt. iratainak hivatkozásához — noha az iratanyagot a legfrissebb szakirodalomban az új számozás szerint idézik (l. pl. *Dominkovits P.:* Armálisok i. m.) — az eredeti, végig következetes és máig azonosítható, 18. századi levéltári sorszámokat alkalmazom, mert az új numerus-rendszer a 17. századi részeknél foghíjas és következetlen.

[54] MNL OL P 638. Nagyszigeti Szily család levéltára 5. doboz, 46. csomó, Nr. 1. és 42. csomó Nr. 2.

[55] *Müller Veronika:* A zalai végek mindennapi problémái a XVII. század első felében. In: Közlemények a Zala megyei közgyűjtemények kutatásából 1978. Zalai Gyűjtemény 8. Zalaegerszeg 1978. 81–93., 89.

[56] Extractus ex quibus litteris familiam Turosianam concernentibus. Varia de bonis variis. Nr. 27. PFL Guary lt., Időrendi iratok s. n.

[57] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 321. A fölsorolás alján: Ezeknek az adójok megyen ötfelé: öreg Turosnénak, Jánosnak, Christophorusnak, Guary Gergelynek és Horváth Mihálynak és Turos Zsuzskának.

[58] *Boros László:* Dorffmaister Somogyban. In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 5. Kaposvár 1974. 63. Turos Miklós ekkor már négy éve halott volt. Jól mutatja ez, hogy nem rendszeres és a megszokott jogi keretekben jövedelmező jószágok voltak ezek. Ez az adat továbbá rávilágít vizsgálatom egyik alapvető problémájára is: Turos Miklós neve láthatólag még halála után is ismerősebbnek és a birtok hovatartozása szempontjából nagyobb garanciának hangzott, mint családjáé.

[59] *Végh Ferenc:* A szentgyörgyvölgyi Bakács család Somogy megyei birtokállománya a 17. században. In: Somogy megye múltjából 38. Kaposvár 2007. 57.

családi iratok alapján legalább részint nyomon követhetjük. Kiemelkedik forrásadottságainál fogva a fönti birtokok közül a Pusérffy-zálognak is nevezhető birtokcsoport:[60] 1653. szeptember 24-én a vasvári káptalan előtt Pusérffy Mihály Somogy vármegyei szolgabíró, a pécsi Redzsep szpáhi rabja fölvallotta ezeket a Somogy megyei jószágait Turos Miklósnak,[61] hogy a fölvett összeggel és Turos támogatásával rabságából kiszabadulhasson.[62] Turos 1655. május 7-én végrendelkezett,[63] ennek értelmében legtöbb birtokát fiai kapták volna. Halála után, 1657-ben örökösei megosztoztak,[64] és a Pusérffy-zálog nagyobbrészt két idősebb lánya: Ilona és Katalin családjának jutott. Férjük, Horváth — másképp Karapasics[65] — Mihály és Guary Gergely 1659-ben részben túladott a Vas és Sopron vármegyéből nehezen kezelhető jószágon, más része még a 18. században is a Guary család kezén volt.[66]

A föntiek közül két somogyi Turos-birtokról vannak még adatok. Az egyik Vörs,[67] amelyet Turos Récsey Mihálytól és feleségétől, Beke Judittól vett zálog-

---

[60] Csertő, Sárd fele, Simonfalván és Kadarkúton 6-6 telek, Csákány.

[61] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 284.

[62] Pusérffy Mihály deák, Somogy vármegye adószedője és szolgabírája életéről készült esettanulmányomat terjedelmi okból nem foglalhatom ide. Rabságáról összegezve: 1645-ben vagy '46-ban — *Szily Jenő:* A kisbottyáni és geresgali Battyányi család 1–2. Turul 30. (1912) 18–26., 64–72. szerint 1640-ben — került török fogságba, s vélhetően a pécsi várbörtönben halt meg Redzsep szpáhinak, Batthyány Ádám vele egyidejűleg sarcolt szökött foglyának rabjaként. Kegyetlen fogvatartója legkevesebb 13 éven át sarcolta és kínozta, a kiskomáromi tisztek — főleg Turos — Batthyányhoz írt levelei tele vannak az érte való könyörgéssel. Szily e levelek ismeretének híján megvádolja Turost, hogy a záloggal megcsalta a reménytelen helyzetben lévő Pusérffyt. Turos azonban aligha akart nyerészkedni párszáz forintos összeggel hajdani szomszédja és hivatali „kollégája" kárára, s Pusérffy sem hihette, hogy a zálog pénzértéke fogja megváltani a Batthyány által 3000 forintra sarcolt Redzsep kezéből, sokkal inkább Turos kapcsolataiban reménykedhetett. Szily adata szerint Pusérffy 1659-ben végrendelkezett a pécsi börtönben. A sors keserű fintora, hogy ezek szerint túlélte Turost, aki véleményem szerint igaz és talán egyetlen jóakarója volt.

[63] Testamentaria dispositio-ja: PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 288. Részben közli: *Sörös P.:* Turos-familia i. m. 28.

[64] Extractus ex quibus litteris familiam Turosianam concernentibus. PFL Guary lt. Időrendi iratok s. n. (Anno 1657)

[65] Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (a továbbiakban: DRERL), Johannita Levéltár, Daróczy Zoltán genealógiai gyűjteménye (a továbbiakban: Daróczy-gyűjtemény), Turos cs. S. n. További kutatások tisztázzák majd, van-e valami köze ennek a névnek Kerpacsich István egerszegi kapitány családjához.

[66] Kaszás János és Antal Miklós kiskomáromi katona tett le érte 235 tallért. Az új birtokosok lakhelye világosan mutatja a birtok szerepét, jelentőségét, még inkább erre vall az, hogy egy évvel később Kaszás és Antal magához vette a birtokokat érintő leveleket, hogy egy pörben maguk védelmezhessék magukat. Bár a zálogjog szabályai szerint a zálogba adónak volt kötelessége minden pörpatvartól védelmezni zálogosát, a két katona biztonságosabbnak és célravezetőbbnek tartotta magát képviselni az ügyben. Említi legújabban: *Dominkovits Péter:* Somogy vármegyei szolgabírák tanúkihallgatási jegyzőkönyvei, 1677–1678. (Forrásközlés.) In: Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv 32. Kaposvár 2001. 83. PFL Guary lt. Időrendi iratok s. n. (1660. április 29.) Az eredeti fassionális: PFL Guary lt. Időrendi iratok s. n. (1659. május 29.) Kaszás és Antal egyébként személyesen is ismerte Turos Miklóst, mindketten föltűnnek Turos és Ropolyi Farkas hadnagy leveleiben 1650-től. Érdemes megfigyelni, hogy mindketten a marhakereskedés kapcsán kerültek a két tiszt látókörébe. Ropolyi levelei: Ropolyi Farkas kiskomáromi lovashadnagy Batthyány Ádámnak. MNL OL P 1314 Nr. 40086., 40103. Turosnál: MNL OL P 1314. Nr. 50301., 50310., 50403., 50326.

[67] Rácörsként és Vörsinámként is említik.

ba ismeretlen időpontban.[68] 1659-ben Récsey és felesége arról nyilatkozik, hogy nem tudják visszaváltani a birtokot, ezért meghagyják özvegy Turosné kezén,[69] akitől leányához, Turos Zsuzsannához, majd a Guary családhoz került.[70] A másik Kér, amelyet Turos Beke Zsigmonddal közösen bírt az 1640-es években.[71]

A Turos család másik egybefüggő birtoktestét Wesselényi Ferenc nádortól kapta 1655-ben.[72] Ennek egy részét már az 1660-as években zálogba vetették,[73] más része nyomtalanul tűnt el az örökösök birtokállományából.[74]

Turos Miklós élete nagyobb részében jobbágyokkal is csak hódoltsági birtokain rendelkezett, s leveleiből kiderül, hogy 1653 végéig maga szerzette jószágain magyar jobbágyai nem is voltak,[75] csak rác telepesei, akiket többé-kevésbé tudott csak szolgáltatásokra fogni.[76] Éppúgy védelmezte azonban őket is, mintha állandó, magyar jobbágyai lettek volna.[77]

---

[68] A birtok hozományként került Récsey kezéhez. PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 322.

[69] Uo.

[70] Extractus ex quibus litteris familiam Turosianam concernentibus. PFL Guary lt. Időrendi iratok s. n., 19. és 21. (1681 és 1688)

[71] MNL OL P 1314 Nr. 50399. Turos Miklós és Beke Zsigmond Batthyány Ádámnak. Komár, 1647. június 8. Beke Zsigmond korának jellegzetes, művelt deák-figurája volt. Személye a dominuszcsere, mint a vitézlő rend sajátos jogszokása jelenségének szempontjából is érdekes Turos pályájának összefüggésében. Életére l. *Koltai András:* Beke Zsigmond deák élete és műveltsége. In: Idővel paloták… Magyar udvari kultúra a 16–17. században. Szerk.: Horn Ildikó – G. Etényi Nóra. Bp. é. n. [2005.] 531–546.

[72] *Sörös P.:* Turos-familia i. m. 28.: Hásság, Üszög, Sáros, Hosszúhetény, Élesd és Berkesd (vagy azonosíthatatlan Békés). L. még *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 105.

[73] Egy részük a Perczel család kezére került a visszahódító háborúk után. Vö. *Dobos Gyula:* Családi levéltárak repertóriumai. Segédletek III. Szekszárd 2001. 50., 71., ill. *Sudár Géza:* Harc község krónikája. Szekszárd 1999. 180.

[74] A fölszabadító háborúk utáni birtok-visszarendeződésről összefoglaló, társadalom-, gazdaságtörténeti és összehasonlító, statisztikai igényű monográfia még nem született. A Pest és Somogy vármegyei bene possessionatus elit és örökösei visszaszivárgásáról van képünk *Szakály F.:* Magyar adóztatás i. m. és *Uő:* Magyar intézmények i. m., ill. legújabban *Szijártó M. István:* A Diéta. A magyar rendek és az országgyűlés 1708–1792. Bp. 2005. *Uő:* Nemesi társadalom és politika. Tanulmányok a 18. századi magyar rendiségről. Bp. 2006. esettanulmányai alapján. Heves, Nógrád és Pest vármegye analógiájára l. *Nagy János:* Pest–Pilis–Solt vármegye követei a 18. századi országgyűléseken. Szakdolgozat, ELTE BTK. Kézirat. Bp. 2009. (Köszönöm a szerzőnek, hogy rendelkezésemre bocsátotta kéziratát.)

[75] MNL OL P 1314 Nr. 50301. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1650. május 11. és „mivel énnekem magyar falubeli jobbágyim nincsenek." — MNL OL P 1314 Nr. 50310. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1650. május 16. Egyetlenegy, homályos kivétel tűnik ki az idevágó adatok sorából, egy Szabó János nevű jobbágy, említi: MNL OL P 1314 Nr. 110036. Turos Miklós Viczay Ádámnak. Kiskomár, 1649. január 30.

[76] Általában Kiskomáromba hordták neki föl adójukat. MNL OL P 1314 Nr. 50310. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1650. május 16. A hódoltsági birtokjog kialakulását jellemzően illusztrálja Pethő László kiskomáromi főkapitány Turos elleni egyik panasza: „Hogy az levelet elvégeztem vala, vevém elő az pécsi püspök regestromát, s azon rác, ki felől Turos uram írt Nagyságodnak, az pécsi püspökséghez tartozandó Tófő faluból való, csakhogy nem adtak nekem adót, hanem két idén hadnagy uramnak [ti. Turosnak] adtak valami csizmát, s azzal tulajdonította csak magának [ti. Turos a falut], de bizony a' soha az őkegyelme jobbágya sem faluja nem volt, kit az itt való kalauzokkal is megbizonyítok, nékem pedig azért nem mondotta meg, hogy ne tudjak semmit is felőlök, de bizony nékem az, Nagyságos Uram, elég pénzemben áll." — MNL OL P 1314. Nr. 36725. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Komár, 1650. május 20.

[77] 1655. június 7-én például Batthyány Ádám révén Esterházy Lászlótól követelteti vissza elhurcolt vörsi rác jobbágyait. MNL OL P 1314 Nr. 50377. Turos Miklós Batthyány Ádámnak.

A családi levéltárban található iratok szerint a Turos-névre a 18. század második évtizedében az örökösök még jogalapként hivatkoztak a somogyi jószágok tulajdonviszonyait firtató jogügyletekben, ezt követően azonban — a családi iratok közt legalábbis — a volt hódoltsági javak kapcsán ezzel a névvel már nem találkozunk.[78] Részben meggyökereztek ezekben a birtokokban az örökösök is, részben pedig — egyelőre igazolhatatlan mértékben, de minden bizonnyal — vissza- és átrendeződött a Balaton alatti újjászerveződő vármegyék társadalma és birtokigazgatása, ami a végvári szokásjogon alapuló „dominiumokat" elsorvasztotta.

A hátországban szerzett birtokokat tekintve másfajta stratégiával találkozunk. Ennek lényege a megyei birtokos nemességbe való bekerülés legkézenfekvőbb módjának követése: szervitori zálogbirtok szerzése. 1640-ben Turos Miklós Nádasdy Ferenctől 800 forinton zálogba vett egy malmot a Sopron vármegyei Répcemicske faluban,[79] a Csáva patak vizén. Ez a malom, a hozzátartozó nemesi telekkel és szőlővel a Turos család legállandóbb birtoka, mondhatni székhelye lett.[80] Turos 1648. február 26-án Ilona lányára hagyta micskei szőlejét,[81] 1655. évi végrendeletében pedig a micskei birtok maradék részét fiaira testálta.[82] A két fiú között a birtok úgy oszlott meg, hogy Kristóf kapta a nemesi telket,[83] János pedig a malomban építette ki lakását (bátyja halála után sikertelenül próbálta megszerezni sógornőjétől a *curialis fundus*t[84]). Turos Miklós örököseinek említett 1657. évi osztályában a malom Turos Zsuzsanna és János közös tulajdonaként jelenik meg, a későbbiekből azonban nyilvánvaló, hogy valójában Turos János kezén volt.[85] 1664-ben Nádasdy Ferenc meghosszabbítja „főemberszolgájának", Turos Jánosnak apjával kötött zálogszerződését, és megadja mindkét ágbeli örökösei javára a micskei malom birtokjogát, megengedvén, hogy 150 forint értékben építkezhessen is a malom területén. A malom birtoklásának föltétele, hogy a census felét Turos évente megadja a grófnak. Annak ellenére, hogy ez nem teljesült, Nádasdy nem vette el szervitorától a jószágot, sőt: 1668. május 25-én kelt pátensében *„ingyen való jóakaratunkból"* elengedte neki az adót, de kikötötte, hogy Turos évente köteles megjelenni udvarában, hogy a lékai tiszteknek szóló commissiókat elvigye, nehogy a malom szabad malomnak tartassék.[86] Az országbírónak a dunántúli

---

Komár, 1655. június 7.

[78] Extractus ex quibus litteris familiam Turosianam concernentibus. PFL Guary lt, Időrendi iratok s. n.

[79] Ma Locsmánd (Lutzmansdorf, A) része. A zálogról: MNL OL E 185. Inskripciós kötetek 6. kötet 179–180. lap: Keresztúr 1640. május 25. Hálásan köszönöm az adatot Fazekasné Toma Katalinnak!

[80] A családnak a dunántúli szervitori struktúrához való viszonyáról l. a köv. részfejezetet!

[81] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 422.

[82] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 288.

[83] Nádasdy Ferenc országbíró megerősíti a telek tulajdonában özv. Turos Kristófné Szalay Erzsébetet. Pottendorf, 1666. május 28. PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 426.

[84] Uo.

[85] 1688-ban rendeződtek a tulajdonviszonyok, amikor János a sümegi kőház őt illető felét a húgát illető 100 forintnyi micskei rész fejében átengedte neki. Sennyey István veszprémi püspök testimoniálisa, Sümeg, 1683. május 14. PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 431.

[86] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 425., 428. és *Sörös P.:* Turos-familia i. m. 29.

hatalmi viszonyok átrendeződésével járó tragikus kivégeztetése és vagyonelkobzása, illetve hatalmas birtokainak az Esterházy család kezére kerülése után[87] Turos János örökösei még legalább két nemzedéken át éltek a micskei jószágban, sorsuk azonban — bár a 18. századból nem rendelkezünk adatokkal — minden jel szerint rosszra fordult. 1688-ban Sopron vármegye a micskei „polgárok" instanciájára elfoglalt bizonyos kertet és földeket a birtokból,[88] 1691-ben pedig Esterházy Pál az 1655. évi XLVIII. törvénycikkre hivatkozva[89] visszakövetelte a birtokot.[90]

Fontos megemlíteni azt a hét jobbágytelket, amelyet Turos Cziráky Ádám nádori ítélőmestertől vett zálogba 300 forintért 1653. november 19-én Locsmándon.[91] A hét telekhez tartozó szőlőt fia, János adta tovább sógorának, Kondoray Tamás vasvári prépostnak[92] 1666. szeptember 12-én.[93]

Turos Miklós fölívelő pályájának meghatározó eleme volt Széchényi György veszprémi püspökkel (1648–1658) való kapcsolata.[94] Ennek legékesebb bizonyítéka az a kőház volt, amelyet a püspök 500 forintért püspöki székhelyén és két vármegye székvárosában, Sümegen juttatott neki.[95] A házban Turos halála után — a vélhetően eredendőleg is Sümegre vagy környékére való[96] — özvegye lakott legkisebb lányukkal, Zsuzsannával. Bár az özvegy 1668-ban még kizárta az öröklésből Katalin lányától való unokáját, Guary Miklóst, 1681-ben és 1688-ban Turos Zsuzsa nemcsak a sümegi kőházat és a hozzá tartozó, ill. máshonnan lévő Zala vármegyei javait,[97] hanem a Baranyában és Somogyban lévő jussát: Mányokot, Remetét és Vörsöt is az őt és anyját szegénységükben eltartó Guary-családtagokra hagyta.[98] Bár Turos János 1683-ban húga javára lemondott a sümegi házról, örökösei nem tekintették magukra érvényesnek a

---

[87] Vö. *Dominkovits P. – Pálffy G.:* Nádasdy család i. m., különösen 1118–1119.

[88] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 419.

[89] Nyilvánvalóan a törvény 3. §-áról van szó: „…Annak hozzáadásával, hogyha az ilyen örökségek birtokosai, miután őket előbb megkeresték, a köteles adózásokat, a helyi szokáshoz képest, a földesurak részére teljesiteni nem akarnák, akkor azoknak a földesuraknak jogában álljon, azok ellenében a törvény szokott utján eljárni."http://1000ev.hu/index.php?a=4009 (letöltés ideje: 2010. november 29.)

[90] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 417.

[91] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 424.

[92] Kondoray Tamás zselizi apát, sárvári plébános 1656–1660, 1662–1666 és 1684–1690 között. 1667-ben már vasvári prépost volt. Meghalt 1690-ben, Sopronban. Családja tagjai a 17. században Vas és Zala vármegyében tűnnek föl, különböző katonai és egyéb szervitori tisztségekben. Vö. *Bedy Vince:* A pápoci prépostság és perjelség története. Győr 1939. 64., ill. *Koltai András:* Batthyány Ádám hagyatéka: Egy magyar főrend udvarának és vagyonának sorsa (1659–1662). In: A Batthyányak évszázadai: Tudományos konferencia Körmenden, 2005. október 27–29. Szerk.: Nagy Zoltán. Körmend–Szombathely 2006. 133.

[93] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 427.

[94] Bővebben l. a köv. alfejezetet!

[95] Akárcsak a Nádasdy-féle micskei malom esetében, pontos dátumot itt sem találtam, de föltételezem, hogy 1650 körül szerezhette.

[96] Vö. végrendeletének a sümegi szőlőre vonatkozó részével: PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 301. (1668. január 30.), részben közli: *Sörös P.:* Turos-familia i. m. 29.

[97] Badacsonyi és sümegi szőlő, szentgyörgyi és őrimagyarósdi gesztenyés, [badacsony]örsi falu fele.

[98] Extractus ex quibus litteris familiam Turosianam concernentibus. PFL Guary lt. Időrendi iratok s. n., 19. és 21. (1681 és 1688)

megállapodást. A micskei malomban rezideáló unokája, Kőmíves — aliter Turóczi — Györgyné Turos Erzsébet ellen Turos Zsuzsa unokaöccsének, Guary Miklósnak özvegye, Simaházy Ferencné Lándor Erzsébet indított eljárást a sümegi házban lévő ingóságok eltulajdonításáért.[99]

A teljesség kedvéért itt kell megemlíteni a család további Zala megyei részjószágait: a följebb megírt Wesselényi-féle nádori donáció részeként jutott hozzá Turos Miklós Németfalu egy részéhez is, ezen kívül pedig Garaboncon is volt egy kisebb résztelke vagy haszonvétele.[100]

Királyi zsold és szervitori szolgálat

Kiskomárom 1566-ban kamarai kezelésbe került, királyi végházként katonái őfelsége zsoldosai voltak.[101] Fölöttesük a Kanizsa ellen vetett végházak végvidéki főkapitánya, más néven generálisa — Turos korszakában Bánffy Kristóf, Zrínyi György, Nádasdy Pál (utóbbiak 1633-ig) és meghatározóan Batthyány Ádám (1633–1659) — volt.[102] A tisztek a generálistól, vicekapitányi rang fölött a generális előterjesztésére, a király nevében a Haditanácstól kapták kinevezésüket és fizetésüket, fölöttesük pedig végső soron a Haditanács volt. Turos fönnmaradt iratanyagának legjelentősebb része ebben a viszonyrendszerben helyezhető el, a Batthyány-levéltárban megőrzött missilis-alakú jelentései tiszti kötelességeit tükrözik. Turos azonban több lábon álló karriert épített föl, s ezzel megalapozta családja fölemelkedését. Batthyányhoz és főkapitányaihoz írt leveleiben az erős végvári-katonai öntudat mellett más jellegű identitás nyomait is fölfedezhetjük.[103] Természetesen nemessége megszerzése után is elsősorban végvári tiszt maradt, ez azonban egyúttal megnyitotta előtte a szervitori struktúrába való beépülés útját is. Turos Miklós szervitori szol-

---

[99] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 250. és 289. (1694-ből és 1698-ból.)

[100] *Sörös P.:* A Turos-familia i. m. 28., ill. MNL OL P 1314 Nr. 50289. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1648. július 28.

[101] *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 26–27. A zsoldos kifejezés értelmére, használhatóságára a következő fönntartásokkal: Uo. 99. Itt most elsősorban a királyi pénzen, központilag fizetett, ún. iratos katonákról és a hajdúkról van szó, nem pedig a várban lakó s a vár igazgatásában résztvevő, de a Haditanácsnak ilyen fokon alá nem rendelt helyi nemesrendű katonákról, az ún. „uraim"-ról. Erre *Varga J.:* Szervitorok i. m. idézett részein kívül l. *Szántó Imre:* A balatoni várak övezete a dunántúli védelmi rendszerben (1541–1690). In: Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei 18. (1986) Veszprém 1987. 269–270., 278–279.

[102] *Pálffy Géza:* Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században. (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „életrajzi lexikonból".) Történelmi Szemle 1997. 257–288., a fölsoroltak hivatalviselésére Uo. 280. A rendszerről legújabban *Pálffy Géza:* A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. 144–175.

[103] 1650. január 29-én arról panaszkodik Batthyánynak, hogy „Zrínyi gróf uram" hétszáz tallérral megkárosította. „… nemes szabadságomat űnagysága nem gondolja, hanem mint egy polgárt, mindenütt úgy fog és úgy tart…", majd így folytatja: „… hiszen vagyon vármegyénk és törvényünk, ott keresse űnagysága, ha adós volnék, fizetnék." Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1650. január 29. MNL OL P 1314 Nr. 50294. A vármegye törvényszéke előtt is valóban megfordult ügyei védelmében, l. generálisához 1654. október 12-én és november 11-én címzett levelét: MNL OL P 1314 Nr. 50372., Nr. 50374.

gálatairól nem áll rendelkezésre elegendő közvetlen adat ahhoz, hogy főúri familiárisként tekinthessünk rá, noha a szakirodalomban nem egyszer szervitorként jelölik meg.[104] Nehezíti a helyzetet, hogy a szervitori rendszer struktúrájának szabad átjárhatóságáról a 17. század első harmadából kevés pozitív adatunk van,[105] azt pedig tudjuk, hogy a szervitorok katonai szolgálata bármikor fölbontható megegyezésen alapult, s ezekről a jogügyletekről sok esetben — bizonyos időszakokban vagy főúri levéltárakban törvényszerűen — nincs írásos emlék.[106] Ennek ellenére mutatnak arra jelek, hogy Turos — ha szervitornak a szó megszokott értelmében nem tekinthetjük is — élete második felére valamiféle köztes állapotba jutott a végvári és a főúri szolgálatban álló vitézlő rend két népes csoportja, a végvári tiszti réteg és az udvari tisztségviselők „rendje" között. Fönnmaradt missiliseinek nagy száma — és gyakran őszinte hűséget tükröző hangneme — alapján Batthyány Ádám szervitorának is vélhetnénk, erre vonatkozóan van azonban a legkevesebb közvetlen bizonyítékunk.[107] Nyomósabb érvek vannak a Nádasdy családhoz való kötődése mellett. 1647-ben lovat szerzett Nádasdy Ferencnek,[108] illetve tőle kapta 800 forintért répcemicskei jószágát, amely legalább négy nemzedéken át a család „főágának" tulajdonképpeni székhelye volt.[109] Ennek ellenére nincs bizonyíték arra sem, hogy Nádasdyval szorosabb kapcsolatban lett volna. Üzleti ügyei révén kötődött Zrínyi Miklóshoz is,[110] ezt azonban nem tekinthetjük komoly kliensi viszonynak.

Annál érdekesebb Széchényi György veszprémi püspökkel (1648–1658) való kapcsolata, amelyből nem csak szép haszna, de személyes kára is keredett, méghozzá karrierje másik vonalán, a kiskomáromi alkapitányságban. A veszprémi püspök 1566-ig részben földesura és parancsnoka volt Kiskomárom városának és várának. Ebből – és közeli birtokaiból, pl. Egerszeg földesurságából[111] — adódóan később is voltak gazdasági érdekeltségei és hadügyi kötelességei ezen a területen, amiből sok konfliktus keletkezett. Turos Miklós életének legélesebb ellenségeskedése — nem számítva a törökkel való, személyes viszonyként nehezen értelmezhető háborúskodást — Pethő László főkapitánnyal való viszálykodása volt, amelynek egyik eleme Turosnak a püspökhöz fűződő kapcsolata és az ebből adódó függelemsértés volt. Mindebből itt csak annyi érdekes, hogy ez a bizonyos függelemsértés szorosan összefügg a püspök

---

104 Legújabban *Dominkovits P. – Pálffy G.:* Nádasdy család i. m. 1118.

105 Üdítő kivétel *Koltai András – Benda Borbála:* Batthyány Ádám földesúri famíliája. [Elektronikus adatbázis] www.archivum.piar.hu/batthyany; 2015. június 11. A kérdés alapvető vizsgálata: *Varga J.:* Szervitorok i. m., és a legfrisebb, modellértékű összegzés a Nádasdyakról: *Dominkovits P. – Pálffy G.:* Nádasdy család i. m.

106 *Varga J.:* Szervitorok i. m. 28–33.

107 Érdekes lenne tudni például, milyen sűrűn volt távol a végvártól, s ezen belül a generálisnál mennyi időt töltött el. Ez utóbbit illetően leveleiből 1650 és 1654 között Batthyány és saját maga többszöri szándékáról, s mindössze háromszoros tényleges elmeneteléről értesülünk.

108 *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 120.

109 L. a család birtokairól szóló alfejezetet!

110 MNL OL P 1314 Nr. 50294. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1650. január 29.

111 Erre legújabban *Végh Ferenc:* Egerszeg végvár és város a 17. században. Zalaegerszeg 2010, különösen 50–51.

szolgálatával. Nevezetesen arról van szó, hogy Turos a püspök borát mérette illegálisan a kiskomáromi hajdúvárosban, amiért súlyosan megbüntették. A püspökkel való jó viszonya a sümegi ingatlanban nyerte el jutalmát, és utódaira is kiterjedt, hiszen Széchényi későbbi utódja, Sennyey István (1659–1683) megerősítette Turos legkisebbik lányát, Zsuzsannát a ház birtokában.[112]

„Hideg pápista nevet nem érdemlettem" — Turos Miklós felekezetváltása

„Misemondani való gyertyája sincsen, szemérem ez kegyelmeteknek! Valamennyien hideg pápisták vagytok Komáromban. Ha én ezt tudtam volna, innend is régen küldtem volna gyertyát én az komári oltárra." — így korholta fővajdáját, Turos Miklóst Bessenyey István kiskomáromi főkapitány Pozsonyból, 1647. január 26-án írt levelében.[113] Fölrója neki azt is, hogy távollétében még a főkapitányi jövedelmekből sem adnak ennivalóra a katolikus papnak. Turos rendkívül indulatos válaszában[114] figyelmezteti kapitányát, hogy ne bántsa hitében, mert leteszi szolgálatát. *„… míg Svastics István be nem jött kapitánságra, addig ebéd s vacsora nálam volt, s mindenkor — hála Istennek — három tál étkem s egy pecsenye vagyon asztalomon, olykor több is, kit penig tudnak vitézek, magam azt soha meg nem ettem, hanem patert ebéden s vacsorán mindenkor hozzája ültettem, és így taláad hideg pápista nevet nem érdemlettem volna."* Az 55. életévén túl járó katonatiszt soraiban nem is annyira a régi — „Svastics előtti" — idők nosztalgikus fölemlegetése ragadta meg figyelmemet, hanem a felekezetiségre való utalás.

Kiskomárom a dunántúli reformáció egyik legszilárdabb oszlopa volt.[115] Presbitériuma a magyar reformáció legnagyobb alakjai közt számon tartott Kanizsai Pálfi János püspöki tevékenysége nyomán jött létre 1634-ben, az első végvári presbitériumok között. Pathai István által megkezdett, majd Kanizsai által folytatott, egyedülálló anyakönyve méltatlanul elfeledett forrása a 17. századi végvidék társadalomtörténetének.[116] Mi sem jellemzi jobban a katonaközösség öntudatos kálvinizmusát annál a ténynél, miszerint a vár a mezővárosétól külön lelkészt tartott.[117] 1636–37-ig, ákosházi Sárkány István főkapi-

---

[112] 1683. május 14. PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 431.

[113] MNL OL P 1314 Nr. 6561. Bessenyey István Turos Miklósnak. Pozsony, 1647. január 26.

[114] MNL OL P 1314 Nr. 110011. Turos Miklós Bessenyey Istvánnak. Kiskomárom, 1647. február 7.

[115] Legteljesebben *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 153–172. A végvári katonaközösségek felekezeti „politikájának" elméletéről l. *Őze Sándor:* A határ és a határtalan. Identitáselemek vizsgálata a 16. századi magyar ütközőzóna népességénél. Bp. 2006.

[116] Vö. *Szvitek Róbert József:* Egyházi élet a kiskomári várban a 17. században. In: Történeti Muzeológiai Szemle: A Magyar Múzeumi Történész Társulat Évkönyve 7. (2007) 33–47.

[117] A várra, katonavárosra és jobbágyközségre tagolódó, ún. prezidiális mezővárosok — más néven végvárvárosok, nem tévesztendők össze az erődvárosokkal — fél évszázada Rúzsás Lajos által (A dunántúli védelmi vonal és a paraszt-polgári fejlődés a XVI-XVII. században. Bp., 1968.) fölvetett fogalmát Végh Ferenc újította fel Keszthely, majd Zalaegerszeg esettanulmányi vizsgálatával. Vö. *Végh F.:* Keszthely i. m. 117–120., *Végh F.:* Egerszeg i. m. 28–47. Kiskomárom esetében a modell árnyalható: *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 17.

tány és tóti Lengyel Farkas vicekapitány haláláig a protestantizmus szinte akadálytalanul építkezett a vár falai között. A következő két főkapitány, Bessenyey István és gersei Pethő László azonban élesen szemben állt a reformáció mindkét nagy felekezetével, s igyekezett a katolikus vallást visszahozni az erősségbe. Kanizsai püspök és mindenkori utóda innentől csak a nehezen fegyelmezhető — igaz, református hite mellett nagyobbrészt végig kitartó — tisztikarra és legénységre támaszkodhatott, ami érzékelhető visszaesést jelentett a kiskomáromi református egyház életében.[118]

Az 1634. augusztus 26-án fölállított végvári presbitérium tagjai közé bekerült Turos Miklós vajda is. Hat évvel később, 1640. március 14-én a következő választáson ismét beválasztották a testületbe, a harmadik, 1645-ben fölálló presbitériumban azonban már nem találjuk nevét.[119] Az anyakönyv adatait is érdemes megnézni: 1634. május 28-án keresztelte meg Kanizsai Pálfi János Turos Zsuzsannát, Miklós leányát. 1636. november 30-án Turos vajda neve az első az úrvacsorát vetteké között. A következő, felekezetére utaló említése már temetésére vonatkozik: az 1656. március 31-i bejegyzésbe beleírták, hogy *„pápista”*.[120] Mindezt összevetve Bessenyey főkapitánnyal történt idézett levélváltásának, illetve Széchényi György püspökkel való kapcsolatának ismertetett adataival úgy gondolom, hogy Turos Miklós — egyelőre közelebbről meghatározhatatlan időpontban — az 1640-es évek közepén megtért a katolikus egyházba, és kivonulva a végvárváros református egyházi életéből, nagyobb szerencsét kínáló szintre: a frissen katolikussá lett Nádasdy és a veszprémi püspök familiárisi rendszerének külső köreibe lépett. Az 1640 és 1647 közötti évekből levelezésében és családi iratai között nem találunk idevágó forrást. Bessenyey gúnyolódása azonban — *„hideg pápisták”* — két dolgot is sejtet: egyfelől a friss (és a tömény református közegben talán nem különösebben lángoló lelkületű), másfelől a csoportos felekezetváltásra utalhat.[121]

A kutatás jelenlegi állásánál még nem határolhatom be ennél pontosabban Turos felekezetváltásának okait, erre Nádasdyval és Széchényivel való viszonyának további vizsgálata adhatna fogódzót. Az azonban bizonyos, hogy a

---

[118] *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 161.

[119] *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 166–167.

[120] DREL, kiskomáromi akv. L. n.

[121] Pethőnek, akinek köztudomásúlag sok konfliktusa volt a református sereggel, egy kétértelmű mondata kissé bonyolítja az összképet. 1651-ben, amikor megpróbált közvetíteni görögsáli Battyányi László és Turos Zsuzsa házassági válságában, így jelentett a generálisnak: „Én az prédikátorjokkal külföldi prédikátorokat is hívattam, az itt való pápista papot is közükben küldöttem, sok emberséges emberekkel együtt, eleget törődtenek rajta, de semmi jóra nem vihették, erős esküvéssel megmondván, hogy őhozzá bizony nem veszi (ti. Battyányi az elszökött menyecskét).” — Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak, Kiskomárom, 1651. április 20. MNL OL P 1314 Nr. 36793. Nem világos, hogy a nyelvtani birtokos kikre utal a „prédikátorjokat” szóban. Vonatkozó egyház(jog)történeti föltárások híján elképzelhetőnek tartom, hogy a végház erkölcsi vagy egyházi vonatkozású ügyeiben a sereg határozott református identitásából következően, intézményes jelleggel is a református lelkész volt illetékes, adott esetben akár katolikus felek között is, ha a sereghez tartoztak. Nem tartom elképzelhetetlennek, hogy Pethő a homályos fogalmazásmóddal — tkp. csúsztatva — akarta kinyilvánítani, hogy a vele ellenséges, reformátusságára adó sereg képében őellene föllépő Turost — felekezetváltása dacára is — csak afféle „hideg pápistának” tekinti.

lassan ismét katolikussá váló dunántúli főúri és *bene possessionatus* szervitori elit vonzó példát kínálhatott a föltörekvő, közegének határain túllátó tisztnek.

Turos Miklós a dunántúli marhakereskedelemben

A magyar főurak jelentős jövedelemkiegészítő vállalkozása volt a távolsági kereskedelemben való részesedés.[122] Hatalmas összefüggő birtoktesteiken áthaladva a tőzsérek bizonyos „osztalék" ellenében védelmet és kedvezményeket kaptak az úr joghatósága alá tartozó polgári és katonai igazgatástól. A fő kereskedelmi cikkek, a bor és a szarvasmarha exportja mellett a Nádasdyak például sót, a Zrínyiek és Frangepánok mézet és ugyancsak sót, a Batthyányak gabonát és halat is exportáltak.[123] A jelentős haszonnal járó vállalkozások minél sikeresebb lebonyolításához igénybe vették az útbaeső végvári hálózat adottságait is, így alakult ki a katonai struktúrával párhuzamosan a helyben élő, azaz végvári vitézlő rend egészét átszövő kereskedelmi viszonyrendszer a főkapitányi tisztet viselő nagybirtokos és a helyi társadalom között, amit természetesen nem választhatunk el a katonai hierarchiának a viszonyt alapve-

---

[122] Annak ellenére, hogy már Takáts Sándor fölhívta a figyelmet gazdaság- és társadalomtörténeti jelentőségére, a koraújkori magyar szarvasmarha-kereskedelemről korszerű összefoglaló mű nem született, bár a rendszer alapvető szerkezetét és működését Iványi Emmának, Makkai Lászlónak és Zimányi Verának a nyugat-dunántúli nagybirtokokra vonatkozó hiánypótló kutatásaiból ismerjük. Vö. *Takáts Sándor:* A magyar tőzsérség pusztulása. Budapesti Szemle [Új folyam] 62. (1926) 333–357., *Iványi Emma:* Adalékok a XVII. századi marhakereskedés történetéhez. Agrártörténeti Szemle 11. (1969) 486–489., *Makkai László*: *Zákány Péter* mosonmagyaróvári tőzsér bevételi és kiadási naplója 1630–1639-ből. Agrártörténeti Szemle 1. (1957) 255–310., *Uő:* Die ungarische Viehhandel 1550–1650. In: Der Außenhandel Ostmitteleuropas 1450–1650. Die ostmitteleuropäischen Volkswirtschaften in ihren Beziehungen zu Mitteleuropa. Hgb.: Bog, Ingomar. Köln–Wien 1971. 483–506.; *Zimányi Vera:* Jobbágy Dániel rohonc-szalonaki provisor tiszttartói működése (1634–1653). Agrártörténeti Szemle 3. (1959) 91–114., *Uő:* Adalékok a Batthyányak XVII. századi marhakereskedésének történetéhez. Agrártörténeti szemle 5. (1961) 60–84., *Uő:* Velence szarvasmarhaimportja az 1624–1647-es években. Agrártörténeti Szemle 14. (1972) 387–397. A külföldi szakirodalomból az appaldátorok vonatkozásában is megemlítendő: *Pickl, Othmar:* Der Viehhandel von Ungarn nach Oberitalien von 14. bis zum 17. Jahrhundert. Stuttgart, 1979. In: Internationaler Ochsenhandel (1350–1750). Akten des 7th International Economic History Congress Edinburgh 1978. Hgb.: Westermann, Ekkehard. Stuttgart 1979. 39–81., ill. *Valentinitsch, Helfried:* Der ungarische und innerösterreichische Viehhandel nach Venedig in der erste Hälfte des 17. Jahrhunderts. Ein Beitrag zur Geschichte der staatlichen Exportpolitik. Carinthia I.: Zitschrift für geschichtliche Landeskunde von Kärnten 163. (1973) 213–247. A délre és nyugatra irányuló 17. századi dunántúli kereskedelmi hálózatokhoz l. még: *Gecsényi Lajos:* Győr kereskedelmi kapcsolatainak történetéhez a XVII. században. In: *Uő:* Gazdaság, társadalom, igazgatás. Tanulmányok a kora újkor történetéből. Győr 2008. 255–270. L. még: *Kenyeres István:* A magyarországi réz- és marhakereskedelemmel kapcsolatos nemzetközi hitelügyletek a 16. század második felében. In: A történettudomány szolgálatában. Tanulmányok a 70 éves Gecsényi Lajos tiszteletére. Szerk.: Baráth Magdolna – Molnár Antal. Budapest-Győr, 2012. 209–221. Legújabban Tózsa-Rigó Attila hatalmas adatgyűjtésen alapuló monográfiája érinti több szempontból a koraújkori magyarországi távolsági kereskedelem problémáját: *Tózsa-Rigó Attila:* A dunai térség szerepe a kora újkori Közép-Európa gazdasági rendszerében. Délnémet, osztrák, (cseh-)morva és nyugat-magyarországi városok üzleti és társadalmi hálózatai. Miskolc 2014.

[123] Vö. *Benda Borbála:* Főúri halkereskedelem a XVII. századi Dunántúlon. Fons 6. (1999) 293. Táplálkozástörténeti összefüggésben *Uő:* Étkezési szokások a magyar főúri udvarokban a kora újkorban. (Archivum Comitatus Castriferrei 6.) Szombathely 2014. 75–137.

tően meghatározó tulajdonságaitól. A három részre szakadt ország társadalmának olyan összetartó kötelékét láthatjuk a távolsági kereskedelemben — különösen a marhakereskedelemben —, amelyet nem becsülhetünk eléggé nagyra. Az alföldi mezővárosok európai gazdasági szerepének vizsgálatában kiemelkedő helyet foglalhatnának el ezek és a nyugat-dunántúli nagybirtokrendszer, illetve a Kanizsa ellen vetett végházak társadalmának kapcsolatát vizsgáló kutatások.[124]

Kiskomárom végháza nemcsak a honvédelemben és rabkereskedelemben, de a szarvasmarha távolsági forgalmazásában is tekintélyes szerepet játszott a Batthyányak „fölségterületén" a 17. század közepén.[125] Turos Miklós legkorábbi leveleiben is, már gyalogvajda korából nagyarányú marhaexportok részleteiről olvashatunk, s összevetve jelentéseinek idevágó, meglehetősen bőséges[126] adatait Batthyány Ádám tőzsérekkel való társulásairól vezetett számadáskönyvével,[127] azt látjuk, hogy a marhaexportban különösen érdekelt végbeli „szegénylegény"-réteg képviselőin belül is igen nagy számban jelenlévő kiskomári tisztek közül Turos Miklós volt az egyik legaktívabb közvetítője a Batthyány szárnyai alatt szervezett, olasz és bécsi irányú szarvasmarhaexportnak. Turosnak ez a kiemelkedő szerepe rávilágít nemcsak otthonának, Kiskomáromnak földrajzi helyzetéből adódó gazdaságtörténeti szerepére, de arra is, milyen struktúrákban érdemes egyszerre vizsgálnunk egy tartósan helyben maradó és érvényesülő, a végek társadalmának középosztályához tartozó vállalkozó figura pályafutását.

A hosszú török háború után a kereskedelmi útvonal-hálózat s ennek megfelelően a kereskedelemmel foglalkozó helyi társadalom is átrendeződött. Azt, hogy ebben milyen jelentősége volt a végvári középrétegnek, kiválóan tükrözi, hogy a távolsági marhakereskedelemmel járó hatalmas haszonszerzés lehetőségére éppen egy ilyen közegből jövő, kiemelkedett figura, Jobbágyi Dániel hívta föl ura, Batthyány Ádám figyelmét az 1640-es években.[128] Batthyány 1648-tól rendszeresen közvetített a külföldi kereslet és a hazai kínálat között: rész-

---

[124] Európai gazdaságtörténeti összefüggésrendszerében elhelyezte *Zimányi Vera:* Magyarország az európai gazdaságban 1600–1650. Bp. 1976., különösen 131–141. Döntően más szempontból közelíti meg a kérdést, de módszertana és forrásbázisa okán ismét meg kell itt említeni a legújabb magyar koraújkori gazdaságtörténeti monográfiát: *Tózsa-Rigó Attila:* A dunai térség szerepe i. m.

[125] Hogy mennyire fontos, létfönntartó szerepe volt Kiskomárom esetében a marhaüzletnek, arról maga a főkapitány nyilatkozott így annak kapcsán, hogy a kanizsai oszmán helyőrség tagjai elragadozták a komári mezőről Ropolyi Farkas és társai 231 marháját: „Ha az vezér meg nem fenyéti őket, és az szegény emberek kárát meg nem adatja vélek, az kereskedés megszűnik Komárban, s bizony az végház állapotja is succumbáltatik. Nagyságod előtt, elhittem, ezek mind nyilván vadnak." — MNL OL P 1314 Nr. 36829. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Komár. 1651. október 6.

[126] Leveleinek adatait csoportosítva — már amennyire függetleníthetjük őket egymástól — kiderül, hogy az állatkereskedelemről több szó van bennük, mint a rabtartásról és rabforgalomról, a hírszerzésről vagy a vár állapotáról. Ennél többször csak a török hadmozdulatairól ír.

[127] Közli: *Zimányi V.:* Batthyányak marhakereskedése i. m. 66–84.

[128] *Zimányi V.:* Jobbágy Dániel i. m. 101. 1642-ben Batthyány még csak érdeklődött a távolsági marhakereskedelm iránt — írja Zimányi másutt —, föltételezve, hogy nincs benne üzlet. Turos leveleiben ugyan már 1638-ból is találunk Batthyánytól érkező megrendelésre való utalásokat, de az adatok igazi tömege csak 1647-től jelentkezik a vizsgált forrásanyagban.

leges vámmentességet adott a vele szövetkező tőzséreknek, kereskedőknek, amiért cserébe részesedést várt. A szakirodalom adatai szerint nemigen fektetett tőkét a vállalkozásba, csak az infrastruktúrát biztosította; ha mégis saját pénzét adta hozzá — ami az eddigi adatokkal ellentétben kutatásaim szerint mégsem ment ritkaságszámba[129] —, szintén nem veszíthetett.

Batthyánynak kettős kapcsolatrendszere volt: egyfelől maguk a hódoltsági nagykereskedők keresték meg, másfelől a végvári katonák is rendszeresen szállítottak neki.[130] A hódoltságiak minden pár marha után egy tallérnyi kijárópénzzel vámoltattak meg, a végváriaknak ezt nem kellett megfizetniük.[131] Az ország határát átlépő csordák két forrásból tevődtek össze. A marha részben igen messziről érkezett Batthyány érdekkörébe, részben azonban helyi állományból „rekrutálódott".

A helyi, vagyis Somogy, Baranya, Tolna, Fejér megye területéről származó, gyakran töröktől — akár hitelben — szerzett marhát[132] a dél-dunántúli hódolt tőzsér „polgárok" szedték össze és hajtották át Kanizsa környékére.[133] Ezzel télen, januártól kezdve is kereskedtek, s leginkább Pünkösd után értékesítették.[134] A Pünkösd utáni nyári időszak az alföldi marha értékesítésével telt

---

Jobbágyi Dániel 1648-ban is biztatja még urát: „kár nem eshet benne", hiszen csak közvetítik az árut. Vö. *Zimányi V.:* Batthyányak marhakereskedése i. m. 60–61.

[129] *Zimányi V.:* Batthyányak marhakereskedése i. m. uo. Turos levelei a Zimányi által vizsgált számadáskönyvvel ellentétben arról árulkodnak, hogy Batthyány közvetve vagy közvetlenül, de rendszeresen juttatott egy-két száz forintot marhavétel céljából Turosnak és a komári tiszteknek, amit a Zimányi által is idézett egy híján 500 forinthoz hasonlóan megtérítettek neki, ha nem tudtak elegendő marhát találni. Batthyány tehát — ha saját pénzével nem is — saját marhájával mégis tőkét fektetett a vállalkozásba. Turos 100 tallért kér marhára: MNL OL P 1314 Nr. 50307. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1651. március 1. és MNL OL P 1314 Nr. 50342. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1653. május 24. 1653-ban 600 (!) forintot kér készpénzben: MNL OL P 1314 Nr. 50349. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1653. szeptember 8.

[130] Turos a közvetített marha mellett rendszeresen kínálja saját marháját is, néha — számunkra, utólag — elválaszthatatlanul a többitől. 1649. január 5-én jelenti, hogy 220 ökre van, párját 34 tallérért adja: MNL OL P 1314. Nr. 50292. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1649. január 5. Május 30-án 600 marhát mond magáénak közösen Karátson Tamással: MNL OL P 1314. Nr. 110028. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1649. május 30.; 1650. január 29-én arról panaszkodik, hogy Zrínyi Miklós és gersei Pethő László megkárosította 700 (!) forinttal — nyilván nem térítették meg marhája árát: MNL OL P 1314 Nr. 50294. 1652. május 24-én arra kér pénzt, hogy 102 marhából álló gulyáját földuzzassza, itt tehát saját tulajdona összekeveredik Batthyányéval: MNL OL P 1314 Nr. 50342.

[131] 1649-től van rá adatunk, hogy a főúr mégis megcsapolta katonái kereskedelmét, de ekkor is csak a felét kellett kifizetniük a hódoltságiak kijárópénzének. *Zimányi V.:* Batthyányak marhakereskedése i. m. 60–61.

[132] MNL OL P 1314 Nr. 28162. Lábodi János kiskomári városi főbíró „és az egész Kiskomár várasi polgári rend" Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1647. július 17. MNL OL P 1314 Nr. 28162.

[133] Ha errefelé nem volt elég marha, tavasszal is hozattak kisebb tételekben a Dél-Alföldről, ez azonban gyakran váratlan akadályokba ütközött, pl. a rossz takarmányú tél miatt a marha soványan nem bírta az utat, vagy útnak sem indították aratásig, mert gyöngeségében körömfájása volt. MNL OL P 1314 Nr. 110027. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1649. május 30.

[134] 1649. május 19-én írja Batthyánynak, hogy pünkösd után két héttel megárulhatnak az olasszal: MNL OL P 1314 Nr. 110026. 1650. május 11-én pünkösdre ígéri marháját az eladási pontra: MNL OL P 1314 Nr. 50301. Egy héttel később már egy hetes késéssel számol: MNL OL P

el, az őszi hónapokban pedig, október végéig ismét a helyi érdekű marhakereskedelem üzleteit kötötték. Batthyány maga is rendelt tisztjei által uradalmai céljaira szarvasmarhát,[135] de ő közvetítette az évente legalább kétszer jövő olasz és osztrák kereskedőknek a vitézek saját jövedelmét gyarapító marhaállományt is.[136] A szegénylegények nem bíztak meg a fölvásárlókban — ahogyan ők sem bennük. A kereskedő rendszeresen elkésett a megbeszélt időpontról, s ezzel akaratlanul is nagy károkat okozott a török fosztogatásával szemben védtelen, fölhizlalt és lassan mozgó csordáikat féltő vállalkozó végváriaknak.

A pünkösdi vásárok és az aratás után Turosék már az augusztus végi, szeptember eleji marhahajtási „hullámot" szervezték, ekkor érkeztek a „mezőségi", azaz alföldi marhaszállítmányok. Október közepén már veszteséges volt az Alföldről marhát hozatni, bár voltak, akik az éppen emiatt megnövekvő keresletet kihasználva megkísérelték.[137] Ez azonban nem volt általános. A nagyobb távú kereskedés évszaka után a szegénylegények alkalmi vállalkozásként néha újabb csordákat verettek össze dél-dunántúli tőzséreikkel, s ezeket is eladatták Batthyányval a nagykereskedőknek.[138]

Az úr céljaira eladott barommal[139] sem jártak rosszabbul, mint ha exportra terelték össze a marhát. Batthyány 1648-49-ből fönnmaradt számadáskönyvének kiskomári *„kereskedő emberekkel"* tele lévő rovatainak adatai szerint évente többször is hajtottak föl Körmend és Csákány környékére 100-150 barmot, amibe hajtóik megbízói, a kiskomári katonák jelentős, akár háromezer forintos tőkét fektettek. Ez általában mindenestül megtérült, és némi csekély nyereséget is hozott.[140] Föltűnő, hogy Turos jóval többet nyert kevesebb marha

---

1314 Nr. 50310. Június 1-jén már pontos dátumot közöl, hogy pünkösd utáni szerdán indítja útjára a barmot, amely négy nap alatt, szombatra ér Légrádra: MNL OL P 1314 Nr. 50302. Ehhez persze nyilván hozzájárult az 1640-es évek végének szűk terméshozama is.

[135] Turos és Könczöl vajda 1638. július 22-én (meglehetősen kései hajtás volt ez már) pontosítást kér Batthyánytól, hogy a megrendelt 26 db marha szántatni vagy mészárszékre való lenne-e: MNL OL P 1314 Nr. 50271.; 1649 első napjaiban Batthyány már rendelt 100 ökröt Turostól: MNL OL P 1314 Nr. 50293.

[136] Nyilvánvalóan azért, mert a fölvásárló nagy tételben vásárolt.

[137] Pl. Ropolyi Farkas vagy Battyányi László kiskomáromi katonák, az előbbi 1654-től lovashadnagy, az utóbbi a várban lakó nemesember volt, egyébként Kiskomárom volt kapitányának, görösgáli Battyányi Jánosnak fia és Turos veje.

[138] Turos különösen aktív volt 1653. ősszel. Szeptember 8-án 600 forintot kér urától marhavásárlásra (ezek szerint volt is mit megvenni: MNL OL P 1314 Nr. 50349.), 25-én arról számol be, hogy vett 90 ökröt, és kéri Batthyányt, értesítse „az olaszt" (MNL OL P 1314 Nr. 50352.). Október 12-én a barom már félúton volt Komár és Körmend közt, a Farkas-erdőn, ahonnan sürgősen el kellett vinni a sok tolvaj miatt (MNL OL P 1314 Nr. 50354.). November 25-én Kőszegről kelt levelében már azt ígéri urának, hogy hazaérve összehívja tőzséreit, és jelenteni fogja, mennyi eladó marha van még Komár körül (MNL OL P 1314 Nr. 50355).

[139] Nem különítem el az eladott szarvasmarha különböző csoportjait, noha világos, hogy az ökörnek és a heréletlen marhának vagy a tehénnek más-más értéke volt. Az ökrön kívüli változatokra szolgáló megnevezések következetlenül fordulnak elő a szövegben abból a szempontból, hogy gyakran nem emlegetik külön az egyes csoportokat, így az arányukkal jelen keretek között nem foglalkozhatom.

[140] 1648. június 12-én Battyányi László 2574 Ft-ot adott ki az ökrök áráért, a tíz hajtó ellátására, a maga költségére (tehát személyesen adta el áruját!), a vámra, a vasvári és a nádasdi erdőbérre (vagyis Vasváron és Nádasdon a földesúr, föltehetőleg a Darabos család erdejében való megszállásért fizetniük kellett). Hiába kérték Batthány közbenjárását, hogy a vámokat és az

után, mint „kollégái”: Gálfi András komári tőzsérrel szövetkezve 1648. júliusban 84 ökröt hajtott föl, amelyből két párat nem is tudott eladni, és még így is 44 forint 1 dénárnyi haszonnal térítette meg pénzét. 1649-ben már januárban 200 ökre volt,[141] s emellé vett ura megbízásából még százat májusban.[142] A számadáskönyv szerint ebben az évben 146 barmot adott el. Leveleiben azt írja, hogy az ökör párját — más szóval bokrát — 34 talléron adja, de a számadáskönyv bejegyzései szerint 132 ökörért páronként 29 tallért kapott, 14-ért pedig páronként 17 tallért;[143] egy forintnyi kijárópénzt adva páronként Batthyánynak, 1960 forintot kapott vissza marhái árából. Ha páronként 25 forintért vásárolta össze a marhát, 135 forintnyi nyereséget könyvelhetett el. Ezen kívül még 28 marhát eladott valamikor a számadáskönyv szerint, de ezt elfelejthették elkönyvelni, csak följegyezték, hogy véletlenül összekeveredett Járdi András komári vitéz marhájával.

Turosnak nem ez lehetett az egyetlen vállalkozása 1649-ben, mert a 132 marha eladását nyugtázó bejegyzés után azt olvashatjuk, hogy a vele egy csoportban lévő kereskedők közös üzletéből befolyó summából majdnem ezer forintot fölvett.[144] Ha elfogadjuk Zimányi Vera azon kijelentését, hogy ebben a két évben Batthyány csak egyszer fektetett be saját tőkét a marhakereskedésbe, vagyis Turos itt nem előleget vett föl a következő üzlet megkötésére Batthyánytól, hanem saját nyereségét vette el, más magyarázatot nem adhatunk erre a hatalmas összegre, mint hogy Turost egyéb vállalkozásai révén illette meg az a 758¼ forintnyi különbség, ami a számadáskönyvben szereplő üzletének általunk kiszámított nyeresége (132 ökör után 198 forintos haszon) és valós részesedése között fönnáll. Hatalmas pénzösszegről van szó, de Turos kapcsolatainak ismeretében (azaz inkább csak sejtésével) ezt az adatot nyugodtan elfogadhatjuk valóságosnak. Ezeknek a kapcsolatoknak a kiterjedtségéről sokat sejtetnek 1649. január 5-én kelt levelének azok a sorai, amelyek szerint Turos legalábbis 1624-25 óta kereskedett marhával.[145]

---

erdőbért a közbeeső földesurak elengedjék, így a 113 tallérnyi nyereség négy részre oszolván fejenként 28 tallér 37 dénárt jövedelmezett. (Ezek szerint ketten voltak még Battyányi mellett, mert egy rész az úré volt, valamint 16 ökröt előre ki is vett az egész gulyából.) Ropolyi Farkas, aki messzebbre hajtotta ennél több marháját, s szintén személyesen kísérte gulyáját, nem nyert ennyit vállalkozásán, mert több belső vámot kellett megfizetnie Kapronca felé menet. Így majdnem 3400 tallérnyi összköltsége megtérülésén fölül mindössze 12 tallér 90 dénárnyi hasznot húzott. Komárból még Bodor Pál, Csordás Ferenc, Antal Miklós, Simon Pál, Csabai György vajda, Járdi András, Kürtössy György, Kaszás Péter, Mészáros Mátyás és Korpách(i) (értelmezésem szerint, forrásainkkal összevetve Horpácsi) Péter szerepelnek a számadáskönyvben, illetve természetesen Turos hadnagy. A mezővárosból a prezídium bírája, Lábodi János és rokonai: András, István és Gergely, és a szintén nem várbéli Gálfi András szállított Batthyánynak marhát a számadáskönyv tanúsága szerint. Rajtuk kívül zömmel szentgróti katonák és alföldi tőzsérek nevei fordulnak elő.

[141] MNL OL P 1314 Nr. 50293. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1649. január 5.

[142] MNL OL P 1314 Nr. 110026. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1649. május 19.

[143] Ez nagyon kevés pénz. A marha föltehetőleg rossz minősége miatt nem kellett a kereskedőnek, ezért írták oda tétele mellé, hogy „kihánt ökör”. Nyilván ezért is a gráci mészárosnak adta el egyenesen, s nem hajtatta messzebbre. Figyelemre méltó, hogy a gráci mészárosnak (horvát eredetű) magyar neve volt: Palkovics Mártonnak hívták.

[144] In summa tészen az ökör 765. Tészen az ára tall. 10 992 ¼. Vett föl ebben Turos Miklós tall. 956 ¼. — A számításhoz *Zimányi V.:* Batthyányak marhakereskedése i. m. 66–84.

[145] MNL OL P 1314 Nr. 50292. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1649. január 5.

A nyári hónapokban üzleteltek az alföldi gulyákkal, amelyeket Makóról, Hódmezővásárhelyről, Kecskemétről, Debrecenből, Ceglédről[146] hajtottak föl a kereskedők. A Dél-Alföld felől elsősorban nyugatra, észak-nyugatra hajtották a marhát,[147] a hosszú török háború után befagyott Baranya és Somogy megyei útvonalak helyett nagyobb kerülővel jutottak el Kanizsa környékéig. Buda alatt, sokszor Ráckevénél keltek át a Dunán, rendszerint *„Nagyboldogasszony napja"*, augusztus 15-e körül.[148] Egy-két héttel később Batthyánynak már pontos árajánlatot kellett tennie a megrendelőknek, tehát az árut Komár alatt átvevő *„polgároknak"* és vitézeknek, akik Komártól gondoskodtak a marha további hajtásáról. A munka nagyobb részét vállaló alföldi tőzsérek már azelőtt megkapták pénzüket, hogy a fő megrendelő, az olasz vagy bécsi kereskedő megérkezett volna, és kifizette volna a marha végső nagykereskedelmi árát. A közvetítőknek — vagyis a Kanizsa környéki jobbágyságnak és vitézlő rendnek, de magának Batthyánynak is — ezek szerint megfelelő tartalékokkal kellett rendelkezniük, hogy az üzletből ily módon minden vállalkozó megkapja a maga részét, nyereségét. Komár várának vitézlő rendje és városának „polgársága", valamint személyesen a tisztek közül Turos vajda, később hadnagy s vicekapitány, Ropolyi lovaskatona, később hadnagy, Csabai György, Simon Pál és Borda György vajda élénk kapcsolatot tartott fönn a hódoltsági kereskedőkkel. A Batthyány-féle számadásokban föltűnő nevek, a Keresztes, Latos, Tót, Nagy, Baján, Kovács, Bölcskei és Szűcs család több képviselője közül a Keresztes, Nagy, Kovács és Szűcs nevű tőzsérekkel éveken át rendszeresen üzleteltek. Turos hódoltsági „polgárok" és más emberei révén Batthyánytól függetlenül is tartotta a kapcsolatot a „mezőségiekkel". Batthyány megbízásából ezért közvetíthetett a nagybirtok és a nagykereskedő között a tőzsérek megszervezésével. Már tavasszal, legkésőbb májusban tájékoztatta urát, érdemes-e a hódoltságból hozatni marhát, s ha elegendő mennyiségben várhatták, június végén, július elején követeik útján Komárban megállapodott az alföldi tőzsérekkel. Így az alföldi marhának szeptember közepére már az olasz vagy német kereskedőnél kellett lennie. Turosnak nem egyszer kellett szinte kétségbeesve, szemrehányóan sürgetnie Batthyányt, hogy végre üsse nyélbe az alkut a fölvásárlóval, mert késő lesz, mire odaér a marha.[149] A marha sokszázas tételekben érkezett, a Kanizsával szemben lévő végházak területén a Rába menti kelet-nyugati kereskedelmi útvonalon hajtották kifelé, Alsó-Ausztrián át Észak-Itáliába, vagy föl Bécsnek, esetleg az Őrségen át Légrád felé. Előtte azonban még Magyarország határán belül, általában Rábafüzes, Szentgotthárd, Csákány, Körmend környékén vagy Németújvár alatt eladták. Az eladási pontokon nem le-

[146] Már a 16. század közepén is jelentős marhahajtó települések voltak. *Szakály Ferenc:* Makó a török hódoltság idején. Makó 1993. 210. Az első három rendszeresen előfordul Turos leveleiben. A 16. század harmadik harmadában a rangsort a Csanád megyeiek vezették Makó és a környékbeli jelentős marhatartó települések közös szarvasmarhaállományának majdnem kétezres létszámával. *Szakály F.:* Makó i. m. 217.

[147] Vö. *Szakály F.:* Makó i. m. 218., 220.

[148] Ezt az időpontot említi Turos 1648. augusztus 23-i, Batthyányhoz címzett levelében. MNL OL P 1314 Nr. 50400.

[149] MNL OL P 1314 Nr. 50400. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1648. augusztus 23.

hetett túl sok marhát fölhalmozni, mert nem volt akkora erdőség a környéken, amelyben jól el lehetett volna az állatokat tartani a csoportos elhajtásig. Ha elindult a hajtás, a tavaszi, nyári és őszi hónapokban sűrűn váltották egymást a szállítmányok, s nem egyszer találkozunk a fönnakadást elkerülni vágyó, árujukat féltő katonák olyan kérelmeivel, amelyekkel Batthyány által késleltetni szeretnék a máshonnan jövő csordákat.[150]

Turos többször szól az általa általában csak *„olasz”*-ként emlegetett Carlo Miglio-ról. Többnyire elégedetlen és bizalmatlan az idegen kereskedővel szemben.[151] Carlo Miglio appaldátorként a Batthyány- és föltehetőleg Zrínyi-uradalmak területén hatalmas nyereségre tett szert, megfelelő húsmennyiséggel látva el megrendelőit. A többtízezres gulyaállomány hatalmas haszna elsősorban nem is Batthyánynál csapódott le, hanem a nagykereskedőknél, akik még tetézték is ezt a magyar határvámok semmibevételével. Carlo Miglio hajtásonkénti jövedelme meghaladta a hatezer aranyforintot.[152] Rajta kívül csak néhány magyar érdekeltségű olasz kereskedőről tudunk, e néhány közvetítő tehát valóban szinte monopolhelyzetben volt.[153] Az ő föladatuk volt eljuttatni a magyar marhát a fogyasztóihoz. Az egyik legnagyobb fölvásárló Velence volt.[154]

Batthyány Ádámnak tetemes haszna származott kereskedelmi vállalkozásaiból.[155] A tőzséreknek közel sem ekkora, de tekintetbe véve társadalmi pozíciójukat és ehhez szabott anyagi lehetőségeiket, meg kell állapítanunk: ők sem keveset nyertek. Különösen igaz ez a végvári kereskedő katonákra. Kiskomárom és Turos példáján igyekeztem bemutatni, hogy a végvárakra és uradalmakra alapozott kereskedelmi hálózat milyen hatalmas hasznot hajtott a vállalkozóknak és a közvetítő uraságnak egyaránt. Az országos konjunktúrába való bekapcsolódás jelentős társadalmi mozgatóerőt szabadított föl, aminek

---

[150] 1649. június 15-én kéri Turos Batthyányt, hogy igen nagyszámú gulyáját előbb fogadják Batthyány emberei, mint a Beöcskei nevű hódoltsági tőzsérét. MNL OL P 1314 Nr. 110028. Zimányi Vera idézi (sajnos év nélkül) Czegléd(i) Balázs szentgróti vajda hasonló tárgyú levelét, amelyben arra kéri Batthyányt, hogy a veszprémiek indulását késleltesse legalább egy héttel, mert a komári marhát nem lehet rejtegetni. *Zimányi V.:* Batthyányak marhakereskedése i. m. 62–63.

[151] MNL OL P 1314 Nr. 110029. Turos Miklós Batthyány Ádámnak Körmend, 1649. augusztus 10.; MNL OL P 1314 Nr. 110034. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1649. október 15.; MNL OL P 1314 Nr. 50307. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. H. n, 1651. március 13.; MNL OL P Nr. 50312. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1651. június 18.; MNL OL P 1314 Nr. 50362. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1654. június [n. n.], csütörtök [!], s más, följebb már idézett levelei.

[152] *Zimányi V.:* Batthyányak marhakereskedése i. m. 64.

[153] Ilyen Petrus Martyr Curti és „az olasz Bexli”. Ez utóbbi 1649-ben tízezer forinttal volt adósa Batthyány Ádámnak. L. *Zimányi V.:* Batthyányak marhakereskedése i. m. 64., 82.

[154] Ugyancsak Zimányi Vera hiánypótló kutatásaiból tudjuk, hogy a velencei tanács vizsgált időszakunkban évente mennyi marhát engedett be a városállamba és dobott piacra szükségleteinek fedezésére. Ez a szám 1624 és 1647 között tizennégy- és tizenkilencezer között volt. Biztosan állíthatjuk, hogy a Velencébe érkező marha kétharmada a 16. század második felétől már a Szent Korona országaiból származott. *Zimányi V.:* Velence szarvasmarhaimportja i. m. 388–397. Érdekesség, hogy Velence húsfogyasztása még így is csak néhányada volt a föltételezhető magyarországinak. Vö. még: *Sahin-Tóth Péter:* A velencei magyar marhaexport válsága a XVI-XVII. század fordulóján egy francia forrás tükrében. Fons 9. (2002: 1-3. sz.) 75–106.

[155] *Benda B.:* Halkereskedelem i. m. 301. A marhából évente 2000 forintot nyert, a halkereskedelemből pedig évente egy tiszttartóját ki tudta volna fizetni.

köszönhetően a rosszabb anyagi helyzetű végvári katonaság is megkapaszkodhatott a lecsúszás és teljes deklasszálódás előtt. Az elemzett adatokból azonban az is kitűnik, hogy bármily sokat nyertek is egyes vállalkozásokon, mégsem mozgott sok pénz a rendszerben, a nyert összegeket vélhetően azonnal visszaforgatták a kereskedelembe, vagy földet béreltek, vettek rajta, mert az egyébként nyereséges vállalkozók állandóan hiteleket vettek föl.

Rendi vagy egyéni sérelmek? Turos Miklós és gersei Pethő László viszálykodása

„Engemet nem kapitánynak, hanem csak kecskepásztornak tartanak, Nagyságod megbocsásson; Turos uram azokat annyira elámétotta, hogy se böcsületem, se kapitánynak való hiándékom vagy harmadom meg nem adatik tőlök. … Az Isten soha ne adta volna meggondolnom vagy csak el is kezdenem az komáromi kapitányságnak sollicitálását, mert ekkoráig minden emberséges emberektől böcsületem volt … ha Nagyságod eleit nem veszi, aztot mind elvesztem miattok."[156] — így dohogott Pethő László kiskomáromi főkapitány 1649 elején, amikor Batthyány előtt mentegetőzött, hogy miért nem tájékoztathatja a parancsnoksága alá tartozó komáriak rabjairól (ugyanis eltitkolták előle zsákmányukat).

A kiskomáromi katonaközösség — a „sereg" — Turos emlékezete szerint[157] Sárkány István főkapitány halála után, Bessenyey István évei alatt került abba a méltatlan helyzetbe, hogy főkapitánya megsarcolja jogos szerzeményét. Bessenyey és Pethő egyaránt harmadot követelt a kótyavetyéből és a mindenkori rabokból, az őket megillető legényrészen és ajándékon túl. Bár 1647-ben a körmendi hadiszék eltiltotta Bessenyeyt az előbbi kettőtől, igényüket nem vetették el,[158] s a Haditanácshoz, illetve a nádorhoz fordultak jogorvoslatért.

Turos és Pethő viszonya is a kiskomáromi főkapitány juttatásai és haszonvételei körüli vitában csúcsosodott ki. Pethő — bár többnyire nem Komárt lakott — különös vehemenciával követelte magának az állítása szerint mindig is a főkapitánynak járó harmadot a portyák zsákmányából, illetve a rabtartásból és a marhahajtás hasznából is.[159] A szegénylegények ezt indokolatlannak

---

[156] Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Keszthely, 1649. február 14. MNL OL P 1314 Nr. 36671.

[157] Leveleiben legalábbis ezt hangsúlyozza, l. pl. Kiskomárom, 1647. február 7. P 1314 110011. Ezt *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 112. is megerősíti.

[158] *Varga J.:* Szervitorok i. m. 109. A végvári kapitányokat a rabtartásból származó bevételből illető harmadrészre l. *Pálffy Géza:* A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai a XVI-XVII. századi török-magyar határ mentén (Az oszmán-magyar végvári szokásjog történetéhez). Fons 4. (1997:1) 26-28.

[159] *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 81., 112–113. Pethő úgy gondolta, hogy főkapitányi méltóságán esik csorba, ha ezek a járandóságai megszűnnek. Hogy mennyire nem (csak) egyéni, hanem rendi szembenállásról van szó, megmutatják saját sorai: „Nagyságod megbocsásson, de ne böcsülje fölül az hajdút az kapitánnál! Én Nagyságodnak, míg élek, maradok hű szolgája, az hajdú szolgálatja pedig kicsin ideig ugyan állandó." — MNL OL P 1314 Nr. 36671. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Keszthely, 1649. október 28.

tartották, így az egyik fél hajlíthatatlansága s a másik engedetlensége a generálisi intelem ellenére a végekre oly jellemző ex-lex állapotot hozott létre: ki hol kapta, ott marta el azt, ami éppen a keze ügyébe akadt, és alkalmasnak látszott a károk kiegyenlítésére.

A kiskomáromi vitézlő rendnek és Pethőnek ezen kívül vallási ellentéte is volt. A Szvitek kutatásai szerint zömében kálvinista kiskomáromi katonaság helyi egyházi és „civil" társadalmat is alkotva hiányolta a számára idegenként megjelenő főkapitányok szolidaritását. A kapitányok — Bessenyey és Pethő — nem laktak a várban, a komári javadalmakat ugyanakkor földesúrként is kezelték. Bessenyey és Pethő szempontjából nyilván más tétje volt az egésznek: ők politikai és katonai karrierjük építésének egyik állomását látták a veszélyes, de rangos állás betöltésében, és ennek megfelelően nem tekintették hivatásuknak, hogy Komárban töltsék életüknek ezt a szakaszát, különösen Pethő, akinek idején a török támadások érezhetően eldurvultak, és Kiskomárom még inkább foglya lett saját földrajzi környezetének, a Balaton mocsarának. Ennek köszönhetően a sereg nem bízott meg főkapitányában,[160] s a tényleges irányítás visszacsúszott a középső tiszti réteg markába.

Turos Miklós a vár egyik kétségkívül legrégebbi és legállandóbb katonájaként és a helyi társadalom elöljárójaként e viszony meghatározó alakja volt. Annál is inkább, mert az ő eszköztárában a katonai és uradalmi jogrendszer kapaszkodóin kívül a vármegyei érdekérvényesítés lehetősége is szerepelt. A következőkben kettejük viszályának történetét vázolom föl.

Varga J. János azt írja, hogy a Pethő-féle harmadügy 1650-ben robbant ki. Bár Batthyány valóban ebben az évben rendelt el vizsgálatot a komáriak panaszára, Pethő László leveleiből föltűnik, hogy a kérdés már két-három évvel korábban előkerült, mihelyt a jobb körülményekhez szokott Pethő 1648 nyarán belépett Komár kapuján. Pethő a társadalmi emelkedés ranglétráját járta, meglehetős sikerrel. Komárba belépvén azt kellett tapasztalnia, hogy a szinte gazdátlan erősség kapitányi jövedelmeit a tisztek megosztva kezelik, s közülük is kitűnik „szereptévesztésével" a legrangosabb, Turos Miklós hadnagy. 1648. október 2-án írja Batthyánynak: *„…Turos Miklós hadnagy megyen panaszolkodni Nagyságodhoz… Alázatosan kérem Nagyságodat, megértvén az dolgot, az kapitánságnak hivatalos tisztit neki nem engedvén, valami káromra való alkalmatosságot ne mutasson neki, tudván aztot jobban énnálamnál, hogy nem az hasznot, hanem az böcsületet nézem leginkább abban."*[161] A becsülettel persze együtt járt a haszon is, mert bár a békesség érdekében nemsokára megígérte Batthyánynak, hogy *„azmi pediglen az harmadot illeti, bizony nem kívánom megvenni rajtok, s ne is adja Isten* — (utólagos betoldás: *hogy mindenestől megvegyem, mert az szegénylegényt szeretem, de*) — folytatja sirámait — *nagyságos uram, hogy ők öt-hatszáz forint nyereségből egy csizmát, vagy három négy*

[160] Legtömörebben Pethőnek az ostrom után kelt levelében jelenik ez meg. — MNL OL P 1314 Nr. 36820. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1651. szeptember 14. A levélből kiderül, hogy Pethő úgy érezte, Batthyány is rossz szemmel nézi, és szemmel tartja, akárcsak Turosék.

[161] MNL OL P 1314 Nr. 36670. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Keszthely, 1648. október 2.

forint érő ajándékot adjanak, Nagyságod jó ítéletire hagyom."[162] Úgy látszik, a komáriak határozottan elutasították, hogy a megfelelő tiszteletköröket a békesség érdekében megfussák. Ezek szerint elvi ellenérzésük volt Pethő magatartásával szemben. Ez derül ki a fejezet elején idézett levélből is, amelynek apropója, hogy a távollévő kapitánynak sem Turos, sem más tisztek nem voltak hajlandók számot adni egy portya eredményéről, ezen belül a Pethőt különösen is érdeklő rablétszámról. A helyzetre jellemző, hogy Pethő legföljebb egy komári „barátja" révén tudhatta meg, mennyit nyertek a legények a vállalkozáson.[163] Batthyány utasítására ugyan visszament Komárba megbékélni beosztottaival, és új kapitányhoz méltó életet kezdeni a rábízott erősség falai között, de nem sok kedve lehetett hozzá, hiszen sem háza, sem istállója nem volt.[164] Másfél héttel későbbi levelében leírja békülésének eredményét: mindenkivel igyekszik megszerettetni, elfogadtatni magát, *„excepto Turos uram"*, aki az engedetlenség fő bujtogatója volt.[165] Úgy tűnik, hogy a főkapitány jelenléte miatt Turos elesett a korábban használt haszonvételek jövedelmétől. A személyes ellenségeskedést ez gerjeszthette, hiszen amíg Bessenyey nem tartózkodott a várban, a tisztekre hagyta a főkapitányi jövedelmek kezelését, s így a konfliktus nem durvult el.[166] Turos a kocsmáltatás és a malomjog haszonélvezőjeként Pethő szemében jogbitorlóvá vált, főleg miután az utóbbi hazament Komárba, és nem tudta visszavenni ezeket a jövedelmeket.[167]

Turos Pethőhöz írt leveleinek hangvétele sohasem sérti meg a köteles lojalitás szabályait, sőt 1650-ig még előzékenynek is mondhatjuk a hadnagyot. Viszonyuk végleges megromlását 1652-re teszem, bár a feszültség ezelőtt is érzékelhető.[168] Ki kell emelni Pethőnek a Haditanácshoz 1651. októberben küldött tiltakozását Turos vicekapitányi kinevezése ellen.[169] Az eset azért is figyelemre méltó, mert Turost maga a generális támogatta, és a királyi kinevezés a Pethő által javasolt Bessenyeyt túlságosan fiatalnak és tapasztalatlannak mondta, vagyis Pethő nem tudott Turoshoz méltó versenytársat megnevezni.

---

[162] MNL OL P 1314 Nr. 36673. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Komár, 1649. február 28.

[163] MNL OL P 1314 Nr. 36671. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Keszthely, 1649. február 14.

[164] MNL OL P 1314 Nr. 36672. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Komár, 1649. február 17.

[165] Idézett levél: MNL OL P 1314 Nr. 36673. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Komár, 1649. február 28.

[166] Hiszen mast nem nekem jár az kapitányság jövedelme, nem hoztam el velem. — MNL OL P 1314 Nr. 6561. Bessenyey István Turos Miklóshoz. Pozsony, 1647. január 26.

[167] MNL OL P 1314 Nr. 36673. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Komár, 1649. február 28.

[168] Turos vicekapitányi kinevezése sem volt a főkapitány ínyére, ő sógorát, az ifjú Bessenyey Lászlót szerette volna helyettesének, Batthyány azonban nem támogatta az ilyen családi terjeszkedést. A királyi kinevezőlevélben is tükröződik a főkapitány és leendő vicéje ellenségeskedése miatti aggodalom: „…ne ob privatas dissensiones confinium istud periclitetur…" PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 423. III. Ferdinánd mandátuma Batthyány Ádám generálishoz. Ebersdorf, 1651. október 11.

[169] ÖStA KA ZSt HR 303. Protokoll (Expedit) 422. p 41. szám. October. Ladislaus Petheo den Turos pro vice capitaneatu nit anzunehmen.

Pethő nem tett le jogosnak vélt haszonvételei állandó jogcíméről, hiába figyelmeztette Batthyány a Bessenyey ellen 1647-ben hozott körmendi seregszéki határozatra. Pethő válaszul intézményesítette, hogy nem ad tizedet az általa fölügyelt portyákból a vitézek fő szószólójának, Turosnak, akinek ez szintén jelentős jövedelemkiesést jelentett.[170] A vár már 1651 nyarán Pethő veszekedéseitől volt hangos. A kapitány lelövéssel fenyegette a vajdákat, s szidalmazta-gyalázta az egész sereget.[171] Az egyenetlenség a katonák bujdosási hajlama miatt veszélybe sodorta a várat. Pethő a Haditanáccsal fenyegetőzött, mert a vitézek — megunván örökös Keszthelyre járását — egy ízben nem engedték ki a várból. A tiszteket és nemeseket nem merte inzultálni, de Turos vejének, görösgáli Battyányi Lászlónak a szolgáját véresre verte, s a seregdeákot is ezzel fenyegette. Turos seregszéket kért Komárba az elviselhetetlen veszekedések miatti igazságtételre. Személyes sérelmeire áttérve így zárja sorait: *„Egy darab kenyerem megjár, tudom, Nagyságodtul szolgálatomért, de Pethő Lászlótul, kérködhetem véle, hogy egy papucs hasznom nem volt."*[172] Legvégül még azt is megemlíti, hogy a kapitány a vár építésére rendelt pénzt a maga hasznára fordítja. Pethő nem hagyta abba a vitézek hergelését. Elszánhatta magát a kenyértörésre, mert bizonyos levágott rabok árát sem volt hajlandó megfizetni, pedig egyértelműen ő károsította meg — méghozzá szándékosan — a vitézeket, s a gyalázkodással sem hagyott föl. 1651. október 4-én Turos ismét azon kesereg, hogy felettese a háta mögött rossz hírét kelti az urak közt, és korrupcióval vádolja. Batthyány védelmére kelt Turosnak,[173] ez azonban Pethőt nem tántorította el: Pálffy Pál nádorhoz fordult, aki már a Bessenyey-féle konfliktusban is a sereg ellen ítélt. A keserves veszekedés 1652. húsvétig folytatódott.[174] Turos húsvét hétfőn kelt levelében már azt írja a grófnak: *„Az Nagyságod kegyelmes jóakaratját jó néven vettem, … de Kegyelmes Uram, mind eddig való veszekedését és gyűlőségét Pethő László uram őkegyelme megismervén, az szent innepek alkalmatosságával megbékéllettünk, és minden háborúságot félretévén megkövettük egymást. Ideje is ennek immár, Nagyságos Uram, igaz lenni. Ennek okáért nem kívántatnak, Nagyságos Uram, az kapitányok ide alá."*[175] A viszály magvai azonban nem a lelkekben, hanem a helyzetben voltak elvetve, ezért a történet ezzel még nem ért véget.

1652-ben Pethő megkereste erdődi Pálffy Pál nádort, és tőle remélte a „jogfosztás" megszüntetését. Pálffy valóban pártját is fogta Batthyány ellenében, a nádori levelet lobogtató Pethőnek a komáriak azonban nyíltan megtagadták a legényrésznél nagyobb jutalékot. A helyzet holtpontra jutott. 1653-ban Turos ismét arról panaszkodik, hogy Pethő nem adja meg a méltó járandó-

[170] MNL OL P 1314 Nr. 50301. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1650. május 11.

[171] MNL OL P 1314 Nr. 50401. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1651. augusztus 20.

[172] MNL OL P 1314 Nr. 50401. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1651. augusztus 20.

[173] MNL OL P 1314 Nr. 50318. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1651. október 4.

[174] 1652-ben március 31-én volt húsvét vasárnap.

[175] MNL OL P 1314 Nr. 50330. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1652. április 1.

ságait, és ezzel kisemmizi.[176] Kiderül, hogy Pethő saját rabüzletet alakított ki magának, állandóan tart vagy tizennégy foglyot keszthelyi tömlöcében, és így pótolja komári haszonvételeinek hiányzó jövedelmét,[177] a rabok egy része azonban Komárt illetné. Október 4-én Turos az ismét távol lévő Pethő bizonyos földjeit javasolja az éhező német katonaság javára kirendelni.[178] Amikor azonban nem sokkal később urától fizetésemelést kért tíz lóra, ezt — nyilván Pethő gáncsoskodása miatt — nem kapta meg. 1654-ben újraindul a vádaskodás. Turos keményen fölrója Pethőnek, hogyha valamelyikük tartozik a másiknak, az nem ő, hanem a főkapitány. Pethő megszegte a jövedelmek elosztására kötött megállapodásukat, és szolgái hatalmaskodnak a hajdúkon. Ezért Turos ismét kéri a tiszti becsületbíróságot.[179]

1654-ben Pethő végre talált elegendő okot a méltó bosszúra, Turos nyilvános megalázására. Fölháborodva írta Batthyánynak, hogy Turos a veszprémi püspök borát a hóstáton engedte árulni, ami a katonák részegsége miatt veszélyeztette a várat.[180] A probléma Pethő jelentésének kelténél régebbi gyakorlaton alapult, erre mutat Ropolyi hadnagy és a vajdák azon panasza, amelyben már július 21-én azt adják Pethő tudtára, hogy *„Turos úr”* szó nélkül lóra kapván elment a várból, s még a kulcsokat sem hagyta otthon. A tisztek föltételezték, hogy *„a püspök boraiért megy, hogy tisztázza s purgálja magát”* Pethő előtt.[181] Pethő nem késlekedett, a súlyos fegyelemsértésre súlyos büntetéssel válaszolt: őrizetbe vétette vicekapitányát.[182] Turos erről október 12-i levelében így számol be Batthyánynak: *„… méltóztassék ez árestombul engem felszabadétani, hiszem, Kegyelmes Uram, nem vagyok olly csavargó és elszökő ember, hogy az ajtómon sem szabad kijönnöm, az német muskétásokkal őrzetvén ajtómat főkapitány uram.”*[183] Batthyány azonban csak október 28-án oldatta föl őrizetét.[184] Pethő nem zárta le a bosszúhadjáratot ennyivel. December 20-án elvette a vár kulcsait a vicekapitánytól, és az erre illetéktelen Ropolyi hadnagy kezébe adta őket.[185] 1655. március 29-én az öreg és beteg vicekapitány a becstelenségtől letörve így írt generálisának: *„Pethő László uram az vicekapitányságot éntűlem elvonta, mellyet az Nagyságod commendálására megadott őfölsége, az*

---

[176] MNL OL P 1314 Nr. 50348. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1653. szeptember 3.

[177] MNL OL P 1314 Nr. 50352. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1653. szeptember 25.

[178] MNL OL P 1314 Nr. 50353. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1653. október 4.

[179] MNL OL P 1314 Nr. 50358. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1654. február 5.

[180] *Szvitek R.:* Kiskomárom i. m. 19.

[181] MNL OL P 1314 Nr. 40046. Ropolyi Farkas Gersei Pethő Lászlónak. Kiskomárom, 1654. július 21.

[182] Batthyányval való levélváltásából kiderül, hogy négy évvel korábban már korlátozta beosztottja szabadságát, ekkor a várat nem hagyhatta el Turos és néhány társa. — MNL OL P 1314 Nr. 36758. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1650. október 7. és MNL OL P 1314 Nr. 36765. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Zalaszentgrót, 1650. november 9.

[183] MNL OL P 1314 Nr. 50372. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1654. október 12.

[184] MNL OL P 1314 Nr. 50373–4. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1654. október 28. és Kiskomár, 1654. november 11.

[185] MNL OL P 1314 Nr. 50375. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1654. december 20.

vár kulcsait kezemben nem adatja, hanem hadnagyának. Mi hasznom, Kegyelmes Uram, hogy csak hírem legyen, hogy vicekapitány vagyok, s az őfölsége végházának kulcsaival ne bírjak? Nem voltam még eddig az őfölsége végházának árulója, kiért ily gyalázatot köll szenvednem. Ifjúságomtól fogva itt az őfölsége végházában őfölségének s mind az végháznak jámborul szolgáltam, immár ez az jutalma vénségömre jámbor szolgálatomnak. Hiszem, Kegyelmes Uram, elég volt immár az árestom, ha az lett volna is, büntessen, ne gyalázzon immár utoljára evvel, hogy az őfölsége végházának kulcsait kezemből kivonta, és azmi kis jövedelmem, azt is kezembül kivonta."[186]

Turos nem sokkal később, május 7-én végrendelkezett.[187] Majdnem egy évvel később bekövetkezett haláláig azonban még egyszer súlyosan meg kellett szenvednie Pethő rosszindulatát. Szóváltásba keveredett a komári harmincadossal, és a veszekedés végén a fiatal kamarai alkalmazott leütötte — az őt egyébként szintén megütő — vicekapitányt. *„… vegye föl méltó igyemet … mások példájára is, mert ez a violencia még soha vicekapitánnyal nem esék egy végházban is két lovú katonától."*[188] *„Ilyen gyalázat még nem történt, hogy vicekapitányt agyonvergyenek kapuőrzésben."*[189] — írta két héten át küldözött kérvényeibe Batthyány Ádámnak. Az ügy följutott a harmincados személye okán a Magyar Kamarához is.[190] Pethő — úgy vélem azért, hogy ezzel is bosszantsa haragosát — Turos tudta nélkül elengedte a harmincadost az őrizetből. A vicekapitány sérülése súlyos lehetett, mert még szeptember 10-én is betegen feküdt.[191] A várkapitánnyal való ellentétéről többet nem tudunk. Hogy jelen volt-e Pethő László Turos 1656. március 31-i ünnepélyes temetésén, az Turos János leveléből nem derül ki, amint az sem, mi maradt az öreg katona és kapitánya háborúskodásából az utódokra. Karrierje szempontjából Pethő László mindenesetre nem vesztett rajta az ellenségeskedésen: miután 1664. július 14-én átadta a várat a kanizsai pasának, rövid kitérő után Zalaegerszegre helyezték, ahol vicegenerálisi méltóságba emelkedett. Turos András, a vicekapitány egyszerű sorsú (unoka)öccse pedig már a Pethő család birtokáról, Keszthelyről keltezte egyik fönnmaradt levelét 1686-ban.[192]

Turos Miklós és Pethő László viszályának problémája véleményem szerint túlnyúlik az egyéni sérelmeknek vagy a katonai fegyelmezetlenségnek az egész magyar végvári társadalmat érintő kérdéskörén: a Turos nevével is fém-

---

[186] MNL OL P 1314 Nr. 50376. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1655. március 29. Nem ez az első utalás arra, hogy Pethő korlátozza Turos jövedelmeit. Turos jogos vagy jogtalan haragja mögött nem csekély részben ott állhatott a hasznától való elesés miatti bosszúsága is.

[187] PFL Guary cs. lt. Időrendi iratok Nr. 675.

[188] MNL OL P 1314 Nr. 50380. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Komár, 1655. augusztus 29.

[189] MNL OL P 1314 Nr. 50382. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1651. szeptember 10.

[190] Turos szeptember 5-én küldte el jelentését Batthyányhoz, kérve, továbbítsa a Kamarához. — MNL OL P 1314 Nr. 50381.

[191] MNL OL P 1314 Nr. 50382. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1651. szeptember 10.

[192] MNL OL P 1314 Nr. 50263. Turos András, Szűcs István és Kelemen Márton II. Batthyány Ádámnak. Keszthely, 1686. december 14. MNL OL P 1314 Nr. 50263.

jelezhető társadalmi rétegnek a rendi struktúra merevebb kategóriáiba tartozó elemekkel történő, rendi jellegű összeütközéséről van szó. Különösen érdekes a szembenálló felek támogatói csoportja: míg Pethő maga mögött tudhatta az ország első rendi méltóságát, a nádort, illetve alkalmanként a Haditanácsot, Turosék általában bátran számíthattak a generálisra, Batthyányra. Ezért vélem ígéretesnek a Turos-féle karrierekhez rendelkezésre álló forráscsoportok olyan feldolgozását, amely egy mindvégig íratlan jog szerint működő társadalmi-politikai jelenség — a vitézlő rend — legsajátosabb, legegyedibb részeleme, a katonai-félparaszti-kisnemesi középréteg mobilitásának és a társadalomban elfoglalt valós helyének meghatározását tűzi ki céljául.

Mérleg

A föntiekben származása, nemességszerzése és birtokpolitikája vizsgálatával igyekeztem megragadhatóvá tenni egy éppencsak másodgenerációsnak nevezhető, 17. század első felében élt végvári tiszt sajátos jelenségét. Az ismeretlenség homályából kilépő család kétségtelenül legtehetségesebb tagja olyan pályát futott be, amelyet forrásadottságai és szerteágazó lehetőségei okán egyaránt kivételesnek nevezhetünk. A végvári társadalom kiemelkedő tagjaként, személyes rátermettségének köszönhetően Turos látóköre túlnyúlt a zárt végvári hierarchián, nemesemberként nemcsak Batthyány generális beosztottja, hanem Somogy, Sopron és Zala vármegye honos polgára is volt. Ugyanakkor életközege és gyökerei elválaszthatatlanul összekapcsolták eredeti társadalmi közegével, a kiskomáromi vitézlő renddel, amelytől szemlátomást nem is akart elszakadni; így hivatásszerűen vált szószólójává a szegénylegények ügyének az általa belátott és ismert fölsőbb fórumokon is.

Ez az a sajátos köztes állapot, amely nemcsak a személyes karrier szempontjából, hanem státus-szerűen, „rendileg" is meghatározza Turos Miklós és a hasonló figurák helyét a 17. századi magyar társadalomban, és emiatt lehet tudományosan is hasznos ilyen — látszólag egyedi — problémák föltárásával (pl. Pethő Lászlóval való viszálykodása vagy a marhakereskedés) következtetni egy adott társadalmi közeg rendi szerkezetének, mobilitásának jellemzőire. A dunántúli szervitori rendszerbe a maga érdekeinek megfelelő mértékben beépülő tiszt gyarapodása fölhívja figyelmünket arra, hol szélesíthetjük a nemesi rend és a jobbágyság közti átmeneti csoportokról eddig alkotott képünket, a marhakereskedelemmel és a látszólag személyes ügyével foglalkozó két esettanulmány pedig megmutatta Turos stratégiájának alapvető vonásait. Rendkívül szerteágazó kapcsolatrendszere ellenére eszerint mindvégig megmaradt helyi közegében, ugyanakkor valamennyi külső eszközét is fölhasználta helyi státusa megszilárdítására. Nem kívánt, vagy nem tudott kilépni a végvári középréteg katonáskodó soraiból, itt viszont hatalmas tekintélyre tett szert. A marhakereskedelemnél azt igyekeztem megmutatni, hogy a nála alacsonyabb rangú hódolt tőzsérséggel épített ki különleges kapcsolati hálót, a viszályból pedig az derült ki, hogy hivatalát fölhasználta a nála hatalmasabbak, pl. a veszprémi püspök megnyerésére, olyan javak megszerzése érdekében, amelye-

ket hagyományosan a dominusz–szervitor viszonyrendszer velejárójaként képzelünk el. Örökösei számára minden adott volt a vármegyei nemességbe vagy a gyors fölemelkedést kínáló szervitori rendszerbe való beépüléshez és Turos Miklós „sikertörténetének" folytatásához.

Karrierek és kényszerpályák — A Turos família sorsa Miklós halála után

A család ágai és „társadalmi stratégiájuk"

A Turos Miklósról megjelent szakirodalom meglehetősen válogató módszerrel vette számba a „családalapító" Miklós tevékenységét, nagyrészt elhanyagolva a családi levéltárán kívüli rá vonatkozó vagy tőle származó forrásanyag komplex vizsgálatát, illetve a családi levéltári anyag földolgozásában sem merészkedett messzebb Sörös 1908-ban megjelent — a kor érdeklődését messze kielégítő, ma már azonban több kérdést is fölvető — ismertetésénél. Turos pályájának új társadalomtörténeti vizsgálatára tehát megérett az idő, ennek igyekeztem a föntiekben eleget tenni. A teljesség kedvéért idekívánkozik a család Miklós 1656. tavaszi halála után (is) élt tagjai életének számbavétele is. A további kutatások irányát kijelölendő, illetve a Turos modelljével egybevágó tendenciákat hangsúlyozandó szükségesnek látszik csoportosítani, illetve beilleszteni a rendelkezésre álló adatokat a keletkező családi pályamodellbe, annál is inkább, mert a Turosra vonatkozó, helyenként megalapozatlan állítások utódairól és családja társadalmi pozíciójáról is félretájékoztathatnak.

Meglátásom szerint a Turos család a 17. század második felében szervesen és meglepően családközpontúan folytatta Miklós (és Benedek föltételezhető) stratégiáját. A tulajdonképpen négy kis ágra váló família mindegyik tagja olyan pályán folytatta életét, amely a Turos Miklós számára megnyíló lehetőségek egyikének vagy másikának közvetlen folytatása volt. Szellemi értelemben is megosztoztak tehát apjuk – András esetében (unoka)bátyja – örökségén, s a kiemelkedő végvári karrier biztosította különböző utakon elindulva nem keresztezték egymás érvényesülését. Az örökösök pályáját befolyásolták a családalapítás tényezői is. Elmondhatjuk, hogy a két fiú is jól házasodott, lányait pedig Turos Miklós nem rangon alul, sőt kettejük — Katalin és Zsuzsanna — esetében kifejezetten kedvezően házasította ki.[193] A Turos által kikövezett utak fölosztása megnyilvánul már az 1657. évi osztályban is, amikor a három leány közül a két idősebbik, Ilona és Katalin az ún. Pusérffy-zálogot viszi hozományul

[193] Katalin férje Guary Gergely lett. Ezzel a házassággal kapcsolatban elegendő idézni a koraújkori dunántúli köznemesség talán legalaposabb ismerőjének véleményét: [Turos Miklós] „társadalmi, vagyoni presztizsét kitűnően jelzi, hogy … két leánya is a Nyugat-Dunántúl csekélyebb vagyonú, de nagy tekintéllyel bíró nemesi családjába házasodott." *Dominkovits P.:* Armálisok i. m. 330. (Katára és Zsuzsára gondol, utóbbi férjét tévesen nevezi csebi Pogánynak. A szerző a Guaryakhoz került családi levéltár egyik iratára hivatkozik, az új számozás szerint 1007. sorszámot viselő irat meglehetősen kései darab, így érthető, hogy a dunántúli közegben kevéssé ismert Pográny(i) nevet a hajdani scriptor az annál ismerősebb csebi Pogány formában jegyezte le.)

házasságába, Zsuzsanna a sümegi házat, szőlőt, a nagymányoki jusst és két kisebb Somogy vármegyei prédiumot (Remetét és Vörsöt) kapja meg, a fiúk pedig a Sopron vármegyei micskei és locsmándi kuriális fundust, malmot és jobbágytelkeket viszik tovább. Turos (unoka)testvérei közül egyedül András sorsáról van adatom. Ő és a nevével fémjelezhető ismeretlen családtagok képezik a família negyedik ágát. A következőkben megpróbálom a Turos Miklós kikövezte utak valamelyikére lépő ágak[194] pályamodellje szerint fölvázolni a család 17–18. karrierjét, azzal a leplezetlen fönntartással, hogy a további kutatásnak ezt a szerkezetet tovább kell építenie, és meg kell töltenie ennél bővebb adatokkal is.

A végvári stratégia

Turos örökösei közül kétségkívül legkisebbik lánya, Zsuzsanna[195] a legizgalmasabb személyiség. Sorsáról Sörös és Szily is kimerítően értekezett.[196] Nőléte dacára férfiúi eréllyel járta saját útját, ez indokolja önálló alfejezetben való bemutatását. Első férje kisbottyáni és görösgáli Battyányi László, régi Somogy vármegyei család sarja, Battyányi János kiskomáromi főkapitány fia volt, akit sokáig — éppen Turos Zsuzsával való rossz házassága miatt — a család utolsó sarjának tekintettek.[197] *„Turos Zsuzska"* kétszer is elhagyta első urát, először 1651-ben, tizenöt évesen, másodszorra apja halála után, immár véglegesen megszökve tőle. A botrány részleteiről egyaránt olvashatunk Turos Miklós[198] és Pethő László leveleiben, valamint Battyányi 1658. évi végrendeletében. Az utóbbi két forrás az elkényeztetett fiatalasszony apjának közvetett felelősségét is emlegeti.[199] Turos Zsuzska második férje nemeskürti Pogrányi Ferenc báró, drégelypalánki főkapitány volt,[200] akivel 1665 körül kötött házasságot. Pográ-

[194] Ennek a vizsgálatnak elsősorban a férfiörökösök pályáját kellene föltárnia, azonban Turos egyik lányának „karrierje" is idesorolható. A másik két lány családja vagy nem szorult rá a komári alkapitány karrierjének előnyeire (Guary), vagy hamar túladott az örökségen (Horváth).

[195] Született Kiskomáromban, 1634. május 28. (ker.) előtt, meghalt Tapolcán, 1694. január és augusztus között. Az adatok tekintetében többségében megbízható életrajzát adja *Sörös P.:* Turos-familia i. m. 30.

[196] *Sörös P.:* Turos-familia i. m., *Szily J.:* Battyányi család i. m.

[197] *Szily J.:* Battyányi család i. m. 72. Újabban Szluha Márton megkérdőjelezte ezt. *Szluha Márton:* Bács–Bodrog, Csanád, Liptó, Nyitra, Udvarhely és Vas vármegyék nemes családjai. [Elektronikus dokumentum.] Bp. 2005. Batthyány, Németújvári gróf és herceg ill. Geresgáli † nemes szócikk.

[198] MNL OL P 1314 Nr. 50306. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Micske, 1651. február 14.

[199] *Szily J.:* Battyányi család i. m. 70–72. A botrány följutott a generálishoz is. Pethő főkapitány így ír a történtekről: „Nagyságod, úgy tetszik, ha jól emlékezem reájo, Újvárott létemben még utólszor megparancsolta vala énnékem, hogy Battyányi László dolgát, miben legyen, jól végére menjek. (…) Turos Miklós uramat mindenre bírták leányával együtt az emberséges emberek, de ő semmire állani nem akar, bízván talán sok pénziben [!]. Én az prédikátorjokkal külföldi prédikátorokat is hívattam, az itt való pápista papot is közükben küldöttem, sok emberséges emberekkel együtt eleget törődtenek rajta, de semmi jóra nem vihették, erős esküvéssel megmondván, hogy őhozzá bizony nem veszi [ti. Battyányi a hűtlen menyecskét]." MNL OL P 1314 36793. Gersei Pethő László Batthyány Ádámnak. Kiskomárom, 1651. árpilis 20.

[200] A nevezetes Pogrányi Benedek báró (egyebek mellett dunáninneni kerületi és bányavidéki végvidéki vicegenerális 1595–1610 között, a Magyar Tanács tagja. Vö. *Pálffy G.:*

nyi 1672-ben meghalt,[201] Turos Zsuzsa ezután Gesztesi Péter[202] tapolcai vajdához ment feleségül. Harmadik urát is túlélte, körülbelül három évvel. Gyermeke egyik házasságából sem született. Nagymányokkal kapcsolatos erőszakos érdekérvényesítésére a családi birtokok tárgyalásánál már utaltam, s részleteztem a sümegi házról — nővérétől származó unokaöccse javára — tett végrendeletét is. Élete annyiból érdekes a családi stratégia szempontjából, hogy éppen ő, apja legkisebb leánygyermeke vitte tovább a komári vicekapitány méltán elhíresült hódoltsági birtokpolitikáját, nem csekély sikerrel.[203] Utolsó idevágó perét — amelyet végülis örökösei, a Guaryak fejeztek be halála után[204] — majdnem hatvanéves fejjel is folytatta a keszthelyi lovashadnagy és a csornai prépost ellen.[205]

A szervitori modell

Turos Miklós pályájának a végvidéki és a szervitori rendszer közötti sajátos állapotára följebb már utaltam. Ő maga nem kívánt, vagy nem tudott teljesen kilépni a végvári egzisztenciából, fiai azonban már a szervitor nemesség életét élték.[206] Legidősebb gyermeke, Kristóf familiárisi kötődéséről egyelőre nem tudok. A micskei nemesi telken élt és gazdálkodott 1662-ben[207] bekövetkezett haláláig, s ez föltételez valamilyen viszonyt Nádasdy Ferenccel, akitől a jószágot apja 1648-ban vagy előtte kapta.[208]

Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 271., ill. *Pálffy G.:* Magyar Királyság i. m. 173., 272.) unokája, családja utolsó sarja.

[201] *Szluha M.:* Nemes családok i. m. Pogrányi család szócikk.

[202] Családjáról nem sokat tudunk. Talán öccse lehetett az a Gesztesi Mihály, aki a győri generalátus különböző váraiban viselt hajdútisztségeket: 1675. március 18-án Esterházy János vicegenerális ajánlására Raimondo Montecuccoli generális kinevezi Gestesy Mihályt az elhunyt Kereskesy (Köröskőzy) Mihály helyére mérgesi hajdútizedesnek: Slovenský Národný Archív, Pálffy cs. levéltára [új rendezés] (a továbbiakban: SNA Pálffy), 50. doboz 1. csomó: Raimondo Montecuccoli levelei Esterházy János győri kapitányhoz, Nr. 26. Bécs, 1675. III. 18., 1687-ben pedig a Haditanács pápai vajdává teszi: SNA Pálffy 50. doboz 3. csomó. Nr. 65. Bécs, 1687. október 19. Hálásan köszönöm Márkusné Vörös Hajnalka pártfogását, akinek és kollégáinak éveken át tartó, mintaszerű eredményekkel záruló vállalkozása, amelyet az Esterházy család cseszneki ága Pozsonyban őrzött levéltárának feltárására fordítottak, visszahozta a magyar tudományos köztudatba ezt a rendkívüli gyűjteményt. Köszönöm szépen ezúton is Hagoň Petra levéltáros és Božena Slezáková kutatószolgálat-vezető lekötelező segítségét.

[203] Legújabban összefoglalta *Molnár A.:* Kiadatlan mányoki levelek i. m., ill. *Uő:* A bátai apátság i. m. 34., 71., 129.

[204] Minden vagyonát rájuk testálta, sőt rávette harmadik urát, a tapolcai vajdát is, hogy hasonlóan cselekedjék. PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 432.

[205] Vö. PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 418.b Lesencetomaj, 1691. szeptember 8.

[206] L. *Varga J.:* Szervitorok i. m. 13–58.

[207] *Sörös P.:* Turos familia i. m. 29. azt írja, hogy Turos Kristóf 1656-ban már biztosan nem élt. Sajtóhibáról van szó, vagy figyelmét elkerülhette a következő adat a családi levéltárból: „in anno videlicet millessimo sexcentesimo sexagesimo secundo decaedente [!] videlicet et ex hac vita sublato egregio condam Christophoro Turos" stb. Nádasdy Ferenc mandátuma Rabby István Sopron vármegyei alipánnak. Léka, 1666. május 28. PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 426.

[208] Felesége a közelebbről imeretlen Szalay Erzsébet lett, akinek második férje a közelebbről szintén azonosítatlan Pethő Miklós, harmadik férje pedig az a Vukovics Mihály, akinek Pál

Öccse, János viszont klasszikus szervitori pályát járt be.[209] 1650-ben már két lóval szolgált Batthyány Ádám udvarában, étekfogóként.[210] Apja így ajánlotta a főúr kegyeibe: *„az kisebbik fiam itthon vagyon, az Nagyságod udvarában beadnám, ha bevenné Nagyságod, mivel egyébben nem gyönyörködik,* [csak] *az katonaságban, mivel még ifjú is, az Nagyságod kegyelmességébül tanulhatna is."*[211] 1654 augusztusában már az udvari „uraim" között szerepelt, két szolgával. Batthyány Ádám szervitorai között utoljára 1656. augusztus 17-én említik. Közel egy évtizeddel később találkozunk vele legközelebb, immár Nádasdy Ferenc gróf főember szolgájaként. A micskei jószágról megmaradt iratok alapján az látszik, hogy az országbíró elhalmozta kegyeivel Turos Jánost,[212] egyszersmind a gazdasági feladatkörű szervitori körökbe is beléptette azzal, hogy megbízta a lékai tiszttartókkal való kapcsolattartással. Az ifjabb fiú először Kondoray Katával[213] lépett frigyre, 1664-ben még vele élt, majd 1668-ban már Deli Simonovics Anna férjeként találkozunk vele, 1678-ban pedig Maholányi Judit volt a felesége.[214] 1673. március 20-án Sümegen Zala vármegye somogyi járásának esküdtjévé választották.[215] Négy gyermekéről tudunk, akik közül egy fiú (szintén János), azonban az ő vonalán sem folytatódott a család: egyetlen leánygyermekét ismerjük, Erzsébetet.

A vármegyei és uradalmi modell, avagy a szabad rend problémája

„Tekéntvén Nagyságod az régi eleinknek nagyságtokhoz való hűségünket és szolgálatunkat, holott az Batthyány-háznak örökkén szolgái voltunk, és amíg élünk, leszünk is, itt az országban parancsoljon Nagyságod, holtom napig az Nagyságod szolgája maradok, leszek."[216] — ezeket a családi azonosságtudatról árulkodó sorokat 1685 és 1699 között vetette papírra Turos Miklós (unoka)öccse, András, arra kérve II. Batthyány Ádám generálist, hogy *„szegény, öreg, régi, törődött"*

---

nevű rokona Homonnai Drugeth György gróf titkára és Turos Miklós 1655. évi végrendeletének egyik hitelesítő tanúja volt.

[209] Születésének és halálának idejét a további kutatásoknak kell kideríteniük. Egyelőre halálának terminus ante quemje bizonyos: 1688. március 8. PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 419.

[210] A Batthyány-udvarban vállalt szolgálatára a továbbiakban is: *Koltai A. – Benda B.:* Batthyány földesúri família i. m. Turós János szócikk. (www. archivum.piar.hu/batthyany, letöltés ideje: 2015. június 11.)

[211] MNL OL P 1314 Nr. 50302. Turos Miklós Batthyány Ádámnak. Kiskomár, 1650. június 1.

[212] Erre l. a micskei jószágról írtakat a családi birtokokról szóló részben.

[213] A Kondoray/Kondray családról l. a 91. jegyzetet!

[214] PFL Guary lt. Időrendi iratok Nr. 417., 425., 426., 428. Összefoglalóan *Sörös P.:* Turos familia i. m. 29. Maholányi Juditnak rokona lehetett az 1699-ben elhunyt pohronci és szelepcsényi Maholányi János királyi személynök (1694–1699), Szelepchény György prímás rokona. Életére l. Mátyás király öröksége. Késő reneszánsz művészet Magyarországon (16–17. század). Szerk: Mikó Árpád – Verő Mária – Jávor Anna. Bp. 2008. 240–241., valamint: *Fallenbüchl Zoltán:* Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Budapest 2002. 185.

[215] Zala vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. http://www.archivportal.arcanum.hu/lear/opt/a101012.htm?v=pdf&q=%28WRD%3D%28turos%29%29/LT_ZAML&s=SORT&m=0&a=rec (letöltés ideje: 2010. december 1.) L. Zala megye archontológiája 1138–2000. Szerk.: Molnár András. Zalaegerszeg 2000. 209.

[216] MNL OL P1314 Nr. 50396. Turos András Batthyány Ádámnak. h. n., é. n.

voltára tekintettel engedje el neki a személyes hadbavonulást. Erre a momentumra még visszatérek, előtte azonban sorra kell venni a pályájára vonatkozó elszórt adatokat. Mint ismeretes, neve szerepel Turos Benedek nemeslevelében és Turos Miklós missilis jelentéseiben is: ő a kapcsolat a „két" család között. (Unoka)bátyja árnyékában töltötte kiskomáromi katonaéveit, Kiskomárom eleste (1664) után pedig vármegyei szolgálatot vállalt.[217] 1701-ben még élt, Keszthelyen fölvették a végházban lakó, porciót fizető nemesek lajstromába.[218] A visszafoglaló háborúk idején Batthyány hadba szólította őt is, az öreg katona azonban már nem tudott vagy akart fölülni, ezért maga helyett Ferenc nevű *mostohafiát* állította be.[219] Ez jelzi erről a kevéssé ismert családtagról, hogy megyei tisztségviselése ellenére a katonai hierarchiában vélhetően nem nemesemberként tekintett önmagára, hanem helyben lakó — kvázi szabados vagy hajdú — katonaként, s szükségesnek tartotta békéje érdekében mostohafiával pótolni a maga szolgálatait, mintha nemeslevele nem volna ehhez elegendő. A családnak ez az ága tehát nem tudott felkapaszkodni a katonai közegből a nemesi világba, nem bírta folytatni a nemességszerző erőszakos és hatékony karrierjét, és megrekedt a lassan talaját vesztő, a végeken maradó ún. „szabad rend" kebelében.[220] Ez a tanulmányunkban sejtetni kívánt pályaív legalább egyik ágának végpontja. A dunántúli hajdúkat és szabadrenden lévőket a végvidék helyén kialakuló uradalmakba való beépülésük megóvta ugyan a vármegye jobbágyosító törekvéseivel szemben, a vitézlő rend mobilitását azonban örökre elveszítették.

Mérleg – Néhány gondolat a rokoni körről

Turos Miklós gyermekei kivétel nélkül rangos, nemes jogállású emberekkel kötötték össze életüket. Mindegyik házasság hátországi kapcsolatrendszert hozott a családba, lett légyen szó főúri szervitorokról, végvidéki katonatisztekről vagy egyszerű vármegyei nemesemberekről. Kiemelkedik ennek a nemzedéknek a sorából Turos Zsuzsa két első (különösen a második), valamint Turos János harmadik házassága. A kutatás jelenlegi állapotában még nem állnak

[217] 1671-ben, 1673-ban és 1675-ben is somogyi szolgabíró volt, közben 1674-ben Zala vármegye perceptora, 1675-ben pedig zalai szolgabíróságot is viselt a somogyi mellett. *Molnár A.:* Zala megye archontológiája i. m. 259–260. Címere pecsétjén ekkor is (vö. a 14. jegyzettel) eltér a családi armálisétól: lebegő, jobbra fordult, egyenes kardot tartó levágott karon kopasz emberfő, a kard két oldalán csillag/nap és hold. Sisakdísz, takarók nélkül. Vö. ÖStA Haus, Hof- und Staatsarchiv, Csáky cs. levéltára, 149. doboz (fasc. 104.), 273. nr.

[218] *Végh F.:* Keszthely i. m. 254.

[219] MNL OL P 1314 Nr. 50262. Turos András II. Batthyány Ádámnak. Keszthely, 1687. július 15.

[220] Ennek fogalmára alapos historiográfiával l. *Végh Ferenc:* A „szabad rend". A XVII. századi katonatársadalom egy elfeledett csoportjáról. Hadtörténelmi Közlemények 122. (2009) 443–457. A publikáció felhívja a figyelmet arra, hogy a 17. században drasztikusan leépített végek hiányos kereteit föltöltő, militarizált jobbágyság nemcsak a földesúri szolgáltatásoktól ideiglenesen mentesített jobbágyokból, libertinusokból és hajdúkból állt, hanem soraiban igen nagy arányban találkozunk nincstelen, szőlő- vagy szántóművelésből élő szabadmenetelűekkel vagy nemesekkel is. Nem alkottak állandó állományú „rendet", ez a csoport átjáróháza volt a jobbágyságnak a nemesség felé, mentsvára a lesüllyedő, de visszakapaszkodni vágyó vitézlő rendnek (gondoljunk az elbocsátásokra). A dunántúli hajdúkra máig alapvető: *Zimányi Vera:* Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez. Századok 94. (1960) 387–407.

rendelkezésre olyan meggyőző adatok, amelyek megmutathatnák, hogyan segítették — segítették-e egyáltalán — ezek a kapcsolatok a család egyes ágainak vagy akár egészének életét, az új nemzedékek karrierjét, s meddig tartott a Turos Miklós-i lendület a família pályáján. Világosan kirajzolódik azonban az, hogy a család egyik ágában — Jánosében —, ott, ahol a második nemzedéknek sikerült kilépnie a végvidéki katonalét szerkezetéből, és a szervitori struktúrában folytatta pályáját, egyszerre nyitottan a katonai, gazdasági és vármegyei feladatkörök iránt, a nagytehetségű birtokszerző ős öröksége nem veszett el, hanem további három nemzedéken át egy bizonyos értékes birtokhoz kötötte a családot (Micske). Turos János fiáról, ifjabb Jánosról alig tudunk bármit is. Feleségétől, nemes Locsányi Máriától jelenleg egy leánygyermeket származtatunk, Erzsébetet, akinek férje bizonyos Turóczi Kőmíves György nemes volt. Ennek az ifjabb Jánosnak legidősebb húgáról, Turos Máriáról testvéreihez képest többet tudunk a nagycenki katolikus plébánia anyakönyvéből.[221] Első férje nemzetes Fabjanich György, Széchényi György győri püspök fertőrákosi uradalmának provizora volt.[222] Fabjanich 1674 után vehette feleségül Turos Máriát, mert ekkor még petőházi Zeke Zsuzsanna volt a felesége,[223] nem sokkal később már halott volt egy 1679. szeptember 30-i bejegyzés szerint.[224] Föltételezhető, hogy a neves alsó-magyarországi és Vas megyei honosságú Palásthy család egyik sarjának, Palásthy Gáspárnak a felesége, Fabjanicz Erzsébet az ő leányuk volt.[225] Fabjanich György halála után özvegyét, „Turos Marinkát" az új provizor, nemes Világhy Lukács vette feleségül. Ha hihetünk a helytörténeti irodalomnak, Világhy különösen sok ideig viselte bizalmi tisztét: még 1723-ban is a győri püspök fertőrákosi tiszttartója volt:[226] ez nem kevesebbet

[221] Győri Egyházmegyei Levéltár, Plébániai levéltár, Nagycenki R. K. Plébánia letétje (a továbbiakban: GyEL Nagycenk). I. (vegyes) anyakönyv.

[222] Életéről a szakirodalom egyetlen eseményt rögzít: részt vett uradalmi tiszttartóként a balfi templomnak az evangélikusoktól történő visszavételében 1673. december 21-én. L. *Payr Sándor:* A balfi paplak és két balfi papfi Amerikában. Történeti elbeszélés egy evangélikus papi család életéből. Bp. 1929. 5. A családnak az 1790-ben megnemesített, de a környéken már jóval korábban is különböző tisztségeket (pl. postamester) viselő alsóőri Fabjanichokkal való rokonságát jelenleg nem tudom bizonyítani.

[223] GyEL Nagycenk, I. vegyes anyakönyv 12. p. A petőházi Zeke család Sopron vármegye legnevesebb koraújkori famíliái közé tartozik. A XVII. században is kitartottak katolikus hitük mellett, és fokozatosan küzdötték föl magukat szegény Nádasdy-szervitorokból a megyei közélet meghatározó szerepeiig. A soproni Kecske-templomhoz kötődő kolostori kerengőben családi kriptájuk van. A família történetéről és a fönti adatokról l. alapvetően: *Dominkovits Péter:* Források a Sopron megyei birtokos nemesség XVII. századi úriszéki bíráskodásához. A Zeke család petőházi birtokán lefolytatott úriszéki perek és vizsgálatok iratai (1604–1630). Arrabona 35. (1977: 1–2. szám) 219–220.; *Uő:* A petőházi Zeke család a 16–18. században. In: Vera (nem csak) a városban. tanulmányok a 65 éves Bácskai Vera tiszteletére. (Rendi társadalom – polgári társadalom, Suppl.) Bp. 1995. 15–22.; *Gabrieli Gabriella:* A soproni Kecske-templom feltárásai. Műtárgyvédelem 2011/36.15.

[224] Uo. 47. p. Tót István keresztelésénél Turos Mária már „relicta quondam domini generosi Georgii Fabjanich".

[225] GyEL Nagycenk, I. vegyes anyakönyv 131.

[226] Vö. *Bán János* Fertőrákos politikai, gazdasági, egyházi és kulturális története. Fertőrákos 2000. (olvasható itt is: http://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszagi_nemzetisegek/nemetek/fertorakos_tortenete/hun/ 2016. május 15.) c. munkáját idézi *Horváth József – Dominkovits Péter:* 17. századi Sopron vármegyei végrendeletek. Sopron 2001. 102.

jelent, mint hogy a győri egyházmegye történetének ebben a különösen is veszedelmes restaurációs időszakában három erélyes püspök, Széchényi György, Kollonich Lipót és Keresztély Ágost is meg volt elégedve Világhy provizornak székhely-jellegű, központi uradalmukban való sáfárkodásával. A házaspár társadalmi kapcsolatrendszere a férj állásának megfelelően a megyei kis- és középnemesi garnitúrához kötődött.[227] Érdekesség, hogy ebben a korban a feleség családját már Turossynak is írták.[228] Számomra mindez egyértelműen a köznemesi réteghez való fölzárkózás jele.

Kitekintés

Turos Miklósnak más utódai is voltak. 1762-ben Szentgróton bejegyeztek a nemesek közé egy Turos Istvánt, s 1782-ben még a család kezén volt Turos Benedek nemeslevele, amelyet még ebben az esztendőben Zala vármegye bevont, mert a család tagjai nem tudták igazolni leszármazásukat.[229] A família 18. századi lesüllyedéséhez vezető út állomásai még nem látszanak tisztán, kikutatásuk a jövő munkája lesz. A 17. századra vonatkozóan azonban talán nem túlzás azt állítani, hogy modellértékű vizsgálathoz vezettek a szerencsés módon megmaradt források.

Esettanulmányom célja egy igen mozgékony közegnek, a 17. századi vitézlő rendi középrétegnek a mobilitási vizsgálata volt. Ennek a katonai-félparaszti-kisnemesi középrétegnek, amelyhez Turos is tartozott, valós társadalmi helyét és mobilitását azért hasznos efféle esettanulmányokkal illusztrálni, mert a réteg összes fontos jellemzője megtalálható Turos és családja karrierjében. A legmélyebb történeti ismeretlenségből jöttek, egy nemzedék alatt igen magasra jutottak, második nemzedékük beépült a szervitori struktúrába és a vármegyei életbe, mégis úgy tűnik, hogy életük táptalaja mindvégig a militarizált társadalmi közeg volt, mert ennek megszűnése után a család pályája lefelé ívelt. A vitézlő rend szerepe, létértelme elvesztésével járó 18. századi átalakulásoknak láthatatlanul, szükségszerűen áldozata lett a — magyar nemesség egyik sajátos és igen népes csoportját reprezentáló — kiskomári Turos família is.

Hosszabb távon érdemes megvizsgálni a család 18. század végi lehanyatlását is annak érdekében, hogy megállapíthassuk: kijelölhetünk-e egyértelmű töréshatárt a vitézlő rend ellehetetlenülése és a belőle éppen csak felkapaszkodó — ami azt illeti, sejtéseink szerint csak nemeslevelével felkapaszkodó — családok későbbi élete között, amely határtól egyenesen vezetett az út a társadalmi lesüllyedéshez. Ugyanígy túlível a vitézlő rend szorosan vett életidején a szervitori rendszer továbbélésének kérdése: mi maradt a Batthyányak vagy a

---

[227] Ezt tükrözi pl. hogy a keresztkomaságot vállaltak nemzetes Bellesicz János és Nádasdy Éva kislányának 1698. július 9-i keresztelőjén, vö. GyEL Nagycenk, I. (vegyes) anyakönyv 143. p. Az anyakönyv valamennyi rá vonatkozó bejegyzésében Turos Máriát/Marinkát a maga nevén, helyenként a „generosa domina" (nemzetes asszony) megjelöléssel említik.

[228] Vö. PFL Guary lt. Időrendi iratok. Nr. 435. Lipót király mandátuma. Pozsony, 1694. augusztus 30. ill. DRERL B/15. Daróczy-gyűjtemény, Turos cs. s. n. (1695. évi peres hivatkozás.)

[229] *Molnár:* Armálisok i. m. 74.

Nádasdy család szervitorait részben átvevő[230] Esterházyak udvarának familiárisi szerkezetéből. Fölvetődik a kérdés a Turos család kapcsán is, hogy a birtokjogait korábban katonai erőszakkal érvényesítő végvári elit történetére miként hatott a dél-dunántúli, volt hódoltsági birtokok — eredeti birtokosaik és leszármazottaik általi — vissza- és újrafoglalásának hulláma.

E társadalomtörténeti igényű kérdésekre is tartogat még válaszokat Turos Miklós utódainak – itt még megelőlegezhetetlen – 18. századi története. Egyelőre azonban meg kell elégednünk a párhuzammal: amint az utolsó kiskomári vicekapitány nem érte meg életközegének teljes elpusztulását, Kiskomár Kara Musztafa hadai általi 1664. évi lerombolását, úgy tűnt el búvópatakként a nemes Turos család sorsa is a magyar rendiség döntően átalakuló 18. századi hálózatában, még mielőtt ez a hálózat teljesen fölbomlott volna.

A SPECIFIC CARRIER FROM THE TRANSDANUBIAN MARCHES – THE SOCIAL MOBILITY OF MIKLÓS TUROS (1591–1656), OFFICER OF KISKOMÁROM FORTRESS AND HIS FAMILY

by György, Tevelÿ Arató

Abstract

The so called military estate *(vitézlő rend)* of Hungary, which formed along the border between the Ottoman Empire and the Kingdom of Hungary, is a representative phenomenon of early modern European society. Ottoman conquest threatened the whole Respublica Christiana, and militarized totally Hungarian society living on the edge of the Christian and Muslim worlds. The armed population of the borders had its own law-customs and regarded itself as a separated social caste. Despite the historical significance of this important part of early modern Hungarian society a comprehensice monograph on the problem is still lacking. One of the reasons for this fact is that significant personalities and carrieers of this social group are still virtually unknown.

Such a significant member of this social estate can be regarded Miklós Turos (1591–1656), who was vice-captain of the most threatened Hungarian fortress on the Transdanubian territories *(Supremus Generalatus Confiniorum Canisae Oppositorum).* Turos can be described as a prominent member of the middle class of the military estate, which was „recruited" from semi-rural and fugitive noble and peasant elements of the greater fortresses' hinterland. All the main attributes of this social layer can be found in his carrier and in his family: coming from obscure origins, Turos elevating himself and his family in one generation's time, by the second generation his family entered the local noble elite of the period. However, after the particular social circumstances of war-periods vanished, his descendants gradually lost their social position, so closely was the family's rise linked to militarized society.

Miklós Turos is a colourful example of this elusive social phenomenon. An able, assiduous and violent man, he built up his carrier in several areas offered by the conflict zone where he lived. Yet he never left permanently the region of Kiskomárom. Fortunately, the sources allow us to reconstruct the origins of his family, the ways in which he became a landowner in the occupied territories and the hinterland, to see his military advancement, and his and his partners' role in the Central-European cattle trade. I also examined his change of religion in order to find his place in the period of confessionalisation within the Hungarian nobility, and explored the aspects of his discordance with his captains to demonstrate the specific limits of his social roles. His descendants and relatives conspicuously followed the tracks he had cleared: the valiant forefather opened up career opportunities to three or four generations of his family.

[230] *Dominkovits P. – Pálffy G.:* Nádasdy család i. m. 1118–1119.

Kisvarga Gábor

A HÓDOLTSÁGI MISSZIÓS PÜSPÖKSÉG A 17. SZÁZAD VÉGÉN [1]

Mattia Berniakovich és egyházkormányzata

A hódoltsági katolikus missziók kutatásában először Galla Ferenc, majd évtizedekkel később Molnár Antal és Tóth István György kellő alapokat raktak le ahhoz, hogy ezekre építkezni lehessen. A missziótörténeti kutatások ugyanis olyan forrásokat hoznak a kutatás fókuszába, amelyekből nemcsak az egyháztörténet, hanem a történelemtudomány egésze is haszonnal meríthet. Erre kiváló példa a hódoltsági missziók gazdag levelezése, ami például — a hódoltsági források szűkösségéből is fakadóan — olyan politika-, társadalom-, művelődés-, helytörténeti stb. problémákat is megvilágít, amelyekre vagy nem, vagy csak nagyon nehezen reflektálnak az egyéb dokumentumok.

„Belső" információkat nyerhetünk az Oszmán Birodalom működéséről, napi problémáiról, vagy éppen olyan fontos eseményekről, mint a századvégi háborús készülődés, melyről Matteo Benlich ad tájékoztatást. Továbbá a köztörténeti kutatások szempontjából — szintén nem mellékesen — felszínre hozzák a Szentszék működési mechanizmusait is. Erre jó példa e tanulmány „központi" személye, Mattia Berniakovich nem hétköznapi életútja. Püspöki működésének elemzése során betekintést nyerhetünk a teljes hódoltsági missziós egyházszervezet egészébe, a kongregációk működési mechanizmusaiba, illetve részletesebb képet kaphatunk a Szentszék „külpolitikájáról" is, mely meghatározó tényezője volt a kora újkori történelemnek.

A belgrádi püspökség problémái nem voltak új keletűek,[2] s Mattia Berniakovich személye sem ismeretlen a történészek előtt.[3] A kutatás azonban Berni-

---

[1] A dolgozat megírásához szükséges vatikáni kutatás az MTA-PPKE 'Lendület' Egyháztörténeti Kutatócsoport keretében és támogatásával valósult meg.

[2] A teljesség igénye nélkül: *Molnár Antal*: Tanulmányok az alföldi katolicizmus török kori történetéhez. Bp. 2004.; *Tóth István György*: A Propaganda megalapítása és Magyarország (1622). Történelmi Szemle 42. (2000) 19–68.; *Molnár Antal*: Katolikus missziók a hódolt Magyarországon I. (1572–1647). Bp. 2002.; *Molnár Antal*: Elfelejtett végvidék. Bp. 2008.; *Tóth István György*: Szent Ferenc követői vagy a szultán katonái? Századok 134. (2000) 747–799.; *Molnár Antal*: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. Századok 134. (2000) 373–429.

[3] *Tóth István György*: Misszionáriusok a kora újkori Magyarországon. Bp. 2007.

akovich püspökségét és annak hátterét nem vizsgálta meg minden részletében. Bizonyára ennek köszönhető az a többé-kevésbé felszínes és kissé negatív szemléletű kép, amely a püspökről kialakult. A forrongó 17. század végén megváltozott viszonyrendszer, a kaotikus állapot, a kiújuló harcok olyan környezetet teremtett a Balkánon, amelyben a kortársaknak is igen nehéz volt tájékozódniuk. Így nem csoda, hogy Mattia Berniakovich sem mérte fel jól a helyzetet, amikor megérkezett püspökségébe. Beleütközött a jéghegy csúcsát jelentő bosnyák-raguzai ellentétbe, aminek megoldásában rossz döntéshez folyamodott. A konfliktus olyan mértékig eszkalálódott, hogy a fiatal püspök alig néhány év után teljesen eltűnt — legalábbis látszólag — a történelem palettájáról. Ez már a kortársak között is az inkompetencia látszatát kelthette, ami egyenes út volt addig a vádig, hogy a püspököt nem rátermettsége, hanem családja befolyása és tőkéje juttatta pozíciójához. Ezen nem segített az sem, hogy Berniakovich mintegy tizenöt évig nem adott hírt magáról, és mikor „előkerül", már megbomlott elmével tűnik fel Rómában. Az eddigi kutatás püspökségét mindössze pár évre taksálta, eltűnését pedig az elpusztult püspökséggel magyarázta. A hódoltsági missziós püspökség történetének végéről kialakult felszínes kép elfedte azt a lehetséges magyarázatot, mely megvilágítja Mattia Berniakovich kinevezése és a missziós püspökség végjátékának történéseit.

A tanulmány célkitűzése annak a kérdésnek a megválaszolása volt, hogy mi történt az alatt az idő alatt, amíg Mattia Berniakovich nem töltött be egyházkormányzati funkciót. Igaz-e, hogy a török teljesen elpusztította az egyházmegyét? Ha nem, akkor milyen formában működött tovább az egyházkormányzat? Lehet-e tisztázni a joghatósági vitát? Jelen volt-e a magyarországi egyházkormányzat a hódoltságban? Ha igen, milyen lépéseket tettek? E kérdések megválaszolásához az eddig ismeretlen források feltárása és elemzése mellett a már „feldolgozott" forrásanyag újragondolása is szükségessé vált.

A belgrádi püspökség állapota Berniakovich kinevezése előtt

A közvetlen problémák, amelyekkel Mattia Berniakovichnak meg kellett küzdenie, már elődje, Matteo Benlich (1651–1674) leveleiben is tetten érhetők. Benlich egyik 1670-ben kelt levelében megemlíti, hogy a pécsi és a „többi" püspökségben vikáriusok működnek, valamint, hogy igen nagy félelmet kelt a háborús készülődés. A nagy eszéki hidat alapjaiból építik fel, fegyvereket készítenek. Benlich ezeket a jeleket egy újabb támadás előszeleként értékelte.[4] Általánosnak mondható kép bontakozik ki Benlich további leveleiből is, miszerint a hívek, a török rendszeres zaklatásai közepette, csak „akadozva" juthatnak hozzá a szentségekhez. A háborús helyzet miatt menekülésre kényszerített hívek lelki gondozását felváltva látják el a ferencesek és a missziós hierarchia, ami nem kis feszültségeket generál. A tisztázatlan feladatkörök és

[4] Archivio Storico di Propaganda Fide (a továbbiakban: APF) Scritture Originali riferite nelle Congregazioni Generali (a továbbiakban: SOCG) vol. 433, fol. 611. In: *Tóth István György:* Litterae Missionariorum De Hungaria et Transilvania (1572–1717) I–V. (a továbbiakban*: Tóth I.:* Litt. miss. IV.), 2540.

joghatóság rengeteg vitás helyzetet eredményezett. A megerősödött Oszmán Birodalom egyre kevésbé tűri a katolikus egyház aktivitását, ezért egyre nagyobb titokban kell végezni a vizitációkat. A püspökség népességét ráadásul járványok tizedelik, ami még nehezebbé teszi a püspök tevékenységét: szükségmegoldások születnek az egyházkormányzatban, ami még tovább nehezíti a helyzetet.[5] Mindezek ellenére Matteo Benlich püspökségének végére hozzávetőlegesen 60–70 ezer hívet bérmált meg, így jelentős, ám nem kezelhetetlen hívő sereggel kell számolnunk.[6]

Berniakovich püspök színre lépése előtti állapotokról világos képet rajzol vikáriusa, Giovanni a Darventa (1676–1680)[7] levelezése. Kinevezésére azért volt szükség, mert Berniakovich még a kánoni korhatár elérése előtt — 1676-ban csak 24 éves — lett belgrádi püspök. A püspökség betöltése azonban már nem tűrt halasztást. A hívek ugyanis levelükben kérték a Kongregációt, hogy a belgrádi püspök nevezze meg azokat, akik ellátnák gondozásukat. Jelezték azt is, hogy ők legszívesebben a ferencesek alá „tartoznának". A Kongregáció — amellett, hogy elfogadta a kérésüket — határozottan felszólította a híveket, hogy fogadják el a belgrádi püspök személyét, de amíg meg nem érkezik, ismerjék el Giovanni a Darventát.[8] Azonban Darventát a jelek szerint elöljárója nem szívesen engedte el Rómából, legalábbis nem volt hajlandó fogadni őt, hogy a kiküldetésről beszélhessenek, így annak tudta nélkül kellett elindulnia.[9] Megérkezése után Mitrovicából jelent, levelében azonnal felvázolja a belgrádi püspökség főbb kontúrvonalait: „birodalmi"[10] vikáriusok töltik be a püspöki funkciókat, amire ugyan nagy szükség van a térségben, de ez az egyházkormányzat hatalmas kárára van: egymásnak ellentmondó intézkedéseket hoznak, nem engednek egymás akaratának, mindegyikük csak a saját püspökét ismeri el felettes joghatóságnak.[11] Nagyobb gondot az jelentett, hogy még Darventának sem voltak hajlandók alávetni magukat, annak ellenére, hogy ez kötelességük lett volna, hiszen ő a belgrádi püspök jogos helytartója. A vikáriusok túlsúlya olyan mértékű volt — ez a magas számukból is fakadt —, hogy Darventa nem

---

[5] Amellett, hogy a hívek gondozását titokban, sokszor szabálytalanul kellett elvégezni, a plébánossal nem rendelkező területekre sokszor a belgrádi püspök engedélye nélkül, önkényesen neveztek ki plébánosokat, akik viszont nem engedelmeskedtek a püspöknek. APF SOCG vol. 433. fol. 612., 615., 617.; vol. 439. fol. 172–173. In *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2544., 2549., 2553., 2608.

[6] APF Scritture riferite nei Congressi (a továbbiakban: SC) Bosna vol. 2, fol. 206–207. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2636.; Az ilyen jellegű számokat azonban kritikával kell kezelnünk, hiszen ezen levelek írói gyakran próbálták meg a Kongregációt befolyásolni sarkított narratívával, vagy túlzott számokkal.

[7] Az olovói kolostor novíciusainak elöljárója, öt évig a boszniai püspök titkára, 1667-től a temesközi bosnyák ferences misszió viceprefektusa. 1676–1679 között Berniakovich helyett irányította az egyházmegyét. APF Scritture riferite nei Congressi – Ungheria e Transilvania (a továbbiakban: SC UT) Vol. 2. fol. 8–9v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2681; *Galla Ferenc*: Pápai kinevezések, megbízások és felhatalmazások. S. a.r.: Tusor Péter – Tóth Krisztina, Bp. – Róma 2010. 112., 446.

[8] APF SC UT vol. 2. fol. 24–25.; APF Lettere e decreti della SC e biglietti di mons. seg retario (a továbbiakban: Lettere) vol. 65, fol. 8. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2683.

[9] APF SC UT vol. 2. fol. 20–21v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2691.

[10] A korban bevett jelző volt azokra a püspökökre, akik a Habsburg Birodalomban éltek.

[11] APF SC UT vol. 2, fol. 49–50v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2696.

tudta ellátni püspöki teendőit, nem lehetett tisztán látni, hogy hol húzódnak a joghatósági határok, s már-már harc folyt a parókiák feletti joghatóságért. Ennek financiális dimenziói a következőképpen alakultak: minden plébános évi egy scudót adott a püspöknek éves járadék címén.[12] Ebből következtethetünk arra, hogy igen csekély bevétellel rendelkezhetett a püspökség, a belgrádi püspöknek jóformán semmi sem maradt.[13] Világi papokat szinte egyáltalán nem talált, leginkább ferences barátokat, akik a gazdátlan plébániákat igyekeztek elfoglalni. Darventa úgy próbálta meg ellensúlyozni a helyzetet, hogy szorgalmazta a fiatalok nevelését.[14]

A püspökség területén a következő négy vikárius működött, akiket a területileg illetékes magyar püspökök neveztek ki egyházmegyéjük török által elfoglalt részeire:

Luca Ibrisimovich da Posega, obszerváns – zágrábi által állítva, Dráva–Száva köze[15]
Luca Maruncich da Posega, obszerváns – esztergomi által állítva, Buda[16]
Egy jezsuita páter, akit a pécsi püspök nevezett ki a török területekre
Egy vikárius, akit a csanádi és szegedi püspök nevezett ki a török területekre

Luca Marunchichcsal egyéb gondok is akadtak, ugyanis kápláni funkciókra is igényt tartott, ami viszont már a töröknek is szemet szúrt, hiszen e törekvésében az esztergomi érsek térnyerését látták Budán. Az a szóbeszéd is járta, hogy erőszakosan viselkedik, mellyel feltehetőleg tovább élezte a törökkel való feszült viszonyt.[17]

Az elmondottak alapján megállapítható, hogy a belgrádi püspöknek a joghatósága szinte csak Belgrádra és közvetlen környezetére korlátozódott — ellenben felhatalmazása az egész hódoltságra kiterjedt —, ahol majd további problémákkal kellett szembenéznie. Darventa tudósítása szerint a vikáriusok nem függtek a Kongregációtól, valamint nem tartottak be semmilyen általa hozott határozatot. Az egyházkormányzatban ez teljes káoszt eredményezett,

---

[12] „onde trovai che debba dare ogni paroco all'anno alla rata un scudo con titolo chiamato annus pascale in subsidium episcopi" APF SC UT vol. 2, fol. 121–122/v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2737.

[13] Ez mind a lelki gondozásra, mind az anyagi javakra értendő, egy vikáriusnak ugyanis joga van a „tisztes eltartáshoz", amit a püspöknek – püspökségnek – kell biztosítania, így a vikáriusok teljesen jogszerűnek érezték, hogy megszerezzék ezt maguknak. *Bánk József*: Egyházi jog. Bp. 1958. 126.

[14] Ez alatt mind a fiatal világiak vallásos nevelése, mind a fiatal papság képzése is értendő. APF SC UT vol. 2, fol. 84–85v.; APF Lettere vol. 65/2. fol. 51.

[15] APF SC UT vol. 2. fol. 84–85v.

[16] Hozzá l. *Molnár Antal*: Luka Maruncich esztergomi érseki helynöksége (1676–1679). Regnum 15. (2003). 176–181. In. *Uő*: A Katolikus Egyház a Hódolt Dunántúlon. Bp. 2003.

[17] Maruncic, Benlich halála után (1674) megpróbálta megszerezni a belgrádi püspöki címet, azonban személyisége és deviáns viselkedése miatt (erőszakos volt, valamint az előrejutás érdekében a töröknél kémkedés vádjával feljelentette Ibrisimovichot) a rendtartományában esélye sem maradt az érvényesülésre. Ezért úgy próbált meg egyházi tisztséghez jutni, hogy 1676-ban megpróbálta elszakítani a budai rendházat a bosnyák rendtartománytól.Vö. *Molnár A.*: Luka Maruncich i. m. 178.

s több helyütt annyira meggyengültek a katolikus pozíciók, hogy az „eretnekség" is felütötte a fejét. Az egyházkormányzati nehézségekhez hozzájárult még Benlich azon határozata, miszerint Dragotint és Temesvárt a ferenceseknek adta arra az időre, amíg nem lesz új püspöke a püspökségnek. A hívek lelkipásztori ellátása érdekében boszniai tartományból kért papokat, valamint kérte a térség alárendelését az olovói kolostornak, amíg a belgrádi püspök nem tud intézkedni. Feltehetőleg ezzel a lehetőséggel élt a boszniai püspök is. Amint megérkezett tartományába, máris igyekezett kiterjeszteni hatalmát a térségre. Darventa levelében megemlíti még, hogy utazását és egyéb költségeit a Berniakovich család fedezte.[18]

A képet tovább árnyalják a Kongregációhoz küldött további jelentések és azoknak a Kongregáció részéről történő megvitatása. A levelekből világosan kiderül, hogy a térségben működő egyházi szervezet szinte mindenben hátrányt szenved, a joghatósági határokat még ott a helyszínen sem tudják pontosan meghúzni, Antìvari püspöke, ferences barátok, de még a szerémi vikárius is próbál az egyházkormányzat működésébe besegíteni.[19] Egyre többször tűnik fel a Berniakovich család neve: az olovói kolostorból például jelentik, hogy Filippo Berniakovich az ottani szerzetesek „gvardiánja" nagy segítségére van a kereszténységnek,[20] valamint anyagilag is támogatja a szerzeteseket.[21]

Mattia Berniakovich családja kereskedelemmel kereste a kenyerét, amivel jelentős vagyonra és politikai befolyásra tett szert, s amelyet a család nem utolsó sorban a bosnyák ferencesek támogatására használt fel.[22] Hárman voltak testvérek, de közülük csak Mattiajából lett szerzetes, aki azonban ekkor még nem érte el a szükséges kánoni kort. Ebből a kánoni szabálytalanságból fakadó akadályt úgy kívánták áthidalni, hogy Mattia tanulmányainak befejeztéig Giovanni a Darventát tették meg egyházmegyéje vikáriusának. Így 1675-ben csak brévében nevezték ki Berniakovichot, és amíg ő Tivoliban végezte tanulmányait, addig Darventa lett a vikárius.[23] Tanulmányai befejeztével és a korhatár elérésével az 1679. február 27-i titkos konzisztóriumi ülésen és a május 31-i brévében nevezték ki hivatalosan is Mattia Berniakovichot a hódoltsági területek püspökévé, Belgrád székhellyel és a szokásos felhatalmazásokkal.[24] Tény, hogy a Berniakovich família egyike volt azon bosnyák kereskedőcsaládoknak, akik „túlélték" az adriai térség kereskedelmi viszonyainak átalakulását a század végére.[25] Ezzel együtt járt hatalmas politikai befolyásuk és jól

---

[18] APF SC UT vol. 2. fol. 94–95v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. pp. 2721–2724.; APF Lettere vol. 65/2. fol. 7.

[19] APF Lettere vol. 64. fol. 34.; APF Lettere vol. 64. fol. 61v–62r.; APF Lettere vol. 64. fol. 26.; APF Lettere vol. 64. fol. 16v–17r.

[20] „…con la sua autorita e procurare con la sua attenzione…"

[21] APF Lettere vol. 64. fol. 128–129r.

[22] APF Lettere vol. 64. fol. 128–129r.; APF Lettere vol. 65/2. fol. 51.; APF SOCG vol. 531. fol. 502–509r.

[23] APF Lettere vol. 64. fol. 123.; APF Lettere vol. 65/2. fol. 7.; APF Lettere vol. 64/2. fol. 92.

[24] APF Lettere vol. 65. fol. 7v; Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi, Volume 5. 117., 342.

[25] A kérdéskörre l. *Peter Earle*: The Commercial Development of Ancona 1479–1551, In: The Economic History Review vol. 22 No. 1 (1969); *Sergio Anselmi*: Venezia e i Balcani: La <scala> di

kiépített kapcsolatrendszerük,[26] valamint meglehetős vagyonuk. Mindazonáltal a forrásokból a család olyan mély vallásos elköteleződése — már-már zelotizmusa — körvonalazódik,[27] mely az utolsó érvet is megingatni látszik, amivel a kortársak többször is megvádolták a Berniakovichékat: miszerint a gazdag, ám „tekintély" nélküli kereskedőcsalád presztízsének hatalmas lökést adna, ha legalább egy püspököt adhatna a „hazának", s így mindent meg is tettek a püspökség megszerzéséért.

A források kritikusabb vizsgálata után egy teljesen más kép kezd körvonalazódni a Berniakovich családról, mint amit az eddigi kutatás tárt elénk. Ebből úgy tűnik, hogy a család komolyabban vette az általuk az egyháznak adott püspök kötelességeit, mint maga Mattia Berniakovich. Bár már a kortársakban is felmerült a gyanú, hogy a család „bevásárolta" az ifjú püspököt, és a magyar kutatás is előszeretettel élt a feltételezéssel, hogy a Kongregáció döntését a Berniakovich família kapcsolatai és erszénye is befolyásolta, reményeim szerint ezt a képet, ha eloszlatni nem is, de árnyalni tudom majd.

A missziós stratégia változása

Akkor mégis mi indokolta a Kongregáció választását? Én ezt azzal a folyamattal magyarázom, amely leginkább a missziós stratégia megváltozásában érhető tetten.[28] A Szentszék missziós stratégiájában tevékenységét belső és a külső területek szerint különítették el egymástól. A hódoltság és a hozzá kapcsolódó missziós tevékenység belső missziós területnek számított: Róma mindig is keresztény területként tekintett a török okkupációra. A Kongregáció megalakulását követően három jól elhatárolható megoldással próbálkozott. Első körben a külső, ám tájékozott szemlélő számára logikus megoldást választott a Kongregáció – egy raguzai ferencest, Alberto Rengjichet nevezte ki missziós püspöknek 1625-ben szendrői címen, Belgrádot emelve a missziós hierarchia élére. Ezzel Róma darázsfészekbe nyúlt, ugyanis teret engedett egy etnikai ellentéten nyugvó problémának, amelynek egy része majd a belgrádi kápolna-viszály körül éleződik ki. A kápolna csupán a jéghegy csúcsa volt, a háttérben sokkal inkább a bosnyák és a raguzai kereskedőhálózatok egymásnak feszülése, valamint az ebből fakadó etnikai ellentétek álltak. A raguzaik ugyanis kereskedelmi hálózatuk kiépítésével[29] egyúttal egy „kápolnahálózatot" is kié-

Spalato tra cinque e seicento. In: Studi Storici, Anno 13, No. 2 (1972)

[26] A család kapcsolatokat ápolt: Rómában, Bécsben, Isztambulban; kereskedett: Velencével, Anconával, Ragusával etc.

[27] A család rendkívüli anyagi terheteket vállalt, valamint többször is politikai befolyásukat mozgósították a kereszténység érdekében. APF SOCG vol. 557. fol. 30–31.

[28] A gondolatmenethez felhasznált eseménytörténeti adatokat szinte minden részletre kitérően ismertették: *Molnár A.*: Katolikus i. m. passim; *Tóth I.*: Misszionáriusok i. m. passim; *Tóth:* Litt. miss. passim, 2. lábjegyzet, valamint a feldolgozott forrásanyagból az alábbi következtetéseket vontam le.

[29] A hálózatra l. *F. W. Carter*: The Commerce of the Dubrovnik Republic, 1500–1700 i. m.; a török kapcsolataikra l. *Nicolaas H Biegman*: The Turco-Ragusan relationship According to the firmāns of murād III (1575–1595) extant in the state archives of Dubrovnik. The Hague, Paris 1967.

pítettek és működtetettek, azonban a káplán eltartása már az egyes kolóniák közösségeire hárult, ám iurisdictiot felettük a raguzai érsek gyakorolt.[30] A hódoltsági katolicizmus másik megkerülhetetlen tényezői a bosnyák ferencesek voltak, akik a századok során lassan, de biztosan terjeszkedtek a balkáni térségben, aminek hatására a köreikből kikerült püspökök joghatóságukat szép lassan kiterjesztették a hódoltságban élő katolikusokra.[31] Ezen folyamat révén sikerült megszerezniük a belgrádi kápolna feletti joghatóságot is, melynek megtartását fontos financiális és egyházpolitikai okok tették megkérdőjelezhetetlenné.[32] Olyannyira eszkalálódott a helyzet, hogy Rengjich halálával szóba került a térség egy másik püspökséggel való mentesítése is. A rossz tájékozódás és a nehézkes információáramlás, a ferencesek heves reakciói, valamint a kínos helyzet tapintatos megoldásának a vágya elvonta a figyelmet a ferencesek potenciáljáról, és a Kongregáció inkább a világi papság felé fordult.

Néhány éves missziós tapasztalatra építkezve a Kongregáció változtatott a stratégiáján. 1631-ben egy, a helyi viszonyokban „szakértő"-nek mutatkozó albán világi papra, Pietro Massarechire[33] esett a választása. Albán származása mentesítette őt az etnikai vitáktól, „semlegesnek" kellett volna lennie, valamint a világi papság iránt való elkötelezettsége lett volna hivatott ellensúlyozni a ferencesek térnyerését a térségben. Miként az a kutatás előtt is közismert, a ferencesek „szabályos háborút" folytattak a világiak ellen, elűzték vagy ellehetetlenítették őket, a Boszniában működő adminisztrátorok nem is szenteltek fel világiakat. Massarechiben azonban a Kongregáció még egy reménysugarat is láthatott, hiszen ha tapintatosan el tudta volna intézni a kápolna-viszályt — éppen albán származásából kifolyólag —, talán a viszály mögött meghúzódó „kereskedelmi-háborút" is elsimíthatta volna.[34] Azonban a bosnyákok reakciója nem maradt el a várttól, s heves tiltakozásba kezdtek Massarechi személyét illetően. Odáig jutottak, hogy még névtelen feljelentést is tettek ellene. Ekkor azonban egy újabb, a missziós stratégiát alakító tényező is színre lépett: a magyar hierarchia hódoltsági igényei, mind az adóztatás, mind a lelkipásztorko-

[30] *Molnár Antal*: A belgrádi kápolna-viszály (1612–1643). Kereskedelem és katolikus egyház a hódolt Magyarországon. Századok 134. (2000) 381–382.

[31] A rend történetére általánosan l. *Heribert Holzapfel*: Manuale historiae Ordinis Fratrum Minorum. Friburgi Brisgoviae 1909.; 2010-ben digitális angol változata is megjelent: History of the Franciscan Order; *Molnár A.*: A belgrádi i. m. 385.

[32] Kezdetben a nyugodt helyzet biztosította az együttműködést a raguzaiakkal és a bosnyák kereskedőtelepeken élők lelki ellátását is meg tudták oldani. Továbbá jelentékeny anyagi forrást jelentett a térség egyik legfontosabb kolostora számára, az olovóinak. *Molnár A.*: A belgrádi i. m. passim.

[33] Massarechi a Collegio Romanoban tanult, majd papi karrierjét végig a balkáni térségben építette fel. 1623-ban, mint apostoli vizitátor alapos ismeretekre tett szert a bosnyák, a szerb és a hódoltsági térséget illetően, ezzel nagyban hozzájárult a Kongregáció hódoltsági egyházpolitikájának az alakításában.

[34] Ennek okait egyre biztosabban érzékelték Rómában is. A raguzai–bosnyák kereskedelmi ellentét a térség kereskedelmének monopolizálásáért folytatott – egyre inkább elkeseredett – küzdelemből fakadt, amiben Róma Anconán keresztül volt közvetve érdekelt. Ekkor még – a század végén majd pont ellenkezőleg – a raguzai kereskedők szállítottak Anconán át, és a bosnyákok sokkal inkább Velence felé irányították volna a kereskedelmüket. Mivel Ancona a Szentszék hadi- és kereskedelmi kikötője volt, érthető, hogy olyan döntést szorgalmaztak, amellyel konzerválhatják egy igen jelentős bevételi forrásukat. L. 29-es lábjegyzet; *Molnár A.*: A belgrádi i. m. passim.

dás terén felszínre hozták a iurisdictios határok kérdését. A Kongregáció, érthető módon, olyan személyt szeretett volna Massarechi után, aki nem érintett a kápolna-viszályban, etnikailag is független, viszont a helyi joghatósági vitákban kiigazodik, valamint hatékonyan együttműködhet. A bosnyák ferencesek pedig, kiváltságaikkal és a helyi egyházkormányzatban nem jelentéktelen szerepükkel, illetve a törökkel és a bosnyák kereskedőkkel való jó kapcsolataikkal ismét felhívták a Kongregáció figyelmét a térségben betöltött szerepükre, így egyre nagyobb tényezőként léptek fel a missziós stratégia alakításában.

A helyzet kaotikusságát tovább mélyítették a bosnyák ferences rendtartományban fellépő belső problémák. A rendtartomány két pártra szakadt: egy Róma-párti és egy Róma-ellenes csoportra. A különféle privilégiumok miatt a „nagy öregek" szinte teljhatalommal rendelkeztek, ami generációs ellentéteket hozott a felszínre, ráadásul a nagy létszámból fakadó megélhetési problémák miatt a fiatalok motivációi sokkal inkább az anyagi gondokból merítkeztek, mintsem vallásos meggyőződésből. A karrierépítéshez és a komolyabb egyházkormányzati feladatok átlátásához — akár egy püspökség kormányzásához — szükséges itáliai tanulmányokhoz, illetve kapcsolatokhoz csak nagyon kevesen juthattak hozzá. Így a Rómában tanultak egy teljesen eltérő szemléletet hoztak haza, tovább nehezítve a két frakció együttműködését, amiből kifolyólag — puszta féltékenységből — tovább mélyült a már meglévő ellentét az otthon maradtakkal szemben. Az új jelölt kiválasztásánál ezt a Kongregáció még nem érzékelte, így az elsődleges szempontok a következők voltak: etnikailag független legyen, a belgrádi viszályban ne legyen kompromittálható, mindezek mellett makulátlan életvitelű legyen, s a ferencrendi jelölt kellő tanultsággal rendelkezzen.[35]

A kritériumoknak Giacomo Boncarpi felelt meg. Olasz, ferences, tanult, a bécsi konventuálisok gvárdiánja, tehát kellő tapasztalattal is rendelkezik. A Kongregáció azonban nem számolt azzal — hiszen akkor másra esett volna a választás —, hogy a bosnyák ferencesek teljesen „külső" emberként fogják őt kezelni olasz származása miatt. Központi probléma volt, hogy nem beszélte a térség egyetlen kulcsfontosságú nyelvét sem, valamint nem rendelkezett kellő helyismerettel, így még a törökkel is konfrontációba keveredett. Hamar el is hagyta a hódoltságot, ami a Kongregáció számára egyértelművé tette, hogy amennyiben jelentős eredményeket szeretne elérni abban a térségben, a bosnyák ferencesek közül kell megválasztania a következő főpásztorokat.

Közülük a már említett Matteo Benlich emelkedett ki, akinek egyházkormányzata olyan problémákat hozott a felszínre — a licenciátusok, a papnevelés hiánya, a püspök anyagi függése a kereskedőktől, a török által emelt politi-

[35] A hódoltsági bosnyák ferencesekre kiváló összefoglalást nyújt: *Tóth I.*: Szent Ferenc követői i. m. 747–799.; *Molnár A.*: Katolikus i. m. 84–86.; klasszikus: *Unyi Bernárdin*: Sokácok-bunyevácok és a bosnyák ferencesek története. Bp. 1947.; A rend történetére általánosan: *Heribert Holzapfel:* Manuale historiae Ordinis Fratrum Minorum. Friburgi Brisgoviae 1909.; 2010-ben digitális angol változata is megjelent: History of the Franciscan Order; A ferencesek történetére l. *Karácsonyi János*: Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig I–II. Bp. 1923–1924.; *André Chapeau – Charles N. Bransom, Jr.*: Franciscan bishops. In: Franciscan Studies, Vol. 47. (1987) 287–372.

kai korlátok —, amelyek világossá tették a Kongregáció számára, hogy bármilyen tehetséges is a főpásztor, ha nem tudja megteremteni a saját politikai, anyagi függetlenségét, akkor a helyzet hathatós normalizálására nincs reális esély. Ez a felismerés is hozzájárulhatott ahhoz, hogy a possibilisek sorából Mattia Berniakovichra esett a választás.

A főbb szempontok: bosnyák etnikum, ferencrendi, magas fokú — lehetőleg itáliai — műveltség, hely- és szükséges nyelvismeret, makulátlan életvitel, politikai és gazdasági befolyás, melyek végre szabad kezet biztosítanának a püspöknek saját püspökségében. Ebből a szemszögből vizsgálva logikusan esett a választás Mattia Berniakovichra, aki — családja révén is — megfelelt ezeknek a feltételeknek.

Mattia Berniakovich püspöksége

Hívei levelekkel árasztották el a Kongregációt, hogy köszönetüket kinyilvánítsák, és sürgették a püspököt, hogy mielőbb érkezzen meg. Nagy örömmel fogadták, hogy befolyásos és hatalmas családból származik.[36] A fiatal püspök nagy ambícióval indult útnak, több horvát nyelvtant, török szótárt, Agnus Dei képeket vitt magával, valamint még a bécsi nunciushoz is ajánlólevelet kért.[37] Azonban már megérkezése után, első vizitációs útján, szinte rögtön gondok adódtak. Levélben jelenti a Kongregációnak, hogy Pécsett, Szegeden és Velikán, valamint a többi kisebb, töröktől megszállt területen egy jezsuita és két ferences vikárius akadályozza teendői ellátását. Vizitációjához semmi segítséget nem nyújtanak, így bármálni is alig tud. Hovatovább, nem rendelkeznek a kellő fakultásokkal ahhoz, hogy bizonyos rokonsági fokon belül engedélyezzék a házasságokat, amelyeket megtesznek a kereszténység nagy botrányára. Ezen házasságok alól való felmentéshez kért felhatalmazást a Kongregációtól,[38] továbbá püspökségéhez méltó bútorzatot, valamint ünnepi ruhákat, mert az övéi már szakadtak.[39] Nehéz és veszedelmes vizitációján a „hitetlenek" — in partibus infidelium — területén sok olyan kereszténnyel találkozott, akik engedetlenek voltak. Úgy vélte, ezek nagy kárára vannak az egyháznak.

Útja során működését raguzai kereskedők zavarták és akadályozták. Szarajevóban szállt meg, de csak nehezen tudott haladni a meleg és a pestis miatt. Meglátogatta Belgrádot is, ahol a ferencesek tiszteletet tanúsítottak iránta. Innen indult a környék vizitálására, ellátogatott olyan veszélyes helyekre is, ahová addig mások nem juthattak el, neki azonban mégis sikerült visszatérnie erről a körútjáról is Belgrádba — ahol rezidenciája volt — családja anyagi támogatása által és Isten segedelmével. Itt 140 keresztény házat számolt, ebből százharminc bosnyák és tíz raguzai, de közel van még Visgni-

[36] APF SC vol. 3. fol. 531–536.

[37] *Galla F.*: Pápai kinevezések i. m. 134., 534.

[38] Török-keresztény házasodási problémák, az ortodox befolyás hatására, kaotikus helyzet alakult ki az esketési szokások terén. Egy albán misszionárius elvétve említi meg ezeket a problémákat: APF SOCG vol. 523.

[39] APF SOCG vol. 479. fol. 10r–v. + fol. 9.

za,[40] ahol állítása szerint szintén élt néhány keresztény család. Kicsit messzebb, egy napi útra Belgrádtól található Szendrő, ahol 3-4 család nélküli keresztény élt. A városban bérmált, prédikált és misét mondott, ami a bosnyákok nagy vigaszára volt, de a raguzaiak számon kérték rajta az egyházmegye irányításának jogára felhatalmazó levelét, valamint fakultásait. Kiemelte keserves helyzetét, hogy pestis dúlt a városban, rossz anyagi körülményeit, a raguzaiak szegényes adományait, a sekrestyés szegényes készleteit, valamint hogy szedett-vedett ünnepi köpenyt akartak neki adni. Ezek ellenére mindent elkövetett, hogy a lelkek üdvére és megőrzésére legyen és beváltsa a Kongregáció reményeit, s a körülményekhez képest minden lelkipásztori teendőt ellátott.

Berniakovich szembesült a Belgrádban fennálló bosnyák-raguzai ellentéttel. A már említett tíz raguzai házzal szemben szerinte valójában sokkal több van és ez tetten is érhető a bosnyák fél panaszában, miszerint a káplán közöttük — mármint a bosnyákok között — nem végez vallási teendőket, a betegeknek nem szolgáltatja ki a szentséget, nem oktatja gyermekeiket, csak a raguzaiakkal törődik. Az ellentét odáig fajult, hogy Bernaikovich a helyzet mérlegelése után ráruházott hatalmánál fogva kiközösítette a raguzaikat, ami annyira felingerelte őket, hogy rögvest Szarajevóba siettek, ahol Berniakovich apjánál tettek panaszt.

A kiközösítés a lehető legrosszabb, amit tehetett. Ugyanis az ellentét már több évtizedre — ha nem még korábbra — visszamenőleg létezett. Az exkommunikáció pedig az egyik legsúlyosabb fegyver egy főpásztor kezében, aminek nagyon komoly következményei lehettek, még egy sokkal tisztábban átlátható, nyugodtabb környezetben is. Itt azonban nemcsak a középkori gyökerekkel rendelkező etnikai ellentéttel kellett volna Berniakovichnak számolnia, hanem egy nagyon komoly tőkét megmozgató, és egyre elkeseredettebb — éppen ezért eszközei között egyre inkább intoleránsabban válogató — harccal, amit a térség kereskedelmében betöltött szerepükért folytattak a bosnyákok kereskedő dinasztiái a raguzaiakkal szemben. Berniakovich maga bosnyák lévén — horribile dictu, egy kereskedő dinasztia leszármazottjaként — ezzel a végzetes döntésével darázsfészekbe nyúlt. Egy olyan kaotikus környezetben, ahol a Porta egyértelmű és biztos kézzel tartotta a hatalmat, csak idő kérdése volt csupán, hogy mikor következik be a retorzió. A raguzaiak magától a fényes Portától kapták kiváltságaikat, így nem véletlen, hogy ők is rögtön Berniakovich apjához siettek panaszukkal, hiszen sejthették, hogy egy komoly revízió a Porta részéről még súlyosabbá teheti az amúgy sem rózsás helyzetet, és így próbálták meg elejét venni a dolgoknak.

Mivel neki semmi más célja nincs, mint buzgósággal szolgálni Istent és a Kongregációt, így engedett és visszahívta a káplánt, ellenben maga mellé rendelte egyik társát, vikáriussá nevezte ki és felkérte, hogy vizsgálja felül a hibákat és arról informálja őt.[41] Terjedelmes levelében egyértelműen tükröződik a

[40] Višnjica.

[41] APF SOCG vol. 480. fol. 220–227.; Ezen eseményekről (is) egy névtelen jelentés is beszámol APF SC vol. 3. fol. 531–536.; Francesco Ricciardi apát is beszámol erről. APF SOCG vol. 478. fol. 151–152v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2751–2752.

püspök elkeseredettsége, ugyanakkor az is, hogy teljeséggel meglepetésként hatottak rá a belgrádi és egyben a hódoltsági viszonyok.

A helyzet azonban nem oldódott meg, hiába a visszaengedett káplán és a vikárius, egy kevés raguzai, akik Belgrádban maradtak, „zsarnoki" módon akadályozták püspöki méltósága gyakorlásában, és fel akarták szítani az ősi etnikai ellentéteket az általa állított helyettesével szemben, hogy attól ne fogadják el a papi szolgálatot. Annak érdekében, hogy megőrizze a stabilitást és a fegyelmet, Berniakovich saját kezűleg adta írásba a kiközösítés visszavonását. A helyzet elfajulását jelzi, hogy a kiközösítés híre már a török hatóságok fülébe is eljutott, akik nehezményezték élénk kapcsolatát Rómával, és csak családja kapcsolatainak és segítségének köszönhette, hogy nem került még nagyobb bajba. Ezután a biztonság kedvéért Szarajevóba utazott.[42] Ez a momentum is érzékelteti, hogy mennyire megváltozott a közhangulat a szultán birodalmában. A hullámvölgyből kikerülő, újabb támadásra készülő Oszmán Birodalomban nem volt tanácsos Rómára hivatkozva a Szentszék és ezzel magának a keresztény európaiságnak a helytartójaként kiközösíteni a szultán alattvalóit, akik ráadásul magától a szultántól nyert kiváltságokkal rendelkeztek.

Miközben a viharfelhők elvonultak Belgrád felől, a püspöknek egy új típusú problémával kellett szembenéznie: vikáriusa[43] Temesváron igyekezett rendet tenni a — most bosnyák — kereskedők között. Kénytelen volt felfüggeszteni őket, a torzsalkodásért ugyanis büntetést kellett fizetniük a töröknek. Ezután Illoco Lippán került összetűzésbe a püspök előző vikáriusával, Giovanni a Darventával, aki állítása szerint az olovói ferencesek ellen uszított. Az olovóiak ugyanis szerették volna megszerezni az aradi plébániát, azonban az aradiak ezt nem akarták hagyni, így a vikárius élt a kiközösítés eszközével, ami érthető okokból még hevesebb ellenállást váltott ki.[44] Darventa is tudósít az eseményekről, aki szerint az aradiak azért nem akarnak az olovói barátok alá tartozni, mert látják, hogy milyen szörnyűségeket művelnek az olovói ferencesek Lippán, szemben az őket gondozó tuzlai barátokkal, akik szorgalmas munkálkodásukkal sok hívet nyertek vissza a katolikus egyháznak.[45] Az olovói ferencesek is megszólalnak Giuseppe Barisich[46] rendtársuk nevében: kérik a Kongregációt, hogy karolja fel ügyüket, miszerint az olovói kolostor alá tartozzanak a Lippa és az őt körbevevő területeken élő keresztény lelkek is — így természetesen az ezzel járó jövedelmek is Olovót illetnék meg. Erre azért van szükségük, mert az olovói Madonna di Gratie konvent rendkívül fontos zarándokhely, csodatévő szentképük is van, és az itt történt gyógyu-

---

[42] APF SOCG vol. 480. fol. 219. In: *TóthI.:* Litt. miss. IV. 2736.

[43] Niccoló d'Illoco, obszerváns ferences szerzetes, Matteo Benlich püspök titkára volt 1673-ban, Benlich helyett végezte az ad limina látogatást Rómában, majd 1678-ben vizitálta a lippai missziót. A bosnyák rendtartomány kusztosza, Mattia Berniakovich 1680-ban nevezi ki vikáriusának.

[44] APF SOCG vol. 481. fol. 238–239v. In: *TóthI.:* Litt. miss. IV. 2753–2755.

[45] APF SOCG vol. 481. fol. 235. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2759.; A lippai katolikus „közösség" lényegében ugyanezt írta meg levelében: APF SOCG vol. 481. fol. 234. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2761.

[46] Giuseppe Barisich, olovói gvardián és a missziók prefektusa.

lások és csodák után nagy összeget fizetnek a töröknek.[47] Ez a kis intermezzo körvonalazza az olovói kolostor szerepét a térségben, egyértelműen látszik, hogy mind spirituális, mind egyházpolitikai, mind anyagi téren kiemelkedtek a többi bosnyák ferences kolostor közül.

Berniakovichnak azonban további súlyos problémával kellett szembenéznie. A négy vikárius miatt joghatósága alig ért tovább, mint Belgrád, pedig őt a Szentszék mint apostoli vikáriust nevezte ki a hódoltság egész területére. Eközben az ortodoxia egyre nagyobb teret nyert a katolikusok rovására, gyakorlatilag a püspök tehetetlen volt ellene.[48] Szinte semmi jövedelme nem volt, amit pedig kapott, annak egy részét a török elvitte.[49] 1681-ben vizitálta az egyházmegyéjét. A vizitációs jegyzőkönyv nem ismert a kutatás előtt, feltételezhető, hogy nem is készült el, vagy lappang, vagy megsemmisült.[50]

1683-ban következik be az a törés Mattia Berniakovich életében, ami után felhagy lelkipásztori kötelességei teljesítésével és eltűnik a történelem színpadáról. Ezt a magyar kutatás eddig azzal indokolta, hogy a török háború elsöpörte mind püspökségét, mind pedig őt, megszűntetve ezzel a térség problémáit.[51] Ezt a kissé apokaliptikus képet talán sikerül némileg árnyalni, ugyanis azokra a kérdésekre, amelyek felvetődtek Berniakovich „eltűnésével" kapcsolatban, eddig nem született még válasz.

1683-ban a török „számos hadával" Magyarország felé vette az irányt. Belgrádban állomásozott, ami egyet jelentett azzal, hogy a környék összes parókiáját megszállták a törökök, ezzel ellehetetlenítve püspöki működését. Ezzel kezdődött el Berniakovich „bolyongása": engedélyt kért, hogy Rómába mehessen.[52] Feltehetőleg nem tudott szabadulni, mert egy évvel később már arról ír, hogy a háború miatt távoznia kellett Belgrádból, haza nem mehet, mert a testvérei üzleti ügyeik miatt elhagyták Szarajevót. Nem látott más kiutat, mint hogy hamis halálhírét keltse mind a törökök, mind a nyilvánosság előtt.[53] Így mint bosnyák ferences rendtársai között maradhatott.[54] Innentől kezdve a püspök Raguzában húzza meg magát, és majd' tizenöt évig nem hallat magá-

---

[47] APF SOCG Vol. 281. fol. 240–241v. In: *TóthI.:* Litt. miss. IV. 2768–2770.

[48] A térség „szakadár" és „bigámus" papjainak számáról és tartózkodási helyükről egy táblázat számol be. Gyakorlatilag a püspökség nagy részén megtalálhatóak, így a püspök félelme nem alaptalan, hogy a vezető nélküli katolikusok, előbb-utóbb az ortodoxokhoz fognak fordulni. APF SC vol. 4. fol. 138.

[49] APF SOCG vol. 481. fol. 243–244v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2771–2773.

[50] APF SOCG vol. 493. fol. 26–27v. In: *Tóth* I.: Litt. miss. IV. 2778.

[51] *Tóth I.*: Misszionáriusok i. m. 66.

[52] APF SOCG vol. 487. fol. 389–390v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2793.

[53] Tóth István György ezt úgy értékelte, hogy a püspök későbbi szellemi romlásának itt érhetők tetten az első jelei. Én megkockáztatom, hogy erre azért volt szükség, mert Berniakovich egy nagyon súlyos egyházpolitikai baklövést követett el már a püspöksége legelején a kiközösítéssel. A családjának valószínűleg minden kapcsolatát igénybe kellett vennie, hogy a püspököt „megmenthesse". Ilyen szívességet azonban csak egyszer lehetett kérni a Portától, és elképzelhetőnek tartom, hogy már csak a tűzoltásra volt elég, de a Porta nem feledte az ifjú püspök meggondolatlanságát. Most egy keresztény seregtől elszenvedett hatalmas vereség újra felhívta a figyelmet erre, és Berniakovich jobbnak látta elejét venni a dolgoknak.

[54] APF SOCG vol. 492. fol. 169–170v. In: *Tóth I.:* Litt. miss. IV. 2798.

ról. De mi történt híveivel és a püspökséggel? Működött-e az egyházkormányzat? Miért nem váltotta le a Szentszék?[55]

Mivel a Berniakovich püspök nem adott semmi tájékoztatást, így a környező térségből igyekeztem találni valakit, aki vagy megerősítheti a totális pusztulás hírét, vagy cáfolhatja azt. Végül egy Albániában működő apostoli vikárius, Pietro Carigi néhány levelében — értelemszerűen csak elvétve — de kitért a térségre. Eszerint vannak katolikusok, igaz nem sokan, lelki gondozásukat is csak ritkán és azt is csak a környező térségből igyekeznek ellátni.[56] Egy másik, szintén albán misszionárius megírja, hogy a keresztények hatalmas hátrányba kerültek, rendszeresek a törökkel való házasságok, s a környező püspökök igyekeznek besegíteni a lelkipásztori teendők ellátásába.[57] A püspökség működésére más jel is utal: a boszniai püspök levelében tájékoztatta a Kongregációt, hogy Pozsega tulajdonképpen sosem tartozott a belgrádi püspök joghatósága alá annak ellenére, hogy általában ők a hódoltság apostoli vikáriusai is voltak![58] Ha a joghatósági vita és a határkérdés még mindig előkerült, akkor a hívek mellett a püspökségnek is meg kellett maradnia. A meglehetősen zavaros és töredékes képet tovább bonyolítja egy névtelen jelentés, melyet már idéztünk, s amely Mattia Berniakovich püspökségének a helyzetét mutatja be. A névtelen levélíró azzal zárja a levelet, hogy 1690-ben a püspöknek évi kétszáz scudót ítélt meg a Kongregáció a ferencesek kérésére, amit további három évre hosszabbítottak meg, hiszen anélkül sem ő, sem a szerzetesek nem szabadulhatnának ki a török hatalmas kapzsiságából.[59]

Mindezek alapján tisztán látható, hogy a töröknek mégsem sikerült elpusztítania a püspökséget. Én a fentebb összegzett adatokból arra következtetek — elfogadva azt a tényt, hogy a ferencesek nem a püspök nevében vették fel a pénzt —, hogy Berniakovichnak valamiféle püspöki minőségben mégis csak működnie kellett, s nem pusztán bujkált. Hiszen ha a Kongregáció is elhiszi, hogy meghalt a püspök, akkor újat választanak a helyére,[60] és nem lett volna szükség a török pénzsóvárságának kielégítésére. Ezzel a pénzzel válthatták meg a püspök elhamarkodott lépését — a család is, a püspök is, és több független forrás is megemlíti, hogy annyira komoly volt az ügy, hogy nem kis pénzébe és kapcsolati tőkéjébe került a Berniakovich famíliának a helyzet konszolidálása.[61]

---

[55] Lévén missziós püspök, nem isteni jogon, hanem a pápa nevében működött, így alkalmatlanság vagy teljes akadályoztatás esetén könnyebben lett volna elmozdítható.

[56] APF SOCG vol. 529. fol. 112.,113.,114.

[57] APF SOCG vol. 523. fol. 268–273.

[58] APF SOCG vol. 531. fol. 361.

[59] APF SC vol. 3. fol. 531–536.

[60] Alkalmas jelentkező lett volna bőven, több albán misszionárius is „bejelentkezett" mindenféle vállalásokat téve a belgrádi székért cserébe, továbbá már ekkor is a színen volt Luca Natale, a későbbi belgrádi püspök.

[61] Különösen igaz ez egy olyan közegben, ahol nagyon jelentős diplomáciai tevékenység folyt az Oszmán Birodalom területén élő hívekért és papságért. A század végéről származó követutasítás (is) nagyon kemény feltételek mellett a lehető legkedvezőbb jogállást igyekezett kiharcolni a Portánál mind a hívek, mind a papság részére az Oszmán Birodalom területén. APF SOCG vol. 532.

Azt azonban, hogy az egyházkormányzat terén mi történt, már nehezebb rekonstruálni, mindazonáltal több retrospektív forrás is segít a kérdés megválaszolásában. Maga Giacomo és Filippo Berniakovich írja, hogy valóban sok plébánia leégett, esetleg a törökök elüldözték a plébánosokat a háborúk alatt. Azonban a török területeken és a püspökséghez tartozó plébániák felett a joghatóságot az olovói „Csodatévő Mária konvent”[62] gyakorolja, valamint ez a konvent is látja el a hódoltság pasztorálását is.[63] Ezekre az adatokra kiváló kontroll-forrásként használhatók a Magyar Ferences Levéltárban őrzött bosnyák rendtartományi electio canonikák, amelyekből megállapítható, hogy hol volt a korszakban egészen bizonyosan stabil ferences jelenlét.[64] Hogy jön a képbe Mattia Berniakovich? Ha az ő tevékenységét nem is tudjuk igazolni, a családjáét biztosan. Filippo Berniakovich ugyanis elvitte a terhet, amivel a püspök nem bírt: pénzzel, könyvekkel segítette a konventet. Ha kellett, segített a vendégek és környékbeli püspökök elszállásolásában. Teljes kapcsolathálóját bevetette, hogy segítse a vallásos élet működését.[65] Még segítséget is próbálnak kérni a Kongregációtól — írja 1695-ben —, ugyanis bővíteni szeretnék a konventet, de ezt egyedül nem tudják megoldani. Erre azért lenne szükség, mert a török rendszeresen zaklatja a kereszténységet és egyre inkább elszigetelődnek a „szakadárokkal” szemben.[66]

Mindezek nyomán jól körvonalazódik a következő kép. Az olovói konvent működtette a térségben az egyházkormányzatot, amihez minden feltétele megvolt: ereklyéi lévén híres zarándokhelyként működött, ezzel könnyen a többi konvent felé emelkedhetett, valamint a Berniakovich család minden egyéb szükséges feltételt biztosított. A Szentszékben feltehetőleg éppen ezért nem merült fel a püspök menesztése, akár kompromittálódott a török szemében, akár nem, ugyanis családja a maximumot kihozta a helyzetből és sikeresen életben tartotta az egyházkormányzatot.

1698-ban hallat magáról megint a püspök Barletó városából: engedélyt kért a Kongregációtól, hogy Rómába mehessen, ugyanis nem maradhatott tovább Filippo mellett. Állítása szerint eddig Raguzában vesztegelt folyamatos kétségek között,[67] ahonnan egy „ügynöke” révén gyakorolta misekötelezettségeit, azonban most anyagi gondokkal küzd, ezért szeretne Rómába menni.[68] 1700 fordulóján Barletóból Spalatóba, majd Anconán át Rómába ment. Furcsa viselkedése, gyötrelmes depressziója feltűnik a környezetének és végül persona non grata vált belőle mindenhol, ahol csak megfordult. A Kongregáció épp

[62] „Convento della Madonna Miracolosa del Piombo”.

[63] A szerémségi Mitrovica, Illoch, Gluba, Morovich, Baia, Velika, Nassica, Foinizza, Brod, Sebenico, Pozsega, Valkovár, Tinin, Diakovár etc. APF SOCG vol. 531. fol. 502–509r.

[64] Magyar Ferences Levéltár (továbbiakban: MFL) III. (Prov. Bosnae-Argentinae), Acta Bosnae.

[65] APF SOCG vol. 523. fol. 260–265.; APF SOCG vol. 534. fol. 515.

[66] APF SOCG vol. 532. fol. 302–303.

[67] APF SC vol. 3. fol. 67+68.

[68] A rendkívül csúnya, nehezen érthető, rossz olaszsággal írt leveleiben elejti, hogy emlékeztetnie kellett a környezetét, hogy tulajdonképp ő a püspök és nem az atyák. Ha az értelmezés korrekt, talán feltételezhetjük, hogy a püspök helyzete már ebből a szempontból is tarthatatlanná vált, ezért szorgalmazta Rómába menetelét. APF SC vol. 3. fol. 71.

ezért nem szerette volna, ha Rómában marad, így — magas méltóságára való tekintettel — tartásdíjat szavazott meg számára és Spalatóba küldte. De néhány hónappal később Berniakovich problémái folytatódtak, ismét Rómába kívánkozott, ezt azonban a Kongregáció már ellenezte. A helyzetre nem könnyen találtak megoldást, hiszen mégiscsak az Egyház egy püspökéről volt szó. Magas egyházi méltósága mellé nemes származása társult, s nem elhanyagolható az a tény sem, hogy családja mindent kockára tett a katolikus ügy érdekében.[69] A Kongregáció végül levélben Anconába utasította, ahová meg is érkezett a püspök.[70] Itt azonban személyisége teljesen eltorzult, nem találván a lelki nyugalmat szinte semmit nem evett, legyengült. Az szóba sem jöhetett, hogy újra elfoglalja a saját rezidenciáját, hiszen római tartózkodása alatt oly szégyent hozott a püspöki tekintélyre, ami már vállalhatatlan volt a Kongregáció számára.[71] Így a döntés most már gyorsabb volt: minél hamarabb az anconai Fortezza várába kell zárni, mert félő, hogy ebben az állapotában haza indul, de a szenvedéseivel arányos feltételeket kell neki biztosítani, valamint ugyanazt a havi öt scudó tartásdíjat, amit már 1700 januárjától is élvezett.[72] Marchese Pierizzi, a Fortezza várkapitánya jelentette is a Kongregációnak, hogy a püspököt „elszállásolták", azonban az élelmiszerek folyamatos drágulása miatt minimum két carlinó[73] naponta, és havi minimum öt scudó kell a püspök eltartásához.[74]

Berniakovich az anconai Fortezzában fejezte be életét 1707. január 10-én, egy hétfői napon.[75] Halála hírére azonnal megjelentek a család élő tagjai, akik nem haboztak emlékeztetni a Kongregációt arra a segítségre, amit a Berniakovich család nyújtott a katolikus ügynek. A török háborúkban a család tönkrement, elszegényedett,[76] ezért volt szükségük a püspök hagyatékára, ruháira, pénzére.[77] Ezzel a nem túl felemelő képpel zárul a szorosan vett missziós püspökség története.

De ez a hét év „üresjárat" további fontos kérdéseket vet fel. Véleményem szerint a várfogság már kimeríti a teljes akadályoztatás fogalmát. Ilyen esetben egy „rendes" — isteni jogon — uralkodó püspök mellé vikáriust kell kinevezni, míg egy missziós választott püspök, aki nem isteni, hanem a pápától kapott jogon uralkodik, elmozdítható lenne.[78] Ez mégsem történt meg, hiszen mint belgrádi püspök halt meg. A fentiekből kitűnik, hogy a Kongregáció érzékelte, hogy a Berniakovich család nélkül nem igen tudná működtetni az egyházkormányzatot, és ezért vállalták fel a nem kis tekintélyvesztéssel járó

---

[69] APF Lettere vol. 89. fol. 170v. + fol. 215v–218.

[70] APF Lettere vol. 89. fol. 235.

[71] APF Acta Sacrae Congregationis (a továbbiakban: ASC) vol. 71. fol. 1v–2v.

[72] APF ASC vol. 71. fol. 53r–v.

[73] Nápolyi ezüst váltópénz, kb. 1.5 gramm ezüst. 1 carlinó cca. 7 baioccónak felelt meg.

[74] A kapitány jelentéseit a püspök haláláig küldte a részletes elszámolásokkal, átlagosan havi 4.5 scudóra rúgtak a költségek. APF ASC vol. 71. fol. 209r–v.

[75] APF SOCG vol. 557. fol. 27.; ASC vol. 77. fol. 3v–4v.

[76] A család valóban tönkrement, egy részük Magyarországra menekült és magyarosított formában folytatták áldozatos tevékenységüket a hazáért. *Tóth I.*: Misszionáriusok i. m. 62.

[77] APF SOCG vol. 557. fol. 30–31.

[78] *Bánk J.* Egyházi jog i. m. 214–217.

várfogságot. Ugyanakkor feltehetőleg nem kívánták a ferenceseket „magukra" hagyni. A hiányzó láncszemet pedig a már említett Luca Natale testesítette meg.

Luca Natale, a belgrádi püspök vikáriusa

A belgrádi missziós püspökség működésének utolsó szakaszára nézve kulcsfontosságú Luca Natale személye, aki hosszú időn át Berniakovich vikáriusaként működött. Felismerte a problémákat, a püspök fogsága alatti nyolc évben pedig minden tőle telhetőt megtett, hogy jobbra fordítsa a nem túl rózsás helyzetet. Tudományokban jártas, példás életű, jó egyházi kapcsolatokkal rendelkező, hódoltsági „szakértőnek" mutatkozott, így Mattia Berniakovich halálát követően hosszas tárgyalások után végül rá esett a választás.[79] 1709. január 24-én belgrádi püspökké választották[80] azzal a kiváltsággal, hogy akár egy püspök és két szerzetes jelenlétében is felszentelhetik.[81] Ezenkívül a szokásos felhatalmazásokat kapta meg.[82] Ő azonban már nem tudta elfoglalni székét a török miatt,[83] a történelem más szerepet szánt neki: ő képviselte azt a láncszemet, ami összekötötte a hódoltsági missziós hierarchiát a magyar hierarchiával.

Tanulmányait a loretói Collegium Illyricumban végezte, ahol teológiát hallgatott. Tanulmányai végeztével maga Angelo Altieri (1671–1698) a Kongregáció későbbi prefektusa küldte a török területekre — Szerémségbe —, ahol Berniakovich „tette meg" pappá és vicevikáriussá. Ezt a szolgálatot hét évig teljesítette, azonban Berniakovich helyzete tarthatatlansága után őt tette meg saját vikáriusának. A pontos időpontra csak következtetni tudunk, valamikor az 1680-as évek középen történhetett meg. Feladatát Natale igen komolyan vette: 1687-ben fellépett Belgrádban a nagyvezírnél, ugyanis úgy ítélte meg, hogy mind a hívek, mind a szerzetesek körülményei elviselhetetlenek.[84] Ezen körülmények miatt egyébként neki is Rómába kellett mennie, ahol felhatalmazásokat próbált kieszközölni annak érdekében, hogy felmentést adhasson azon kereszténynek, akik a török seregben kénytelenek harcolni a császári seregek ellen.[85]

Más misszionáriusi beszámolók is arról számolnak be, hogy a háború teljesen ellehetetlenítette a mindennapi életet a térségben. Az „eretnekség" és az ortodoxia hatalmas méreteket öltött, óriási volt a paphiány és azon papok is alig tudtak megélni, akik a helyükön maradhattak.[86] A helyzet súlyosságát Kollonich Lipót igyekezett ellensúlyozni — előbb kalocsai (1688-tól), később pedig esztergomi érsekként (1695-től). Missziókat tartott fenn és szerzeteseket látott el, valamint segítette az egyházat és magát Natalét is attól kezdve, hogy

[79] APF ASC vol. 78. fol. 213–218.; ASC vol. 78. fol. 305–309.

[80] Hierarchia Catholica Medii et Recentioris Aevi, Volume 5. 117.

[81] „… di poter esser consecrato da un sol vescovo coll'assistenza di due dignitá o religiosi…" APF ASC vol. 78. fol. 673.

[82] APF ASC vol. 78. fol. 692v.

[83] APF SOCG vol. 608. fol. 250–256.

[84] APF SOCG Vol. 502. fol. 60/r–v. In: *TóthI.:* Litt. Miss. IV. 2814–2815.

[85] APF SOCG Vol. 502. fol. 112–114. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2816.

[86] Paolo Blascevich beszámolója: APF SC UT Vol. 2. fol. 348–349. In: *Tóth I.:* Litt. Miss IV. 2866.

Berniakovich visszavonult.[87] Ennek ellenére a belgrádi püspökség területén a kereszténység teljesen szétziláltatott.[88] Belgrád elestével Natale mindenét elvesztette, s csak nagyon nehezen tudta ellátni egyházkormányzati funkcióit. Mindazonáltal Kollonich továbbra is segítette, így folytatni tudta egyházkormányzati teendőit. Továbbá segítséget kért a Kongregációtól, hiszen nagy veszélyben voltak a területéhez tartozó plébániák, ráadásul a veszély miatt a többi misszionárius elmenekült.[89] A Kongregáció meghallgatta Natale kérését és pénzbeli segélyt küldött neki, illetve utasította, hogy maradjon a helyén. Ami nem könnyen kivitelezhető — írja Natale —, hiszen a háború miatt az árak igencsak magasak, valamint a török tartósan igyekezett berendezkedni Belgrádban és elkezdte újraépíteni a szultán palotáját.[90]

Natale egy 1695. évi jelentésében röviden kitért a háború mindennapjaira. Eszerint a parasztok rengeteget szenvednek a folyamatos háborúk miatt, nincs mit enniük, és ő sem tud nekik segíteni. A plébániák elhagyatottak, csak ferenceseket talál.[91] Segélykérésére a Kongregáció Natalét a későbbi kalocsai érsekhez, Széchényi Pálhoz[92] irányította, amivel továbbfejleszthette későbbi egyházi kapcsolatrendszerét.[93] A kaotikus helyzet közepette azonban volt gondja a rábízott területekre. Két helyet szeretett volna biztosítani a Collegio Urbanóban, amit Szerémségbeli fiatalokkal kívánt feltölteni.[94] Azokban az években amikor Berniakovich még nem volt fogságban, Natale számára e problémák leküzdése jelentette a legnagyobb kihívást. Végig szoros kapcsolatot ápolt Kollonich Lipóttal.

Berniakovich fogságának kezdetétől érkeznek részletesebb híradásai a belgrádi püspökségről, miszerint a ferencesek rosszul szolgáltatják ki a szentségeket, anélkül esketnek, hogy megbizonyosodtak volna róla, hogy ez semmilyen akadályba nem ütközik, olyan embereknek szolgáltatják ki a szentségeket, akik az „eretnekség" vagy a kettős házasság bűnébe estek.[95] Ráadásul mikor ő ilyen körülmények között megtagadta az esketést, többen megátkozták és halállal fenyegették.[96] Sem a püspököt, sem a vikáriusát nem ismerik el, és még az egyházi ünnepekben sem követik az egyetemes zsinat által meghatározott szertartásrendet. Ő maga más miatt is veszélyben volt, hiszen olyan mér-

---

[87] „...all' apostolico zelo dell' eminentissimo cardinale a Koloniz il quale da tanti anni nell' Vngaria Inferiore e nell suo archivescovato, in Essech, Petro Varadino, con le sue spese mantiene tante missioni e sacerdoti, con providere alle chiese bisognevoli e spogliate vesti sacre e calici, ed altri ornamenti, le quali fin hora m'ha mantenuto, altrimente sarei necessitato di partire da queste tediose e caristose parti altrove..." APF SOCG Vol. 519. fol. 51–52. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2861–2862.

[88] „...afflitissima cristianità dissipata e spogliata..."

[89] APF SC UT vol. 2. fol. 360–361.; APF SOCG vol. 520. fol. 74–77. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2872–2873.

[90] APF SC UT vol. 521. fol. 3. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2883.

[91] APF SC UT vol. 2. fol. 399–400, 401–402, Vol. 3. fol. 13. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2908–2909.

[92] „Paulo Secceni... eletto vescovo Giauariense, e arcivescovo Colocense..."

[93] APF SOCG vol. 525. fol. 175. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2912–2913.

[94] APF SC UT vol. 3. fol. 35–36. In: *TóthI.:* Litt. Miss. IV. 2921.

[95] APF SC UT vol. 3. fol. 170–171. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2954.

[96] „...e perché io non fu il simile, mi si minaccia la morte d'alcuni di conscienza perduta..."

tékig elterjedt az ortodoxia a püspökségben, hogy akaratuknak már erőszakkal is nyomatékot adtak.[97] Olyan nagy volt a számuk, hogy már nemcsak a papság, hanem a hívek ellen is felléptek. A katolikus hívek élete és vagyona veszélyben volt a szakadárok miatt, ehhez még hozzáadódott a ferencesek már említett hozzáállása, valamint azáltal, hogy a hívek nem jutottak hozzá a megfelelő lelki vezetéshez az „eretnekség" is egyre nagyobb mértéket öltött, de neki vikáriusként nem volt elegendő hatalma, hogy orvosolja a helyzetet.[98] Ezért érthető is, hogy amint eljutott hozzá Mattia Berniakovich halálának híre, azonnal igényt tartott a belgrádi püspöki székre. Kiemelte, hogy már huszonhét éve küszködik a török ellen, hogy a lelkeket gondozhassa, mint szerémi vikárius. A mi szempontunkból azonban sokkal fontosabb, hogy megemlíti, már nyolc éve kormányozza a belgrádi egyházat, mint vikárius.[99] Jelentéseiből arra következtethetünk, hogy Berniakovich fogsága alatt is zavartalanul működött a már létező rendszer: szerzetesek irányították az egyházkormányzatot, a határkérdés ugyanúgy változatlan maradt, az ortodoxia miatt egyre több volt a bigámus pap és a házasodási problémák.[100] Több plébániát is talált azonban, ahol a lelki joghatóság vitatott,[101] szerinte azért ekkora a térnyerése az ortodoxiának, mert nincsenek olyan papok, akik rendesen beszélnék a nyelvet, így képzett fiatalokra van szükség, továbbá könyvekre és felhatalmazásokra, hogy kommunikálni lehessen velük, különben nem lehet fenntartani a katolikus egyházat a térségben. Valamint még egy magyarországi apostoli vikáriusra, aki rendesen ellátná a belgrádi püspökséget. A helyszínen ezek szerint mégiscsak érezhető volt a missziós hierarchia csorbasága.[102] Kérése nem volt alaptalan — a Kongregáció őt nevezte ki 1708-ban a számos jelentkező közül —, ugyanis az elmúlt huszonhat évben folyamatosan helytállt és többször is szenvedett a török fogságban.[103]

Konklúzió

Berniakovich püspökségének részletesebb elemzésével, a szereplők motivációjának az árnyalásával, illetve új források bevonásával reálisabb képet kaphatunk mind a belgrádi püspökség, mind pedig a hódoltság egyházszervezetének működéséről. Ezek alapján a belgrádi püspökség főbb sajátosságai a következőképpen foglalhatók össze:

Területét tekintve: A püspökség missziósterület — terra missionum — és teljes egészében az oszmán okkupáció területén feküdt, határait az utolsó pillanatig sem lehetett biztosan meghúzni, így a tisztázatlan joghatósági határok helyzete számos konfliktus kirobbanásához vezetett a hívek anyagi hozzájárulásának birtoklása terén. A több igénylő közül általában a püspök került ki

[97] APF SOCG vol. 540. fol. 69–70. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2956–2957.
[98] APF SC UT vol. 3, fol. 491–494. In: *Tóth.:*. Litt. Miss. IV. 2963–2965.
[99] APF ASC vol. 78. fol. 37–39r.
[100] APF ASC vol. 71. fol. 258r–v.; APF SOCG vol. 558. fol. 402–409.
[101] „…di giurisdizione spirituale contenziosa…"
[102] APF ASC vol. 75. fol. 109r–111v.
[103] APF SC UT vol. 3. fol. 268–269. In: *Tóth I.:* Litt. Miss. IV. 2974–2975.

vesztesen, aki így szinte jövedelem nélkül maradt. Ez a tény úgy tekintélyét, mint mozgásterét befolyásolta.

Társadalmát tekintve: Négy jól körülhatárolható etnokulturális csoport alkotta. Ezzel három különféle felekezet járt együtt, és a katolikus konfessziót még tovább osztotta a raguzai–bosnyák etnikai ellentét. A török miatti belső migrációk az ortodoxiát erősítették, a szerbek aránya folyamatosan nőtt.

Hierarchiáját tekintve: Missziósterület lévén alapját a missziós hierarchia adta, így közvetlen a pápa irányítása alatt állt, aki a Propaganda Kongregáción keresztül gyakorolta eme hatalmát. Élén a püspök — rendszerint vicarius apostolicus is egyben —, akit a pápa nevez ki. Mivel helyi ordináriusoknak számítanak, így hatalmuk rendes,[104] ám azt a pápa nevében gyakorolják. Tehát ők a helyi missziók egyedüli elöljárói, azonban — szemben a megyés püspökökkel — bizonyos jogi és személyi kérdésekben függnek a Szentszéktől.

Állandó török jelenlét: Alapvetően határozta meg a püspökség mindennapjait. Ezzel együtt járt a török mindennapos zaklatása, ami szükségmegoldásokhoz vezetett – például ferencrendiek fegyverviselése, püspök akadályoztatása, nagyszámú vikárius.

Egyházi társadalmát tekintve: A püspökség papságát tekintve is sajátosságokat mutatott. A püspök szerepe egyértelmű volt, azonban nem tudott erős középrétegre támaszkodni. A vikáriusok miatt saját joghatósága is jelentős csorbulást és zsugorodást mutatott. Az alsópapság szerepét szinte teljes egészében a ferences szerzetesek vették át, akik ellenállásukkal a világi papság felé, teljes egészben elsorvasztották azt. A szerzetesek felett pedig az illetékes elöljárók gyakoroltak felügyeletet, amelyből a püspököknek nem kis konfliktusa származott, ugyanis a bosnyák ferencesek csak nagyon nehezen vetették alá magukat a missziós püspököknek, mert a török miatt előidézett körülményeknek köszönhetően elöljáróik szinte teljhatalmat gyakoroltak.

Mattia Berniakovich megválasztását azzal látom indokolhatónak, hogy a Kongregáció a század végére ismerte fel azokat a problémákat, amire rá tudta szabni a térséget illető stratégiáját. Erre utal, hogy a Berniakovich família szó szerint mindenét odaadta a katolikus ügyért, de természetesen meg kell jegyezni, hogy a végjáték alatt azért nem kerül(hetet)t elő a püspök menesztése, mert a Kongregáció azt is felismerte, hogy a Berniakovich család nélkül nem tudnák működtetni az adott időben az egyházkormányzatot. A család komolyan is vette a szolgálatot. Ennek a stratégiának — és a Kongregáció egyre jobb tájékozódásának — leképeződése Mattia utódja, Luca Natale megválasztása. Hasonló karakter, tanultság, de nála a politikai befolyást a hatalmas tapasztalati anyaggal helyettesítették, valamint világi kapcsolatrendszerét az élénk egyházi kapcsolataival, a magyar hierarchiával.

Mattia Berniakovich azonban nem tudta kellőképpen kiaknázni sem római műveltségét, sem helyi gyökereit, sem családja hatalmas kapcsolati tőkéjét.[105] Híveivel nem találta meg a közös hangot, sőt eleve különbséget tett köztük, amivel felszította a közel két évtizede szunnyadó belgrádi kápolna

[104] Azaz a püspöki hivatallal jár, tehát az egyházi jogban rendes hatalomnak minősül.

[105] Ennek nyilván nem csak a körülmények lehettek az okai, hanem az is, hogy a püspök tapasztalat nélkül és fiatalon érkezett a Hódoltságba.

körül örvénylő viszályt. Ekkor egy elhamarkodott döntést hozott az exkommunikációval, amivel egy olyan eseménysorozatot indított el, ami püspökségének kudarcát is elhozta. Ezt nálánál jobban érzékelték az általa kiközösített raguzaiak, akik azzal folyamodtak családjához, hogy vegyék elejét a történéseknek. Ezzel a családja kénytelen volt elhasználni azt a kapcsolati tőkét a Portánál, amit Berniakovich sokkal komolyabb dolgokból fakadó problémák megoldására is hasznosíthatott volna. Teljességgel nem érezte a környezetében megváltozott erőviszonyokat, melyeket már Matteo Benlich is felfedezni vélt. Ennek következtében rosszul hasznosította a rendelkezésére álló erőforrásokat. Miután a püspök *persona non grata* lett, a családja minden megmaradt anyagi és kapcsolati tőkéjét az olovói konvent felé irányította. Ami annyira sikeres vállalkozásnak bizonyult, hogy miután a török csapatok végigpusztították a térséget[106] meg tudták menteni, ami menthető volt.

THE MISSIONARY BISHOPRIC IN OTTOMAN HUNGARY IN THE LATE SEVENTEENTH CENTURY

Mattia Berniakovich and his Ecclesiastical Government

by Kisvarga Gábor

Abstract

The paper focusses on the last period of the missionary bishopric in Ottoman Hungary, at a time when the Ottoman Empire had gathered enough force to launch yet another major campaign. It was in a changed political atmosphere that the Sacred Congregation for the Propagation of the Faith had to find its way, and elect a person to the head of the missionary bishopric who would be able to run its government in a difficult situation. Eventually, Mattia Berniakovich was selected for the task (1679–1707), who, however, proved unable to solve the problems he faced, and thus his episcopacy became limited to a rather short period. (Officially ne only acted as a bishop for a couple of years in Ottoman Hungary).

Despite the bishop's ineptitude, his bishopric remained, and was governed in his stead by the monastery network of the Bosnian Franciscans, supported by the Berniakovich family. By analyzing Berniakovich's episcopate, not only the history of ecclesiastical organisation in Ottoman Hungary can be brought to its end, but its working also emerges with clear outlines, thus providing an answer to the question of how the Congregation selected the persons to the bishopric of Belgrade. Through the letters and reports transmitted to the Congregation, both its process of decision-making and the considerations which shaped it can be studied, an analysis which that makes clear while Berniakovich could remain bishop of Belgrade until his death despite his physical and mental breakdown.

[106] Ami hatalmas demográfiai katasztrófához valamint a társadalom gyökeres átalakulásához vezetett. Skopje kb. 90% os pusztulást könyvelhetett el, míg Belgrád lakossága is kb. 50% -kal esett vissza. A betelepülők törökök és szerbek, valamint zsidók voltak leginkább. Így érthető, hogy Szarajevó keresztény lakossága 1%-ra esett vissza, Banja Lukában a keresztény lakosság pedig átalakult, nagyjából arányosan: 50% katolikus, 50% ortodox szerb. L. *Traian Stoianovich*: The Conquering Balkan Orthodox Merchant, The Journal of Economic History Vol. 20. No. 2 (1960) 248–254.

Kisteleki Károly

ALÁRENDELTSÉG VAGY ÖNÁLLÓSÁG

Adalékok jogi nézőpontból az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdéséhez

Jelen tanulmányban arra teszek kísérletet, hogy az állam jogi fogalmának a kora újkor óta meglévő három összetevője — terület, lakosság, főhatalom/szuverenitás — felhasználásával megvizsgáljam azt az alapfeltevésemet, miszerint az Erdélyi Fejedelemség államiságát nem egy-két tény, esemény alapján lehet megállapítani, hanem *más és más eredményt kaphatunk attól függően, hogy milyen nézőpontból közelítünk a kérdéshez.*

Az alapvetően *jogi szempontú elemzés* során alkalmazandó vizsgálati paraméterek alapján véleményem szerint eltérő eredményre lehet jutni — tehát az *államterület*, a *lakosság* kapcsán és főként a *külső* és *belső szuverenitás* jellemzői, tartalmi elemeivel kapcsolatosan — az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának kérdésében. Sokféle más nézőpontból is lehetséges Erdély önálló államiságának vizsgálata, s én ehhez a már eddig is több szempontból elemzett kérdéshez próbálok a következő oldalakon adalékokkal szolgálni *a jogtudomány eszközrendszere segítségével,* egyúttal — az interdiszciplináris szemléletmódot szem előtt tartva — megkísérlem a jogi és a történeti megközelítés különböző nézőpontjainak *módszertani szempontú* összhangba hozását.

Államfogalom

Az állam szó a modern európai nyelvekben a latin „*status"* szóból ered *(state, Staat, stato* stb.). A *status* kifejezést részletesen vizsgáló Paczolay Péter kutatásai azt mutatják, hogy ez a szó antik és középkori alkalmazásai során nem, vagy csak ritkán és érintőlegesen találkozott olyan jelentéssel, amely a modern értelmű államfogalomba illeszkedik.[1] A XIV. században viszont az olasz városokban keletkezett források az olasz „stato" szónak már az állam irányába mutató jelentésváltozását dokumentálják. A reneszánsz itáliai szerzőknél uralomként, terület fölötti uralomként jelenik meg, amit a tulajdonjogi

[1] *Paczolay Péter*: Az állam mint a politikaelmélet történeti problémája. In: Gombos József: Finnország politikatörténete, 1809–1917. Szeged 1994. 15–19.

szemléletű *dominium*-mal azonosítottak, s ebből egyértelműen levezethetővé vált a stato-fogalomnak a terület — és részint a lakosság — feletti uralomra utaló jelentése.[2] A fogalom főként Machiavellinél már közel kerül a modern állam jelentéséhez, így a szakirodalomban többséget élvez az a nézet, amely szerint *az állam modern fogalma Niccolo Machiavelli nyomán az újkorban, a XVI—XVII. században jelent meg*,[3] és a *status* fogalom jelentéstartalma elsőként a XVI. század végére „telítődik meg" a mai, modern értelmezéssel.[4]

Mindezek alapján a modern államfogalom kialakulásában Machiavelli munkásságát nagy fontosságúnak tekintő, s erre alapozva *a ma már klasszikusnak számító, nagy hatású államfogalmat* a német-osztrák *jogtudós, Georg Jellinek* fejtette ki.[5] Jellinek az állam következő három fogalmi elemét emelte ki:

– a meghatározott *terület (Staatsgebiet)*,
– az ott élő *lakosság (Staatsvolk)*, és
– az ezek fölött megnyilvánuló, ezeket uraló *főhatalom (Staatsgewalt)*.[6]

---

[2] Firenzei iratokban a „közösség jó állapota"-ként is használják. *Paczolay P.*: Az állam i. m. 18–19. Firenze tekintetében Jakob Burckhardt megjegyzi, hogy "magas rendű politikai tudatossága" miatt Firenze "megérdemli, hogy a világ első modern államának neveztessék". *Takács Péter:* Államtan. Az állam általános sajátosságai. Bp. 2011. 126.

[3] *Paczolay P.*: Az állam i. m. 19–24.; Takács Péter — Paczolay nyomán — Machiavelli szóhasználatát a stato tekintetében három dologban látja kikristályosodni: a.) a fejedelem vagy egy szűkebb csoport hatalomgyakorlása, ami a hatalom gyakorlója személyét, fenségét, szervezetét és tevékenységét jelenti, b.) a terület és a népesség, amely felett gyakorolják a hatalmat, c.) maga a kormányzás és annak formája. *Takács P.*: Államtan i. m. 126.

[4] Például Angliában az 1590-es évekre a „State" szó már nem a király vagy a királyság státuszát, jogi állapotát („state of the King, state of the Kingdom") jelentette, hanem felvette modern jelentését. Míg a század elején még a brit szigetekről szólva a királyság vagy az ország kifejezést használták, a század végén már ugyanerre az állam megjelölés szolgált. *Sashalmi Endre*: A nyugat-európai államfejlődés vázlata. Bp. 2006. 11–12.

[5] *Jellinek, Georg*: Allgemeine Staatslehre. Berlin 1900.

[6] A XX. századi nemzetközi jogi dokumentumok arról tanúskodnak, hogy Jellinek klasszikus meghatározása mind a mai napig helytálló. Az 1933-as, „Az államok jogairól és kötelezettségeiről szóló montevideói egyezmény" 1. cikkének meghatározása szerint az államnak a nemzetközi jog szempontjából az alábbi tulajdonságokkal kell rendelkeznie: „*a)* állandó lakosság, *b)* meghatározott terület, *c)* kormányzat, *d)* más államokkal való kapcsolattartás képessége". Ez utóbbi szempontból — azaz a más államokkal való kapcsolatlétesítési képességgel — egészíti ki a klasszikus meghatározást a nemzetközi jog egyik legelterjedtebb amerikai tankönyve is: „Under international law, a state is an entity that has a defined territory and a permanent population, under the control of its own government, and that engages in, or has the capacity to engage in, formal relations with other such entities." *Henkin, Louis – Pugh, Richard C. – Schachter, Oscar – Smit, Hans*: International Law (Cases and Materials). St. Paul 1986. 229. Mindezen véleményekkel együtt kijelenthető, hogy általánosan elfogadott és a leggyakrabban alkalmazott megközelítés az állam fogalmi elemei kapcsán a terület, lakosság, főhatalom/szuverenitás meghatározás. Ezúton is köszönöm Lamm Vandának, hogy felhívta a figyelmemet a fentiekben hivatkozott amerikai műre és szíves segítségét megállapításaim árnyalásában.

A nemzetközi Jugoszlávia-konferencia által 1991 szeptemberében létrehozott ún. *Badinter-bizottság* 1. számú véleményében megállapította, hogy „az államot általában véve olyan közösségként határozzák meg, amelynek területe és szervezett politikai hatalomnak alávetett lakossága van" és „az ilyen államot a szuverenitás jellemzi". A bizottság mindehhez hozzátette, hogy a belső politikai szervezet és az alkotmány rendelkezései „puszta tények", ám azokat számításba kell venni a kormányzatnak a lakosság és a terület feletti főhatalmának megállapításához. *Shaw, Malcolm N.*: Nemzetközi jog. Bp. 2009. 179–180.

Ennek megfelelően *a téma kifejtése során az államfogalom klasszikus fogalmát jelentő terület—lakosság—főhatalom/szuverenitás vonalat követem.*

Államterület

Az államterület az állami léthez feltétlenül szükséges kellék, mert nélküle — akárcsak lakosság, valamint főhatalom nélkül — nem létezhet állam.[7] Így az államfogalom szerves részét képezi az uralomnak a földrajzi területtel kapcsolatos igénye, amelynek érvényesülése esetén az államhatalom birtokosait az állam területén tartózkodó személyek feletti felségjog, ún. *területi felségjog* illeti meg.[8] A *nemzetközi jog* szabályai szerint *a területi felségjog korlátozható* egyrészről az állam nemzetközi szerződései által, másrészt a nemzetközi szokásjog szabályaival.[9]

A *közjogi* értelmű államterület-felfogás arra a *térségre* koncentrál, *amelyen fennáll az állam főhatalma, szuverenitása.*[10] *A kora újkori jogi gondolkodásban az állami egység képzetébe beletartozott már annak területi egységként történő felfogása, s itt történt meg a terület tekintében a közjogi értelemben vett imperium* és a magánjogi jelentéssel bíró *dominium* közti különbségtétel. Ennek alapján alakult ki az a felfogás, mely szerint az államnak imperiuma van egy meghatározott terület felett, vagyis a terület úgy tartozik az államhoz — Takács Péter találó megfogalmazása szerint — „mint a hatalma alá vetett emberek feletti uralom tere”,[11] azaz itt nem érvényesül a magánjogi minőségű tulajdonfelfogás, ami a domínium fogalmának sajátja. Mindezek alapján szilárdult meg az államterület kapcsán az a klasszikusnak mondható definíció,

---

[7] *Dezső Márta*: A szuverenitás. In.: Alkotmánytan I. Szerk.: Kukorelli István. Bp. 2007. 136.

[8] Az államterület nemzetközi jogi és az alkotmányjogi fogalma egybefonódik, így a szakirodalom szerint a területi felségjog lehet *pozitív*, azaz mindenki, aki az állam területén tartózkodik alá van vetve az állami főhatalomnak — ez a területre vonatkozó *főhatalom teljessége*. A területi felségjog emellett lehet *negatív* is, azaz hogy idegen államok az adott állam területén annak engedélye nélkül nem tehetnek semmit — ez a területre vonatkozó *főhatalom kizárólagossága.* Mindkettő kölcsönösen érvényesül. *Buza László – Hajdú Gyula*: Nemzetközi jog. Bp. 1961. 148.; *Dezső M.*: A szuverenitás. i. m. 137.; Mindezt részletesebben kifejti *Buza László*: Államterület és területi felségjog. Bp. 1910.; Hargitai József megkülönbözteti a területi felségjogtól a *területi szuverenitás*t, amit ő a terület feletti tényleges rendelkezési jogosultsággal azonosít. Didaktikailag *a területi szuverenitást* a magánjog keretébe tartozó *tulajdonjoghoz*, míg a *területi felségjogot* a *birtokjoghoz* sorolja. *Hargitai József*: Jogi fogalomtár. Bp. 2005. 1422.; A mai nemzetközi jogi irodalom a szárazföldi területeken kívül egyértelműen az államterülethez sorolja a parti tengert, a légi tért és a föld képzeletbeli középpontjáig terjedően a föld felszíne alatti rétegeket. Ennek alapján az államterület valójában egy képzeletbeli gömbcikk. Ezúton is köszönöm Lamm Vanda fenti kiegészítését.

[9] Ilyen korlátozás lehet pl. diplomáciai képviselet létesítése, nemzetközi jogi szolgalom (vasútvonal, tengeri útvonal, légifolyosó átvezetésének és fenntartásának joga) stb. *Dezső M.*: A szuverenitás. i. m. 137.

[10] Sokáig ható felfogás volt, hogy az államterület olyan tárgya az állam hatalmának, amit az a tulajdonának tekint. Ezt a magánjogi felfogást aztán felváltotta a *dologi jogként* való felfogás, melyet aztán *Jellinek* utasított el markánsan. Álláspontja *szerint a terület nem az állam uralmi tárgya, hanem csak az állam térbeli kiterjedését határozza meg. Dezső M.*: A szuverenitás. i. m. 136.

[11] *Takács P.*: Államtan i. m. 209.

mely szerint *az államterület a földfelszín államhatárokkal körülvett része, amin az állam főhatalmat, szuverenitást gyakorol.*[12]

Az erdélyi területek államterületté szerveződése

Erdély a magyar közjog szerint eredetileg nem rendelkezett olyan külön tartományi önállósággal mint a horvát, szlavón és dalmát területek. Igazgatási szempontból a földrajzi értelemben vett Erdélyi-medencén belül három különválasztott és egymástól független igazgatási terület alakult ki: a hét magyar vármegye, élükön az erdélyi vajda; a hét székely szék, élükön a székely ispán; a hét és két szász szék, élükön a szász comes. 1440-től az erdélyi vajda egyben székely ispán is.[13]

Mielőtt rátérek az önálló államterülettel bíró Erdélyi Fejedelemséghez vezető lépcsőfokok bemutatására, szükséges kitérni az ahhoz vezető közvetlen előzményekre. Az 1526-os mohácsi csatában meghalt II. Lajos és ezt követően *két szabályos királyválasztás* történt: *I. (Habsburg) Ferdinánd és I. (Szapolyai) János*os is a magyarok királyának tekinthette magát. *A kettős királyválasztás tényében már kezdettől fogva benne volt a lehetősége* annak, hogyha a szembenállásban véglegesen nem győzedelmeskedik egyik fél, akkor uralmi területeik egy idő után elkülönülhetnek egymástól,[14] s így *Magyarország területi egysége felbomolhat*. A két keresztény uralkodó melletti másik szereplő, a muszlim oszmánok szultánja saját világhatalmi terveiben[15] Magyarországgal a Habsburgok elleni hódító háború *időleges felvonulási terepeként* számolt, melyet a Habsburg Birodalom legyőzését követően *teljesen annektált volna*.[16]Mivel a két király viszályában gyorsan Ferdinánd került előnybe, ezért Szulejmán számára nyilvánvalóvá vált, hogy Magyarországon az első számú ellensége a Habsburg uralkodó lesz, így 1527 őszétől kezdve egyértelmű volt, hogy a szultán Szapolyai Jánost fogja szövetségeseként használni.[17] Mindez aztán az *1529-re* adófizetéssel és szultáni beiktató levéllel (beráttal) megerősített *vazallusi függés*sé „érett" Szapolyai János számára.[18] Szulejmán vazallusának, Szapolyai

[12] Az államterületre vonatkozó nemzetközi jogi és közjogi felfogás definitíve is egybeesik. *Apáthy István*: Tételes Európai nemzetközi jog. Bp. 1878. 151.; *Faluhelyi Ferenc*: Államközi jog I. Államközi alkotmányjog és jogtan. Pécs 1936. 82.; *Buza L – Hajdú Gy.:* Nemzetközi jog i. m. 148.; *Dezső M.*: A szuverenitás. i. m. 136.

[13] *Nagy Endre – Rácz Lajos:* Magyar alkotmány- és közigazgatás-történet. Bp. 2007. 28–30.

[14] *Oborni Teréz*: Az Erdélyi Fejedelemség állama és politikai berendezkedése. Korunk 24. (2013: 3. szám) 8.

[15] *Az oszmánok* Bizánc 1453-as elfoglalása óta *Róma örökösének tartották magukat*, s a II. Mehmedet követő szultánok – így Szulejmán is – küldetésüknek tartották, hogy „kelet Nagy Sándoraként" fellépve a bizánci és a római birodalmat saját vezetésük alatt egyesítsék. *Fodor Pál*: A szultán és az aranyalma. Bp. 2001. 394.; *Pálffy Géza:* A Magyar Királyság és a Habsburg Monarchia a 16. században. Bp. 2010. 41.

[16] *Fodor P.*: Aranyalma i. m. 394.

[17] *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Bp. 1991. 54.

[18] A folyamat kezdőpontja az 1528 elején (Szabó Péter 1528. január 27-re teszi a szövetségi szerződés megkötésének dátumát (L. *Szabó Péter*: Az erdélyi fejedelemség. Bp. 1997. 29.), míg Barta Gábor szerint Laski 1528. február 29-én vette át a szultán hitlevelét (L. *Barta Gábor*:

Jánosnak védelmet ígért és — oszmán felfogás szerint érvelve — visszaadta számára a Szulejmán által az amúgy a sajátjának tekintett Magyar Királyságot.[19] Minden valószínűség szerint azonban a szultán *ezzel csak átmeneti megoldásként számolt* mindaddig, amíg végleg meg nem töri Ferdinánd ellenállását. Azonban 1532-re, két sikertelen bécsi hadjárat (1529, 1532) után kénytelen volt meghosszabbítani a Szapolyaira szabott koncepciójának „szavatossági idejét".[20]

János király 1540. július 22-én meghalt, így Szulejmánnak új szereplőt kellett keresnie forgatókönyvéhez. Szapolyai János fiában, a csecsemő *János Zsigmond*ban — akit 1540. szeptember 13-án magyar királlyá választottak — mindezt meglelte: 1540 októberében elismerte atyja örökösének a gyermeket, 25 000 arany évi adó megfizetése ellenében odaadta számára az atyja által birtokolt területeket, s sereget gyűjtött új vazallusa védelmében.[21]

Az önálló államterülettel bíró Erdélyi Fejedelemség létrejöttéhez vezető lépések:

– Erdélynek, mint állami entitással bíró területnek a kialakulásához az első lépés Szulejmán szultántól származik, aki 1541-ben a Szapolyai-országrész megszállásának, valamint a törökpárti urak elfogásának szándékával érkezett serege élén Budára.[22] A padisah 1541. augusztus 30-án[23] — miután előző nap Buda vára a birtokába került — Izabella királynéhoz küldött követe útján viszont kijelentette, hogy fiának, János Zsigmondnak — valójában a gyámjának kijelölt Fráter Györgynek — átengedi Erdélyt és a Tiszántúlt Kassa vidékével és az északkeleti megyékkel, a Temesközt pedig Petrovics Péternek adja

---

Az Erdélyi Fejedelemség születése. Bp. 1984. 30.), Sztambulban kötött szerződés, ahol még nincs kikötve adófizetés, majd a szultán előtt 1529-ben a mohácsi mezőn Szapolyai tiszteletadása már szimbolikusan is megerősítette a vazallusi viszonyt. Az adófizetés kikötése, valamint a vazallusi függés beráttal való egyértelműsítése mellett ráadásul a szultán Szapolyai nyakába ültette kormányzóként és kincstartóként Ibrahim nagyvezír bizalmasát, Lodovico Grittit. L. *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 62–64.; A Szapolyainak adott adhnáméről nincs hiteles példány, így annak konkrét tartalmát nem ismerjük. Viszont ennek a „szulejmáni adhnáménak" nagy fontosságot tulajdonítottak a török hódoltság teljes időtartama alatt, mint egy olyan iratnak, amelyre alapítható valamennyi fejedelem szerződéslevele, Papp szerint talán konstitúciós jelleggel. *Papp Sándor:* Muszlim és keresztény közösségek, egyházak és államok autonóm rendszerei az Oszmán Birodalomban. Keletkutatás (38) 2011 tavasz. 59.

[19] Szulejmán — különböző leveleinek tanúsága szerint — folyamatosan úgy érvelt, hogy *Magyarország az ő tulajdona*, és *Szapolyainak* — annak hűsége és engedelmessége okán — *átengedte a királyi méltóságot és az ország igazgatását*, viszont ezzel egyidejűleg nem ruházta fel az országgal való rendelkezésre is. *Fodor P.*: Magyarország i. m. 56.

[20] *Fodor P.*: Magyarország i. m. 57.

[21] *Fodor P.*: Magyarország i. m. 68–69.; Papp Sándor szerint Szulejmán János Zsigmond magyar királyként való elismerése mellett egyúttal követelte az addig meg nem fizetett évi 50 000 arany adót. *Papp S.*: Muszlim i. m. 53.

[22] *Fodor P.*: Aranyalma i. m. 395.

[23] Szabó Péter szerint 1541. augusztus 31-én. *Szabó P.*: Fejedelemség i. m. 32.

„*szandzsákságra*".[24] Egyidejűleg a Dunántúlon megszüntette a választott gyermekkirály joghatóságát, mivel a fogságába került Török Bálint birtokait magának tekintette.[25] Fodor Pál meggyőzően bizonyítja, hogy Szulejmán a sikeres hódító pozíciójából a saját területeinek tekintett „szandzsákságokat" adományozta a birodalmi érdekek képviseletére hivatott „szandzsákbégeknek", akiket oszmán jogszokás szerint iktatott be birtokukba.[26] A mögöttes szándék egyértelmű: amíg a szultán legyőzi Ferdinándot, addig elő kell készítenie Fráternek és Petrovicsnak területeik török megszállását[27] – vagyis *az 1529 óta élő koncepció „újratöltődött*".

1545-re viszont *kiderült, hogy Szulejmán nem bír a Habsburgokkal,* és 1547-ben Drinápolyban békét is kötött velük a fennálló területek határainak rögzítése mellett évi 30 000 forint „tisztességes ajándéknak" nevezett quasi adó ellenében.[28] Az oszmánok eme kényszerű koncepcióváltása teszi lehetővé az említett kelet-magyarországi területek teljes hódoltatásának elkerülését, így megnyitva az utat az Erdélyi Fejedelemség kialakulásához.[29] *Az erdélyi állam* — Fodor megfogalmazásában — tehát „*nem egy politikai akaratnak, hanem egy politikai kényszernek köszönheti létét*."[30]

– Az *1542. március 29-i tordai országgyűlés* — amelynek eredményét sikeresen előkészítette Fráter György a január 26-i marosvásárhelyi országgyűlésen a rendek meggyőzésével[31] — *behívta Izabellát Erdélybe*, mellé a három nemzetből 22 tanácsost állított, s ezzel előzetes beleegyezését adta ahhoz a három nemzet, hogy az esetlegesen szerveződő új körvonalú állam súlypontja a jövőben Erdély legyen.[32]

– Az *1544. augusztus 10-i tordai országgyűlés*en megjelentek és teljes jogú partnerként tárgyaltak a Tisza menti és tiszántúli megyék képviselői, ahol

---

[24] *Fodor P.*: Magyarország i. m. 106–107.; A két terület birtoklásáért évi 10 000 aranyat kellett fizetni Fráter Györgynek, aki a pénzt beszedése után továbbította a Portának. *Fodor P.*: Magyarország i. m. 108–109.; *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 66–67.

[25] *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában 1541–1711. Bp. 1918. 35.; *Erdély története* I-III. Szerk.: Köpeczi Béla – Makkai László – Mócsy András – Szász Zoltán. Bp. 1988. I. 421.

[26] Zászlót és berátot kaptak, mind bármelyik másik „normális" szandzsákbég. *Fodor P.*: Magyarország i. m. 112–113.

[27] *Fodor P.*: Aranyalma i. m. 395.

[28] Ezt az „adót" aztán a Habsburgok az 1606-os zsitvatoroki békéig fizetik a Portának. *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 69

[29] *Fodor P.*: Aranyalma i. m. 280.

[30] *Fodor P.*: Magyarország i. m. 117.; Az említett terület ekkor még nem tekinthető önálló államisággal rendelkező fejedelemségnek, hanem — János Zsigmond választott királyi címéből kifolyólag — *a Szapolyaiak keleti Magyar Királyságának*. *Oborni T.*: Erdélyi állam i. m. 9.

[31] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 42.

[32] *Erdélyi Országgyűlési Emlékek (E. O. E.)* – Monumenta comitialia regni Transsylvaniae, 1540-1699. Szerk.: Szilágyi Sándor. Bp. 1875–1898. I. 190.; *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 42.; *Barta G.*: Születés i. m. 79.; *Erdély története* i. m. I. 422.; Mikó Imre 1859-ben ezt az országgyűlést olyan nagy jelentőségűnek tartotta, hogy egyenesen „országalkotó és államszervező országgyűlés"-nek minősítette ezen tordai diétát. *Oborni Teréz*: Kettős függésben: Erdély államisága a 16. században. Korunk 18. (2007: 7. szám). 38.; Rácz Lajos megjegyzi, hogy Izabelláék bejövetelével az uralkodói központ nem az erdélyi vajda udvarának megnagyobbításával jött létre, hanem a magyar királyi udvar költözik be Erdélybe. *Rácz Lajos*: A főhatalom és az államszerkezet alakulása az erdélyi fejedelemségben. Állam- és Jogtudomány, XXV. (1982: 1. szám) 44–45.

kijelentették, hogy elfogadják Izabella uralmát és ezen időtől fogva ide kívánnak tartozni. Ettől kezdve állandó résztvevői lesznek az erdélyi állam országgyűléseinek. Ezt a deklarációt *az erdélyi és a tiszántúli területek közjogi egyesüléseként* értékelhetjük.[33]

– Az 1570. december 1-jén János Zsigmond által aláírt *speyeri titkos szerződés* a Magyar Királyság és az Erdélyi Fejedelemség között *kijelöli a területi határokat*. Ennek következtében Bihar, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros megyék — Nagybánya és Erdőd kivételével —,, valamint Arad, Zaránd és Kővár vidéke került Erdélyhez. *A speyeri szerződésnek ezt az egyetlen pontját*, a területi megegyezését, tehát a pontos határkijelölést *hajtják csak végre*.[34]

– Bocskai, Bethlen és a Rákócziak alatt további területek kerülnek — ideiglenes jelleggel, a területeket megszerző fejedelmek halálát követő visszaszolgáltatási kötelezettséggel terhelten — a fejedelemséghez. Ezek a területek az ún. *hét vármegye* — Abaúj, Bereg, Borsod, Szabolcs, Szatmár, Ugocsa, Zemplén —, amelyek 1660-ig, Várad elestéig az erdélyi állam területéhez tartoztak.[35]

– Az *1691-ben ratifikált Diploma Leopoldinum*ot követően elhúzódott a területrendezés, a részekből de facto csak Zaránd megye és Kővár vidéke marad a fejedelemségnél. Mígnem *III. Károly 1732. december 31-i resolutiója* — amit a szebeni országgyűlés 1733. február 16-án iktat törvénybe — a következő területrendezést írja elő: Arad, Máramaros megye és Zaránd megye nyugati fele a Magyar Királysághoz, míg Kraszna, Közép-Szolnok megye és Zaránd megye keleti fele, valamint Kővár vidéke az Erdélyi Fejedelemséghez került.[36]

---

[33] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 49.; *Barta G.*: Születés i. m. 84.; *Oborni T.*: Kettős függésben i. m. 39.; Ember Győző megjegyzi, hogy Erdély és a Partium uniója nem reál, hanem *perszonális*, az uralkodó személye által összekötött, ahol az erdélyi fejedelem *csak ura* e területeknek, *nem* pedig *fejedelme*. *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Mohácstól a török kiűzéséig. Bp. 1946. 383.

[34] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 130–131.; *Barta G.*: Születés i. m. 183., 185.; *Erdély története* i. m. I. 442.; *Oborni Teréz*: A Magyar Királyság a Cseh Királyság és Erdély a Habsburg Birodalomban, 1526–1665 (1691–1790]. In: „Kelet-Európa" és a „Balkán", 1000–1800: Intellektuális-történeti konstrukciók vagy valós történeti régiók? Szerk.: Sashalmi Endre. Pécs 2007. 137–138.; Az erdélyi fejedelemség területe kb. 100 000 négyzetkilométer lett, amiből Erdély kb. 59 000 négyzetkilométert tett ki. Nagyjából 1 millió lakosa volt az erdélyi államnak, ennek fele magyar, harmada román, egytizede szász etnikumú. *Szabó P.*: Fejedelemség i. m. 41.; A későbbiekben a speyeri szerződést jogérvényességi szempontból vizsgálni fogom.

[35] *Nagy E – Rácz L.*: Magyar alkotmánytörténet i. m. 31.; Bocskaihoz az 1606-os bécsi béke alapján kerül Szabolcs, Szatmár, Bereg, Ugocsa. Bethlen Gábor az 1622-es nikolsburgi békével szerzi meg e négy megye mellé még Borsod, Abaúj és Zemplén megyéket. I. Rákóczi Györgyhöz az 1645-ös linzi béke előírásai szerint kerül ez a hét vármegye azzal a kitétellel, hogy ebből halálát követően csak ötöt kell visszaszolgáltatni, Szabolcsot és Szatmárt utóda megtarthatta, így ezek a vármegyék 1660-ig tartoztak Erdélyhez. *Oborni T.:* Erdély a Habsburg Birodalomban i. m. 138.; *Oborni T.*: Erdélyi állam i. m. 10–11.

[36] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 584–586.; Rácz Lajos ennek kapcsán megjegyzi: "mert így önmagában: '*…nem annyiban provincia, mint districtus lész Erdély.*' Hát a districtus meg is lett, amennyiben a III. Károly féle 1732-es resolutio a Kővári districtust, Kraszna, Közép-Szolnok megyéket és Zaránd keleti felét engedte csak a régi szorosan vett Erdélyhez bírni." *Rácz L.*: Főhatalom és államszerkezet i. m. 69.

Lakosság

A *lakosságot* a jogtudomány három különféle szempontból határozza meg: *nemzetközi jogi, népszámláláshoz kötött* és *alkotmányjogi értékékelés* szerint.

A *nemzetközi jog* a lakosságot az adott állam területén tartózkodó természetes személyek összességeként definiálja, ahol az összekötő kapocs a lakosok között az *egyazon területen való tartózkodás ténye*. Ebben az esetben (is) a lakosok kötelesek a főhatalom által alkotott jogszabályokat jóhiszeműen betartani, amíg el nem hagyják az adott állam területét.

A *népszámlálás* is az adott állam területén való tartózkodásra koncentrál, de ez a megközelítés főszempontként az *életvitelszerűség* meglétét kívánja meg. Az életvitelszerűség elfogadott „bizonyítéka" az adott területen való három hónapot meghaladó tartózkodás.

Az *alkotmányjogi* megközelítés középpontjában *az adott személy jogállása* áll. Ennek alapján egy állam lakossága feloszthető: *állampolgárok*ra, akik az adott állam polgárai, *idegenek*re, akik más államhoz tartozó polgárok, valamint *hontalanok*ra, akik nem polgárai egyetlen államnak sem.

A *lakosság* alkotmányjogi meghatározása — *szűkebb értelemben* — a saját állam polgáraira, az állampolgárokra koncentrál, akik az adott állam szuverenitásának személyi hatálya alatt állnak, míg *tágabb értelemben* a lakosság körébe tartoznak a bevándorló, letelepedési engedéllyel bíró és a menekült státusú külhoni személyek. Ennek a szempontnak nem lényegi eleme a területen való tartózkodás, hanem az állampolgár fölött megvalósuló főhatalom az az alapvető aspektus, mely szerint az állampolgár saját állama hatalma alá tartozik abban az esetben is, ha elhagyja országa területét. *A jogállás* így *független a helyváltoztatástól*.[37]

Ki sorolható viszont a vizsgált korszakunkban a lakosságot jelölő „nép" *(populus)* fogalma alá?

A középkor folyamán szélesebb értelemben véve ismerték azt a felfogást, hogy „a nép egy tág értelemben vett »minden ember«",[38] de azt csak „naturalis sokaságnak", nem pedig civilis „társadalomnak" tartották. Szűcs Jenő meghatározása definíciószerűen ragadja meg a lényeget: „Valamely közösség azáltal *persona politica* (vagy *persona repraesentata*), hogy több, mint tagjainak összege, „örök életű" identitás; e minőségét pedig úgy nyeri el, hogy „minőségi" része (*pars sanior* [sic!]) — *qualitate*, nem pedig *pluralitate* (tehát minőségénél és nem számosságánál fogva) — „reprezentálja", azaz, testesíti meg. Ebből következően „az egyház, a nemesség és a polgárság mint a *corpus politicum* „tagjainak" elitje „reprezentálja" a királyság *communitas*át a politikai test „fejével", az uralkodóval szemben."[39]

---

[37] *Fürész Klára*: Az állampolgárság és a státusjogok. In: Alkotmánytan I. Szerk.: Kukorelli István. Bp. 2007. 243–244. Hasonló elvet fogalmaz meg Egyed István is, amikor kijelenti, hogy *független az ország területén lakástól az állam és polgárai közti kapcsolat*. *Egyed István:* Közjogi alapismeretek. Bp. 1927.

[38] *Szűcs Jenő*: Vázlat Európa három történeti régiójáról. Bp. 1983. 50.

[39] *Szűcs J.*: Vázlat i. m. 51.

A korporációs elmélet részét képezte a „*lex regia*" elv[40], amelyet a római jog elveinek térhódítása következtében 1200 táján már úgy értelmeztek, hogy a nép nem minden hatalmát adta át a császárnak, hanem valamit megtartott abból, összefüggésben azzal, hogy a társadalmi elit tagjai ebben az időben erősebb pozícióba kerültek. A XIII. századra tehát már többségi nézetté vált, hogy a „nép" nemcsak elvi, történeti forrása a hatalomnak, hanem abból a gyakorlatban is jogosult részesedni.

Ennek a hatalomból való tényleges részesülésnek a megvalósulási területe a korporációs szerveződés legmagasabb szintje, a tartományi, ill. az *országos rendi gyűlés* lett. Ezzel minőségileg más szintre lépett a korporációs organizáció, az egész királyságot érintő közügyekben követelt magának tanácskozási és döntési jogot.[41]

A rendi gyűlések működésének közös jellemzője, hogy ott *de facto* megoszlik a hatalomgyakorlás az uralkodó és a rendek közt a *communis consensus* alapján, melyet alátámasztottak egy római jogból származó elvvel: „ami mindenkit érint, azt mindenkinek jóvá kell hagynia" *(Quod omnes tangit, ab omnibus approbetur).*[42] Mindez rendi dualizmust eredményezett, ahol az uralkodó és a rendek két különálló, kölcsönösen elismert közjogi személyiséget képeztek. A rendi testületek ebben a relációban „a királyság egész testét" képvisel-

---

[40] Stein szerint a Digestában Ulpianus (D.1.4.1.) a császár törvényalkotó jogkörét onnan eredezteti, hogy a császárokra uralkodásuk kezdetén a nép formálisan a *lex de imperio* vagy *lex regia* által átruházza azt a jogkört, amivel az uralkodó országa jóléte érdekében mindent megtehet. Iulianus egyik szövegében (D.1.3.32) úgy ír, hogy a törvényalkotás és a szokásjog is a nép jóváhagyásának köszönheti tekintélyét. Ezen felül II. Theodosius egy 429-es rendelete (C.1.14.4; *lex Digna vox*) kimondja, hogy császárnak el kell ismernie, hogy tekintélye a törvényen alapszik, és az a császári tekintély jele, ha aláveti magát a törvényeknek. *Stein, Peter*: A római jog Európa történetében. Bp. 2005. 81. A *lex regia* megítélésével kapcsolatban a történészek két pártra szakadnak. Az egyik irányzat a l*ex regiát* a köztársaságból a császárságba való átmenetet *ex post facto* igazoló jogi konstrukciónak tartja, aminek rendeltetése a császári hatalom legitimációja (például. *Ulmann, Walter*: Law and Politics int he Middle Ages: An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas. London 1975. 56..; *Lucrezi, F.*: Leges super principem: la „monarcha constituzionale" di Vespasiano. Napoli 1982. 178.). A másik felfogás szerint a *lex regia* nem más, mint *leges de imperio*, amellyel a római népgyűlés a császároknak uralkodásuk kezdetén adta a kezükbe a hatalmat (például *Mommsen, Theodor*: Römisches Staatsrecht. Leipzig 1887. II. 2., 876–879.). Ahogy Canning megjegyzi, ezzel az utóbbi értelmezéssel csupán az a gond, hogy csak egyetlen *leges de imperio* maradt fenn, *Vespasianus* császáré, s annak szövege nem a *lex regia* tartalmát jeleníti meg, vagyis nem általános érvényű hatalomátruházást ad, hanem konkrét jogkörök és kiváltságok átszállásáról rendelkezik. Canning szerint az tűnik a *lex regia* legbiztosabb értelmezésének, hogy az valójában egy késői és klasszikus jogi konstrukció volt, amelyet Justinianus úgy fogadott el, mintha az már eredetileg is törvény lett volna. *Canning, Joseph*: A középkori politikai gondolkodás története. 300–1450. Bp. 2002. 24–25.

[41] *Sashalmi E.*: Államfejlődés i. m. 54.

[42] Ez a mondat szállóigévé vált a korszak rendi államaiban sőt, 1295-ben I. Edward kancelláriája egyenesen belefoglalta a parlament összehívását elrendelő királyi parancsba. Stubbs szerint ezzel az aktussal a nevezett formula puszta jogi irányelvből nagy jelentőségű alapelvvé vált. *Sashalmi E.:* Államfejlődés i. m. 57. Stein az elv eredetét tekintve elmondja, hogy a mondat eredetileg egy olyan iustinianusi konstitúció részét képezte, mely arról szólt, hogy azon esetben, ha több személy gyakorol gyámságot egy gyámolt felett, a gyámolt vagyonának közös kezelése csak az összes fél hozzájárulásával szűnhet meg (Cod. 5, 59, 5, 2). A „Qoud omnes…" kezdetű tétel a kánonjog „Liber Sextus"(1298) elnevezésű gyűjteményében szerepelt és vált közkinccsé. *Stein P.:* A római jog i. m. 2005. 70.

ték *(totum corpus regni repraesentantes)*, ezáltal a szuverenitás megoszlott a „politikai testben".[43]

A *területiség elve* mellett tehát *a kormányzás közjogi jellege* vált meghatározóvá, ahol az uralkodó mellett a *jogilag releváns „populus*", azaz a „corpus politicum"-ot reprezentáló rendek is közjogi szerepet vállaltak. Az „állam" ezáltal egy önigazgató közösséggé kezdett válni egy nép és egy terület viszonylatában.[44]

Az európai helyzetismertetés után a magyar szituációra áttérve adódik a kérdés: kik tartoztak a Szent Koronához[45], azaz kik sorolhatók jogilag a középkori Magyarországon a „politikailag szervezett nép" körébe?

A szentkorona corporatiójában a corporatio feje a király, s a tagok az egyes rendek lesznek. Bartoniek Emma és Eckhart Ferenc egyaránt rámutat, hogy a „regnum" fogalom, amely egyrészt a királyi hatalmat és az ország területét jelenti — lefedi azon „országlakosok" körét, akik a hatalomgyakorlásba való beleszólásra igényt tartanak. Ide sorolhatóak azok a kifejezések, amelyek az egész ország nevében fellépőket jelzik: „totum corpus regni Hungariae", „communitas totius regni Hungariae", „totum regni Hungariae". Bartoniek ehhez kapcsolódva megjegyzi, hogy a XVI. századtól kezdve a „regnum" már a köznemességet jelenti, vagyis az országot, hogy aztán a későbbi magyar szóhasználat szerint az uralkodót is országul választják.[46]

A Szent Korona tagjai mindezek alapján *a nemesek* (főnemesek, főpapok, köznemesek), a *testületi nemességgel bíró szabad királyi városok polgárai voltak, akik kiegészültek még a Jász-Kun kerületek és a hajdúvárosok tagjaival — de nem tartoztak ide a köznép körébe sorolt jobbágyok.* [47]

---

[43] *Szűcs J.*: Vázlat i. m. 51.

[44] *Sashalmi E.*: Államfejlődés i. m. 66.

[45] „…a szent korona személyisége vagy mysteriuma és azzal kapcsolatban a totum corpus sacrae regni coronae fogalma, mint a királyt és a népet egybe foglaló organikus egység, mely a főhatalom tulajdonképpeni birtokosa, korántsem egyházi eredetű fogalom, nem e középkori mysterium Christi utánzata, azzal közvetlen genetikus kapcsolatba nem hozható, hanem *valóságos államjogi konstrukció, mely a magyar nép alkotmányfejlődésének legsajátosabb alkotása*." *Eckhart Ferenc*: A szentkorona-eszme története. Bp. 1941. 326.

[46] *Bartoniek Emma*: Corona és regnum. Századok, 68. (1934) 318–320; 327–329; *Eckhart F.*: Szentkorona i. m. 68–71; *Rácz Lajos*: Kormányzás és főhatalom az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 1992. 98–99.

[47] Werbőczy szerint (II. rész. 4. cím) „Kiket értünk a nép és kiket a köznép elnevezés alatt? E helyen pedig a *nép neve és elnevezése alatt egyedül a főpap és báró urakat és egyéb mágnásokat s a többi nemeseket kell érteni, de nem a nem nemeseket*… Mert miként a nem a fajtól, úgy különbözik a köznép a néptől. Mert a nép elnevezés magába öleli az összes nemeseket, úgy a mágnásokat, mint az alsóbb rendűeket, a nem nemeseket is ide számítva: de *a köznép elnevezés alatt egyedül a nem nemeseket értjük*." Magyar Törvénytár. Werbőczy István Hármaskönyve. Bp. 1897. 230–231; Szűcs Jenő ennek kapcsán megjegyzi, hogy a városi követek gyakorlatilag csak megfigyelőként vettek részt az országgyűléseken, s a városokat propagandisztikus célzattal alkalmilag nevezték az „ország tagjainak" („membra regni"). *Szűcs Jenő*: Nemzet és történelem. Bp. 1984. 65–66.; Ezzel ellentétben az 1439-es országgyűlés végzeménye így szól: „Prelátusok, előkelők és nemesek, akik a magyar királyság egész testét képviselik." *Mályusz Elemér*: A magyar rendi állam Hunyadi korában. Századok, 91. (1957) 70. Mindez számszerűleg is alátámasztható, hiszen Magyarországon minden húsz-huszonötödik személy volt nemes és csak minden negyven-negyvenötödik volt szabad királyi városi polgár („Franciahonban" nemes minden századik, városi polgár minden tizedik személy volt). *Szűcs J.*: Nemzet és történelem i. m. 67.

A honosság, illetve az alattvalói kötelék *tágabb értelmezésében* az előzőeken túl beleértették a *honfiúkat (indigenákat)*,[48] akiket szintén a magyar Szent Koronához tartozónak tekintettek. Különös jogaik és kötelezettségeik megkülönböztették őket az *idegenektől*,[49]vagyis:

a.) nemességet csak honfiú kaphatott;[50]

b.) állami hivatalt — olyat is, amelyet nem nemesek töltöttek be — csak honfiú viselhetett;[51]

c) egyházi méltóságba is csak honfiú kerülhetett.[52]

Az államalkotó népesség kérdése Erdélyben

Erdélyben az 1437-es kápolnai unió rendezi a jogilag számításba vehető — akkor még — tartományi népesség kérdését, amikor létrejött az ún. *három nemzet szövetsége*, azaz *a magyar nemesek, a székely előkelők és a szász patríciusok részvételével*. Ez a rendi szövetkezés lesz a jogi alapja az Erdélyi Fejedelemség három államalkotó nemzetének.[53] Ezek az erdélyi rendek az 1439-től rendszeressé váló magyar országgyűlésbe küldenek *orátorokat*, azaz szószólókat, akik a három nemzetet képviselték a diétákon. Az erdélyi rendeknek aztán a király engedélyezi *külön tartományi rendi gyűlések* megtartását, és ezek a tartományi gyűlések lesznek a későbbi erdélyi országgyűlések csírái.[54]

A tartomány igazgatásában a vajda — aki 1440-től a székelyek mindenkori ispánja is — a magyar megyék és a székely székek irányítását végzi, míg a szászok a Kincstartóság alá tartoznak.[55]

Az önálló Erdélyi Fejedelemség *államalkotó népessége* kialakulásának folyamata:

---

[48] Az elnevezésre vonatkozólag álljon itt magyarázatul Ekmayer Ágost felosztása: „azok, kik a honpolgárságot születés vagy befogadás által vagy más módokon megnyerték, honpolgároknak, membra regni vel civitatis (osztrák polgári törvénykönyv 28. §) neveztetnek. Hazánk törvényei őket veri hungari s. indigenaknak (benszülötteknek) is nevezik, ellentétben ti. az országon kívül születettekkel, kik forenses s. alienigenaknak is hivatnak. Az indigenák még belföldieknek — intranei – országlakosoknak – regnicolae — is neveztetnek (1439: 5.26.-1608: kor. e. 1.-1647: 26.)" valamint uo. 2. lj. „A puszta indigena név honunkban hol a született, hol. a befogadott magyarokat jelenti. 1618:5.18.-1729:24.1." *Ekmayer Ágost*: A honfiúság (indigenatus) Magyarországban. Jogtudományi Közlöny, 2. (1867) 29.

[49] Az Aranybulla (ll. cikk) megengedte, hogy az ország tanácsa a vendégeknek (idegenek) — amennyiben tisztességesek — méltóságokat adományozhasson. A későbbiekben az idegenek — szabályt erősítő kivételként — egyes konkrétan meghatározott tisztségeket is betölthettek, így a sóhivatalok (1552. évi XXXI. tc.) és a bányahivatalok (1792. évi VIII. tc.) tisztviselői lehettek, emellett általános gyakorlat volt katonai posztokra való kinevezésük. *Ekmayer Á.*: A honfiúság i. m. 32.

[50] 1630. évi XXX. tc.

[51] 1439. évi V., XII., XV., XXV., XXVI. t.cikkek, 1608. évi X., 1647. évi XCIV., 1659. évi XXXVIII., 1681. évi XXVII., 1715. évi XXII., 1741. évi XV., t.cikkek.

[52] 1439. évi V., 1492. évi XXX., XXXI., XXXII., 1550. évi XVIII., 1659. évi XXXVIII., 1681. évi XXVII., 1741. évi XV. t.cikkek.

[53] *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 108–109.

[54] *Nagy E – Rácz L.*: Magyar alkotmánytörténet i. m. 29–30.

[55] *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 111.

Fráter György a Szapolyaiak régi uradalmi központjában, Lippán kezdte szervezni az új államot, és *1541. október 18-ra Debrecen*be *országgyűlés*t hívott össze, ahol a megjelentek hűségnyilatkozatot tettek a gyermekkirálynak. Ennek a gyűlésnek a jelentőségét az adja, hogy *itt ülnek össze először a későbbi önálló erdélyi állam rendjei*: a három erdélyi „nemzet" és a tiszántúli megyék képviselői.[56]

Az *1542. március 29-i tordai országgyűlés* behívja Izabellát és János Zsigmondot Erdélybe, s mivel a király mint a szászok ura Erdélybe telepszik, így már a szászok is az irányítása alá tartoznak, tehát mindhárom nemzet egységes igazgatás alá kerül. A helytartóként működő Fráter György[57] így válik jogosulttá mindhárom nemzet képviselőinek összehívására, s az invitálására összeülő *1542. december 20-i tordai országgyűlés megújítja a három nemzet unióját*.[58]

– *Az erdélyi állam államalkotó népessége végül az 1544. augusztus 10-én összeülő tordai országgyűlésen áll össze*, mikoris a tiszántúli megyék küldöttei csatlakoznak a gyűléshez, ahol kijelentik, hogy elfogadják Izabella uralmát és a továbbiakban ide kívánnak tartozni.[59] Ettől kezdve e területek rendjei állandó résztvevői lesznek az erdélyi állam országgyűléseinek, s így közjogilag egyesült az erdélyi és a tiszántúli területek „jogi népessége".

Innentől az Erdélyi Fejedelemség országgyűlési végzeményeinek bevezetésében így nevezik magukat: „*Erdély három nemzete és magyarországi atyánkfiai*". A későbbi uniómegújításoknál a Részek nemességét is beleírják és beleértik ebbe a megnevezésbe, s az Approbaták uniószövegében ezt rögzítik: „három nemzetből állván az ország" és hozzáteszik: „in partibus Hungariae huic regno incorporatis."[60]

Szuverenitás

„Mi a szuverenitás lényege? Politikai vagy jogi kategóriáról van-e szó? Ki a szuverenitás alanya az államban? Mit jelent az állami szuverenitás? Ezekre az elmúlt több mint négyszáz évben – a szuverenitás fogalmának megjelenésétől kezdve – számos tudományág (politika, jogfilozófia, jogtudományok, szociológia stb.) művelői keresték a választ. A különböző országokban és történelmi

[56] *Barta G.*: Születés i. m. 79.; *Erdély története* i. m. I. 422.; *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 38.; *Szabó P.*: Fejedelemség i. m. 32.

[57] Fráter Györgyöt az 1542. január 20-i marosvásárhelyi országgyűlés ismerte el helytartóként. *Barta G.*: Születés i. m. 79.; *Szabó P.*: Fejedelemség i. m. 33.

[58] *Barta G.*: Születés i. m. 80.; *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 111.

[59] *Barta G.*: Születés i. m. 84.; Rácz Lajos megjegyzi, hogy Fráter György váradi püspökként óriási gazdasági hatalommal — ami a katonaállításhoz elengedhetetlen volt — rendelkezett, ami Rácz feltételezése szerint erősen befolyásolhatta a tiszántúli megyék rendjeinek csatlakozását Erdélyhez, s ugyanígy nagy befolyást gyakorolhatott Petrovics Péter is, aki nagy birtokok tulajdonosa volt Arad és Temes megyében. *Rácz L.*: Főhatalom és államszerkezet i. m. 57–58.

[60] *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 111–112.; Másik formula szerint „Erdélyország három nemzetének és Magyarország hozzá kapcsolt Részeinek karai és rendjei „status et ordines trium nationum regni Transilvaniae Partimque Hungariae eidem annexarum". *E. O. E.* I. 404.; Oborni Teréz ennek a megnevezésnek az első előfordulását 1552-re teszi. *Oborni T.*: Kettős függésben i. m. 39. 17. lbj.

korszakokban, az eltérő fogalmi megközelítésekből született válaszok azt bizonyítják, hogy a szuverenitásnak nincs egységes „világfogalma", miközben paradox módon a nemzetközi kapcsolatok egész rendszere az államok „szuverén egyenlőségén" alapul."[61] Dezső Márta alkotmányjogász idézett véleményében tömören láttatja a szuverenitással kapcsolatos problematika „lelkét".

A szuverenitás mai értelmezésének gyökerei a XVI. századi Franciaországba nyúlnak vissza. A fogalom itt jelent meg egy 3-400 éves folyamat végeredményeképpen, ezért eredeti jelentése csak történeti kontextusban érthető meg és értelmezhető.

Georg Jellinek a fogalom kifejlődésével kapcsolatban három összefüggésre hívta fel a figyelmet:

– „történeti eredetét tekintve *a szuverenitás politikai elképzelés, mely később jogivá sűrűsödött*",[62]

– polemikus fogalom, amely eredetileg „*defenzív*" volt, később „*offenzívvé*" vált,[63]

– akkor dolgozták ki pozitív tartalmát, amikor a teoretikusok úgy látták, hogy *az államfogalom lényeges elemének tekinthető.*[64]

A szuverenitás fogalma a modern állam születésével párhuzamosan szilárdult meg, abban az időszakban, amikor a birodalmak kora lehanyatló fázisba került, és az egymással egyenrangú államok felfogása kezdett megszilárdulni. Ekkor vált egyre nyilvánvalóbbá, hogy az állam egy olyan dolog, amiből fogalma szerint több létezhet, vagyis *multum tantum*, s ezt a minőséget a szuverenitás fogalma kiválóan alátámasztotta a függetlenség és a formális egyenlőség hangoztatásával.[65]

Mindez aztán már csak egy koherens ideológiai kifejtésre várt, ami aztán be is következett *Jean Bodin* szuverenitás-fogalmának megalkotásával. Bodin 1576-os munkájában („Les six livres de la République") a következő főbb pillérek mentén határozza meg a szuverenitást („*souverainité*"[66]): „a szuverenitás

---

[61] *Dezső M.*: A szuverenitás. i. m. 121.

[62] *Jellinek G.*: Staatslehre i. m. 435. Idézi *Takács Péter*: A szuverenitás mint az állam fogalmi megragadásának kategóriája. In: Ünnepi tanulmányok Rácz Attila 75. születésnapja tiszteletére. Szerk.: Cserny Ákos. Bp. 2013. 552.

[63] *Jellinek G.*: Staatslehre i. m. 441., 453–454. Idézi *Takács P.*: A szuverenitás i. m. 552.

[64] *Jellinek G.*: Staatslehre i. m. 445., 461. Idézi *Takács P.*: A szuverenitás i. m. 552.

[65] *Takács P.*: Államtan i. m. 296.; *Takács P.*: A szuverenitás i. m. 553.

[66] A király Franciaországban 1150–1300 között előbb legfőbb hűbérúr, „*suzerain"* lett — azaz nem tett sem saját vazallusának, sem külhoni hatalomnak hűbéresküt —, vagyis a hűbéri lánc tetejére lépett, majd fokozatosan azon kívülre került, fölébe kerekedett, „*szuverénné"* vált. *Katus László*: A középkor története. Bp. 2000. 256. A „souverain" szót már Beaumanoir francia jogász alkalmazza a XIII. század végén, s ezt felhasználva hozta létre Bodin az új kifejezést, amit Sashalmi a „maiestas" francia megfelelőjeként azonosít. *Sashalmi E.*: Államfejlődés i. m. 16–17. Takács Péter értékelése szerint a kifejezés etimológiai háttere roppant bonyolult. Ősforrásnak az ófrancia „souverain" szó tűnik – aminek jelentése „felség" — amely feltehetőleg a „superanus" (fő, felső) fokozott alakjából eredeztethető. Jellinek megjegyzése, hogy a komparatív souverain (nála: felsőbb) Bodinnél vált superlativussá (legfelsőbb), a superioritas pedig suprema potestas-szá (legfőbb hatalommá). Aztán a Bodin által „véglegesített" kifejezés — „*souverainité*" — a XVIII–XIX. században vált használatossá a legkülönbözőbb nyelvekben. *Takács P.*: Államtan i. m. 294–295.; *Takács P.*: A szuverenitás i. m. 551. 4. lj.; A fogalom Bodin előtti használatára utal Paravicini, aki Merész Károly burgundi hercegről (uralkodott: 1467–1477) írta: „Nem kellett azonban magától

egy állam állandó és abszolút hatalma";[67] „az uralkodó fel van mentve a törvények alól; a törvény szó latinul a szuverenitás birtokosának parancskibocsátási jogát is tartalmazza;"[68] „az uralkodót nem kötik elődeinek törvényei, még kevésbé függ azoktól a törvényektől és rendeletektől, amelyeket ő maga hozott";[69] „az isteni és természeti törvényeknek a föld összes uralkodói alá vannak vetve… a szuverén uralkodók és fejedelemségek abszolút hatalma semmiképpen nem terjed ki az isteni és természeti törvényekre".[70]

Bodin az uralkodó személyében testesíti meg a szuverenitást, míg *Hobbes* 1651-es korszakalkotó könyve, a „Leviathan" teszi át egyértelműen a szuverenitást a monarcha személyéről *a személytelen államra,* s nála már nem a szuverén uralkodó-alattvaló viszony, hanem a *szuverén állam-alattvaló viszony* áll a középpontban, ahol az államok jogait és az alattvalók kötelezettségeit kell vizsgálni.[71] Az így megszületett modern államfogalom lényegi eleme az a jogilag körülhatárolt rend, ami egyértelműen elkülönül a hatalmat gyakorlóktól és a hatalomnak alávetettektől is, és ez az elszemélytelenített közhatalom áll egy meghatározott területen a politikai hierarchia csúcsán s tárgya e területen lévő népesség hűségének.[72]

Íme, előttünk áll teljes fegyverzetében a modern államfogalom!

A szuverenitás-elméletek kapcsán három kérdést kell legfőképpen megvizsgálni:

1.) mi/ki a szuverenitás alanya,

2.) mi a szuverén hatalom jellemzője,

3.) mi a szuverenitás tartalma.[73]

A *szuverenitás alanyá*nak tekinthető az egyeduralkodó, a nép, a nemzet, a parlament, az állam, a Szent Korona stb.[74] A XVI. században Jean Bodin, a

---

megtagadnia... a »mon souverain seigneur« megszólítást vagy az ünnepélyes okmányok napmegjelölést nélkülöző új formáját (ilyeneket eddig csak a francia királyi kancellária állított ki)". *Paravicini, Werner*: Merész Károly. Bp. 1989. 61.

[67] *Bodin, Jean*: Az államról. Bp. 1987. 73.

[68] Uo. 78.

[69] Uo. 79.

[70] Uo. 80.

[71] *Sashalmi E.*: Államfejlődés i. m. 16–17., 20.

[72] Hobbes megfogalmazásában: „…az egyetlen személlyé egyesült sokaságot ÁLLAMNAK, latinul CIVITASNAK nevezzük …az állam lényege … ── hogy meghatározzuk ── *egyetlen személy, akinek cselekedeteit illetően egy nagy emberi sokaság minden egyes tagja egymással kötött kölcsönös megállapodás alapján megbízónak tekinti magát avégett, hogy e személy mindannyiunk erejét és eszközeit a béke és a közös védelem érdekében úgy használhassa fel, ahogy célszerűnek tartja.* És e személy megtestesítőjét uralkodónak hívjuk, akiről azt mondjuk, hogy *felségjogai* vannak, és a többiek mind *alattvalói.*" *Hobbes, Thomas*: Leviatán vagy az egyházi és világi állam formája és hatalma. Bp. 1999. 209. Másutt az államot ── s benne a szuverenitást ── plasztikusan így jeleníti meg Hobbes: „…a NÉPKÖZÖSSÉGNEK vagy ÁLLAMNAK (latinul CIVITASNAK) nevezett nagy LEVIATÁNT, ez pedig nem egyéb, mint mesterséges ember, bár természetes mintaképénél ── amelynek védelmére és oltalmazására szánták ── jóval nagyobb méretű és erejű; s *benne a szuverenitás a mesterséges lélek, amely az egész testet élettel tölti meg és mozgatja.*" *Hobbes T.*: Leviatán i. m. 69.

[73] *Takács P.*: Államtan i. m. 297.

[74] Az *egyeduralkodói*, más néven *fejedelmi szuverenitás* tanának kidolgozója *Bodin*, s ugyanezen az alapon áll *Grotius* és *Spinoza* is. *Rousseau* a fejedelem helyébe a népet teszi, s a „Társadalmi szerződés" című 1762-es művében alapozza meg a *népszuverenitás* koncepcióját. A

szuverenitás „atyja" a főhatalom tényleges gyakorlójának a királyt tartja, vagyis Bodin az *uralkodót* tekinti a szuverenitás alanyának.[75]

A *szuverenitás legfőbb jellemzői* közé tartozik, hogy *független*, alanyát más hatalom nem korlátozza.[76] A függetlenséget *az állam külső viszonylataiban használják* és ez a *nemzetközi jogi értelmű szuverenitás*. A következő jelző, *a szuverenitás legfelsőbb-volta* úgy bontható ki, hogy ami legfőbb, az másból le nem vezethető (Bodin: „nincsenek idegen kötelékei"), s mindez *az állam belső hatalmi viszonyában használatos* — ez az *alkotmányjogi szuverenitás*. Emellett a szuverenitás még *korlátlan* és *korlátozhatatlan*, ami jogi korlátozhatatlanságot jelöl, azaz *jogi értelemben véve nincs és nem is lehet ellene apelláta*. További jellemzője, hogy *egységes* és *oszthatatlan*, *elidegeníthetetlen* és *átruházhatatlan*, valamint *állandó* és *kizárólagos*.[77]

A *szuverenitás tartalma* tekintetében arról van szó, hogy a gyakorlója milyen jogokkal rendelkezik. Bodin *kilenc ismertetőjegy*et sorol fel, amit a mai napig elfogadnak a szuverenitás tartalmának vizsgálói klasszikus alapvetésként.[78] Bodin elsőként és alapvetőként a *törvényhozást* jelöli meg.[79] A szuverént a *törvényhozói minőségében* a további jogok illetik meg: *a súlyok és mértékegységek megállapításának joga*; *az adókivetési jog*; *a pénzverés joga*.[80] A szuverén

---

francia forradalom kezdetén, 1789. augusztus 26-án kiadott "Az ember és a polgár jogainak deklarációja" már nem a nép, hanem a *nemzet szuverenitásáról* ír, s ezzel vette kezdetét a modern nemzeteszme térhódítása. Az *angolok* más utat jártak be, mikoris a szuverenitás hordozójának a *parlamentet* tartották. A *németek* a XIX. században eljutottak az *államszuverenitás* megfogalmazásáig, melyet először a „göttingeni hetek" két tagja, *Albrecht* és *Dahlmann* írt le, majd *Hegel* határozta meg a legszabatosabban. Végül hazai kötődése okán említjük meg a *Szent Korona-tant*, melyben *a Szent Korona* a felségjogok hordozója és *szuverenitás alanya*. *Takács P.*: Államtan i. m. 296–297.; *Takács P.*: A szuverenitás i. m. 554–557.; *Dezső M.*: A szuverenitás. i. m. 121–122.

[75] „Mivel Isten után a földön nincs nagyobb a szuverén uralkodóknál, kiket helytartóul állított, hogy a többi embernek parancsoljanak, feltétlenül tekintetbe kell vennünk e mivoltukat, hogy teljes engedelmességgel tiszteljük és becsüljük méltóságukat, hódolattal beszéljünk róluk és érezzünk irántuk; mert aki szuverén uralkodóját megveti, Istent veti meg, kinek ő földi képmása." *Bodin, J.*: Az államról i. m. 115.

[76] *Takács P.*: Államtan i. m. 300.; „a szuverenitást semmi sem korlátozza, sem hatalomban, sem időben, sem hatáskörben." *Bodin, J.*: Az államról i. m. 75.

[77] *Takács P.*: Államtan i. m. 300–302.; „ezek a jegyek minden uralkodó sajátjai… természetüknél fogva elidegeníthetetlenek, átruházhatatlanok, elévülhetetlenek." *Bodin, J.*: Az államról i. m. 124.

[78] *Takács P.*: Államtan i. m. 305–306.

[79] „a szuverén uralkodó első ismertetőjegye, hogy törvényt szab mindenkinek általában és kinek-kinek egyénenként." *Bodin, J.*: Az államról i. m. 117.; „a törvény ereje attól ered, akié a szuverenitás, és aki a törvény erejét megadja e szavakkal: MONDTUK ÉS PARANCSOLTUK, MONDJUK ÉS PARANCSOLJUK stb. stb., és a végén az utasítás szavai: ÍGY ADJUK PARANCSBA MINDENKINEK stb., amit a császárok így fejeztek ki: SANCIMUS, s ezt csak a főhatalom birtokosa mondhatta." *Bodin, J.*: Az államról i. m. 116.; „a törvényhozásnak és a törvények eltörlésének a joga a kihirdetés és módosítás jogát is tartalmazza" Uo. 118.; A jog, mint *ars* szerves egységet képez, amelyet a szuverén állam hoz létre. A Bodin által is vallott e teóriát osztották az ún. Humanista Jogtudomány képviselői is, jelesül Budé, Connan, Le Duaren, Coras, Baudouin, Doneau és Le Caron. *Hamza Gábor*: A modern jogrendszerek tagozódása és a római jogi tradíció. Állam- és Jogtudomány 46. (2005/1-2. sz.) 12.

[80] „A törvényhozásnak és a törvények eltörlésének e joga tartalmazza a szuverenitás összes többi jogait és ismertetőjegyeit, úgyhogy tulajdonképpen ez a szuverenitás egyetlen ismertetőjegye,

külügyi jogosítványa *a hadüzenet és békekötés joga*,[81] amely külügyi jogosítványba beleértendő a diplomáciai követ küldésének, fogadásának joga is. A szuverént megilleti továbbá *a legfőbb hivatalnokok kinevezésének joga*,[82] *a legfőbb bíráskodás joga,*[83] valamint *a kegyelmezési jog*.[84] Végül, de nem utolsósorban a szuverént megilleti *a hódolat fogadása*, annak elvárása, hogy kellő tisztelettel forduljanak felé.[85]

Bodin munkásságától kezdődően *a szuverenitás eszméje* napjainkig ható*an összekapcsolódott az államéval*.[86] A francia teoretikus nyomán a jogtudomány a szuverenitás tekintetében kettős megkülönböztetéssel él:

– *belső, alkotmányjogi szuverenitás*, ami az állam területén lévő lakosság tekintetében a legfőbb hatalmat, illetve az általa alkotott jogszabályokat jelenti.

– *külső, nemzetközi jogi szuverenitás*, ami a nemzetközi államrendszer tekintetében az állam saját államiságának, függetlenségének megjelenítődését mutatja meg.[87]

E fenti két aspektus, a szuverenitás két „arca" szempontja alapján folytatom le a következőkben vizsgálatomat az Erdélyi Fejedelemség szuverenitásáról.[88]

Az erdélyi állam belső, alkotmányjogi szuverenitása

Elsőként a belső, azaz alkotmányjogi szuverenitás erdélyi kibontakozásának legfontosabb pontjait tekintem át, s ennek kapcsán a jogilag relevánsnak tekinthető tényeket vizsgálom meg különösen arra való figyelemmel, hogy ezek mennyiben állíthatóak párhuzamba a Bodini summázattal.

---

mivel az összes többi jogot magába foglalja." *Bodin, J.*: Az államról i. m. 119.; „Ami a pénzverésnek… az adók kiszabásának, valamint az adófizetési kötelezettség alól való felmentésnek a jogát illeti, az is a törvényhozó hatalomtól függ." Uo. 124.

[81] „a főhatalom egyik legfontosabb ismertetőjegye a háborúindítás és a békekötés joga." Uo. 119.

[82] „A szuverenitás harmadik ismertetőjegye a legfőbb kinevezésének joga, amelyet a fő tisztségviselők esetében sem vonnak kétségbe." Uo. 120.

[83] „A szuverenitás egy másik ismertetőjegye a legfőbb bíráskodás, amely most és mindig is a szuverenitás egyik legfontosabb joga volt." Uo. 121.

[84] „A szuverenitás következő ismertetőjegye tartalmazza a megkegyelmezés jogát". „Bár I. Ferenc király kegyelmezési jogot adott az anyjának, az udvar azonban figyelmeztette a királyt, hogy ez a szuverenitás ismertetőjegyeinek egyik legszebbike, amelyet a felségjog megcsorbítása nélkül nem lehet átadni alattvalónak; mikor az anyakirálynő megtudta ezt, lemondott e kiváltságról, és még mielőtt felkérték volna rá, visszaadta az okmányt a királynak." „A szuverén uralkodó nem adhat kegyelmet az isteni törvényben foglalt büntetés alól, még kevésbé adhat felmentést Isten törvénye alól, amelynek ő maga is alávetettje." Uo. 122–123.

[85] „Eléggé nyilvánvaló, hogy a Felség megszólítás csak a szuverén uralkodót illeti meg." *Bodin, J.*: Az államról i. m. 124.

[86] *Paczolay P.*: Az állam i. m. 29.

[87] *Dezső M.*: A szuverenitás. i. m. 122.; *Paczolay P.*: Az állam i. m. 29.; *Hargitai J.*: Jogi fogalomtár i. m. 1422.

[88] Erdély nemzetközi jogi legitimitása lépcsőfokainak részletes vizsgálatára lásd *Kisteleki Károly*: Az Európai szuverenitás nézőpontjai és az erdélyi állam. In: Bethlen Erdélye, Erdély Bethlene. A Bethlen Gábor trónra lépésének 400. évfordulóján rendezett konferencia tanulmányai. Szerk.: Dáné Veronika, Horn Ildikó, Lupescu Makó Mária, Oborni Teréz, Rüsz-Fogarasi Enikő, Sipos Gábor. Kolozsvár 2014. 162–189.

– 1542-től kezdve (1542, -44, -45, -48, -56, -58) több törvénnyel határozták meg az uralkodói főhatalom főbb jogosítványait, de a törvénykönyvekben később sem sorolják fel részletesen és tételesen a főhatalom tartalmára vonatkozó összes törvényt.[89]
– Az *1542. december 20-i tordai országgyűlés* megújította a három nemzet unióját, elismerte „II. János választott királyt" a tartomány uralkodójának, az 1541-es gyalui szerződést nem vette figyelembe, emellett üzent I. Ferdinándnak: ha nem tudja őket megvédeni, hagyja, hadd gondoskodjanak magukról,[90] és megszavazta a 10 000 arany adót a töröknek, amit 1543 elején el is küldtek Sztambulba.[91]
– Az *1545. április 24-i tordai országgyűlés*en megvonták I. Ferdinánd birtokadományozási és legfőbb igazságszolgáltatási jogát, János Zsigmondot II. János magyar királyként uruknak ismerték el és megtiltották számára, hogy alattvalói kapcsolatot tartson fenn külső hatalmakkal.[92]
– Az *1556. február 2-i tordai országgyűlés kimondta Izabella és János Zsigmond visszahívását*, majd a március 12-i szászsebesi országgyűlés a következő határozatot hozta: „Annak okáért ez mai napon a mi urunk gyermekét, a János király fiát vettük magunknak fejedelmül és királyul egyenlő akaratból, kinek az ő méltósága szerént minden hívséggel mint urunknak leszünk és vagyunk is."[93] Ezzel a Szapolyai-állam újjáalakult a három nemzet saját akaratából.
– *1566-ban* János Zsigmond az országgyűlésen arra utasította a három nemzet rendjeit, hogy kössenek olyan tartalmú *közjogi paktumot*, miszerint az uralkodó gyermektelen halála esetén maguk közül válasszanak uralkodót.[94] Rácz Lajos arra hívja fel a figyelmet, hogy *közjo-*

---

[89] *Bíró Vencel*: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése (1542–1690). Kolozsvár 1917. 12.; A fejedelmi tisztségre vonatkozó törvények összehasonlító vizsgálatát adja Trócsányi Zsolt posztumusz munkája. *Trócsányi Zsolt*: Törvényalkotás az Erdélyi Fejedelemségben. Bp. 2005. 15–25.

[90] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 44.; *Barta G.*: Születés i. m. 80.; *Erdély története* i. m. I. 423.; „elhatároztuk, hogy a halott fiát fejedelmünkül vesszük, a töröknek adót küldünk, és kérjük Ferdinándot, hogy ne vigyen minket veszélybe, ha megsegíteni nem tud, és engedje, hogy mi magunk gondoskodjunk magunkról." *E. O. E.* I. 172–173.; *Oborni T.*: Kettős függésben i. m. 39.

[91] *Barta G.*: Születés i. m. 83.; *Erdély története* i. m. I. 423.; 1529-től kezdve tartották számon az oszmánok a hűbéri viszony kötelezettségeként fizetendő évi adót, de ezt a valóságban nem fizették egészen 1543-ig, amikor 10 000 aranyat küldtek Sztambulba. Ezt a mértéket megemelték 1575-ben 15 000 aranyra, amit az erdélyiek egészen 1624-ig fizettek évenként, amikor Bethlen Gábor elérte az összeg leszállítását az eredeti mértékre, 10 000 aranyra. 1648-tól ismét 15 000 arany az adó mértéke, ami II. Rákóczi György kegyvesztetté válását követően évi 40 000 aranyra emelkedett, amely fizetési kötelezettségét a fejedelemség valószínűleg 1687-ben teljesítette utoljára. *Papp S.*: Muszlim i. m. 59.; Kármán szerint Bethlen 1625 május-júniusának fordulóján eszközli ki IV. Murád fermánját az erdélyi adó 10 000 aranyra való leszállításáról. *Kármán Gábor*: Erdélyi külpolitika a vesztfáliai béke után. Bp. 2011. 141.

[92] *Barta G.*: Születés i. m. 84.; *Erdély története* i. m. I. 425.

[93] *E. O. E.* I. 558–559.; *Barta G.*: Születés i. m. 119.; *Erdély története* i. m. I. 436.; *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 78.; *Oborni T.*: Kettős függésben i. m. 37.

[94] „mely gyűlésünkben ő felsége kegyelmesen erre intett vala minket, hogy közöttünk egybe köteleskednénk, hogy ha ő felségét az úr Isten ez világból kivenné, mü magunkt között meg ne szakadoznánk, kiből nagy romlásunk következhetnénk; hanem egyenlő akarattal választanánk

*gi kuriózum*ként értékelhetően itt *maga az uralkodó indítványozza, hogy utódjának megválasztására a rendek külön paktumot kössenek.*[95]

– *1566. június 26-án* Szulejmán szultánt a zimonyi táborában felkereste János Zsigmond és hűségesküt tett a szultánnak.[96] *Szulejmán adhnámét adott János Zsigmondnak*, amelyben a szultán megesküszik, hogy János Zsigmondot soha el nem hagyja és Erdély birtokában megvédi, Erdélyt és urát szabadságában megtartja, *megerősíti az önálló fejedelemválasztás jogát* („fejedelmül az ország azt válassza, akit akar"), s felszólítja, hogy az adót pontosan fizesse. Ezzel a török oldaláról biztosítva volt a következő választás szabadsága, ha nem lenne törvényes utódja János Zsigmondnak.[97]

– Az *1567. szeptember 8–17.* között tartott *gyulafehérvári országgyűlés törvénybe iktatta a szabad fejedelemválasztás jogát*.[98] Mindezt olyan jelentősnek tekintették, hogy nem elégedtek meg azzal a rendek, hogy egy „egyszerű" országgyűlési törvényt hozzanak a „libera electio"-ról, hanem *a jelen nem lévő rendekkel is utólag aláíratták a törvényt*, sőt, még *a három nemzet valamennyi számításba jöhető tagját is megeskették a törvényre*.[99]

– 1568. áprilisában II. Szelim szultán egy fermánban erősítette meg az 1567-es gyulafehérvári országgyűlés „libera electio"-ról szóló tör-

---

fejedelmet magunknak, miképpen ezt ő felsége az hatalmas török császárnál is megnyerte volna, és nagy költségével ez választásrul levelet is szerzett volna." *E. O. E.* II. 335.; Erdélyország' történetei' tára : egykoru ,s magyar nyelven készített történetiratok-, levelek-, országgyűlési végzések- és törvényczikkelyekből / kiadják gróf Kemény József és nagyajtai Kovács István. 1837-1845 Kolozsvár I. köt. 1845. 91.; *Szalay László*: Erdély és a Porta. 1862. 1-2.; *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 100.

[95] *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 100.

[96] *Barta G.*: Születés i. m. 181.; Rácz Lajos megjegyzi, hogy miután 1565-ben Miksa „beárulta" a Portán János Zsigmond törökellenes levelezését, a felháborodást csitítandó János Zsigmond Sztambuli személyes audenciát kért a szultántól. Viszont Szulejmán ── meglepetésre ── alaptalannak ítélte válaszában a vádakat és a következő évi magyarországi hadjáratára halasztotta a találkozót. Az ezen tartalmú választ vivő követségével aztán egy sor szimbolikus ajándékot küldött János Zsigmondnak, így adhnámét, kaftánt, lovat és gyöngyös pallost. Ezt az ajándékküldést Rácz Lajos a két uralkodó közti szövetség szimbolikus megújításának minősíti. *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 70–71.

[97] *Bíró V.*: Fejedelmi hatalom i. m. 14.; *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 122.; *Erdély története* i. m. I. 442.; *Horn Ildikó*: A hatalom pillérei. A politikai elit az Erdélyi Fejedelemség megszilárdulásának korszakában (1566–1588). Akadémiai doktori értekezés. Bp. 2012. 146.

[98] „… ha mikoron az istenek elvégzett akaratja a mü kegyelmes urunkat magtalan közülünk kiveszi, egyenlő akaratból, nem pártból fejedelmet választunk…" *E. O. E.* II. 336–337.; *Barta G.*: Születés i. m. 185.; *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 101.; *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 167.; *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 146.

[99] Külön szerepel a szövegben, hogy a „megkötelezésre" és a megesketésre „minden rendbéli nemesek, főnépek és lófejek" megkerestettek, valamint a szászoknál a polgármesterek, királybírák, esküdtek, a városok kormányzó tanácsainak tagjai, sőt, még a „céheket, minden tisztbeli személyeket, sőt tiszt kívül való főszemélyeket is" megeskették. *E. O. E.* II. 337–338. Ezt értékelve Rácz Lajos megjegyzi, hogy a későbbi erdélyi fejedelemválasztások alkalmával a fejedelmi condítiókat nemcsak az országgyűlés szentesítette, hanem erre utólag megeskették a politikailag releváns csoportokat is. *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 101.

vényét, s ebben az iratban egyben elismerte azt is, hogy egy esetleges interregnum idején az államot testamentumos urak vezethetik és készíthetik elő az új uralkodóválasztást.[100]
– 1570. december 1-jén János Zsigmond aláírta a *titkos* speyeri szerződést, melyet 1571. március 10-én hitelesített aláírásával I. Miksa, viszont egy hét múlva, március 17-én meghalt János Zsigmond.

A *szerződés szuverenitással kapcsolatos előírásai* a következők:[101]

– János Zsigmond elismeri Miksát Magyarország királyának,
– lemond „választott királyi" címéről, s azt a továbbiakban csak a Portával történő kapcsolattartás során használhatja,
– ha mag nélkül halna el, állama Miksára száll,
– ha főhatalmáról lemondana vagy elvesztené azt, akkor kárpótlásul Oppeln és Ratibor hercegségeit kapja,
– s János Zsigmondnak és utódainak a hatalmuk alatt álló területek vonatkozásában biztosítja az „Erdély fejedelme" címet. Az uralkodói címhasználat tekintetében ez állt a szerződésben: „Princeps Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae dominus", azaz „Erdély Fejedelme és a Magyarországi Részek Ura".[102]

Általában a speyeri szerződés létrejöttéhez s dátumához kapcsolják az Erdélyi Fejedelemség végleges megalakulását. Úgy vélem, hogy *a speyeri egyezmény kérdése nincs egyértelműen tisztázva*, ezért az alábbiakban megkísérlek a szerződés kérdéskörének a jogi szempontok fajsúlyosabb figyelembevételén alapuló vizsgálatával újabb szempontokat beemelni a speyeri egyezmény vizsgálati körébe.

Mindezekre tekintettel vélem indokoltnak a szerződés *szigorúan jogi szempontú vizsgálatát*, s úgy gondolom, hogy ezt az elemzést a korabeli jogtudomány segítségül hívásával lehet korrekten megtenni.

Tekintsük át a kérdést elsőként Bodin szuverenitás-elmélete szempontjából. A szerződésekkel kapcsolatban a francia teoretikus azt írja: „az uralkodó sem saját, sem elődei törvényeinek nincs alávetve, ám kötik a jogos és méltányos szerződések, melyeknek betartását az alattvalók együttesen vagy egyenként igénylik."[103]

A speyeri paktum jogi érvényessége kapcsán felmerülő kérdés, hogy az *vajon olyan szerződésnek minősíthető-e, amely kötelezi a jogutódot*, azaz az új uralkodót, illetve *olyan kontraktus-e, amelynek „betartását az alattvalók együttesen vagy egyenként igénylik*"?

---

[100] *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m 146.; *E. O. E.* II. 250.

[101] A szerződési pontok részletes ismertetését lásd *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 130–131.; *Oborni T.*: Erdélyi állam i. m. 9–10.

[102] *Lukinich Imre*: Az Erdélyi fejedelmi czím kialakulásának történetéhez. Századok, 47. (1913) 188.; *E. O. E.* III. 415., 463.

[103] *Bodin, J.*: Az államról i. m. 81.

A válaszadás kísérletét az utóbbi kérdésrész megválaszolásával kezdve Bodint citálnám, aki az alattvalókkal kapcsolatos uralkodói szerződések jogi kötőereje kapcsán kijelenti, hogy „az uralkodót olyannyira kötik a megállapodások alattvalóival, még akkor is, ha csupán a polgári jog körébe tartoznak, hogy abszolút hatalma alapján sem sértheti meg őket."[104]

A speyeri titkos szerződés Erdélyt mint Magyarország „valódi és elválaszthatatlan tagját" *a fejedelemválasztás jogának hallgatag mellőzésével* Miksának és utódainak biztosította. Ezzel viszont ellentétbe került azon erdélyi országgyűlési döntésekkel, valamint a Szulejmáni adhnáméval, amelyek az erdélyi rendek szabad fejedelemválasztó jogát deklarálják.[105] Véleményem szerint az 1567. szeptember 8-17 közt tartott gyulafehérvári országgyűlésen törvénybe iktatott, a rendek által gyakorlandó *szabad fejedelemválasztási jog* az uralkodó és alattvalói közötti *fontos és lényeges megállapodás*nak tekinthető. Ennek különös jelentőséget — s nagyobb jogi legitimációt — ad az a tény is, hogy utólag az országgyűlésen megjelent rendeken túl minden számontartott, jogilag figyelembe vehető „országlakost" is megeskettek erre a törvényre.[106] Éppen ezért lett volna fontos és lényeges eleme a speyeri szerződés érvényességének, hogyha — Bodin megfogalmazásában — „a rendek, városok, főbb közösségek vagy törvényhozó testületek, hercegek, leghatalmasabb főurak is jóváhagyták, és elkötelezték az alattvalókat is a szerződés mellett."[107] Viszont ez nem történt meg, azt *sem a János Zsigmond halála utáni, sem egyik későbbi erdélyi országgyűlésen nem iktatták törvénybe, sőt, a rendekkel hivatalosan annak tartalmát sem ismertették meg.*[108]

A titkos szerződés tartalma ellentétes volt a "libera electiót" kimondó Szulejmáni adhnaméval és az 1567-es országgyűlési törvénnyel, s Lukinich szerint *emiatt nem merték* a nevezett urak a speyeri tikos alku pontjait az országgyűlés elé terjeszteni. Ahogy mindezt alátámasztva az egyik „testamentumos úr", Hagymássy Kristóf 1571-es leveléből idézi Lukinich: "Ez okon lőn, hogy megholt felsége az mondott végzéseket, római császárral ő felségével csináltattakat

---

[104] Uo. 99–100.

[105] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 167.

[106] *E. O. E.* II. 337–338. *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 101.

[107] *Bodin, J.*: Az államról i. m. 104.

[108] A szerződésről csak nagyon kevesen tudtak. Mindössze a „testamentumos urak" (Bekes Gáspár, Bornemissza Farkas, Csáky Mihály, Hagymássy Kristóf, Nisovszky [Niezowski] Szaniszló), akiknek János Zsigmond végrendeletének végrehajtása lett volna a feladata, valamint a Báthoryak és egy-két beavatott személy. *Oborni Teréz:* Erdély közjogi helyzete a speyeri szerződés után (1571–1575). In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk.: Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György. Budapest 2002. 292–294.; Szádeczky Lajos Bekes Gáspárról szóló életrajzában a speyeri egyezmény kapcsán megjegyzi: "A kiknek tudtával és (bár kedvetlenül) beleegyezésével köttetett, azok voltak a legelsők, kik megtagadták. Csáky a kanczellár, Hagymássy Kristóf, a Báthoryak, Forgách és a többiek mosták kezeiket s hagyták, hogy az egész ügy Békés nyakába szakadjon. 'Mi soha az országnak arról számot nem adhatunk, nem is adunk soha, a mit megholt kegyelmes urunknak tetszett cselekedni, végezni, pactálni: lássa ezt Békés Gáspár ő kegyelme, a ki ebben járt. Hagyja ott a fogát a hol fente, vagy fenette'. Így nyilatkozott a kanczellár s szavai a tanácsurak s a rendek többségének véleményét fejezte ki." *Szádeczky Lajos*: Kornyáti Békés Gáspár 1520–1579. Bp. 1887. 27.

ez ország eleibe sohase terjesztette."[109] Márpedig a szerződés jogi érvényességéhez ennek a feltételnek is teljesülni kellett volna, így *a szerződés tartalmának a rendekkel való hivatalos megismertetésének hiánya*, s ennek folyományaként *az országgyűlési becikkelyezés* — ami a rendek jogi erővel bíró jóváhagyását jelentette volna — *elmaradása miatt* véleményem szerint *a speyeri szerződés formáljogilag nem tekinthető ratifikált, törvényerejű államszerződésnek.*[110] Éppen ezért nézetem szerint az erdélyi rendeket a speyeri szerződés be nem tartása miatt nem lehet szerződésszegéssel vádolni, mivel „a rendeletek betartásához elengedhetetlen, hogy a rendek vagy a parlament jóváhagyják őket".[111]

Mindehhez további adalék, s az erdélyi viszonyok között továbbélő magyar közjogi felfogás ezirányú meglétét mutatja, hogy az államszerződésnek számítható ún. *Habsburg-örökösödési szerződések* (1463, 1491, 1506) *sem lettek becikkelyezve* a magyar törvények közé, ezért *I. Ferdinánd* 1526-os *magyar királyi címszerzésének jogalapját sem ez képezi*. Habsburg Ferdinánd trónralépése *nem az említett örökösödési (állam)szerződésekre,* s *nem i*s a kettős bécsi eljegyzés következményére (1515), vagyis *Jagello Anna örökösödési jogára alapítható,* a trónralépésnek *magyar közjogi legitimitást egyedül a szabad választás és a szabályszerű koronázás adott.*[112] Magyar király ugyanis ekkoriban csak az lehetett, akit *a magyar rendek az ország régi szabadsága és szokása értelmében szabadon választottak és* ezt követően *törvényes körülmények szerint koronáztak meg a szent koronával.*[113] Ennek alapján mindkét királyválasztás és koronázás (Szapolyai Jánosé és Habsburg Ferdinándé) megfelelt a korábbi hagyományoknak, így szabályosnak, legitimnek minősíthető. Éppen ezért *közjogi értelemben irreleváns* mindkét uralkodónak a koronázás jogalapját magyarázó eltérő interpretációja, azok csupán saját nézőpontú igényhangoztatásnak és propagan-

---

[109] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 167–168.

[110] Ugyanezen következtetésre jut Lukinich Imre is: „*a speyeri egyezség tulajdonképpen nem volt törvényerővel bíró államszerződés*." Uo. 168.; Olvasatomban Horn Ildikó is lényegében ezt állapítja meg: "A speyeri egyezmény ratifikálásának utolsó lépése, az országgyűlésen való kihirdetése és törvénybe foglalása természetesen szóba sem jöhetett, nemcsak a csausok jelenléte, hanem a közhangulat és a szerződés titkossága miatt." *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 160.

[111] *Bodin, J.*: Az államról i. m. 95.

[112] *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 55.; Az örökösödési szerződések jogi megítélése a Jogi lexikon megfogalmazásában: „Törvénybe iktatva azonban nem lettek, s midőn e szerződések érvényesítésére került volna sor, *az ország azoknak hatályt nem tulajdonított*." Magyar Jogi Lexikon. Szerk.: Dr. Márkus Dezső. Bp. 1898. I. 495.

[113] Pálffy Géza ennek kapcsán megjegyzi, hogy a szabad választás és a koronázás rendjét dekrétumok ugyan nem rögzítették, de rendkívül erős szokásjogi legitimációval bírt, a szokásjog alapján álló hagyományok ereje következtében a modern alkotmányjogi felfogás előtti középkori és kora újkori időszakban erre nem is volt szükség. *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 54.; Rácz Lajos idézi Nagylucsei Orbán egri püspök véleményét, aki II. Ulászló királlyá választásakor azt jelentette ki Habsburg Miksa követei előtt, hogy *a magyar rendeknek ősi joguk a királyválasztás. Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 100.; Ugyancsak Rácz Lajos érvel amellett, hogy a választás és koronázás magyar közjogi rendje már rögzült a XVI. századra. "A két elem együttes fontosságát, választás és koronázás, jól mutatja, hogy 1686 után a főhatalom megszerzésében a választást örökléssel helyettesítő Habsburgok a másik elem, a koronázás mellőzésekor mindig a magyarok politikai ellenállásába ütköztek, s a magukat meg nem koronáztató uralkodókat ── II. József és Ferenc József 1867-ig ── pedig törvényes uralkodónak nem ismerték el." *Rácz L.*: Főhatalom és államszerkezet i. m. 81.

daeszköznek minősíthetőek, *a közjogilag releváns, legitim erővel bíró és döntő lépés a szabályszerű királyválasztás és koronázás volt*.[114]

Visszatérve a kérdés első részéhez, azaz hogy *meg kell-e tartania az uralkodónak az elődei által kötött megállapodásokat*? Bodin megfogalmazásában: az uralkodó "elődei szerződéseinek alá van-e vetve, és az ilyen kötelezettség összefér-e a szuverenitással?" A választ ő a következő okfejtéssel adja meg: "ha a királyság örökletes, éppúgy kötik az ilyen szerződések, mint a jogi előírások az öröklő magánszemélyt", ettől viszont különbözik az a helyzet, amikor az új uralkodó „az ország szokása és törvénye erejénél fogva kívánja-e a koronát", mivel ebben az esetben „elődje ígéretei egyáltalán nem kötelezik, mégha az meg is esküdött rájuk: mert *az előd esküje nem köti az utódot, az utód kötelezettsége csak arra terjed ki, ami a királyság javát szolgálja*."[115] Jogilag éppen ezért teljesen helyénvalónak és természetes lépésnek minősíthetően Báthory Istvánt az erdélyi rendek — a fejedelemválasztói jog legitim gyakorlásával — uralkodójuknak választották, s rá nézve a speyeri paktum jogilag azért nem nehezedett kötelezettségként, mivel „ha az uralkodó a fent említettek egyetértése nélkül kötött közérdekű ügyben olyan szerződést idegennel vagy alattvalóval, amely a köznek nagyon hátrányos, az utódot ez semmiképpen nem kötelezi, főleg, *ha választás útján került a trónra, amikor nem állítható, hogy bármit is kapott volna elődjétől*".[116] És az események ténybeli történései nézetem szerint ezt a Bodin-i érvelést támasztják alá.

Amennyiben érvelésem helytálló és a speyeri szerződés — érvénytelensége okán — nem lehet az erdélyi állam szuverenitását „beteljesítő" dokumentum, akkor a kérdés az, hogy *milyen esemény(ek)hez és időpont(ok)hoz köthető az önálló állam szuverenitásának létrejötte?*

Nézetem szerint ennek megválaszolásához *a Báthory István uralkodóvá választásával kapcsolatos körülmények*et, majd *az „Erdély fejedelme" uralkodói címhasználat kérdéskör*ét szükséges megvizsgálni.

Az 1567-es gyulafehérvári országgyűlés törvénye alapján 1571. május 25-én „minden további vita és szó nélkül" az összegyűlt rendek fejedelmükké választják Báthory Istvánt.[117]Miksa viszont erre a döntésre nem reagált konkrétan, azaz nem tett olyan nyilatkozatot, kijelentést, ami alapján jogszerűtlennek ítélte volna a rendek szabad fejedelemválasztó jogát, éppen ezért a reakció elmaradását úgy értékelhetjük, hogy *I. Miksa hallgatólagosan elismerte „Erdélyország" szuverenitását, önálló államiságát*. Mindössze ahhoz ragaszkodott, hogy Báthory István letegye neki a hűségesküt, de ezt is *titkos tárgyalásokon* érte el

---

[114] Az 1526. december 16-i pozsonyi királyválasztást követő nap a Habsburg udvar a trónralépés jogalapját már az örökléssel és az örökösödési szerződésekkel próbálta magyarázni. Ugyanilyen igényhangoztatás és propagandaeszköz Szapolyai Jánosnak azon érvelése, hogy ő a tróntot az 1505-ös rákosi végzés (amely egyébként szintén nem volt törvényként formalizálva!) értelemében szerezte meg. *Pálffy G.*: Magyar Királyság i. m. 53–56.

[115] *Bodin, J.*: Az államról i. m. 102–103.

[116] Uo. 104.

[117] *Barta G.*: Születés i. m. 185.; *Erdély története* i. m. I. 443.; *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 168.; A testamentumos uraknak — főként Bekes Gáspárnak — és Báthorynak az országgyűlést megelőző taktikáját és manővereit részletesen összefoglalja *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 151–159.

és *az eskü is titokban maradt*. A lényeget viszont abban látom, hogy *mindez Erdély szuverenitására, a külön államiság létére nem volt hatással*. Mindezek alapján nem tartom jogi szempontból problémásnak Báthory Istvánnak Habsburg Miksa magyar király részére letett hűségesküjét, hiszen azt *titokban* tette le, s ezt az eskütételt a rendek elől történt eltitkolás okán ugyanúgy lehet értékelni mint a titkos speyeri egyezményt.[118]

A titkos esküre Lukinich szerint azért volt szükség, hogy a „testamentumos urak" — akiknek Miksa utasítása alapján Erdély és a Részek várai kezükben voltak — a Miksának letett hűségesküt biztosítékként elfogadva „Az új fejedelem azonban így elérte azt, hogy a testamentumos urak átadták neki az erdélyi országos várakat s ezzel fejedelmi joghatósága szilárd alapokat nyert."[119] Mindez lehet a magyarázata az államterületek pontos határainak a titkos szerződésben megfogalmazott kétoldalú kijelölésének végrehajtására.

A másik kérdéses pont az uralkodói címhasználat — mint a szuverenitás bizonyítéka — kapcsán *a vajdai cím felvétele* lehet. Báthory még a megválasztása előtt Miksának írt levelében találja meg azt a formáljogi logikába burkolt megoldást, amellyel az uralkodói címhasználat kérdésében mind a szultánt, mind Miksát megnyugtatta, s altatta: *a vajdai cím felvételét.* Ez a megoldás a Portának is megfeleltethető, mivel Havasalföldnek és Moldvának, a két szomszédos oszmán vazallus államnak is vajda áll az élén, s emellett Miksának is megfelelt ez a cím, minthogy a magyar királyok vajdákat neveztek ki az egységes ország idején Erdélybe.[120] A rendeknek is megfelelhetett, hiszen — mivel a rendek hivatalosan nem tudtak a speyeri titkos szerződésbe foglalt „Erdély fejedelme" címről — a János Zsigmond személyének szóló választott magyar királyi cím Báthory István számára uralkodói tituluskénti szóba sem jöhetett, így mindenképpen új megoldást kellett erre a kérdésre találni, s ez a töröknek is alkalmas formula ráadásul az erdélyi hagyományokkal is megegyezett.

Ide kapcsolhatóan Horn Ildikó arra hívja fel a figyelmet, hogy a napi gyakorlatban viszont maguk az erdélyi rendek kezdték egyre gyakrabban használni Báthory István pozíciójának megnevezésére a 'fejedelem' kifejezést. Báthorynál — ellentétben János Zsigmonddal, akivel kapcsolatban vélhetően egyszerű szinonimaként használták az uralkodóra a fejedelem szót — már azzal a mögöttes tartalommal itatódik át a fejedelem-titulus használata, hogy mivel Báthory a partiumi megyék felett is hatalmat gyakorolt, így már több mint egy olyan erdélyi vajda, aki az egységes Magyar Királyság helyi tisztségviselője. Emellett a fejedelem-titulus használata még kifejezte azt a speciális pozíciót is, amit az erdélyi főhatalom birtokosai az oszmán vazallusok között vívtak ki maguknak — többek közt a román vajdaságokkal szemben. Horn rámutat, hogy a köznapi érintkezéseken (szóbeli, Báthorynak írt levelek) túl egyre gyakrabban felbukkan a vajda és a fejedelem szavak egyidejű használata jogilag

---

[118] Bíró Vencel hasonlóképpen fogalmaz: „A magyar királynak tett hűségeskü… különben sem foglalt magában olyasmit, ami Erdély különállását gátolta." *Bíró V.*: Fejedelmi hatalom i. m. 50.; *Barta G.*: Születés i. m. 186.

[119] *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 168–169.

[120] *E. O. E.* II. 462.; *Oborni T.*: Speyeri szerződés i. m. 294–295.

releváns helyeken is (pl. országgyűlési törvényszövegekben), illetve a külkapcsolatai során követei Báthoryra a 'princeps'-kifejezést használták.[121]

Az események értelmezésében Báthory Miksával való 1571-es levelezése — melyből az olvasható ki, hogy a magyar király alattvalójaként funkcionál mint erdélyi vajda[122] — számomra egy kifinomult színlelésnek, Miksát altató „pávatáncnak" tűnik,[123] mivel *Báthory István a szuverenitás tartalmi jegyeit de iure és de facto is gyakorolta* — azaz az általa összehívott országgyűléssel törvénykezett, önállóan tárgyalt a Portával és a román vajdaságokkal, kinevezett tisztviselőket stb.[124] A „pávatánc" minősítést nézetem szerint az is erősíti, hogy egyrészt Báthory 1572 márciusában megkapja II. Szelim szultántól azt a levelet, amiben a padisah kijelentette, hogy Erdélyt Báthory Istvánnak teljes birodalmával adta, miként azt János Zsigmond bírta — ez erősítette Báthory pozícióját —, s a török bizalmának e kinyilvánítását követően ugyanazon év novemberében követével Sztambulba küldi János Zsigmond adhnáméjának egy példányát, kérve a szultánt, hogy azt ugyanazon tartalommal – amelyek garantálták Erdély különleges státuszát — az ő nevére is állítsák ki.[125]

Ezek a tények nem azt mutatják, mintha Báthory a magyar király alattvalójaként ténykedne, hanem azt a meggyőződést erősítik, hogy a kétségtelenül meglévő uralkodói hatalmát egyre inkább megizmosítani kívánja a török garanciákkal. A magyar királyt nyugtató szavak, s azokat relativizáló tettek: *az egyik az udvariaskodás, a másik meg a cselekvés.*

Miksánál végül elszakadt a húr: Bekes Gáspárt, akit titokban Báthory megválasztása óta folyamatosan segített, a felső-magyarországi csapataival megtámogatta,[126] aki ezek után 1575 nyarán megindult hadaival Báthory István ellen, annak leváltására.[127]

---

[121] *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 164.

[122] *Oborni T.*: Speyeri szerződés i. m. 297.

[123] Báthory több alkalommal tárgyalt követként Bécsben, így volt alkalma kiismerni Miksa természetét. Vélelmezem, hogy ez a „pszichológiai tudás" is közrejátszhatott a Miksát altató legoptimálisabb magatartás „kikeverésében".

[124] Oborni Teréz ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy beszédes tény, hogy míg Miksa a levelezésben következetesen vajdaként szólítja meg Báthoryt, míg ő egyszerűen mint servitor írja alá a válaszleveleket. *Oborni T.*: Speyeri szerződés i. m. 297.; Horn Ildikó szerint maga Báthory István is egyértelművé tette értelmezését a címhasználata kérdésében: „vélem én, hogy nem efféle hiábavaló névnek contenciójában, hanem *az országnak megtartásában vagyon az én tisztem*." *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 165.

[125] *Oborni T.*: Speyeri szerződés i. m. 298.; Bekes Portai akciói, amivel Báthoryt kívánta a török bizalmából kiütni, hatástalanok voltak, mert 1574 végén Báthory megszerezte a szultántól hatalmát ismételten megerősítő levelét. Uo. 300.; *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 165.

[126] Miksa ── tartva a török ellenlépéstől ── nem nyíltan támogatta Bekes Gáspárt, de eltűrte, hogy kassai és szatmári kapitányai anyagi és katonai segítséget nyújtsanak a szervezkedéséhez. Bekes azon akciója is Miksa tudtával történt, mikor 1574 májusában követet küldött Isztambulba, s a szultánnak a meglévő erdélyi adó kétszeresét, a nagyvezírnek 40 000 aranyat és egy értékes gyűrűt ígért a Báthoryval szembeni trónigénye Porta általi támogatásáért. *Fodor P.*: Aranyalma i. m. 273.

[127] A Báthory-Bekes konfliktust kronologikus szempontból részletesen elemezte *Szilágyi Sándor*: Békés Gáspár versengése Báthory Istvánnal. In. *Uő:* Rajzok és tanulmányok. Bp. 1875. I. 15–47. Újabban ── fókuszban Bekes kapcsolatrendszerének elemzésével ── *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 205–214.

Az *1575. július 9-i kerelőszentpáli csatá*ban a Habsburg-párt Bekes Gáspárral vereséget szenvedett, amelyet súlyos megtorlás követett. Ennek keretében Báthory István a Bekes-párti főurakat – az uralkodói szuverenitás egyik fontos elemének, a legfőbb bíráskodás jogának a gyakorlásával[128] - halálra ítélte, mire ők – az évszázados magyar törvényekre hivatkozva – Miksához, a magyar királyhoz fellebbeztek. De ezt a helyzetet könnyedén és határozottan oldotta meg az erdélyi országgyűlés annak kimondásával, hogy *a Magyar Király nem rendelkezik törvénykezési joggal – így kegyelmezési joggal sem – Erdély és a Részek felett*, s a közjogi szuverenitás eme új deklarációjának jogi alapján állva a halálos ítéleteket végrehajtották.[129] Véleményem szerint ezt a törvényhozási deklarációt a közjogi önállósodás és a szuverenitás újabb megnyilvánulásának, elemének tarthatjuk.

1575. december 15-én Báthory Istvánt lengyel királlyá választották.[130] Ez a tény egyben azzal a következménnyel is járt, hogy Báthory István – Isten kegyelméből választott és megkoronázott királyi címe okán – személyében lengyel uralkodóként egyenrangúvá vált Miksával, a magyar királlyal, akinek innentől fogva már nem lehetett az alattvalója, így Erdély tekintetében uralkodói szuverenitását immáron teljesen nyíltan megvallhatta, s lezárhatta végérvényesen a Miksával szembeni alakoskodás korszakát. Ennek bizonyítéka, hogy Báthory, aki addig csupán az erdélyi vajda – „Voivoda Transsylvaniae et comes Sicolorum", azaz „Erdély Vajdája és a Székelyek ispánja" – címet használta, innentől kezdve az „Erdély Fejedelme és a Magyarországi Részek Ura" hivatalos uralkodói titulust vette fel.[131] Az uralkodói címhasználat kérdését állítja fókuszba Péter Katalin, aki az erdélyi fejedelemség önálló államiságát érintő történészi vitában nézetem szerint nagyfontosságú véleményt fogalmazott meg alapvető írásában.[132] A kérdéskör kapcsán megkülönböztette a *vitákat* („vajon történelmi szükségszerűség volt-e a két nagyhatalom, a Habsburg-ház és a Porta itteni összecsapása, vagy pedig rossz politikai döntések sorozatával maguk a magyarok számolták-e fel az egykori királyságot.") és a *nézeteltéréseket* (a „nézeteltérések a fejedelemség létrejöttének időpontját illetik").[133] A két megközelítés-

---

[128] Báthory István ítéletének indoklásában Szapolyai János király 1540-es Balassa-Majláth-féle összeesküvésben hozott ítéletére hivatkozott. Magában az ítéletben többször „Regnum Transsilvaniae"-t ír, ami az önálló állami lét egyértelmű kinyilatkozásaként értelmezhető. *Oborni T.*: Speyeri szerződés i. m. 302.

[129] *Barta G.*: Születés i. m. 186–187.; *Erdély története* i. m. I. 444.

[130] Lengyel királlyá válva Báthory azért sem lehetett tovább erdélyi vajda, mivel a lengyel közjogi berendezkedésben a vajdai cím csupán egy, a lengyel királynak alárendelt tartományi vezetői titulusnak (amelyből több is volt) felelt meg, így véleményem szerint a „lengyel logika" alapján sem tarthatta meg tovább előző erdélyi vajdai címét.

[131] Ez a hivatalos megnevezése 1593-tól Báthory Zsigmondnak is, majd 1595-től állandósul a mindenkori Erdélyi fejedelmek hivatalos és végleges címe: „Princeps Transsylvaniae et Partium Regni Hungariae Dominus et Sicolorum comes", azaz „Erdély Fejedelme, Magyarországi Részek Ura és a Székelyek ispánja". *Lukinich I.*: Az Erdélyi fejedelmi czím i. m. 188.; *E. O. E.* III. 415., 463.

[132] *Péter Katalin*: Báthori István a fejedelmi hatalom megteremtője Erdélyben. In: Tanulmányok Nyírbátor és a Báthori-család történetéhez. Nyírbátor 1986. 17–23.

[133] A nézeteltérés Péter Katalin szerint „alapjában véve a Mohács utáni helyzet megítélésével is összefügg. Az 1541-es dátummal dolgozók a Porta magyarországi jelenlétének tulajdonítanak nagyobb szerepet, az 1570-es időpont kiemelése viszont a Habsburg-ház döntő befolyását fel-

mód további vizsgálata helyett azonban újabb, „egy eddig elhanyagolt szempontra" világított rá: Erdély önálló államiságának döntő időpontja szerinte az a naptári nap, amikor először nevezte magát az államterület vezetője fejedelemnek. *Péter Katalin* tehát *az önálló, szuverén uralkodói címhasználat időpontjához köti az Erdélyi Fejedelemség államiságának „születésnapját"* s *ez Báthory lengyel királlyá válásával következett el*. Levezetése szerint egy 1576. március 2-i hivatalos iratban fordul elő elsőként az erdélyi fejedelmi cím,[134] viszont maga Báthory István a „lengyelországi koronázástól kezdve ő is így nevezi magát: '*István, Isten kegyelméből Lengyelország királya, Litvánia, Russzia, Prusszia, Mazovia nagyhercege és ura, Erdély fejedelme*'."[135]

Horn Ildikó mindehhez lényegében csatlakozva azon a véleményen van, hogy Szulejmán János Zsigmondnak juttatott 1541-es „adománya" *de facto* egy új államot eredményezett a Magyar Királyság keleti felében, viszont *de iure* csak Báthori István lengyel királlyá koronázásával, 1576. május 1-jén „vált szilárddá és véglegesen elismertté az addigi de facto államalakulat."[136]

A János Zsigmond halála utáni helyzet közjogi megoldásával kapcsolatos következtetéseimet összegezve úgy látom, hogy *a rendeknek a szabad uralkodóválasztási jog gyakorlása volt a fontos* és ennek véghezvitelét követően bontják csak fel a szultáni levelet, hogy a jövőre vonatkozóan is elkerüljék az erdélyi uralkodó szultán általi közvetlen kinevezését,[137] ezért az irat nézetük szerint csak *megerősítette* az általuk választott Báthory Istvánt. Így az 1567-es törvény és a János Zsigmondnak 1566-ban adott szultáni adhnáme értelmében[138] jártak el – teljesen jogszerűen és nem mellesleg: *megegyezően a magyar közjogi hagyományokkal, amelyek szerves része a rendek szabad uralkodóválasztási joga.* És *ez, a szabad választás a jogilag lényeges aktus*, a titkos eskü és a vajdai cím felvétele a szabad választásból folyó hatalomgyakorlást, így az állam szuverén működését nem csorbítja.

Az uralkodói címhasználat — mint a szuverenitás bizonyítéka — kérdésében a vajdai cím használatával kapcsolatos történések arra engednek következtetni, hogy Báthorynak az uralkodói címhasználattal kapcsolatos eme merész húzása egy — a két nagyhatalom közti sikeres lavírozáshoz szükséges — taktikai lépés, s nem egy véglegesnek szánt megoldás volt. Báthory e húzásával egy

---

tételezi. Létezik természetesen a két nézet kombinációja is, vagyis az a felfogás, miszerint a szultán által 1541-ben kreált fejedelemség létrejöttét a császár 1570-ben vette hivatalosan tudomásul." Uo. 17.

134 Uo.18.; *E.O.E.* III. 102.

135 *Péter K.:* Báthori István i. m. 18.; *E.O.E.* II. 451–578.

136 *Horn I.*: A hatalom pillérei i. m. 5. Horn Ildikó az erdélyi állam születési dátuma kapcsán Péter Katalin álláspontjaként az 1576. március 2-i dátumot azonosítja. Horn viszont ezt a véleményt némileg módosítja a koronázás napjának, 1576. május 1-jének a hangsúlyozásával, mivel „a lengyel királlyá koronázás napjával lesz valóban hivatalos és nemzetközileg is elfogadott a címhasználat." Utóbbi érveléssel, azaz az erdélyi fejedelmi címhasználat nemzetközi legitimációjával teljesen egyetértve mindössze annyit szeretnék megjegyezni, hogy olvasatomban Péter Katalin is ugyanezt a május 1-jei dátumot tarthatta döntőnek, ahogy a 144. lj. alapjául szolgáló idézett Péter Katalin szövegrészben olvasható.

137 *E. O. E.* II. 452.; *Oborni T.*: Speyeri szerződés i. m. 295.; *Bíró V.*: Fejedelmi hatalom i. m. 50.

138 1571. április végén egy portai fermán szerint szükséges az önálló fejedelemség további fennmaradása. *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 168.

„aki időt nyer, életet nyer"-szerű játszmát nyitott. Ennek a „pávatáncnak" az időtartama alatt *Báthory István a szuverenitás tartalmi jegyeit de iure és de facto is gyakorolta*, majd a Bekes-párt likvidálását követően belpolitikailag megteremtődtek a feltételek Miksával szemben az uralkodói szuverenitás nyílt vállalásához. Mindezt nagyon rövid időn belül követte Báthory lengyel királlyá választása, ami az erdélyi állam tekintetében végképp eldöntötte az uralkodói címhasználat kérdését. Ezek alapján Péter Katalin és Horn Ildikó véleményéhez csatlakozva úgy látom, hogy Báthory „Erdélyországra" vonatkozó uralkodói címének a lengyel királlyá történő koronázásától — azaz 1576. május 1-jétől — kezdődő eme nyílt deklarálásával *az erdélyi állam belső szuverenitásának utolsó mozaikkockája is a helyére került*.

Mivel a lengyel trón betöltése sok vesződséggel járt, ezért 1576. január 28-án az erdélyi rendek a meggyesi országgyűlésen Báthory Kristófot fejedelmi joghatósággal Báthory István helyettesévé választották, aki mint erdélyi vajda gyakorolta a hatalmat.[139] Sem ezt, sem az 1581. május 1-jei választást — mikoris Báthory Zsigmondot, Báthory Kristóf fiát választották fejedelemmé a rendek — semmilyen kommentárral nem látták el Bécsből, s *ez a hallgatás is a szabad fejedelemválasztási jog gyakorlásának és egyben az erdélyi állam önállóságának hallgatólagos elismeréseként értelmezhető.*[140] *Nézetem szerint jogi szempontból a fejedelmi szuverenitás ezen oldala Bécs reakcióitól függetlenül értelmezhető, a Magyar Királynak a szabad fejedelemválasztás szempontjából már 1567 óta nem volt semmilyen jogi lehetősége, hogy az erdélyi állam rendjeinek ezt a jogát korlátozza. Magával az 1567-es törvényhozási deklarációval már de iure beállt a szabad fejedelemválasztás joga, és Báthory István 1571-es megválasztása ennek az első ténybeli megvalósulása. Báthory Kristóf és Báthory Zsigmond választása már ezen jog természetes gyakorlásának, megizmosításának tekinthető. A Habsburgok reakciótlansága véleményem szerint csupán ennek a közjogi helyzetnek a tudomásulvételét jelenti, közjogi relevanciája nincs.*

---

[139] *Horn Ildikó*: Báthory Kristóf uralmi rendszere. In: Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár 2010. 143. Báthory Kristóf uralkodásáról kiváló összefoglalást ad Horn Ildikó tanulmánya.

[140] *Barta G.*: Születés i. m. 187.; *Erdély története* i. m. I. 444.

Az önálló államiság szimbolikus megjelenítése: Erdély címere

A hatalmi szimbolika területén[141] a „czímer, az önálló államlétnek valamely jelvénye",[142] illetve „A czímer az ország közjogi jelvénye" állítja Jakab Elek, a jeles heraldikus.[143] A címer az állam külső megjelenése, szimbóluma *közjogi relevanciájú jelkép*[144]*, melyet régtől fogva az állami létezés megjelenítésének tekintenek. Az alkotmányjog* értékelése szerint *a címer az állam hivatalos jelvénye*, amely *az állami szuverenitás szimbólumaként használatos* és az állam hivatalos okiratain, pecsétjein jelenik meg. [145]Éppen ezért *az államcímer megjelenési ideje* lehet egy másik aspektusa az önálló állami létezés kezdőpontjának.

Erdélynek önálló címere az 1526 előtti középkori Magyar Királyságban nem volt.[146] János Zsigmond, Báthory István és Báthory Kristóf családi címerüket használták, majd *Báthory Zsigmond fejedelem* az, aki bizonyíthatóan *1590-ben* elsőként használja *a magyar, a székely és a szász nemzet címerjeleit* együttesen, s ezáltal *egyesíti* ezeket *államcímerré*. [147] Báthory Zsigmond ezt az

---

[141] Jelen tanulmány témája és keretei nem teszik lehetővé annak a hatalmi szimbolika területére tartozó rendkívül érdekes kérdésnek a vizsgálatát, mint *a török általi küldött fejedelmi beiktatási jelvények köre*. A *zászló, ló, buzogány, szablya, kaftán*, esetleg *korona* (Bocskai) küldése a fejedelmi beiktatási szertartásra az oszmánok által a vazallusi viszony szimbolikus megerősítését jelentette. Vö.: *Papp Sándor:* Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai és egy nagyvezíri előterjesztés (telhis) keletkezése. Aetas 14. (1999/4). 78–79.; *B. Szabó János – Erdősi Péter:* Két világ határán: A hatalomátadás szertartásai az erdélyi fejedelemségben. In: A Hadtörténelmi Múzeum Értesítője 4. (2001/4) 91–105.; Bővebben foglalkozott a kérdéssel *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 57–82.; A román vajdaságoknál mindez kiegészült *zenekar- és dobküldés*sel is, utóbbi a vazallusi viszony erőteljes kifejezésének számított. Erdély esetén nincs adat zenekar és dobküldésre, s ezt Szabó Péter olyan nagyjelentőségűnek tartja, hogy szerinte a „török zenészek kizárása a fejedelem udvari zenekarából *az erdélyi állam virtuális szuverenitásának bizonyítéka* volt." *Szabó Péter:* Bethlen Gábor követjárásokkal kapcsolatos filozófiája és reprezentációja 1628 táján. In: Bethlen Gábor és Európa. Szerk.: Kármán Gábor – Teszelszky, Kees. Budapest, 2013. 189.; A zenekar és dobküldéssel kapcsolatban bővebben *Sudár Balázs – Csörsz Rumen István:* „Trombita, rézdob, tárogató…": A török hadizene és Magyarország. Bp. 1996.; Bethlen Gábor olyannyira erős szuverénnek számított a törökkel szembeni viszonylatában is, hogy a portai követségek alkalmával küldött szokásos és elvárt *ajándékok átadási rendjét megváltoztatta*: csak akkor engedte az ajándékok átadását, amikor már biztos információval bírt a törököknek a fejedelemséggel kapcsolatos szándékairól. *Szabó P.*: Fejedelemség 197.

[142] *Jakab Elek*: Az erdélyi országos czímerek története. Századok. 1. (1867) 337.

[143] Uo. 350.

[144] A közjogi relevancia bizonyításaként a kartális alkotmányokba ezt tételesen is beleírják a későbbiekben, lásd a 2012. január 1-jétől hatályos magyar Alaptörvény (I) cikk (1) bekezdését. A jelenlegi magyar államcímert 1990. július 3-án fogadta el az Országgyűlés, az Alkotmány módosításáról szóló 1990. évi XLIV. törvényben. A címer leírását, használatának szabályait az Alkotmány, a Magyar Köztársaság nemzeti jelképeinek és a Magyar Köztársaságra utaló elnevezésnek a használatáról szóló 1995. évi LXXXIII. törvény, valamint különböző miniszteri rendeletek határozzák meg.

[145] *Dezső M.*: A szuverenitás. i. m. 138.

[146] *Iványi (Jancsik) Ede*: A Magyar Birodalom vagy Magyarország s Részeinek címerei. Pest 1869. 54.

[147] Uo. 55.; *Köpeczi Sebestyén József*: Erdély címere. In: Ódon Erdély. Szerk.: Sas Péter. Bp. 2004. 63.; Jakab Elek leírásában: „Egy ily pecsétnyomaton felül van egy nyiltkorona, alatta egy szívalakú paizsban a császári sas, alatta a Báthory-czímer; jobb felől két egymás feletti mezőben az erdélyi nemzetek czímerei; fenn egy kiterjesztett szárnyú fél sas —— a magyarok czímere —— felette a székelyeké: a nap és a hold; alól a szászoké —— a hét vár, helyesebben kastély." *Jakab Elek*: Az egykori Erdély nemzeti színeiről. In: Ódon Erdély. Szerk.: Sas Péter. Bp. 2004. 54.

államcímert pecsétjén használja, s az erdélyi pénzérmékre első ízben Bocskai István vereti rá 1606-ban, majd az őt követő fejedelmek pénzein folyamatosan meglelhető a három nemzet címerének használata,[148] de magáról a címerekről törvényt csak 1659-ben, Barcsay Ákos fejedelem alatt hozott az országgyűlés.[149] 1691 után a Habsburgok az erdélyi címert nagycímerükön a birodalmi sas mellére helyezték,[150] majd 1712-ben kerül a magyar királyi pecsétre az „Erdély fejedelme" cím.[151] Mária Terézia 1765-ben Erdélyt aranybullás oklevéllel nagyfejedelemségi rangra emelte, s ezt a címerben is megjelenítette,[152] viszont ezt a címert már nem változtatták meg, s ebben a formában szerepelt innentől fogva a Habsburg korona nagycímerében a Magyarországhoz tartozó országok között ábrázolva.[153]

Az erdélyi állam külső, nemzetközi jogi szuverenitása

Bodin munkája IX. fejezetében a következőt tárgyalja: „Az adófizető avagy hűbéres uralkodóról, arról, hogy szuverén-e, és a szuverén uralkodók közti rangbéli elsőbbségről". Itt fejti ki azt a véleményét, „hogy ha más függőség nem áll fenn, *a védnökség alatt álló uralkodók megőrzik a szuverenitást, még ha egyenlőtlen szerződést kötöttek is*, amely arra kötelezi őket, hogy védelmezőjük iránt a legnagyobb tisztelettel viseltessenek." Az alárendeltséget hat fokozatba sorolja, ahol az „első az adófizető uralkodó, aki …a szuverenitás minden jogát fenntartja magának, semmiféle más függőségi viszonyban nem áll azzal, akinek az adót fizeti."[154]

Hugo Grotius 1624-es *„De iure belli ac pacis"* („A háború és a béke jogáról")[155] című művében a jogot új rendszerbe állítja, mikoris meghatározza a

---

[148] *Iványi E.*: A Magyar Birodalom címerei i. m. 56. ; Gyulai Éva véleménye szerint: "Bocskai legfőbb heraldikai öröksége, hogy *a Báthory Zsigmondtól átvett fejedelmi címer nyomán állandósította Erdély egyesített címerét*, s ezzel utódainak végleges mintát adott a címerreprezentációban." *Gyulai Éva*: Bocskai címerreprezentációja. In: „Frigy és békesség ellen…" A bécsi és a zsitvatoroki béke. A Bocskai szabadságharc 400. évfordulója. Szerk.: Papp Klára — Jeney-Tóth Annamária. Debrecen 2006. 53.; Szabó Péter ehhez kapcsolhatóan hívja fel a figyelmet arra, hogy Erdély címerét Bocskai kassai temetési ceremóniája során is használták. *Szabó Péter*: Az Erdélyi Fejedelemség önképe. Bp. 2011. 31–32.

[149] „mivel az országnak nagy kárára volt, hogy nem volt bizonyos pecsétje, a Szász-Sebesen hozott III. törvénycikkben meghatároztatott, hogy a fejedelem készíttessen az országnak pecséteket, s rajta legyen a magyarok pecséte a fél sas, a székelyeké a nap és új hold, a szászoké a hét kulcsos város (vagy az azt jelképező hét bástya), a magyarországi részeké a négy folyó és kettős kereszt." *E. O. E.* XII. 295.; id. *Jakab E.:* Erdély nemzeti színeiről i. m. 54.

[150] Ez az ábrázolás I. Lipót 1696-os pecsétjén szerepel először. *Jakab E.:* Az erdélyi címerek i. m. 348; *Iványi E.*: A Magyar Birodalom címerei i. m. 57.; *Köpeczi S. J.*: Erdély címere i. m. 78.

[151] *Jakab E.:* Az erdélyi címerek i. m. 348.; *Iványi E.*: A Magyar Birodalom címerei i. m. 58.; *Köpeczi S. J.*: Erdély címere i. m. 79.

[152] *Jakab E.:* Az erdélyi címerek i. m. 349.; *Iványi E.*: A Magyar Birodalom címerei i. m. 58.; *Köpeczi S. J.*: Erdély címere i. m. 80.

[153] Uo. 82.

[154] *Bodin, J.*: Az államról i. m. 105.

[155] *Grotius, Hugo*: A háború és a béke jogáról, I-III. Bp. 1960.

természetjogot,[156] amit elhatárol az erkölcstől, valamint a tételes jogtól[157], amelyet aztán szűkebb értelemben belső állami jognak[158], míg tágabb értelemben nemzetközi jognak[159] nevez el. Fontos megállapítást tesz egy jog meglétének az elfogadhatósága, elismerhetősége terén: „A nemzetközi jog bizonyítása ugyanúgy történik, mint az íratlan belső állami jogé, vagyis *huzamos gyakorlat* és a *szakemberek tanúsága alapján*."[160] Tehát Grotius álláspontja szerint *a hosszabb idejű gyakorlatból és e gyakorlat szakmai tanúsításából fakadhat a nemzetközi jogi legitimáció.*

Grotius a *szuverenitást* úgy határozza meg, hogy „azt a hatalmat nevezik legfőbbnek, amelynek cselekedetei nincsenek más jogának alárendelve, hogy más emberi akarat döntése azokat hatálytalanítsa.".[161] Ezt *a főhatalmat* Grotius szerint *az is birtokolhatja, aki egyenlőtlen szövetségi szerződést*[162] *köt*, s ennek megnyilvánulásaként értékeli „azokat a jogokat is, amelyeket ma a védelem, oltalom és gyámolítás jogának neveznek".[163] Ennek a tételnek az alátámasztására Grotius többek között a rhodoszi Andronikoszt citálja: "az egyenlőtlen felek között létrejött barátsági szerződés jellemzője, hogy az erősebb fél nagyobb megtiszteltetésben, a gyengébb pedig több segítségben részesül."[164] A szuverenitás meglétének kérdésében Grotius úgy foglal állást, hogy „mint ahogyan a magánpatrónus nyújtotta védelem nem szünteti meg a személyes szabadságot, úgy az állam által nyújtott védelem nem szünteti meg a függetlenséget, amely pedig szuverenitás nélkül elképzelhetetlen."[165] Egy egész alfejezetet (XXII.) szentel művében annak a kérdésnek a kifejtésére, mely szerint „*a főhatalmat birtokolhat-*

---

[156] „A természetjog az ész parancsa, amely megmutatja, hogy valamely cselekvésben az ésszerű természettel való összhangja vagy az összhang hiánya folytán erkölcsi helytelenség vagy erkölcsi szükségesség rejlik, és ennek következtében Isten, a természet teremtője, az ilyen cselekvést tiltja vagy előírja….A természetjog olyannyira változtathatatlan, hogy még Isten sem változtathatja meg." *Grotius H.:* A háború i. m. I. 175–176.

[157] „…a jognak egy más fajtája a tételes jog, amely az akaratból ered. Ez vagy emberi vagy isteni jog" Grotius a tételes jogot „ius voluntarium"-nak nevezi, vagyis akarattól függő, nem eleve meghatározott jogot ért alatta. Uo. I. 180., 175.

[158] „A belső állami jog az államhatalomtól, vagyis az államot kormányzó hatalomtól ered. *Az állam pedig a jogaik élvezete és a közös előny biztosítása érdekében társult szabad emberek teljes egyesülése*." Ez utóbbi mondat Grotius államfogalmának meghatározása. Uo. I. 181.

[159] „A belső állami jognál tágabb körben ható jog pedig a nemzetközi jog, vagyis az a jog, amely valamennyi vagy sok nemzet akaratából nyerte kötelező erejét." Uo. I. 181.

[160] Uo. I. 181. Máshol ezt így írja le: „*…ha sokan különböző időkben és helyeken egyvalamit biztosnak állítanak, akkor az általános érvényű alapra utal*, amely a mi vizsgálódási körünkben nem lehet más, mint a természet elveiből levont helyes következtetés vagy a közös megegyezés. Az előbbi a természetjog, az utóbbi a nemzetközi jog körébe tartozik… Ezért mindig különösen igyekeztem a jognak e két fajtáját nemcsak egymástól, hanem egyben a belső állami jogtól is megkülönböztetni." Uo. I. 158–159.

[161] Uo. I. 249.

[162] „Egyenlőtlen szövetségi szerződésen az olyan szerződést értem, amely önerejénél fogva állandó előnyt biztosít az egyik félnek a másikkal szemben." Uo. I. 278.

[163] Uo. I. 279.; *Herczegh Géza*: Bethlen Gábor külpolitikai törekvései. In: Bethlen Gábor élete és kora. Szerk.: Kovács Kálmán. Bp. 1980. 37.; *Herczegh Géza*: Magyarország külpolitikája 896–1919. Bp. 1987. 124.

[164] *Grotius H.:* A háború i. m. I. 279. idézi Andronikosz: A nikomakhoszi etikához IX. 18.; *Herczegh G.*: Bethlen i. m. 37.; *Herczegh G.*: Magyarország i. m. 124.

[165] *Grotius H.:* A háború i. m. I. 280.

ja az olyan szövetséges is, aki egy másiknak adófizetéssel tartozik", s arra a következtetésre jut, hogy „*semmi okot nem látok annak kétségbevonására, hogy ilyen nemzetek szuverenitással rendelkezhetnek*, habár a gyengeség bevallása valamelyest csorbítja méltóságukat."[166]

Mind Bodin, mind pedig Grotius értékelése alapján tehát *egyértelműen szuverenitással rendelkezőnek kell tekinteni az Oszmán Birodalom hűbéres adófizetőjének státusában lévő Erdélyi Fejedelemséget*. Egyetértek Herczegh Gézával, hogy ez *a Grotiusi levezetés megegyezik a korszak, a XVI. század vége és a XVII. század nemzetközi gyakorlatával*, melynek alapján a nyugat-európai államok olyan szuverenitással rendelkező állam fejének tekintették az oszmán szultán oltalma alatt álló erdélyi fejedelmeket, akikkel nemzetközi szerződéseket kötöttek és élénk diplomáciai érintkezésben álltak — még ha nem is tekintették Erdély szuverénjét magukkal egyenrangú félnek.[167] Tehát a korabeli európai nemzetközi jog szempontjából bizonyítékként értékelhető, Grotius által perdöntőnek tartott „*huzamos gyakorlat* és a *szakemberek tanúsága"* is megáll az Erdélyi Fejedelemség szuverenitásának kérdésében.

Egy másik nézőpont alapján is ugyanerre a következtetésre lehet jutni. Ugyanis figyelemre méltó véleményt fogalmazott meg Lovro *Kunčević*, aki Raguza jogi státuszának vizsgálata kapcsán kifejtette, hogy legalább kettő, ha nem több érvényes válasz létezik a Raguza jogállásával kapcsolatos kérdésre függően attól, hogy melyik nézőpontot — az oszmánt vagy a nyugati keresztény államokét — tesszük magunkévá.[168]

Raguza státuszának értelmezéséhez először vizsgáljuk meg az iszlám jogfelfogást. Az iszlám jog szerint — amit a klasszikus jogászok dolgoztak ki[169] — a világ két részre oszlik: az *iszlám házára (dar al-islam)*, azaz azokra a vidékekre, amelyek iszlám kormányzat és jogrend alatt állnak, illetve a *háború házára (dar al-harb)*, ami a világ többi része, ahol hitetlen kormányzat és jogrend uralkodik. A muszlimok feladata, hogy a *dzsihád*[170] *kötelezettségének eleget téve folyamatosan harcolniuk kell — időszakos fegyvernyugvások beiktatá-*

---

[166] Uo. I. 285–286.; *Herczegh G.*: Bethlen i. m. 37.; *Herczegh G.*: Magyarország i. m. 124.

[167] *Herczegh G.*: Bethlen i. m. 37.; *Herczegh G.*: Magyarország i. m. 124.

[168] *Kunčević, Lovro*: Janus-arcú szuverenitás: a kora újkori Raguzai Köztársaság nemzetközi státusza. Korall 13. (2012: 48. szám) 25.

[169] *Jany János*: Klasszikus iszlám jog. Egy jogi kultúra természetrajza. Bp. 2006. 440.

[170] *Jany János* véleménye szerint a *dzsihád* „az iszlám jog, sőt az egész iszlám tanítás egyik legvitatottabb kategóriája, amely mind a mai napig sokféle értelmezést tesz lehetővé a muszlim közösségen belül is." A dzsihád szó jelentése egy olyan erőkifejtésre utal, amely egy cél elérése érdekében kifejtett maximális igyekezetet jeleníti meg. Ennek alapján *a dzsihád az iszlám vallás elterjesztésért tett nagyfokú erőkifejtés, amelynek egyik eszköze lehet a háború*. Az iszlám jog négyfajta ellenség elleni háborút tart jogosnak: a hitetlenek, a hitehagyottak, a lázadók és a banditák elleni küzdelmet, melyből *csak* az első kettő kategória, *a hitetlenek és a hitehagyottak elleni harc számít dzsihádnak*, s ezáltal válik a dzsihád vallási kötelezettség alapján álló szent háborúvá. A dzsihád két leglényegesebb jellemzője, hogy *az egész iszlám közösséget (umma) kötelezi*, valamint hogy *folyamatos*nak kell lennie. Az ummának tehát dzsihádot kell folytatnia mindaddig, amíg a végcél — azaz az egész világ muszlimmá válása — be nem következik. Ebben a folyamatos harcban lehetnek időleges fegyvernyugvások, de tartós béke nem, így *az iszlám jogban a békét és annak jogszerűségét kell igazolni*, nem pedig — ahogy ez a nyugati keresztény felfogásban teret nyert — a háborúét. *Jany J.*: Klasszikus i. m. 437–440.; *Lewis, Bernard*: Az iszlám válsága. Bp. 2004. 60.

sának lehetőségével — a dar al-harb országai ellen, míg az egész világra kiterjed a dar al-islam. A dar al-islam területén a muszlimokon kívül azokkal szerződéses viszonyban élő nem muszlimok (ahl al-dhimmi, dhimmi) is élnek, de jogaik lényegesen különböznek az iszlámot valló személyektől.[171] *Bizonyos jogtudósok*[172] *elismertek e két fenti csoport közé eső harmadik kategóriát is, amit fegyverszünet házának (dar al-suhl)* vagy *szerződés házának (dar al-ahd)* neveztek el, ahova azon országokat sorolták, amelyek az iszlám állammal kötöttek időleges, kölcsönösen meghatározott feltételek szerinti — leggyakrabban adó vagy hadisarc-fizetést magába foglaló — szerződést.[173]

Amikor elindul a dzsihád alapján egy háború egy dar al-harb terület ellen, akkor az iszlám jogi doktrína szerint — amennyiben sikeres a hadjárat — vagy *megállapodással,* vagy pedig *erőszakos alávetéssel* kell befejezni a harcot.[174] Ha megállapodás (*suhl*) zárja le a háborút, akkor a célterület a dar al-islam részévé válik, lakosai az iszlám állam által biztosított sajátos jogállású (*dhimmi*) személyek lesznek. Amennyiben viszont erőszakos alávetés útján (*anvatan*)[175] hódoltatják a területet, az ország akkor is a dar al-islam része lesz, viszont a lakosok nem dhimmik lesznek, hanem a hódító muszlimok a *siyar*[176] alapján bánnak velük. Az iszlám jog szerint *a háború célja az iszlámra való áttérés kikényszerítése vagy a nem muszlimoknak megszabott fejadó (dzsizje) fizetésének elfogadtatása.* E két cél *vagylagos* kitételt foglal magába, mert a meghódított nem muszlimok vagy áttérnek iszlám hitre vagy fizetik a dzsizjét.[177]

Raguza mindezek alapján tehát — hasonlóan az Erdélyi Fejedelemséghez — a szultán vazallus, adófizető állama volt, tehát az oszmánok nézőpontjából, az iszlám jog alapján az adófizetőkre[178] vonatkozó *szerződés háza (dar al-ahd)*,

---

[171] *Jany J.*: Klasszikus i. m. 440.; *Lewis B.:* Az iszlám i. m. 60–61.

[172] Jany János szerint egyes sáfi'ita jogtudósok tartoznak ide, viszont a hanafiták határozottan elvetik ezt a kategóriát. *Jany J.*: Klasszikus i. m. 440.

[173] *Jany J.*: Klasszikus i. m. 440.; *Lewis B.:* Az iszlám i. m. 72–73.

[174] Bernard Lewis szerint az iszlám hagyomány szimbolikusan is megjeleníti ezt a különbségtételt. Az erőszakkal elfoglalt területeken a muszlim prédikátor a mecsetben a pénteki ima ideje alatt *kardot* tartott magánál, míg a megállapodás útján szerzett területeken csak egy *farudat*. *Lewis B.:* Az iszlám i. m. 72.; Fodor megjegyzi, hogy az iszlám jog nézőpontjából Magyarország végérvényesen 1541-ben lett az oszmánoké, mivel akkor tartották meg a *legitimációs szempontból perdöntő hutbét, a pénteki istentiszteleté*t, amely — több példával bizonyíthatóan — a magyarok szerint is jogilag szentesítette és visszavonhatatlanná tette a török hódításokat. *Fodor P.*: Magyarország i. m. 2. 18. lj.

[175] Az *anvatan* arab szó megfelel a római jogban használt *vi et armis*-nak. *Lewis B.:* Az iszlám i. m. 72.

[176] Jany János szerint a *siyar* „azon jogi normák összessége, melyeket a muszlim jogtudósok a *fiqh*-könyvekben fektettek le annak érdekében, hogy a nem muszlimokhoz fűződő kapcsolatból eredő jogviszonyokat is szabályozzák." A siyar eleinte nem volt jogi terminus, de aztán lassan felvette azt a jogi előírássá rögzült jelentését, amely a hitetlenekkel szembeni küzdelem, a háború alatt tanúsított magatartásként határozta meg a siyart. *Jany J.*: Klasszikus i. m. 434–437., 440.

[177] A vallásjogászok ebben a következő Korán vers alapján egyeztek meg: „…(harcoljatok ellenük) mindaddig, amíg megadják a jótettért járó dzsizjét…" (Korán 9:29). Jany János megjegyzi, hogy a dzsizje fizetés lehetősége csak az ahl al-kittábra, vagyis kizárólagosan a „könyv népeire" — azaz a kereszténységre és a zsidókra, valamint a zoroasztriánusokra — vonatkozott. *Jany J.*: Klasszikus i. m. 441.

[178] Kunčević megjegyzi, hogy az oszmán értékelés egyedüliként való elfogadását az is gyengíti, hogy a Porta adót kért és kapott Lengyelországtól és Velencétől, valamint magától a

vagy az *iszlám háza (dar al-islam)* része volt, vagyis az iszlám jog szerint *de iure* a szultán alávetett országának minősült.[179]

Ha viszont a nyugati keresztény államok nézőpontjából tekintünk Raguzára, akkor azt láthatjuk, hogy a köztársaságot a nemzetközi kapcsolatok önálló alanyának tartották, akivel oszmán befolyástól függetlenül tudtak diplomáciai viszonyt működtetni — azaz Raguza, adófizetői státuszától függetlenül, ugyanolyan megítélés alá tartozott mint bármely más korabeli keresztény állam, akit nemcsak az európai nemzetközi jog legitim alanyának, hanem az Oszmán Birodalomtól egyértelműen elhatárolható államnak tartottak.[180]

Ezt a két ellentmondó álláspontot Kunčević a nemzetközi kapcsolatok elmélete egyik teoretikusának, *Hedley Bull*nak a „nemzetközi társadalom" („international society") elnevezésű fogalma figyelembevételével igyekszik feloldani. Bull szerint a nemzetközi társadalom „államok egy csoportja", amelyek „dialógus és egyetértés révén meghatározzák kapcsolataik fenntartásának közös szabályait és intézményeit, és elismerik a megállapodások életben tartására vonatkozó közös érdeküket".[181] A „közös szabályok és intézmények" közé tartoznak többek között *a nemzetközi jog szabályai*, s az ennek a keretébe tartozó *diplomáciai normák*. A kora újkort is vizsgálta Bull és ebben az időszakban több, *párhuzamosan létező* nemzetközi társadalmat írt le: Kínát, a keresztény Európát, valamint az Isztambul központú ún. „arab-iszlám" (a tulajdonképpeni oszmán) terrénumot.[182]

Ennek alapján Raguza jogi státusza alapvetően eltérőnek minősíthető attól függően, hogy oszmán vagy nyugati keresztény szempontból nézték, azaz *Raguzának egyidejűleg több jogi státusza is volt*. Kunčević frappáns megfogalmazásában „De iure Raguza egyaránt volt az oszmánok hatalma alatt élő, füg-

---

Habsburg uralkodótól is. Ennek alapján — kérdezi Kunčević — ezeket az országokat is a szultán hatalma alatt állóknak kell tekinteni? Mivel önmagában az adófizetés kritériumának az abszolutizálása ezen államokat egy platformra hozza Erdéllyel és Raguzával. Viszont ha következetesen ezt a nézőpontot vizsgáljuk, akkor mi a logikai alapja annak, hogy míg Raguzát és Erdélyt alávetettnek tekintjük, addig Velencét, Lengyelországot, Franciaországot, a magyar király Habsburg-uralkodót pedig ugyanezért nem? *Kunčević L.:* Raguza i. m. 25.; Bodin is felveti ezt a kérdést, habár egy finom distinkcióval igyekszik feloldani a problémát: *„Különbséget kell tennünk adó és megváltás között*: mert az egyiket azért fizetik, hogy ne érje támadás az országot, a másikat pedig azért, hogy segítséget vagy védelmet kapjanak… ugyanígy a szultán adófizetőjének nevezi a császárt a Magyarországért évente fizetett megváltás miatt. A velenceieket, genfieket, raguzaiakat, Algír és Tunisz királyait hasonlóképpen adófizetőnek nevezi, habár a török oklevelek és szerződések legfőbb szövetségeseiknek és barátaiknak minősítik őket". *Bodin, J.*: Az államról i. m. 113.

[179] Magyarország kapcsán az oszmánok többször a *„szablya jogára"* hivatkoztak hódítási jogcímként, így *1526-tól kezdve úgy tekintettek az országra mint Szulejmán szultán „karddal meghódított saját országa*". *Fodor P.*: Magyarország i. m. 144–146. Ibrahim nagyvezír 1530-ban I. Ferdinándhoz írott levelében mindezt a következőképpen fogalmazta meg: „Mert az uralkodók szokásai és törvényei között régtől fogva megszokott és ismert dolog, hogy *ha egy országot valamely padisah lovának lába megtisztel és szerencséltet, az az ország az övé*." Uo. 145.

[180] *Lunčević L.:* Raguza i. m. 26., 23., 24.

[181] *Bull, Hedley – Watson, Adam:* The Expansion of international society. New York 1984. 1.; Idézi *Lunčević L.:* Raguza i. m. 25.

[182] *Bull H. – Watson A.:* International society i. m 1. Idézi *Kunčević L.:* Raguza i. m. 26.

gő állam, illetve független köztársaság; de facto azonban csak egy dolog volt: független állam".[183]

Véleményem szerint a Raguzáról fenntebb leírtak lényegében megállnak az Erdélyi Fejedelemségre is, hiszen az oszmánok egyértelműen vazallus, alávetett, azaz nem szuverén államnak tekintették Erdélyt, viszont *a nyugat-európai keresztény államok az európai nemzetközi jog legitim alanyaként bántak a fejedelemséggel*, akivel *folyamatos és közvetlen diplomáciai érintkezést tartottak fenn*, illetve *akivel* az oszmánok bevonása nélkül *kötöttek szabályos, mindkét oldal által aláírt és ratifikált nemzetközi szerződéseket* — vagyis *szuverén államként kezelték*.[184]

Ezt a felfogást erősíti meg Sir Thomas Roe, aki konstantinápolyi angol követként ezt írta 1625-ben: „(Bethlen) Gábor egy szabad fejedelem, mi is annak tartjuk és ő is így értékeli magát; *noha adót fizet a szultánnak, ettől még nem alattvalója.*"[185]

Az angol követ Erdély legnagyobb fejedelmére, Bethlen Gáborra hivatkozott, akinek uralkodása alatt nézetem szerint egyértelműen megszilárdult és kiteljesedett az Erdélyi Fejedelemség külső szuverenitása, azaz nemzetközi jogi legitimációja és Bethlen szerepe ennek a megteremtésében is egyedülálló.

Bethlen külpolitikai tevékenysége ugyanis olyan nézőpont lencséjén keresztül is vizsgálható, amely az Erdélyi Fejedelemséget európai horizontokba helyezi. Innen nézve úgy értelmezhető Bethlen Gábor működése, hogy a sűrű irányváltásoknak, sokszor megmagyarázhatatlan logikájú cselekedeteknek a magyarázata a fejedelem azon felismerése, hogy Erdélynek az európai államok színterére való kilépése és ezen országok által az erdélyi államiság elismertetésével elérhető nemzetközi jogi legitimáció biztosítása tudja csak a két nagyhatalom közé beszorult fejedelemség helyzetét stabilizálni. Ahogy ezt R. Várkonyi Ágnes nagyon pontosan megfogalmazta: „Bethlen Gábor politikájának egyik vezérelve volt, hogy a fejedelemséget mint önálló államot elismertesse. Többször leírta, *az ország belső békéjét és biztonságát hosszú távon csakis úgy teremthetik meg, ha Erdély önálló államiságát elismeri Európa.* Ennek a korabeli nemzetközi gyakorlatban hosszú útja, lépcsőzetes menete volt."[186]

Erdély nemzetközi jogi legitimitásának lépcsőfokai

Erdély nemzetközi jogi legitimitása lépcsőfokainak vizsgálatát terjedelmi okokból részletesen itt nem tudom kifejteni, egy előző publikációmban viszont elolvasható.[187] Itt csak tömören ismertetem a legfőbb megállapításokat.

---

[183] Uo. 26.

[184] Részletes kifejtését lásd *Kisteleki K.*: Az Európai szuverenitás nézőpontjai i. m. 170–172.

[185] The Negotiations of Sir Thomas Roe, in his Embassy to the Ottoman Porte, from the year 1621 to 1628. Ed. Samuel Richardson. London 1740. 408. Idézi *Kunčević L.:* Raguza i. m. 27–28.

[186] *R. Várkonyi Ágnes*: Erdély és a vesztfáliai béke (I. Rákóczi György politikájához). In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletre. Szerk.: Draskóczy István. Bp. 1994. 190.

[187] *Kisteleki K.*: Az Európai szuverenitás nézőpontjai i. m. 162–189.

Elöljáróban röviden vázolnám *az államelismerés nemzetközi jogi értelmezését*. Shaw meghatározásában „*Az elismerés olyan ténybeli helyzetek elfogadása, amelynek jogi jelentőséget tulajdonítanak*."[188] Az államelismerés területén nincs forgalomban lévő nemzetközi szerződés, így a *nemzetközi szokásjog* szerint kell meghatározni az alapvetően politikai jellegű egyoldalú elismerési aktus joghatásait. A nemzetközi szokásjog alapján az a gyakorlat, hogy tényleges nemzetközi jogi legitimációhoz a nemzetközi közösség több tagja részéről származó elismerés szükséges. Az állam elismerése rendszerint a már előbb fennálló államok egyoldalú nyilatkozatával történik meg. *Az elismerés* tehát ilyen módon az *egyoldalú jogügylet* kategóriájába tartozik.[189]

Az elismerés két *formában* történhet:

– A *kifejezett elismerés*: az elismerő nyilatkozatot egy másik állam által küldött nyilatkozat, jegyzék, távirat vagy egy vele kötött szerződésbe kifejezetten belefoglalt pontja jelenti.

– A *hallgatólagos elismerés*: olyan magatartás, amelyből kétségtelenül megállapítható az elismerési szándék. Fajtái: *diplomáciai képviselők küldése és fogadása; két állam nemzetközi szerződéskötése; többoldalú nemzetközi szerződésben való részvétel* (két utóbbi kategóriát úgy kell érteni, hogy a szerződést anélkül kötik, hogy az elismerést egyetlen pontban is kifejezetten megjelenítenék); *az állam elismerése egyéb konkludens tények útján*.[190]

A XVI–XVII. században a nemzetközi szokásjog alakította az államelismerés jogintézményét, és az államelismeréssel kapcsolatban kialakult nemzetközi jogi alapelvek az elmélet kifejezett írásbafoglalása nélkül is — a Grotiusi „huzamos gyakorlat" elve alapján — már de facto alkalmazásban álltak.

Az államelismerés fentiekben kifejtett nemzetközi jogi értékelése alapján az Erdélyi Fejedelemség államiságának nemzetközi jogi legitimációját, azaz a szuverenitás külügyi vonatkozásait „hosszú úton, lépcsőzetes menetben", több elemből lehet megalkotni, s véleményem szerint mindezen összetevők eredményezik az erdélyi állam nemzetközi elismerését.

a.) széles körű, sok országra kiterjedő *diplomáciai tevékenység*;

b.) két- vagy többoldalú *szövetségi szerződések kötése* európai államokkal mint például 1595: prágai szerződés; 1620: cseh konföderáció; 1627: westminsteri szerződés, Hágai Szövetség; 1643: gyulafehérvári szerződés; 1645: munkácsi szerződés; 1677: varsói szerződés;

---

[188] *Shaw M.*: Nemzetközi jog i. m. 185.; Kelsen az államelismerés tekintetében megkülönböztet egy *jogi aktust* (az elismerő állam megállapítja az elismert állam nemzetközi jogi értelmű államiságát) és egy *politikai aktust* (az elismerő állam politikai kapcsolatba kíván lépni az elismert állammal). Ugyanilyen nézeten van Verdross és Kunz is. Nagy Károly megállapítja, hogy az államelismerés fogalmával kapcsolatosan nem alakult ki egységes definíció, ezért az elismerés joghatásait kell vizsgálni. *Nagy Károly*: Az állam elismerése a mai nemzetközi jogban. Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae. Acta Juridica Et Politica. Tomus XIV. Fasciculus 6. Szeged 1967. 22–23.

[189] *Nagy Károly*: Nemzetközi jog. Bp. 1999. 106.

[190] *Nagy K.*: Az állam elismerése i. m. 67–81.; *Nagy K.:* Nemzetközi jog i. m. 109.

c.) *dinasztikus házasságkötés*sel a fejedelmi pozíció emelése, s ezáltal Erdély beleillesztése a dinasztikus államok európai rendszerébe. 1595: Báthory Zsigmond-Habsburg Mária Krisztierna; 1626: Bethlen Gábor-Brandenburgi Katalin; 1651: Rákóczi Zsigmond-Pfalzi Henrietta;

d.) *békeszerződésekben, államközi szerződésekben elismertetni* Erdély államiságát. 1595: prágai szerződés; 1606: bécsi béke; 1606: zsitvatoroki béke; 1608: kassai szerződés; 1613: pozsonyi szerződés; 1621: nikolsburgi béke; 1645: linzi béke; 1648: vesztfáliai béke; 1679: nymwegeni béke;

e.) Erdély államisága *nemzetközi garanciá*jának elérése, azaz békeszerződésekben az erdélyi államiságot a megkötő hatalmak által garantáltatni. 1606: bécsi béke; 1648: vesztfáliai béke; 1625: gyarmati béke; 1627: szőnyi béke; 1699: karlócai béke; 1713: utrechti béke.[191]

Az Erdélyi Fejedelemség közjogi státusza a Habsburg Birodalmon belül 1690 után

Az Erdélyi Fejedelemség önálló volta a török kiűzését követően sem szűnt meg, csak átalakult. A fogarasi országgyűlésen *1691. december 4-én ratifikált Diploma Leopoldinum* fenntartotta az erdélyi területeknek a Magyar Királyságtól történő különállását, s az erdélyi állam — a korábbiakban kifejtett, 1733-ban véglegesített határok közt — *továbbra is fejedelemségként működött tovább*.[192] Erdély új közjogi státusza így *hasonlatos* lett egy Habsburg Birodalmi *örökös tartományéhoz*, mivel a fejedelemség igazgatási szempontból a Magyar Királyságtól elkülönítve, cím szerint a Magyar Korona országaként feltüntetve, de államiságát megtartva, a Habsburg uralkodó főhatalma alatt, a Habsburg Birodalom önálló tartományaként fungált. Nemzetközi jogi szempontú helyzetét jelzi, hogy *az önálló erdélyi fejedelmi címet a külkapcsolatokban 1712-től kezdve továbbra is használták a Habsburgok*.[193] *Mária Terézia*

---

[191] Az a-e.) pontban leírt elemek részletes kifejtését lásd *Kisteleki K.*: Az Európai szuverenitás nézőpontjai i. m. 169–183.

[192] A Diploma Leopoldinum közjogi jellegű előírásai a következők: Erdély megtartotta országgyűlését, amely — az évi 50 000, háború esetén 400 000 „rénes forint" adó kifizetésén túl (XII.) — maga döntött a belügyekben, viszont az országgyűlés döntéseit a császár erősíti meg (X.); érvényesnek ismerte el az erdélyi törvénykönyveket (III.); a kormányzat kérdését úgy határozta meg, hogy a kiskorú fejedelem (II. Apafi Mihály) nagykorúvá válásáig az országot gubernátor kormányozza, akit a három rendi nemzet megválaszthat és a császár erősít meg (VII–VIII.). A Diploma Leopoldinum részletes szövegét lásd *Lukinich I.*: Erdély területi változásai i. m. 564–566.

[193] A fejedelemség szuverén uralkodója személyének tekintetében jogi relevanciával bíróan 1701-ben rendeződött a kérdés, mikoris II. Apafi Mihály hivatalosan is lemondott erdélyi fejedelmi címéről, s ezért „kárpótlásul" birodalmi hercegi címet és évi 10 ezer rajnai forint kegydíjat kapott. *Erdély történe*te i. m. II. 884.; *Rácz L.*: Kormányzás és főhatalom i. m. 174; *Gebei Sándor*: II. Rákóczi Ferenc és az Erdélyi Fejedelemség. In: Emlékkönyv Egyed Ákos születésének nyolcvanadik évfordulójára. Szerk.: Pál Judit – Sipos Gábor. Kolozsvár. 2010. 114-115. 12. lbj. ; Ezzel „pro forma" is elhárult az akadály a Habsburg uralkodók fejedelmi címhasználata elől, amit

lesz aztán az a Habsburg-uralkodó, aki az 1744-ben alkotott több törvénycikkel jogilag stabilizálta az Erdélyi Fejedelemség közjogi viszonyait,[194] majd további rangemelkedésként *1765. november 2-án Erdélyt Nagyfejedelemségi státuszba emelte*, s innentől kezdve ez a cím rögzült a Habsburg uralkodók titulusai között.[195]

Erdély státusa 1791-ben jogilag tovább egyértelműsítődik. Több erdélyi törvénycikk[196] közül kettőt emelnék ki. Az *1791. évi VI. erd. törvénycikk*[197] *Magyarország és Erdély viszonyát és Erdély önálló államiságát igyekszik közjogilag pontosítani: „Erdélyt, mint Magyarország szent koronájához tartozót, mind Ő szent felsége, mind a felséges ausztriai házból következő utódai, mint Magyarország törvényes királyai, Magyarországgal ugyanazonos uralkodási és utódlási jogon fogják hatalmukban tartani*, és mint olyant, a *melynek saját és semmi más országnak alávetett alkotmánya van*, saját törvényei és törvényesen megerősített rendszabásai, nem pedig más örökös tartományok szabályai értelmében fogják kormányozni". A különállásból következően az *indigenátus* szabályozásának is megvolt a maga „Erdélyországi" megfelelője, így a helyzet rendezésére az *1791. évi XVI. erd. törvénycikk*ben[198] kimondták, hogy miután „*az erdélyi fejedelemség Magyarországgal egy és ugyanazon királyi hatalmának van alávetve* és a mi a nemességet illeti, ugyanazon sarkalatos törvényekkel él… ennélfogva a nemesek és honfiak állapotára és szabadságára nézve" *viszonosság* lép életbe a két állam között. A két törvény megfogalmazásai Magyarország és Erdély közjogi viszonya *perszonálunióként* való felfogására utalnak.[199]

A közjogi helyzet változása a „népek tavaszával" érkezik el. Az *1848. évi VI. és VII. törvénycikk*[200] — illetve párhuzamosan az *1848. évi I. erd. törvénycikk* — létrehozta a már a márciusi ifjak 12 pontjában is megfogalmazott *uniót*

III. Károly formalizált, aki 1712-től hivatalosan elkezdte használni az „Erdély fejedelme" címet. *Iványi E.*: A Magyar Birodalom címerei i. m. 58.

[194] Az 1744. januárjában záruló nagyszebeni országgyűlésen cikkelyezték be a következő törvényeket:

– *1744. évi I. erd. Tc: A felséges ausztriai ház uralmának az erdélyi fejedelemség részéről való elfogadásáról és a török portával való összeköttetést megállapító törvények eltörléséről*;

– *1744. évi II. erd. Tc: A fejedelemválasztás jogának eltörléséről*;

– *1744. évi III. erd. Tc: A felséges ausztriai ház mindkét ága örökösödési jogáról és utódlásáról*

– *1744. évi IV. erd. Tc: Az alattvalói esküről, melyet Erdély rendeinek kell letenniük*

[195] *Iványi E.*: A Magyar Birodalom címerei i. m. 58.; *Köpeczi S. J.*: Erdély címere i. m. 80.

[196] Így például az *1791. évi VII. erd. Tc:* „A fejedelemmel és rendekkel közös törvényhozó hatalomról", az *1791. évi VIII. erd. Tc:* „A végrehajtó hatalom törvényes gyakorlásáról*",* illetve az *1791. évi X. erd. Tc:* „Hogy országgyűlést évenkint kell tartani".

[197] *1791. évi VI. erd. Törvénycikk:* „Erdélynek Magyarországgal való kapcsolatáról és ennek a nagy fejedelemségnek saját, és semmi más országnak alá nem vetett alkotmányáról"

[198] *1791. évi XVI. erd. Törvénycikk:* „A mi a nemesi jogokat illeti, azokat Magyarország és az erdélyi fejedelemség nemesei és honfiai viszonosan és egyenlően élvezik."

[199] A megfogalmazások, hogy „*Magyarországgal ugyanazonos uralkodási és utódlási jogon fogják hatalmukban tartani",* illetve „*az erdélyi fejedelemség Magyarországgal egy és ugyanazon királyi hatalmának van alávetve*" jelentheti azt, hogy a két állam közjogi viszonya *perszonálunió.*

[200] 1836-ban hoztak egy törvényt (XXI. Tc.) "Kraszna, Közép-Szolnok, Zaránd Vármegyéknek, és Kővár Vidékének Magyar Országhoz való visszacsatolásáról", de ezt nem hajtották végre. Az 1848. évi VI. törvénycikk ezt írja elő (Az 1836: 21. t.cz. foganatosításáról"), s ennek alapján a Részeket, míg az 1848. évi VII. törvénycikk magát Erdélyt egyesíti Magyarországgal.

Erdéllyel, de a szabadságharc bukása után ismét visszaállt az 1848 előtti állapot.[201]

Erdély Magyarországgal történő közjogi egyesítését aztán a Kiegyezés hozta el s a végleges unió részletes szabályozását *az 1868. évi XLIII. törvénycik*ben alkották meg.[202] Viszont nem egycsapásra történt a teljes jogi egyesülés végbemenése, amit az mutat, hogy ugyan közjogi és közigazgatási tekintetben gyorsan sikerült az összeolvadás, de *főleg magánjogi tekintetben sokáig megmaradt a jogterületek elkülönülése*, amit a dualizmus ideje alatt csak fokozatosan, hosszabb idő alatt tudtak felszámolni.[203] Végül *a különálló Erdély fogalma földrajzilag és közigazgatásilag is megszűnt* a Királyföld rendezéséről szóló 1876. évi XII., az egyes törvényhatóságok területének rendezéséről szóló 1870. évi XLII., az 1876. évi XXXIII., és az 1877. évi I. és X. törvénycikkekkel.

Összegzés

Az Erdélyi Fejedelemség önálló államiságának jogászi szempontú vizsgálatát *az állam jogi fogalmának célkeresztbe helyezésével folytattam le*. Az állam modern fogalma Niccolo *Machiavelli* nyomán az újkorban, a XVI—XVII. században jelent meg, és *a status fogalmat elsőként a XVI. század végén használták a mai*, modern *értelemben*. E modern államfogalmat teoretikusan Georg *Jellinek* fejtette ki, aki szerint *az állam három fogalmi eleme* a meghatározott *terület*, az ott élő *lakosság*, és az ezek fölött megnyilvánuló, ezeket uraló *főhatalom/szuverenitás*. Ennek megfelelően *a téma kifejtése során a terület–lakosság–főhatalom/szuverenitás vonalat követtem*.

A könnyebb áttekinthetőség okán összefoglalásul módszertani vizsgálatom szempontjai — az állam klasszikus fogalmi elemei (terület, lakosság, főhatalom/szuverenitás), illetve a hatalmi szimbolika szempontja (államcímer) — alapján az erdélyi állam létrejöttéhez kapcsolódó eseményeket és időpontokat az alábbi táblázatba foglaltam:

---

[201] *Kozári Monika*: A dualista rendszer. Bp. 2005. 53.

[202] Uo. 55.

[203] A magyar törvények többek között az osztrák polgári törvénykönyvet és perrendtartást, kereskedelmi törvényt stb. váltották fokozatosan fel, de ennek a folyamatnak az elhúzódását mutatja, hogy a századfordulón például még az 1854. évi bányatörvény, illetve — akárcsak Horvátországban — Erdélyben is fennmaradt a központilag irányított zsandárszervezet. *Erdély története* i. m. III. 1510.

Az erdélyi állam létrejöttéhez kapcsolódó döntő események és időpontok Az államfogalom szempontjai	*Terület*	*1544. augusztus 10-i tordai országgyűlés: az erdélyi és a tiszántúli területek közjogi egyesülése.*
		1570. december 1-én János Zsigmond által aláírt *speyeri titkos szerződés*: a Magyar Királyság és az erdélyi állam között *jelöli ki a területi határokat. A szerződésnek ezt az egyetlen pontját*, a területi megegyezést, a pontos határkijelölést *hajtották csak végre.*
	Lakosság	*1544. augusztus 10-i tordai országgyűlés*: a*z erdélyi és a tiszántúli területek „jogi népességének" közjogi egyesülése.* Hivatalos megnevezésük: „Erdély három nemzete és magyarországi atyánkfiai".
	Belső, alkotmányjogi szuverenitás	*1567. szeptember 8-17. közötti gyulafehérvári országgyűlés:* a rendek *törvénybe iktatták a szabad fejedelemválasztás jogát* (előzmények: *1566-ban János Zsigmond indítványozza,* hogy *utódjának megválasztására a rendek külön paktumot kössenek,* majd *1566. június 26-án Szulejmán* szultán *adhnámét adott János Zsigmondnak*, amelyben *megerősíti az önálló fejedelemválasztás jogát).*
		1571. május 25-i gyulafehérvári országgyűlés: az 1567-es országgyűlés „libera electiót" becikkelyező törvénye alapján „minden további vita és szó nélkül" *az összegyűlt rendek fejedelmükké választják Báthory Istvánt.*
		1576. május 1.: Báthory Istvánt lengyel királlyá koronázzák Krakkóban; címhasználata: „*István,* Isten kegyelméből Lengyelország királya, Litvánia, Russzia, Prusszia, Mazovia nagyhercege és ura, *Erdély fejedelme*".
A hatalmi szimbolika szempontja	*Erdély önálló címere*	*1590: Báthory Zsigmond fejedelem* bizonyíthatóan elsőként használja *a magyar, a székely és a szász nemzet címerjeleit* együttesen.

Írásomban az állam jogi fogalma klasszikus összetevőinek — terület, lakosság, főhatalom/szuverenitás — a felhasználásával igyekeztem alátámasztani azt az alapfeltevésemet, hogy az Erdélyi Fejedelemség államiságát nemcsak egy-két tény, esemény alapján lehet megállapítani, hanem más és más eredményt kaphatunk attól függően, hogy milyen nézőpontból közelítünk a kérdéshez. A bemutatott vizsgálati paraméterek alapján, azaz az államterület,

a lakosság kapcsán és főként a külső és belső szuverenitás jellemzőivel, tartalmi elemeivel kapcsolatosan, különböző, egyfajta mozaikszerű eredményre jutottam. Természetesen sokféle más nézőpontból is nagyon értékes és fontos megállapításokra lehet jutni Erdély önálló államiságának kapcsán. Jelen írásommal ehhez a már eddig is sok szempontból vizsgált kérdéshez igyekeztem adalékokat hozzátenni *a jogtudomány eszközrendszere segítségével,* és egyúttal — az interdiszciplináris szemléletmódot szem előtt tartva — kíséreltem meg a jogi és a történeti megközelítés különböző nézőpontjainak *módszertani szempontú* összhangba hozását.

SUBORDINATION OR INDEPENDENCE? REMARKS ON THE PROBLEM OF THE INDEPENDENT STATEHOOD OF THE TRANSYLVANIAN PRINCIPALITY FROM A LEGAL PERSPECTIVE

by Kisteleki Károly

Abstract

In the present study the author examines the statehood of the Transylvanian principality by focussing among the three constituent parts of the concept of state existing since early modern times – teritory, population and sovereignty – on the third, sovereignty. From the perspective of the science of law, sovereignty manifests itself both inwards and outwards. The former manifestation is constitutional sovereignty (that is, supreme authority with regard to the population living on the state territory and the complex of legislation created by it), while the latter is international legal sovereignty (that is, the manifestation of independent statehood in the context of the international state system). In the present paper, it is the former, the internal, constitutional sovereignty of the Transylvanian Principality that is analysed in detail.

From the perspective of research methodology – on the basis of the said three conceptual parts of state (territory, population, sovereignty), and the symbolics of power (state coat-of-arms) – the following decisive events and dates can be ranged to the creation process of the Transylvanian state:

1. *From the perspective of the concept of state*

a.) *territory*: diet of Torda, 10 August 1544: the constitutional union of Transylvanian and Trans-Tiszanian territories.

b.) *population*: - the secret treaty of Speyer, signed by János Zsigmond on 1 December 1570: defines the border between the Kingdom of Hungary and the Transylvanian state. It was the one and only stipulation of the treaty that went into effect.

c.) *internal, constitutional sovereignty:* - diet of Gyulafehérvár, 8-17 September 1567: the estates enacted their right to elect freely the prince (*preliminaries*: in 1566 János Zsigmond proposed that the estates should make a compromise for the election of his successor, and on 26 June 1566 sultan Suleyman accorded to János Zsigmond an adhname whereby he confirmed the free right of election).

- diet of Gyulafehérvár, 25 May 1571: on the basis of the act of the 1567 diet on „libera electio" the estates elect as their prince István Báthory „without any further debate or word".

- 1 May 1576: István Báthory is crowned king of Poland at Krakow; his full title is „Stephen, by the Grace of God King of Poland, Grand Duke and Lord of Lithuania, Russia, Prussia and Masovia, Prince of Transylvania".

2. On the basis of the symbolics of power:

a.) *independent Transylvanian coat-of-arms:* 1590: Zsigmond Báthory uses for the first time the combined insignia of the Hungarian, Székely and Saxon nations.

The study thus elaborates on the long examined problem of the independent statehood of the Transylvanian principality, by utilising the methods of the legal science, at the same time trying to harmonize methodogically, from the perspective of interdisciplinarity, the different aspects of legal and historical approaches.

TÖRTÉNETI IRODALOM

Sz. Simon Éva

A HÓDOLTSÁGON KÍVÜLI „HÓDOLTSÁG”

Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében
(Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések)
MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2014. (368 o.)

A kötet a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára fiatal oszmanistájának tollából született, 2012-ben kitűnő eredménnyel megvédett doktori disszertációjának átdolgozott változata. A téma több mint érdekfeszítő, hiszen arra a fontos kérdésre igyekszik választ találni, hogy vajon meddig is ért a Hódoltság Zala megyében a 16. század második felében. Ezzel valójában elsőként reflektál Hegyi Klára 1993-ban megjelent cikkére, amely először tette fel ezt a kérdést országos viszonylatban. Tovább növeli a mű értékét, hogy egy új, a magyar történetírás számára eddig ismeretlen, 1579-ben keletkezett szandzsákösszeírás, a szigetvári szandzsák kanizsai járásáról, azaz náhijéjéről készült pillanatfelvétel adta a kutatás alapját. Első pillantásra akár alultervezettnek is tűnhetne a vállalkozás, ám mivel ez az összeírás valóban unikális és a „*Délnyugat-Dunántúl 16. századi történetének egyik legfontosabb forrása*”, így nincs helye a fanyalgásnak.

Az előszóból kiderül, hogy a szerző nem elégedett meg azzal, hogy a megfelelő nyelvi és paleográfiai kompetenciák birtokában közreadjon egy forrást, amely bármily üdvös vállalkozás is lenne, az eredménye meglehetősen alacsony hasznosulással kecsegtetne. A terület sajátos forrásadottsága miatt ugyanis ez az egyetlen fennmaradt forrásunk, így eleve nincsen mód bármilyen folyamat ábrázolására. A különleges forrás értelmezéséhez így a „*településtörténet, történeti statisztika és demográfia*”, valamint az „*oszmán gazdaság- és belpolitika*” részletes ismeretére is szükség volt, ám ezek segítségével valóban sikerült a szigetvári szandzsák Zala megyei terjeszkedését megragadni, és a kötet ezáltal érdemben tesz hozzá a magyar hódoltság eddigi ismeretanyagához.

A tartalomjegyzék szerint a mű öt nagyobb fejezetre oszlik, és ehhez jön még hozzá a mellékletként kezelt forrásközlés, valamint a szokásos irodalomjegyzék, a különböző mutatók és a szómagyarázat. Valójában inkább négy nagyobb egységről beszélhetünk: elsőként a historiográfiai és módszertani bevezető (13–64.), majd maga az elemzés (64–138.), harmadikként a következtetés (138–217.), végül a már említett mellékletek következnek, amelyek közül a forrásközlés azért szervesen a második fejezethez tartozik.

Bár a kötet elején található tudománytörténeti bevezető magán hordozza a disszertáció stílusának nyomait, mégsem csupán egy kötelező kellékként szerepel. A modern kor tudósai sok esetben hajlamosak megfeledkezni arról, hogy sikerük záloga bizony az, hogy „*óriások vállára állhattak*”, azaz tudós elődök eredményeiből indulhattak önálló kutatómunkára. A bevezetésből kiderül, hogy az oszmanistáknál is kitapintható a *'Mester és Tanítvány'* személyes kapcsolatára építő tudásátörökítés, amely valójában rendkívül törékeny, és ahol néhány ember kényszerű kiesése már pótolhatatlan veszteségként érné e tudományterületet. A nemzetközi élmezőnybe tartozó magyar szakemberek — még ha áttételesen is — mind Karácson Imre és Fekete Lajos tudásából, kapcsolataiból és presztízséből táplálkoztak, míg a mai fiatalok Káldy-Nagy Gyula, Hegyi Klára, Dávid Géza, Fodor Pál és a ma már Amerikában élő Ágoston Gábor tapasztalatából meríthettek. Ez komoly potenciált jelent, amilyennel a környező országok egyáltalán nem bírnak. E tekintetben mindenképp tudományos nagyhatalomnak számítunk, ami annak tudatában nem kis fegyvertény, hogy a modern Törökország oszmán birodalmi múltja iránt egyre nagyobb az érdeklődés a világban.

A 16. századi magyar történelem kutatása mindig speciális helyzetben volt. Egyrészt a modern történetírás kezdeteitől kiemelt érdeklődés övezte Mohács traumája és a Habsburgok hazai uralmának kezdetei miatt, a forrásadottság azonban a korábbi időszakhoz képest a hatalmas irat-

pusztulás és a háborús helyzet következtében sok tekintetben rosszabbá vált. A negatív mérlegen éppen az oszmán közigazgatás által termelt új iratok javítanak lényegesen, amelyek éppen a keresztény források által homályban hagyott 16. század középső harmadában a leginkább informatívak, ám feltárásukhoz, elolvasásukhoz és értelmezésükhöz különleges adottságok szükségesek.

Simon Éva könyvének második fejezetéből pontos képet kapunk a különböző oszmán összeírások, mufasszal-defterek, tímár-defterek, tímár-rúznámcsék és dzsizje-defterek irattani sajátosságairól, tartalmáról és forrásértékéről. Bár a téma minden bizonnyal szóba kerül a levéltáros és történész képzés alapstúdiumain, ennek ellenére nem felesleges az ismétlés, hiszen fontos tisztában lenni azzal, hogy mit is jelentenek az egyes kötetekbe bejegyzett adatok. A szövegből megtudjuk, hogy még több nemzedéknyi munka tornyosul a hazai oszmanisták előtt, hiszen forráskötetek tömegei várnak arra, hogy szakértő módon megszólaltassák őket, és — bár ez nem kerül kimondásra — a magyarországi hódoltság etnikai, demográfiai stb. viszonyaira valószínűleg ezekből remélhetünk a jövőben a legtöbb újdonságot. Ez a megállapítás még akkor is igaz, ha az oszmán források verifikálásához keresztény kontrollforrásokra van szükség. A magyar közigazgatás tagjai által készített adóösszeírások, dézsmajegyzékek és urbáriumok jellegzetességeiről szintén egy korrekt áttekintést kapunk Maksay Ferenc, Ila Bálint és mások munkáinak említésével, így ez a fejezet egy egyetemi gyorstalpalóval is felér, amelyet minden szakdolgozó segédletként kezelhet egy-egy forrás értelmezéséhez.

A magyar történésztársadalom sok esetben nehezen találja meg az arany középutat a hagyományos forrásközlés és a sokszor felesleges újításként kezelt módszertani „izmusok" között, pedig számtalan konkrét esettanulmány bizonyítja, hogy szükség van a források különleges megszólaltatásának módszertanára, mert különben vagy nem tudjuk kiaknázni az adatokban rejlő lehetőségeket, vagy rossz következtetésekre jutunk. Ennek tökéletes bizonyítéka a 16. századi Zala megyére vonatkozó oszmán és — a jobb híján — kereszténynek nevezett források összevetése, hiszen egy tahrir-defter és egy dikális összeírás korántsem feleltethető meg egymásnak tökéletesen, kezdve azzal, hogy a régi és az új közigazgatási határok sem esnek egybe, így bizony első látásra az „alma és a körte" komparatisztikai vizsgálatának megoldhatatlanságával állunk szemben. Simon Éva könyvének egyik legfontosabb hozadéka, hogy szembenézett a tartalmi összehasonlítás problémáival, és ezt evidenciaként kezelve elemezte a forrásait.

Az első problémát rögtön a területi kiterjedés és névhasználat jelentette, hiszen a történeti Zala megye határai nem estek egybe a szigetvári szandzsákon belül létrehozott kanizsai náhije kiterjedésével, ugyanis utóbbihoz az 1579. évi — a kötetben közölt — összeírás szerint a zalai és szomszédos somogyi területeken túl Vas, Sopron és egy település erejéig még Pozsony megyei falvak is tartoztak. A helyzetet bonyolította, hogy még az 1570-es években is számos átszervezést ért meg a helyi közigazgatás, melynek során Zala megye északi részei a székesfehérvári szandzsák valós, illetve igényterületeként kerültek összeírásra, Kanizsa környéke Szigetvárhoz, az e körüli falvak pedig Pécshez adóztak. Mindezt úgy, hogy 1568-ban más oszmán forrásokban már egyértelműen kanizsai náhijét említettek, azaz feltételezhetően már Szigetvár 1566. évi elfoglalásával egyidejűleg felbukkant egy önálló körzet megszervezésének gondolata, ám ennek gyakorlati megvalósítása egészen 1579-ig váratott magára. Emiatt a szerző némileg önkényesen 1570 előtt „*korai kanizsai náhije*", 1570–1579 között „*kanizsai náhije-csíra*", majd ezt követően „*kanizsai náhije*" elnevezést használ. Ez jól jelzi, hogy mennyire nehéz a valós közigazgatási változásokat, amelyek mögött rengeteg emberi tényező áll, rendszer szintjén bármilyen logika alapján összerendezni, és ezekből sémákat gyártani. A történelmi elméleteknek az emberi tettekből fakadó esetlegessége mindvégig meghódíthatatlan gátját fogja állni, és az oszmán megszállás folyamata valamint a közigazgatás kialakítása mögött minden bizonnyal soha nem lehet majd megtalálni egy teljesen koherens belső logikát. Lezárva ezt a gondolati egységet, a könyv egyik fontos megállapítása, hogy nem lehet összehasonlítani két (keresztény és oszmán) közigazgatást teljes mértékben, mert a határok nem esnek egybe, csupán a mindkét körzet által magában foglalt területre terjedhet ki a vizsgálat.

A szerző kitér a dikális összeírásokban és a defterekben szereplő települések kategóriáiban rejlő problémákra is. Az látszik, hogy a Zala megyében a késő középkorban ismert huszonnégy mezőváros közül többet hiába keresünk a 16. századi forrásokban, és ez nem írható csupán a pusztulás számlájára. A tahrir-defter tizenhét várost említ, ám ezek közül nyolc a történeti Zala megyén kívül esik, így itt csak kilenc települést illettek város elnevezéssel, a dikális összeírásokkal azonban mindössze három hely (Alsólendva, Szemenye és Egerszeg) egyezik. A szerző szerint a defterek tanúk beszámolói alapján készültek, így a jegyzékükből kimaradó oppidumokról valójá-

ban nem rendelkeztek elegendő információval. Emiatt a mezővárosokra a dikális összeírások — nem meglepő módon — jóval megbízhatóbbak.

A falvak és puszták esetében a könyvben számos új megállapítás szerepel, és a kérdés fontossága megérdemli, hogy hosszabban körüljárjuk. A török kor megítélésének legnagyobb problémája a pusztulás mértékének megállapítása. Simon Éva elsőként abból a régóta ismert tapasztalatból indul ki, hogy a keresztény és a török adóösszeírásokban eltérő számú település más-más minőségben kerül feljegyzésre, a defterekben sokszor a nevek és portaszámok is szerepelnek olyan helyeken, amelyeket a magyar dokumentum egy *judicatus* (uradalmi körzet) részeként külön nem is említ. Tetézi a problémát, hogy a különböző összeírások teljesen ellentmondó adatokat tartalmaznak az egyes falvak teherbíró képességéről, így e tekintetben az összehasonlító vizsgálat nem visz közelebb a hódoltság határán fekvő népesség erejének felbecsülésében. Az bizonyos, hogy az oszmán iratok még ezen a félig-meddig hódolt vidéken is pontosabbak, és ezek alapján az eddig becsültnél több falut gyaníthatunk a vizsgált területen. A defterből az is kiderül, hogy a megszállók az általuk jól ismert, azaz gyakran megszáguldott falvakról rendelkeztek alaposabb ismerettel, így ezek térképre vitelével a portyák útvonalai és célterületei is kirajzolódnak.

A szerző Hásházyi Imre zalai alispán birtokainak példáján egy újabb fontos dologra hívja fel a figyelmet, ugyanis az 1577-ben Söjtörön meggyilkolt nemes birtokait annyira részletesen jegyezték fel, hogy a gyanú szerint az új modus vivendi érdekében a birtokos a védelemért már korábban átadta némely birtokjogát egy bizonyos Naszúh szpáhinak, akit egyedüliként említett név szerint az 1579. évi összeírás. Még sok ilyen adatra lenne szükség, hogy ebből a hódoltsági kisnemesek és a megszállók között kialakuló viszony valamilyen rendszerét lássuk, ám az ügy a túlélés egyik félig-meddig lehetséges útvonalát tárja elénk.

A könyv több régóta fennálló terminológiai kérdésben is megoldási javaslatot kínál, így például a Szakály Ferenc által bevezetett „hódoltsági peremvidék" kapcsán, amelyen ő a magyar végvárvonal mögött az oszmánoknak (is) adózó területsávot értette. A kérdés jelentősége abban rejlik, hogy ez alapján tudjuk meghatározni a hódoltság határát is. Ugyanis 1566 után az Oszmán Birodalom a katonai helyett inkább adminisztratív eszközökkel igyekezett folytatni a hódítást, és abban bízott, hogy a keresztény végvárak mögötti falvakkal dotált szpáhik majd elvégzik az adóztatással együtt a terület meghódítását is. A Habsburg kormányzat érthető okokból ezt nem fogadta el, így ezeket a területeket soha nem sikerült teljesen bekebelezni, bár az adóra kényszerítés a kortársak számára egyet jelentett a hódoltatással. Nem véletlen, hogy az 1570-es években a magyar országgyűlés egyre szigorúbban tiltotta az önkéntes alávetést és keményen megtorolták, ha egyes falvak mégis úgy döntöttek, hogy beíratják magukat a török adókönyvbe. Ezzel együtt Simon Éva szerint a hódoltság és a peremvidék szétválasztása indokolt, ugyanis — ellenkező oldalról nézve — „*a határvidéki szandzsákok szerkezete eltért a törzsterületek közigazgatásától*", és a sokszor egy-egy keresztény végvári központtal kialakított körzetek (lásd kanizsai náhije) területén a kivetett adót átalányban számolták el, és mindvégig feltűnően sok az adóztathatatlan *deserta* hely.

A pusztulás mértékének megállapításához eddig a különböző összeírások számítottak a legfőbb forrásnak, amelyekben az egyes települések mellett egyre gyakrabban tűntek fel a különböző pusztulást jelentő jelzők: *deserta*, *combusta*, *penitus combusta* stb. Ezeket eddig a magyar szakirodalom jobbára szinonimaként kezelte, ám Simon Éva szerint eltérő terminológia rejlik az elnevezések mögött. A jelzők lényege, hogy az adott faluból nem lehet adót behajtani, ám az nem derült ki, hogy lakossággal számolhatunk-e ezeken a helyeken. Az 1579. évi defter alapján kijelenthető, hogy a török terminológia szerint „*ráják nélküli*", a törzsterületen valóban lakatlant jelentő fogalom a kanizsai náhijében valójában az adóztatás számára ismeretlen, elérhetetlen, de meghódítani vágyott, úgynevezett „*oszmán igényterület*" falvaira vonatkozik, amelyek elkülönülnek a hódoltatott peremvidéktől. A disszertáció egyik legfontosabb megállapítása így lehetővé teszi, hogy a defterek által behatárolt területen belül egy belső vonalat húzhassunk az oszmán adóztatás pillanatnyi határán. További distinkcióra ad alkalmat a „*becslés szerint összeírt*" települések fogalmi tisztázása, amely mögött a szerző szerint a ténylegesen elpusztított falvak szerepeltek, melyek lakosai ideiglenesen elmenekültek, így adózás tekintetében ezek is az igényterületek közé tartoztak. Harmadikként pedig a *mezraa* néven emlegetett pusztákra kapunk egy megoldási javaslatot, mely szerint ezek olyan pusztafalvak, melyek határait a szomszédos közösségek művelés alá vonták.

Mindez átvezet bennünket a már említett latin *deserta* kifejezéshez, amely az 1570-es évek Zala megyéjében az ideiglenesen elhagyott falvakat, de még inkább a szegénységük miatt adózni nem képes faluközösségeket jelentette. Ehhez képest a *combusta*, azaz felégetett arra vonatko-

zott, hogy egy adott pillanatban felgyújtották a falut, ám az nem feltétlenül néptelenedett el. A népesség szerencsére jóval erősebb és flexibilisebb lehetett, mint eddig gondoltuk, legalábbis a rövid idő alatt újratelepült falvak nagy száma erre enged következtetni. További behatárolásra ad lehetőséget, hogy a szerző szerint a forrásokból kiolvasható egy másik szisztéma is, melynek alapján az *omnino combusta* néven olyan falvakat írtak össze, ahol a lakosok a környező településekről visszajártak művelni a földjeiket, és termények után földesuraiknak adóval is tartoztak, míg a *penitus combusta* elnevezés mögött az olyan falvak rejtőznek, ahol a falu határai is műveletlenül állnak. A szerző több esetben még ennél is tovább megy, és újabb fogalmak többletjelentését próbálja meg igazolni a forrásokból, amelyek akár sikerrel is kecsegtethetnek. Azonban most a számos adatolás mellett is úgy tűnik, hogy van egy határ, amin túl az újabb distinkciók már nem egyértelműek, és a 118–119. oldalon található táblázat megállapításait a későbbi kutatásoknak kell megerősíteni. Ezzel együtt óriási előrelépés, hogy az eddig elnagyoltan kezelt településjelzők kapcsán Simon Éva egy konkrét értelmezési javaslatot dolgozott ki.

A könyv alcímében ígért oszmán terjeszkedéssel az utolsó két fejezet foglalkozik. Az eddig meglehetősen elméleti és módszertani munka hirtelen a kronológiai idősíkban került áthelyezésre, és a magyar történetírásban kanonizált 1526. évtől kezdve módszeresen bemutatja a (később) kanizsai náhijének nevezett terület sorsát. Minderre természetesen szükség van, ám szerencsésebb lett volna mindezt a kötet elején elhelyezni, mintegy térben és időben kontextualizálva azt a problémát, amivel egészen idáig foglalkozott. Természetesen valahol érthető az elv, hiszen a történeti áttekintés után éppen a forrás segítségével lehet bemutatni az oszmán hódító stratégiát az 1570-es években. Az elemzésből ugyanis szépen kiderül, hogy a szigetvári bégek javadalombirtokait nagyon is tudatosan utalták ki a Kanizsa környéki „*igényterületeken*". Mindegyike stratégiailag jelentős volt a hódoltató portyák és felvonulások során, így az újabb hódítások ugródeszkáinak számítottak. Az elképzelés sikerét bizonyítja, hogy a vizsgált területen a háborús békeévek első tíz esztendejében több mint ötszáz falut szorítottak rá a rendszeres adózásra, és ez a folyamat csak a Kanizsa körüli végvárrendszer kiépítésével szűnt meg.

A kötet végén lévő mellékletben a forrásközlés a helytörténészek számára rengeteg új információt rejt, és egyben a megye török kori település- és népesedéstörténetéhez is megkerülhetetlen lesz. Emellett a részletes bibliográfia, az idegen kifejezések magyarázata, valamint a személy- és helynévmutató egyaránt sokat segítenek a kötet megértésében és használatában. Ehhez kapcsolódóan tartozik egy CD-melléklet is a könyvhöz, melyen a felhasznált térképek nagyobb és színesebb változatát, valamint egy, a könyvben nem szereplő oszmán kémtérképet is találunk.

A Simon Éva disszertációjából készült könyv magán viseli a doktori képzésben készült mű jellegzetességeit, néhol túl didaktikus, esetleg olyan forrástípust is bemutat, melyet később alig hasznosít, mint például az urbáriumok és dézsmajegyzékek, de ez mit sem von le az értékéből. Egy darab defterből az oszmán előrenyomulás Zala megyei jellegzetességeit bemutatni mindenképp mestermunka, amely megérdemli a méltatást.

Varga Szabolcs

Ifj. Barta János

„HA ZEMPLIN VÁRMEGYÉT AZ ÚTAS VISGÁLJA …" II.

(Adattár Zemplén megye 18. századvégi történetéhez)

Debreceni Egyetem Történeti Intézete, Debrecen, 2015. 426 o.

Neves közgazdászunk, aki külföldön méltán elismert professzorként fejezte be pályafutását, csaknem egy évszázaddal ezelőtt találóan nyilatkozott úgy, hogy *„A tudománynak két proletárja van: a statisztikus és a történetíró."* Proletáron — politikai mellékzönge nélkül — „*… az adatokat fáradhatatlanul egymásra halmozó hangyaszorgalmú munkást*" értette Surányi-Unger Tivadar, miközben inkább a statisztikusok közé sorolta azokat a történészeket, akiket ma már a történeti statisztika elkötelezett művelőiként tartunk számon, s akiket túlzás nélkül tekinthetnénk a tudomány valódi proletárjainak.

Nem kizárt, hogy Ifj. Barta János — a Debreceni Egyetem Történeti Intézetének emeritus professzora — tiltakozna a fenti minősítés ellen, az azonban kétségtelen, hogy a história rangos művelőinek nemcsak egyike, hanem hangyaszorgalmú munkása. Korábbi — *Gazdálkodás és tár-*

sadalom Zemplén megyében a 18. század végén — alcímű kötete, amelyik 132 táblázatot tartalmaz, rászolgált az adatgazdag jelzőre; a II. kötet, a zömmel táblázatok sorozatából álló folytatás pedig valódi adattár, szinte párját ritkító a maga nemében.

Ifj. Barta János községsoros adatközlése Zemplén megye kerületein belül követi a települések nevének alfabetikus rendjét, a helynevek összesített abc-rendje pedig a 394–407 oldalon található a mai változatokkal együtt úgy, hogy a kerület sorszámát, a népesség vallási és nemzetiségi hovatartozását is feltünteti: pl. *Abara* (Oborin) 6. – Helv; Hung; illetve *Varannó* (Vranov) 11. – R. C. Szlov; csaknem a végén pedig *Zsadány* (Sárazsadány) 3. – ? Hung. Jelen esetben a helynevek sorrendjének kiemelése összhangban áll az előszóban megfogalmazott szerzői szándékkal: „*Célom a forrásokban található adatok települési szintű rendszerezése volt, ami talán megkönnyíti a helytörténet (településtörténet) reménybeli művelőinek munkáját.*"

II. József közigazgatási átszervezése révén — Erdélytől eltekintve — a Magyar Királyság 10 kerületéből Zemplén megye abba a Kassai kerületbe tartozott, amelybe Felső-Magyarország keleti részét, Abaúj, Sáros, Szepes és Torna vármegyét is besorolták. Korábban Zemplén vármegyében 5 járás volt, az új rend azonban kisebb egységekkel, megyén belüli kerületekkel számolt. Ifj. Barta János az időközi módosítások figyelembevételével a gazdaság- és természetföldrajzi feltételeknek leginkább megfelelő változat mellett döntött. A nagyalföldi táj északi peremén a *Szerencsi* (1), a hegyaljai borvidéken a *Tokaji* (2) és a *Pataki* (3), a Bodrogközben a *Királyhelmeci* (4) illetve a *Zétényi* (5) kerület található. A Laborc és az Ondava mentén az *Újhelyi* (6), a *Gálszécsi* (7), a *Terebesi* (8), a *Sókúti* (9) és a *Homonnai* (10), a Keleti-Beszkidek vidékén pedig a *Varannói* (11), a *Sztropkói* (12), a *Görögínyei* (13), a *Papini* (14) végül a *Szinnai* (15) kerület kapott helyet.

Zemplén megye 445 helységéből egy-egy kerületre csaknem 30 település, illetve az 1787. évi népszámlálás szerinti a 209 791 lakosból 13 986 fő jutna átlagosan, velük szemben a Tokaji kerülethez 10, a Szinnaihoz viszont 47 település tartozott, míg a legnépesebbnek a Homonnai (22 441 lakos), a legalacsonyabb népességszámúnak a Királyhelmeci (8 102 lakos) bizonyult. A népesebb települések rangsorát Tállya (4388), Sátoraljaújhely (4023), illetve Kis- és Nagy Patak együttesen (3309) lakossal vezette, a sereghajtónak pedig a hegyi falvak egyike, Orosz Bisztra (54) bizonyult. Az államérdektől vezérelt, eltérő idejű és különböző szempontú adatfelvételek összevetése megnehezíti az utókor kutatóinak dolgát, kronológiai rendbe rakásuk azonban nemcsak kívánatos, hanem kötelező. Ifj. Barta János az 1772. évi úrbéres felmérés, az 1774. évi úrbéri tabellák, illetve az 1776, az 1780, az 1790. és az 1799/80. évi dicalis összeírások nyomán közölte a jobbágyok, a zsellérek és a házatlan zsellérek adatsorait.

Az 1767-ben kelt úrbéri rendelet nyomán Zemplén vármegyében 1772-ben kezdődött az úgynevezett *előzetes felmérés*, amelynek adatait értelemszerűen még nem a fentebb említett kerületi beosztás szerint vették fel, következésképpen önként vállalt szerzői feladat lett az adatok átcsoportosítása és összesítése. Az 1772. évi felmérés és az 1774. évi úrbéri tabellák számai nem egyeznek, általában a felmérés adatai az alacsonyabbak, mert az utóbbiakat szinte becslések nyomán állapították meg. A felmérések sommás elmarasztalása helyett utalni kell arra, hogy az úrbéri tabellákkal szemben adatokat tartalmaznak az irtásföldek — a szántók, a rétek és a szőlők — nagyságáról. Az 1772. év kerületi, majd a községsoros táblázataiban helyet kaptak a beltelkek és a szántók összesített adatai magyar holdakban, a réteké kaszásokban, illetve a jobbágyok, a zsellérek és a házatlan zsellérek valamint a telkek száma. Hasonló az 1774. évi adatsorokat tartalmazó táblázatok első része, a második részből pedig megtudhatjuk a költözési szabadsággal rendelkező, illetve az örökös jobbágyok számát, továbbá megismerhetjük a telki állomány nyolcad részenként csökkenő hányada szerint csoportosított — egész teleknél nagyobb, majd az egész telkes, a 7/8 …végül az 1/8 telkes — jobbágynépesség tagozódását. Az intenzívebb gazdálkodást és az árutermelést lehetővé tevő gazdaság- és természetföldrajzi tényezőknek is szerepe volt abban, hogy miként alakult a jobbágyság költözködési lehetőssége. Nem véletlen, hogy a Szerencsi, a Tokaji és a Pataki kerület paraszti népességének csupán 9,7%-a volt örökös jobbágy, míg a Keleti-Beszkidek 5 kerületében elvétve akadtak szabad költözködési joggal rendelkezők (0,4%).

Az úrbérrendezés eredményeként összeállított adatsorok előtti szöveges rész nyújt felvilágosítást a jobbágytelek méretéről, a paraszti népesség földesúri terheiről, a robotról, továbbá a kilencedtől a 12 tojásig terjedő természetbeni járadékokról, valamint az „árendának" nevezett pénzjáradékról. Mivel az úrbérrendezés zempléni iratanyaga nem teljes, a Magyar Országos Levéltárig vezető kiegészítő kutatásokra volt szükség. Ismeretes, hogy az úrbérrendezés kilenc kérdőpontjára adott paraszti vallomások igencsak becses és terjedelmes források, kellő helyen szerzői

hivatkozás hívja fel a figyelmet arra, hogy ez utóbbiakat Takács Péter és Udvari István korábbi háromkötetes kiadványa tartalmazza.

Kisebb könyv méretével vetekszik Ifj. Barta János zempléni adattárának az *1776-i dicalis összeírásokról* szóló egysége. Noha az adónem neve az egykori rovásadó továbbélésére enged következtetni, az 1772 nyarán kelt helytartótanácsi rendelet egységesítési szándékkal a korábbiaknál alaposabb, évenkénti összeírásokat követelt meg. A dica, mint adóegység személyi és dologi összetevőkből alakult ki. A személyi rovatba felvették az úrbéres — jobbágy és zsellér — családfőket, külön-külön a 16 éven felüli fiúkat és a lányokat, a testvéreket, valamint a gazdaságban élő szolgákat és szolgálólányokat. A jobbágy és a zsellér férfiakból 2–2, a házatlan zsellérekből, a szolgákból, a 16 év feletti fiúkból és a testvérekből 4–4, a 16 év feletti lányokból és a szolgálólányokból 8–8 személy tett ki egy dicat.

Hasznosságuk és koruk szerint sorolták be az állatállományt, lovakból 4, kifejlett szarvasmarhákból 8, sertésekből, juhokból és kecskékből 24 tett egy dicat. Az ingatlanok, pontosabban a telkek adatait is igen körültekintően — a házaktól és a szántóktól egészen a káposztás kertekig — igyekeztek nyilvántartásba venni. Az adóztatói figyelem kiterjedt az egyéb — ún. *szeren kívüli* — jövedelemforrásokra is, így a kocsmáltatás, a kézművesség, a kereskedés, továbbá a közhasznú községi jövedelmekre, például az időszakosan bérbe adható legelőkre, a vízi malmokra, sőt a tarcali szárazmalomra is, amelyik a maga nemében egyedi építmény volt a megyében.

Az úrbérrendezés forrásaival ellentétben a dicalis összeírások szerényebb helyet kaptak a későbbi kutatásokban, ami részben annak tudható be, hogy kevesebb maradt fenn belőlük, illetve az adóeltagadások miatt e forrásokat pontatlanoknak tartja a kutatók egy része. Ifj. Barta János véleménye szerint Zemplén vármegye ez utóbbi forrásait a kivételesek, azaz a kutatásra alkalmasak körébe lehet sorolni.

II. József 1786-ban kibocsátott, a *kataszteri felméréseket* szorgalmazó rendelete a földtulajdonosok megadóztatását szolgálta volna. A katonai segédlettel folytatott összeírások a teljes földterületre — a használaton kívüliekre és a terméketlenekre is — kiterjedtek, a szántók esetében meg kellett adni a gabonaneműek termésének 9 évi átlagát. A birtokos köteles volt nyilatkozni termésének és jövedelmének nagyságáról.

Bár a pontos méréseken alapuló összeírások elkészültek, az uralkodó halála után a megyékben sietve semmisítették meg az íveket, így a felmérések irataiból többnyire csupán töredékek maradtak az utókorra, amelynek kutatóit rendkívül értékes forrásanyagtól fosztották meg. Kivételek persze mindig akadnak, így Zemplén vármegye teljes anyagát sem sikerült átadni az enyészetnek. Szerény, de nem lebecsülendő az, ami megmaradt, megismerhető belőle a szántóföldek nagysága s ezen belül a nemesi földek és a paraszti használatúak mérete. A földterületek nagyságát kataszteri holdakban, azok 1/64 részében, illetve négyszögölekben adták meg; a közölt táblázatokban egyszerűsítve kataszteri holdakban és négyszögölekben feltüntetett adatokat láthatunk. A kerületi és a településenkénti táblázatok fejléce azonos, tartalmazza a népszámlálás szerinti összlakosság, a nemesek, a nemes birtokosok számát, majd az összes, a nemesi, a kamarai, az egyházi nagybirtok, illetve a helyi egyházi és végül a paraszti szántók adatait. Újabb táblázatsorban településenként a tulajdonos nemesek számát, nevét, s a szántójuk méretét, végül az összes nemesi szántó nagyságát láthatjuk.

Szinte természetesnek kell venni azt, hogy a paraszti használatú földek úrbérrendezési és a kataszteri felmérésben felvett adatai eltérőek, a különbségek nem a magyar, illetve a kataszteri holdak méretdifferenciájából adódnak, hanem abból, hogy a kataszteri felméréskor minden hasznosíthatónak vélt területet tekintetbe vettek. Ifj. Barta János egyes települések adtainak kiemelésével illusztrálja a forráskritikai nehézségeket, amelyeket látva a recenzens nem kívánhat többet annál, hogy azok a későbbi hasznosítók, akik merítenek táblázataiból, hozzá hasonló gondosságot tanúsítsanak.

Zemplén vármegye igen értékes levéltára ritkaságszámba menő forrást őrzött meg a nem úrbéres lakosság jövedelmi viszonyairól, pontosabban fogalmazva a gondos elődök ránk hagyományozták a *nemesi jövedelmek 1800. évi összeírását*. A dicalis összeírások révén ismertek voltak az úrbéres népességtől várható jövedelmek, a francia háborúk terhei azonban megkívánták azt, hogy a nemesség jövedelmei is vétessenek számba. Már nem a birtok mérete, nem az alapvető naturális mutatók, hanem a monetáris summa összetevői kerültek az érdeklődés középpontjába, következésképpen az igen alapos tudakozást követően a jövedelmek pénzre átszámított tételeit tüntették fel az összeírók. A 17 jövedelmi kategória 3 nagyobb csoportra osztható: I. Jobbágyok, házas, illetve házatlan zsellérek, továbbá a majorságok, zsellérbirtokok és telken kívüli földek után számí-

tott jövedelmek. II. Az úgynezevett kisebb királyi haszonvételekből a kocsmáltatás, mészárszék, vámok és révek haszna, továbbá a halászat, az erdők, a malmok és a vásárok jövedelme. III. Végül a szabad és a dézsmás szőlőkből s a hegyjogból származó bevételek értéke.

Az 1800. évi jövedelem-összeírás két változatban — települések és birtokosok szerint — áll a kutatók rendelkezésére, így megkönnyíti a személyek azonosítását. Kiegészítő források segítségével megállapítható, hogy a természetes személyek mellett jogiak is szép számmal akadtak a megyében, s igen jelentős volt az extraneitás. Az extraneus birtokosok — azaz a vidékiek, a megyén kívüliek, korabeli szóhasználattal élve a 'bebírók' — főként a szőlőkből húztak tekintélyes jövedelmet, miként az is természetesnek tűnik, hogy a Tokaji és a Pataki kerület jövedelmezősége volt kiugró. A II. jövedelmi kategórián belül a kocsmáltatás állt az élen, de a malmok és az erdők is jól jövedelmeztek. Szerényebb jövedelem származott a halászatból.

Ifj. Barta János valóban hangyaszorgalommal, időt és fáradságot nem kímélve állította össze Zemplén vármegye 18. századvégi adattárát, amelyhez a források és a forráskiadványok elérhetőségének megadása mellett, a mértékegységeket és a számítási pénz jellemzőit tartalmazó tájékoztatót, továbbá olyan áttekinthető kerületi térképeket is csatolt, amelyeken valamennyi helység neve megtalálható. E segédletek is összhangban állnak a bevezetőben idézett szerzői szándékkal, azzal, hogy megkönnyítse a helytörténet iránt érdeklődők munkáját. Ennél azonban jóval többet tett, a kedvező forrásadottságú megye múltjának mélyéből merítve nyújtott történeti értékeket a kortársainak, s küldött üzenetet a jövő historikusainak

Közhely az, hogy hiányérzet nélküli kötetet nem lehet megjelentetni. Jelen kiadványra is igaz ez, s bár pusztába kiáltott szó, ismét megemlítem, idegen nyelvű összefoglaló, de legalább rövid tájékoztató — *Summary* és jelen esetben *Resume* — nélkül nem lett volna szabad közre adni e kötetet.

Buza János

THE CRIMEAN KHANATE AND POLAND-LITHUANIA

International Diplomacy on the European Periphery (15th–18th Century)
A Study of Peace Treaties Followed by Annotated Documents
by Dariusz Kołodziejczyk.

THE OTTOMAN EMPIRE AND ITS HERITAGE

Politics, Society and Economy. Volume 47.
Edited by Suraiya Faroqhi, Halil İnalcık and Boğaç Ergene
Brill: Leiden–Boston, 2011. 1049 p. XVII Facsimiles, 2 Maps.

A lengyel történész-oszmanista az 1461—1742 közötti időszakból páratlan diplomáciatörténeti forrásanyagot bocsátott a történeti kutatás rendelkezésére. A dokumentumok eredeti őrzőhelye a lengyel királyi levéltár volt. Lengyelország harmadik felosztása (1795) után Szentpétervárra, majd onnan 1828-ban Moszkvába kerültek, s csak 1923-ban jutottak vissza eredeti őrzőhelyükre. Átvészelték a II. világháborút, jelenleg a varsói Régi Iratok Főlevéltára tatár anyagát képezik. Mindezt azért fontos előre bocsátani, mert a krími kánok bahcsiszeráji levéltára az 1736-os orosz támadás során nagyrészt elpusztult, egyedül a kánság társadalmi és gazdasági életének forrásai, az ún. kádiaszker könyvek (122 darab) maradtak fenn, mert azokat nem Bahcsiszerájban, hanem Karaszubazárban (Belogorsk, Krím-félsziget) őrizték. Így a Krími Kánság külpolitikájának történetét az elbeszélő forrásokon túl csakis a külföldi levéltárakban fennmaradt iratok segítségével lehet rekonstruálni. Főleg a lengyel és az orosz levéltárak elsődleges értékűek, hiszen ezekkel az országokkal évszázadokon át rendszeres politikai kapcsolatokat tartott fenn a kánság.

A munka két nagy tematikai egységre oszlik: történeti tanulmányokra és forrásközlő fejezetre. A kutatástörténeti bevezető után (XIII–XXXV) a szerző nagy ívű áttekintést ad a lengyel-litván–krími-tatár kapcsolatok történetéről, amely egyúttal a Krími Kánság történetének lengyel szempontú feldolgozása is (3–220.). Ezt követik a diplomáciatörténeti és paleográfiai tanulmányok (223–515.). A forrásközlő rész 71 békeszerződést tartalmaz olasz, rutén, lengyel, tatár nyelven és angol fordításban (521–1008.). A könyv végén a 17 darab, eredetiben fennmaradt (1 olasz, 12 tatár és 4 lengyel nyelvű) dokumentum fakszimiléje található. Az olvasó tájékozódását a

hatalmas anyagban az okleveleket kibocsájtó uralkodók listája (519–520.), válogatott bibliográfia (1013–1034.), két térkép és index segíti.

Történeti áttekintés

A 14–15. század folyamán jelentős mozgások figyelhetők meg Kelet- és Közép-Európa történetében. Új birodalmak felemelkedésének kora ez. Nyugaton a Habsburgok leendő monarchiája körvonalazódik, a Kárpát-medencében magyar–lengyel perszonálunió jön létre, keleten a hatalmas kiterjedésű litván nagyfejedelemség pogány uralkodója, Jogajla feleségül veszi I. Lajos magyar király (1342–1382) lányát, Hedvig (Jadviga) lengyel királynőt, utolsóként Európában felveszi a latin rítusú kereszténységet, és Jagelló Ulászló (Władysław Jagiełło) néven lengyel királlyá koronáztatja magát (1386). Létrejön a lengyel-litván perszonálunió, de a két országrészt 1569-ig, a tényleges egyesülést kimondó lublini unióig önállóan kormányozzák. Még keletebbre nézve folytatódik a moszkvai nagyfejedelem hatalmának kiépülése az orosz fejedelemségek felett, melyek ekkor még a mongol utódállam, az Arany Horda kánjainak vazallusai. Az Irtis alsó folyásától az Al-Dunáig nyúló, hatalmas területen fekvő Arany Horda már szétesőben van, míg a Fekete-tenger túlsó partján az Oszmán Birodalom éppen most szedi össze az erejét a Timur Lenktől elszenvedett ankarai vereség (1402) után. Ebben a történelmi keretben vizsgálta Dariusz Kołodziejczyk a Lengyel–Litván Állam és az Arany Hordából kivált Krími Kánság diplomáciai kapcsolatait.

A történeti részt a szerző három kronológiai egységre tagolta. A diplomáciai kapcsolatok első szakaszát (1362–1523) kezdetben a litván Nagyfejedelemség és az Arany Horda együttműködése jellemezte. A litván nagyfejedelmek a Lengyelországgal többszörösen megújított unió ellenére gyakorlatilag önálló külpolitikát folytattak a steppével. Királycsinálóként léptek fel a Hordában, menedéket adtak kánjainak, köztük Toktamisnak (1380–1406 megszakításokkal), az utolsó jelentős kánnak. A nagyfejedelem szolgálatában állt, és litván támogatással tudott hatalomra kerülni az első krími kán, Hadzsi Giráj (1442–1466) is. A Dnyeper valamint a Volga alsó folyása közötti területen létrejött másik utódállam, a Nagy Horda (*Ulug Orda*) és a litván Nagyfejedelemség közeledése arra sarkalta Mengli Giráj krími kánt (1478–1514), hogy Moszkvával ideiglenes szövetségre lépjen, és 1502-ben végleges csapást mérjen a Nagy Hordára. A vereség után a Nagy Horda kánja, Sejh Ahmed a litván nagyfejedelemhez menekült, nemzetségei pedig meghódoltak a krími kánnak. A litván nagyfejedelmek Sejh Ahmedet 1527-ig Kijevben tartották fogságban, hogy bármikor ki lehessen játszani a Krím ellen. Mindezek a történelmi események befolyásolták a kezdeti diplomáciai kapcsolatokat, és behatárolták a kánság mozgásterét, mert arra késztették a krími kánt, hogy ellenfele őrzéséért és a béke biztosítékaként fiát, vagy a krími arisztokrácia egyik tagját túszként (*rehin*) Vilniusba küldje.

A 16. század közepére megváltozott a nemzetközi helyzet. Az 1515-ös Habsburg-Jagelló szerződéssel és a mohácsi csatatéren elesett II. (Jagelló) Lajos magyar király halálával (1526) a lengyelek feladták közép-európai ambícióikat. 1533-ban örökbékét kötöttek az oszmánokkal, ami precedens nélküli, és ellentmond a dzsihádnak, valamint a muszlim törvényeknek, mert nem volt limitálva. (1536-ban hasonló békét kötött Szulejmán a francia királlyal is.) Ezek a változások a formális szövetség felé terelték a lengyel-litván-tatár kapcsolatokat, hiszen a kánnak, a szultán szövetségesével szemben, lojálisnak kellett lennie. Megszűnt a *rehin* intézménye, a tatárok az Arany Horda örökségének megszerzéséért versengtek az oroszokkal, de átmeneti sikerek után véglegesen elveszítették a Volga menti kánságokat (1552-ben Kazányt, 1556-ban Asztrahányt). Jóllehet a Krími Kánság 1475 óta az Oszmán Birodalom befolyási övezetébe tartozott, és a félszigetet védelmi, valamint kereskedelmi szempontból fontos déli partvidékét előbb szandzsákként, majd vilájetként (1569) közvetlenül betagolták az oszmán közigazgatási rendszerbe, a 16. században az oszmán-tatár viszony még inkább szövetségesi, mintsem vazallusi viszony volt. Jól mutatják ezt az örökbékét megelőző isztambuli béketárgyalások, melynek során a lengyel követ kétféle véleménnyel szembesült. Egyrészt azt hangsúlyozták, hogy a lengyel királynak nem kell a tatár kánnal külön tárgyalnia, mert nem szuverén uralkodó, posztját a szultánnak köszönheti és engedelmeskednie kell a szultánnak. Amikor azonban a biztonság kedvéért a lengyel követ Ibrahim nagyvezírtől azt kérte, vegyék be a kánt is a békébe, és parancsolják meg szigorúan a tatároknak a szerződés betartását, ezt a választ kapta: „Jóllehet Száhib Giráj kán olyan, mintha Szülejmán szultán fia lenne, és a szultánnak köszönheti a trónját, de a kán szuverén uralkodó, és nem lenne illő olyan békeszerződésbe bevonni, amely két másik uralkodó között köttetik (p. 73).”

A 16. századi tatár békeszerződésekből is egy szuverén krími uralkodó képe bontakozik ki. Egy olyan nomád uralkodóé, aki a mongol hagyomány szerint területeket, városokat „adományoz" Vilniusnak és Moszkvának, és igényt tart mind a Lengyel–Litván Államtól, mind a moszkvai nagyfejedelemségtől az általuk egykoron az Arany Horda kánjainak fizetett adóra. Az adó az „adományozó" oklevélben felsorolt területek és városok biztonságát szolgálta volna, hiszen a kán azért osztotta szét a családtagok és az elit között, hogy visszatartsa őket a litván portyáktól. Teljesen azonban nem szüntethette meg őket, hiszen a rabok szerzésére irányuló portyák nem csak a köztatárok számára voltak fontosak, akik ebből tartották el a családjaikat, hanem a Giráj dinasztia fiatalabb tagjai számára is, akiknek az ilyen portyák lehetőséget adtak arra, hogy megmutassák vezetői képességeiket, és követőket szerezzenek maguknak (p. 38). A 16. századi békeszerződésekben még jól nyomon követhető a nomád társadalmakra jellemző ún. kettős rendszer, melyet a káni család két tagjának, a kán és a kalga tisztségét betöltő két fivérnek (ritkán apának és fiúnak) együtturalkodása jellemzett. A kalga a kánság sztyeppei területeit ellenőrizte, és Vilniusszal jó kapcsolatokat fenntartva biztosította fél független helyzetét a félszigeten uralkodó kántól.

A szerző a kánság nemzetközi jelentőségét taglalva rámutatott arra, hogy az a kelet-európai politikában Moszkva és Krakkó között a balansz szerepét töltötte be, és érdekeinek megfelelően hol az egyiket, hol a másikat támogatta katonai segédcsapatokkal. A tatárok emellett befolyást gyakoroltak az Oszmán Birodalom vazallus államai közötti erőegyensúly fenntartására is. A tizenöt éves háború idején, de fél évszázaddal később is, a lengyelekkel együttműködve biztosították a lengyel érdekek érvényesülését Moldvában, időnként Havasalföldön is (Doc. 43, Doc. 61), ami gyakorlatilag hármas, lengyel-török-tatár fennhatóságot eredményezett. Ezért járhatott csak átmeneti sikerrel az erdélyi fejedelmek kísérlete a vajdaságok feletti befolyás megszerzésére. Az oszmánok magyarországi hadjáratain való részvétel következtében pedig fokozatosan kiépítették kapcsolataikat az európai uralkodóházakkal, előbb Béccsel, majd Koppenhágával, Stockholmmal és végül Brandenburggal.

A 17. században megváltozott a lengyel-oszmán és a tatár-oszmán viszony. Az örökbéke ellenére az oszmánok 1621-ben megtámadták és sikertelenül ostromolták a lengyel határvárat, Hotint. Az ostromban kitüntette magát az orosz hódítás miatt a Volga mellől a krími kánok fennhatósága alá vándorolt nogájok vezetője, Kantemir mirza. A nogájok a Duna-delta és a Dnyeszter közötti sztyeppén (Budzsak) nomadizáltak, és a Krími Kánság valamint az Oszmán Birodalom között lavírozva félfüggetlen helyzetet alakítottak ki maguknak. Sem a kánnak, sem a Portának nem akartak engedelmeskedni, jóllehet a kán a békeszerződésekben nemcsak a saját tatár alattvalói, hanem a nogáj nemzetségek nevében is megesküdött a béke megtartására (Doc. 60). Végül Bahcsiszeráj és a Porta viszonya olyannyira kiéleződött, hogy a tatárok 1624-ben kozák segítséggel megtámadták az oszmán vilájetközpontot, Kaffát (Feodoszija Krím-félsziget). Véres összetűzések után 1637-ben a Porta úgy oldotta meg a helyzetet, hogy mind a regnáló kánt, mind a budzsaki nogájok vezetőjét kivégeztette. Ez volt az első eset, amikor az oszmánok egy dzsingiszidára kezet emeltek (p. 148).

A század közepén a kozákság megoldatlan helyzete kötötte le a politikai szereplőket. A lengyel-tatár és a lengyel-oszmán békeszerződések álladóan ismétlődő pontja ezért a kozákok féken tartása lett, akik sajkáikkal a Fekete-tengeren egészen a Boszporusz bejáratáig merészkedtek és kifosztották a part menti településeket. Amikor a kozákság nagyobbik része elfogadta az orosz fennhatóságot (1654), az oroszoknak nem volt többé szükségük tatár segédcsapatokra. A korábbi erőegyensúly felbomlott, mind a lengyelek, mind a tatárok szembetalálták magukat egy orosz-kozák koalícióval. Válaszul szorosabb együttműködés jött létre a Lengyel–Litván Állam és a kánság között, melybe tatár részről be kívánták vonni az orosz cár fennhatósága alatt élő muszlimokat is. Kazány és Asztrahány muszlimjai a krími kántól várták a felszabadulást a cári uralom alól. Nem véletlen, hogy éppen ekkor jelent meg a krími kánok intitulációjában a kalifa cím a békeszerződésekben (Doc. 55., 64.). Jóllehet a kalifa címet az oszmán szultánok is használták intitulációjukban, a muszlim jog szerint azonban bármelyik muszlim uralkodó igényt tarthatott rá, azzal a feltétellel, hogy védi és támogatja az iszlám jogot.

Dariusz Kołodziejczyk jól látta, hogy nemcsak a vallási motiváció mozgatta a krími kánokat, hanem a Dzsingiszda örökségről sem mondtak még le, és egy esetleges siker esetén igényt tartottak volna minden olyan területre a cári birodalomban, ahol muszlimok éltek (p. 187). Az 1672-es békeszerződés intitulációja pedig egyenesen megnevezi azokat a török népeket (baskírok, a Volga-mentén maradt nogáj nemzetségek és a Kaukázus előterébe vándorolt Kis Nogáj Horda, valamint a Szibériai Kánság tatárjai), amelyek feletti fennhatóságra a krími kán jogot formált

(Doc. 70). Krakkó és Bahcsiszeráj együttműködésének színtere azonban mégsem a keleti hadszíntér lett. Lengyelország belebonyolódott az északi háborúba (1655–1660), amely lezárta a svéd-lengyel trónviszályt. Lengyelország megmentésére — Dariusz Kołodziejczyk szavaival élve — egzotikus koalíció jött létre a lengyel király, a tatár kán, a dán király, a Habsburg császár és az oszmán szultán között (p. 170). A lengyel–oszmán kapcsolatok azonban hamarosan új fordulatot vettek.

A történeti érintkezés harmadik szakasza (1671–1783) konfrontációval indult. Hotin már megmutatta, hogy az Oszmán Birodalom új terjeszkedési iránya Kelet-Európa lesz, de még fél évszázadot kellett várni az első oszmán vilájet létrejöttére lengyel területen. 1672-ben az erős végvár, Kamieniec Podolski elfoglalásával az oszmánok megvetették lábukat Podóliában. A háborút lezáró bucsacsi béke évi adó fizetésére kötelezte Lengyelországot. Dariusz Kołodziejczyk az adófizetési kötelezettséget úgy értelmezte, hogy általa a lengyel király az Oszmán Birodalom vazallusává vált. Már egy korábbi recenziómban is kitértem rá, hogy véleményem szerint nincs erről szó. Először is a lengyel király soha nem fizette meg a békében megállapított 22 000 aranyat, mert a négy év múlva megkötött zsuravnói béke felmentette a kötelezettség alól. Az adófizetés tényét sem lehet leegyszerűsítve vazallusi viszonynak nevezni, mert ugyan ki merné azt állítani, hogy a Habsburgok a 16. században fizetett évi 30 000 arany adó fejében a Porta vazallusai lettek volna?

A Podóliában elszenvedett területi veszteségek arra sarkallták Lengyelországot, hogy részt vegyen a 17. század végi törökellenes háborúkban, és Bécs 1683-as felmentésében. Sokatmondó és kevéssé ismert az a szerző által idézet adat, miszerint Jan Szobieszki titokban békét ajánlott Szelim Girájnak és nemzetközi garanciát a kánság önállóságának elismerésére. Erre meg is esküdtek volna a Szent Liga tagok abban az esetben, ha a tatárok semlegesek maradnak. 1685-ben terjesztette elő a lengyel követ az ajánlatot a Krímben. A kánok dzsingiszida legitimációjára hivatkozott, mondván, hogy a *kul*ok (értsd az Oszmán Birodalom katonai rabszolgákból álló elitje) nem sokáig uralkodhatnak a szabad és ősi Giráj dinasztia felett, és a kánnak is olyan szuverén muszlim uralkodónak kell lennie, mint amilyen a perzsa sah, vagy a buharai padisah (p. 191). Szelim Giráj nem utasította vissza nyíltan az ajánlatot, de húzta-halasztotta, végül Szobieszki békét kötött V. Iván cárral, Oroszország 1686-ban csatlakozott a ligához. A Krím azonban már csak vallási okokból sem hagyhatta cserben oszmán szövetségesét. Vele együtt szenvedett vereséget Bécs alatt és a magyarországi hadszíntereken. A nagy török háborút lezáró 1699-es karlócai béke után egy évvel aláírt konstantinápolyi béke megszüntette Oroszország és a Lengyel–Litván Állam adófizetési kötelezettségét. A tatárokat eltiltotta a portyáktól és megfosztotta őket attól a lehetőségtől is, hogy katonai segédcsapatként vegyék igénybe szolgálataikat.

Jóllehet a 18. század második felének történései már nem tartoznak szorosan a lengyel-tatár diplomáciai kapcsolatok témakörébe, a szerző végigvitte a Krími Kánság történetének tárgyalását egészen az orosz annexióig (1783). Rámutatott az oszmán-tatár viszony megváltozására, és párhuzamokat vont a lengyel és a tatár történelem között. Megállapította, hogy amíg a 16. században a kánoknak elvitathatatlan karizmájuk és hatalmuk volt, visszautasították, hogy a nagyvezírrel azonos szinten kezeljék őket, a 18. századra a krími kánból már inkább oszmán tisztségviselő lett, akit a Porta saját akarata szerint nevezett ki és hívott vissza. Mégis, a krími kánok a saját javukra tudták fordítani a Fekete-tenger nyugati medencéje feletti condomíniumot. A területet a Porta a 17. század második felében vonta oszmán közigazgatás alá letelepítve az ott nomadizáló nogájokat. Az Oszmán Birodalomnak évi 25 000 kuruş jövedelme volt innen. Ugyanakkor egy, a krími érdekeket képviselő tisztségviselő, a *jali aga* 'partmenti aga' révén, a kán is fenn tudta tartani jogát a nogájok feletti ellenőrzésre és a tőlük származó bevételekre. A krími kán számára ugyanis a *yali aga* a zsákmány ötödét szedte. Az, hogy a legtöbb kán nem szuverén uralkodóként lépett fel, megkönnyítette a Porta dolgát, elfogadták jelenlétüket azon területek felett, melyek korábban a kettős fennhatóság miatt vita tárgyát képezték. E kettős birtoklás miatt jelent meg az utolsó, 1742-es lengyel–tatár békeszerződés intitulációjában Budzsak és Kubán is (Doc. 71).

Az összefoglalásban Dariusz Kołodziejczyk a Krími Kánság és a Lengyel–Litván Állam történelmében megfigyelhető párhuzamok közül a nemesség szerepének túlsúlyát emelte ki mindkét oldalon. A tatár nemzetségi arisztokrácia a lengyel nemeseket egyenrangúnak tartotta, barátkoztak, *andá*k, azaz esküvel fogadott testvérei lettek egymással. A nemesség az uralkodó elsődlegességét egyik oldalon sem kérdőjelezte meg, ugyanakkor féltékenyen őrizte jogait a politikában való részvételre. Hangsúlyozta, hogy a 18. században mind a Krími Kánság, mind a Lengyel-Litván Állam mély társadalmi krízist élt át, és egyformán ki volt téve a cári birodalom hódító törekvéseinek. Hiába igyekezett a magyar származású francia konzul, Baron de Tott (Tóth Ferenc báró),

egy oroszellenes török-tatár szövetséget létrehozni, az Oszmán Birodalom sem a szárazföldön, sem a tengeren nem volt képes megállítani az oroszok térnyerését. A tatárok egyedül képtelenek voltak ellenállni az orosz nyomásnak, különösen az után, hogy a nogájok orosz fennhatóság alá helyezték magukat. Az európai közvéleménynek Nagy Katalin cárnő úgy interpretálta az orosz seregek behatolását a Krímbe, hogy tulajdonképpen a lakosság kérésére vonultak be felszabadítani őket az oszmán iga alól és helyreállítani régi függetlenségüket (p. 210). Végül szinte egy időben osztották fel Lengyelországot (1772. augusztus 5.) és nyilvánították ki a Krími Kánság „függetlenségét" (1772. november 18.), amelyet ugyan a Kücsük Kajnardzsai béke (1774) megerősített, de 1783-ban orosz annexió követett.

Diplomáciatörténet

A kötet második nagy egységét a diplomáciatörténet adja. A Lengyel–Litván Állam és a Krími Kánság között létrejött békeszerződések a keleti diplomácia termékei. Az a fajta európai típusú békeszerződés, mely pontokba szedi a két fél megállapodását, sokáig ismeretlen volt a krími-tatár diplomáciai gyakorlatban, és csak a zborói békében, 1649-ben jelent meg (Doc. 60). A korai békék neve eskülevél (*sartnáme)*, azaz egy olyan írástípus, amely a kibocsájtó fél esküjét is tartalmazta. A *terminus technicus* csupán egyszer, 1520-ban, a legrégebbi tatár nyelvű békében bukkan fel (Doc. 20). A 16. században a tatár békeszerződéseket a török *yarlýq* szóval jelölték, melynek eredeti jelentése: 'egy szuverén által vazallusnak, vagy alattvalónak adott dokumentum'. A jelentése is mutatja, hogy egyoldalúan kibocsájtott okiratról van szó. A szerző adománylevélnek (*donation yarlýq*) nevezte azokat a szerződéseket, amelyekben a krími kánok a litván és a lengyel uralkodóknak területeket „adományoztak". Az idézőjel azért szükséges, mert ezek a területek ténylegesen litván illetve lengyel tulajdonban voltak. Az oklevéltípus jelentősége mégis abban rejlett, hogy elméletileg garantálta a benne felsorolt területek biztonságát. A kánok néha ugyanazt a területet mind Litvániának, mind Moszkvának eladományozták. A szerző jól látta, hogy bár a *donation yarlýq* sértette mind a lengyel király, mind az orosz cár szuverenitását, hiszen úgy tüntette fel, mintha a kán kegyéből bírnák országaikat, valójában mindkét uralkodó a maga javára fel tudta használni őket az egymással folytatott területi vitákban (p. 277). Dariusz Kołodziejczyk helyesen vezette vissza a *donation yarlýq* eredetét a krími kánok azon meggyőződésére, hogy mint az Arany Horda örököseinek, joguk van a felsorolt városokat és tartományokat eladományozni. Véleményem szerint azonban ennél többről is szó lehetett. Amint a krími nemzetségi arisztokráciának minden új kánnal újra és újra meg kellett erősíttetni a korábbi birtokadományokat, ugyanúgy meg kellett erősíttetnie a litván nagyfejedelemnek és a lengyel királynak is a saját birtokaikat. Így erre az irattípusra a *confirmation yarlýq* elnevezést javasolnám. Az 1560-as békeszerződés az utolsó, amely még ebbe az irattípusba tartozik (Doc. 33). A szerző a *donation jarlik* eltűnését a Jagelló dinasztia kihalásával (1572) magyarázta. Véleményem szerint inkább társadalmi változás állhat a háttérben, ez az az időszak, amikor a Krími Kánság történetében fokozatosan véget ér a nomád korszak. A 16. század végén, oszmán hatásra, a krími kancellária használatában új elnevezés jelenik meg a békeszerződésre, az *ahdnáme* 'athnáme, szerződéslevél'. Amint Kołodziejczyk rámutatott, a változás egyben azt is jelentette, hogy a tatár fél elfordult a nem egyenlő kapcsolattól, amelyet a *jarlik* típusú oklevél fejezett ki. A két fél közötti egyenlőséget legnyilvánvalóbban az 1667-ben kötött podhajcei béke fejezte ki. Ez alkalommal egyetlen szerződést készítettek lengyel nyelven, két példányban, és a megerősítés után a példányokat kicserélték (Doc. 66).

A békekötés folyamata

A litván nagyfejedelem, a lengyel király vagy az orosz cár számára a követküldés és követ fogadás uralkodói jog, a szuverenitás egyik ismérve volt. A kompetenciák megoszlottak, a krakkói lengyel kancellária a nyugati udvarokkal és az Oszmán Birodalommal tartotta a diplomáciai kapcsolatokat, míg a moszkvai és krími ügyekben a litván kancellária volt az illetékes 1569-ig, amikor a tatár ügyek is a királyi kancelláriához kerültek. Ezzel szemben a Krímen a dzsingiszida hatalomgyakorlás értelmében az uralom az egész dinasztia közös tulajdonát képezte. A decentralizált hatalmi struktúra és a megosztott szuverenitás következtében nemcsak a kánnak, de társuralkodóinak, a *kalga* illetve a *nureddin* tisztségét (1584 után) betöltő fivéreinek, fiainak, sőt a

17. században a kán anyjának, első feleségének, a dinasztia további nőtagjainak, valamint a kánság négy fő nemzetsége vezetőinek, és a kán udvari embereinek is joga volt saját emberét a kán főkövetével együtt Vilniusba, Krakkóba vagy Varsóba küldeni. A 16. század közepéig a két legjelentősebb krími nemzetség, a Sirin vagy a Barin fejei vezették a követségeket. Néhány esetben a Krím-félszigeten fekvő genovai kereskedőváros, Caffa (Kefe/Feodisija) olasz lakosai közül került ki a követ. A következő században azonban helyükre a kánok udvari emberei, bizalmasai léptek. A lengyel fél részéről a Krímbe legtöbbször köznemesi státuszú követek mentek, akik azonban sikeres szolgálatuk után feljebb léphettek a társadalmi ranglétrán. Leghíresebb közöttük Marcin Broniewski, aki Báthory István, majd III. (Vasa) Zsigmond követeként 1578 és 1592 között öt alkalommal is tárgyalt a Krímen. A követségek különböző útvonalakat használtak. A 16. század közepéig a Dnyeper bal partján fekvő határvár, Islamkerman (Tavan geçidi, Tagan ukr.) volt a találkozóhely, ahová a litván követek hajón jöttek, és ott adták át az évi adót. A század végén a moldvai utat használták, és hol Jassyban (Jászvásár, Iaşi ro.), hol a közös, oszmán-tatár fennhatóság alatt álló Dnyeszter parti várban, Akkermanban (Belgorod Dnistrovskij, ukr.) szolgáltatták be az adót. A 17. század közepétől az adó átadása elvált a tisztán diplomáciai missziótól.

A káni székhelyre érkezett követeknek az audienciára néhány napot, néha néhány hónapot is várni kellett, jóllehet a békeszerződésekben hangsúlyozták, hogy a követet mielőbb, de legfeljebb két hónapon belül vissza kell küldeni. A káni audiencia után a követ látogatást tett a kalgánál, a 17. században a nureddinnél és a kán anyjánál is. A kölcsönös eskütétel a búcsúaudienciára maradt. A 16. század elején a kán és a Giráj dinasztia tagjai után a vallási vezetők, majd a nemzetségi arisztokrácia, végül az udvari tisztségviselők is esküt adtak (Doc. 9). A 17. században megindult hatalmi centralizáció következtében az esküt tevők köre leszűkült a kánra, a kalgára, a nureddinre és a nemzetségi arisztokráciát képviselő Sirin nemzetségfőre.

A kán békeszerződését a lengyel királyi udvarba a tatár követség vezetője vitte. Ellátásukról keleti szokás szerint a fogadó fél gondoskodott, mely nagy terheket rótt elsősorban a varsói kincstárra. Ezért 1535-ös és 1540-es békeszerződésben a lengyel fél felvetette, hogy a követségek létszámát 25 főben, a futárokét 2 főben rögzítsék (Doc. 26., 29.), de ezt csak egy évszázad múlva sikerült elérni.

Állandó pontjai a békéknek, hogy egymás barátainak barátja, ellenségeinek ellensége lesznek; egymás területeiben és alattvalóinak nem okoznak kárt; a foglyokat a békekötés értelmében elengedik, a zsákmányt visszaszolgáltatják; biztosítják a kereskedelem biztonságát (mely elsősorban a királyi kereskedők szabad sóvásárlási jogát jelentette a mai Odessza mellett fekvő Kacsibejben); nem bántalmazzák, és nem tartják vissza a másik fél követét; és nem utolsósorban rendszeresen, időben megküldik a kánnak a békében rögzített adót. Az adó elsősorban arra szolgált, hogy megóvja a lengyel-litván területeket a tatárok portyáitól, ezért a békeszerződésben kikötötték, hogy csak azokra az évekre fizetik, amikor a tatárok távol maradnak a határoktól. Vilnius és Krakkó pénzben és posztóban, Moszkva pénzben és prémben rótta le az adót. A kán, a kalga, a nureddin és a dinasztia néhány férfi illetve női tagja mellett a négy fő nemzetség vezetője, a 17. századtól kezdve a kán udvari emberei is részesedtek belőle. Kezdetben a Vilnius által fizetett 4500 arany a két ország között fekvő határvár, Islamkerman tatár katonaságának az ellátmányát képezte. 1521-től kezdve 15 000 arany az adó, melyet egyenlő arányban megosztva fizetett a lengyel, illetve a litván kincstár: 7500 aranyat készpénzben, 7500 arany értékben pedig angol posztót és prémet adott (Doc. 10., 15., 17., 19., 20., 55.). Időnként a készpénz és a javak aránya változhatott, például 1535-ben csak posztót kértek (Doc. 27.) 1539-ben és 1542-ben 2000 arany volt a készpénz, és 13000 arany értékű a posztó (Doc. 26., 28., 31.). Véleményem szerint a változás azzal magyarázható, hogy mivel az ekkor uralkodó Száhib Giráj (1532–1551) volt az első jelentős kán, akit a Portáról helyeztek a kánság trónjára, bőkezű ajándékozással akarta megnyerni magának a tatár nemzetségi arisztokráciát. Szintén legitimációs oka lehetett annak, miért éppen csak Száhib Giráj alatt éledt újra az adónak az Arany Horda forrásaiból ismert neve, a *tokuz*. A *tokuz* eredeti jelentése 'kilenc' és arra az ajándékozási szokásra utal, amikor kilenc féle ajándékból darabonként kilencet (tehát összesen nyolcvanegyet) kellett adni. A *tokuz*ból rendszerint három szettet szoktak küldeni (a kán, a kalga és a nureddin számára), utoljára az 1640-es béke említi (Doc. 55.). A *tokuz* nem számított bele az adó összegébe.

A békeszerződésekben az adóra többféle elnevezést használtak, de soha nem jelenik meg *harac* 'harács' terminusként. Az adónak két fajtáját különböztették meg: a szokásos adót politikai szituációtól függetlenül azon feltétellel, hogy a tatárok a békét betartják, küldeni kellett; és rendkívüli adót, melyet csak azokban az években kellett küldeni, amikor a tatárok katonai segédcsapatokat adtak. Ez

utóbbi esetben a kánnak és a kalgának fizetendő szokásos adót megduplázták. Ha a Krímen anarchia dúlt, a lengyel király igyekezett kibújni az adófizetés alól. Folyamatos, évenkénti adófizetésre csak a hosszú lengyel-tatár szövetség idejéből, 1654–1666 között van adatunk.

A tatár iratok

A könyvben publikált iratok nagyobbik része rutén nyelven, a Litván Nagyfejedelemség állami dokumentumait másolatban megőrző kötetek gyűjteményében, a Litván Regiszterben (Lietuvos Metrika) maradt fenn, mely Kelet-Európa történetének értékes forrása. A legkorábbi (1512) eredeti krími-tatár oklevél is ruténul íródott, és a kán négyzetes pecsétje hitelesítette. A lengyel királyi udvarral folytatott levelezésben közvetítő nyelvként a kánok használták még az olaszt is, így készült az 1514-es békeszerződés (Doc. 16.). 1520-tól kezdve azonban felváltja a korábbi szakirodalomban csagatájnak, vagy hvárezminek nevezett keleti török irodalmi nyelv (*turkí*). A 17. századtól kezdve a tatár mellett a lengyel lett a diplomácia második nyelve, melyet mindkét fél használt. Különösen a század második felében nőtt meg a kán, a kalga, valamint a kán vezíre által lengyel nyelven írt dokumentumok száma. Nagyon érdekes, hogy ennek egészen más oka volt, mint az oszmánok és a Habsburg uralkodók közötti 16. századi magyar nyelvű levelezésnek. A budai pasát a kényszer vitte rá, hogy magyar íródeákokat alkalmazzon, a krími arisztokrácia viszont presztízsből választotta a lengyelt.

A békeszerződések kiállításánál a kánság az Arany Horda kancelláriai gyakorlatát követte, mely végső soron a mongolra megy vissza. Azt gondolom, hogy nemcsak történeti folytonosságról van szó. A mongol kancelláriai gyakorlat átvétele egyben legitimáló tényező is volt. Ezért éltek vele olyan uralkodók is, mint Timur Lenk, vagy az orosz cárok, akik nem voltak dzsingiszidák. A 17. században egyre több muszlim elem (pl. hosszú *invocatió* Korán idézetekkel) jelenik meg, és a nyelv is fokozatosan eloszmánosodik. A muszlim (oszmán és perzsa) kancelláriák hatása nemcsak a nyelvben, hanem a hitelesítés terén is megmutatkozott. A 16. század végéig az oklevelek hitelesítésére még használt négyzetes pecsét, a *nisán* mellett megjelenik a mandulaformájú (*bademi mühr*) pecsét is, melyet a perzsa kancelláriai gyakorlatból vettek át. Csak az oszmán befolyás erősödésével, a 17. században válik általánossá az oszmán *tugra* (uralkodói kézjegy) krími változatának használata. Természetesen a lengyel-litván diplomatikai gyakorlat is nyomot hagyott a kapcsolatokon: egyes krími békeszerződésekben megjelent a Dei gratia formula (Doc. 37., 60., 70., 71.). A keresztény és a muszlim időszámítás szerinti kettős datálás is megfigyelhető, de csak a korai korszakra jellemző. A zsinóron lógó függőpecsétet szintén európai hatásnak tekinthetjük. Mindez a káni kancellária nyitottságát mutatja, miként volt képes a legkülönbözőbb diplomatikai gyakorlatokat szinkretizálni. Nyelvi síkon is kimutatható az európai hatás, elsősorban a lengyel állami és katonai terminológia jelenik meg a tatár nyelvű békeszerződésekben.

Dariusz Kolodziejczyk hatalmas munkát végzett, amikor a Lengyel-Litván Állam és a Krími Kánság közötti diplomáciai kapcsolatok iratanyagának feltárásával és publikálásával, példás filológiai pontossággal és gondos angol fordításban a nemzetközi tudományosság számára hozzáférhetővé tette a különféle kelet-európai nyelveken írott forrásokat. Kutatási eredményei elősegítik a kelet-európai térség történetének jobb megismerését, a krími tatárokkal kapcsolatos sztereotípiák meghaladását. A könyv új ismereteket nyújt a nomád társadalom működésének, a hatalommegosztás mechanizmusának megértéséhez, rávilágít a vallási vezetőknek a diplomáciai kapcsolatokban játszott szerepére, és nem utolsósorban képet ad a keleti diplomáciai szokásokról.

Ivanics Mária

STÄDTISCHE WIRTSCHAFT IM MITTELALTER

Festschrift für Franz Irsigler zum 70. Geburtstag
/Hrsg. von Rudolf Holbach – Michael Pauly/
Köln – Weimar – Wien, 2011. Böhlau, XIII, 374 o.

A kötet a 70. életévét betöltött Franz Irsigler tiszteletére jelent meg. Franz Irsigler a középkori német várostörténet-írás egyik meghatározó alakja. Pályáját Edith Ennen mellett kezdte a 60-as években a bonni egyetemen, szakmai tevékenységét számtalan könyv és tanulmány fém-

jelzi. Kutatásai elsődlegesen a középkori német városok várospolitikai, kulturális kapcsolatait célozták meg, és e témakörökben született írásai a német és nemzetközi várostörténet számára mind a mai napig megkerülhetetlennek bizonyultak. Az utóbbi évtizedekben főként a városi polgárság kereskedelmi, gazdasági tevékenységével foglalkozik, az általa irányított kutatócsoport a középkori német városok kereskedelmi-gazdasági kapcsolathálóinak feltérképezésének kutatását végzi. Ez utóbbi témakör inspirálta a szerkesztőket, hogy e tematikus emlékkönyvvel tisztelegjenek Irsigler professzor történészi és oktatási tevékenysége előtt. A kötet szerzői a hagyományosnak tekinthető német várostörténet-írás térben lefedhető „kapcsolathálóját" tükrözik: a túlnyomóan német szerzők mellett épp úgy felsorakoznak az osztrák, cseh és lengyel, mint a francia, luxemburgi, belga és olasz várostörténet-írás meghatározó személyiségei, a nemzetközi várostörténeti bizottság meghatározó alakjai.

A kötet részben időrendi, részben tematikus csoportosításban taglalja az adatokat. A kora középkori cseh várostörténet ikonjaként Josef Žemlička Prága nemzetközi kereskedelmi szerepével foglalkozik tanulmányában. A szerző bemutatja, hogy Prága korai (9–12. század) városfejlődését mennyiben határozták meg kereskedelmi partnerei, valamint milyen árucikkek jelentek meg a cseh fejedelem székhelyének számító településen. A tanulmány a korszakot jellemző szegényesebb forrásbázis egészét kihasználva igyekszik a prágai kereskedelmi kapcsolatok teljes spektrumát feltárni. Bemutatja, hogy a korai időszakot meghatározó muzulmán kereskedők (Ibériai-félsziget, Balkán) hogyan adták át helyüket a német, elsődlegesen regensburgi, valamint zsidó kereskedőknek. A tanulmány szintúgy tartalmaz adatokat a prágai külkereskedelmet a kezükben tartó nemzetiségek területi elkülönülésére, mint ahogy arra is, hogy a város központja hogyan változott meg, a kereskedelmi tevékenység hogyan befolyásolta a városközpont helyét. A külkereskedelmi forgalomba került áruk összetételével kapcsolatban Josef Žemlička felhívta a figyelmet arra, hogy a korai időszak árui elsődlegesen a luxustermékekből, valamint a rabszolgákból álltak, míg a 12–13. század fordulóját már más jellegű, a mindennapi használatra készült termékek jellemezték. Miután Prága a közép-európai kereskedelmi forgalom központjaként funkcionált ebben az időszakban, a tanulmány igen sok magyarországi vonatkozású jelenségre hívja fel a figyelmet, többek között a betelepülő magyarok által szállított rabszolgák tekintetében, de a keresztény magyar állam megszilárdulásának külkereskedelmi vonatkozásaival kapcsolatban is.

Jean-Luc Fray a Clermont-Ferrand-i egyetem professzora a Francia-középhegység középkori város- és településhálózatának elemzését nyújtja tanulmányában. Ennek alapját a település földrajzi jellemző, a települések funkcionalista megközelítése jelenti. A módszer a lotaringiai települések esetében már kipróbált pontrendszeren alapul, melyet a szerző 2006-ban megjelent monográfiájában mutatott be. Az elemzés során összegyűjtött adatok alapján Fray a legalább 4 centrális pontot kapott helyeket tekintette centrális pontnak. Jóllehet, a Francia-középhegység nem tekinthető sűrű városhálózattal ellátottnak, mégis az összeállított adatbázis alapján 327 centrális helyet sikerült lokalizálni. A tanulmány vázlatosan bemutatja a középhegység körzeteit, illetve azok funkcióit, majd ezt követően jellemzi a régió gazdaságát. Az elemzés során a szerző rámutat arra, hogy jóllehet a régió alapvetően nem lenne alkalmas sűrű településhálózat létrejöttéhez, a gazdaságföldrajzi jellemzők mégis igen sok település esetében segítették elő a centralitás funkcióinak kialakulását. E jellemzők között a sűrűnek tekinthető úthálózat jelentette az egyik igen fontos kiindulópontot. Ezen felül a régió települései számára igen fontos gazdasági előnyt jelentettek a középhegység ásványi nyersanyagai, elsődlegesen a feketeszén és a nagy ezüsttartalmú ólom. E két ásványi nyersanyag jelentős ezüstművességet és pénzverést tett lehetővé már a 12. század óta, de ez a tevékenység jelentősebbé a 13. századtól vált. A régió számára a hegyi legelők tették lehetővé a nagy volumenű állattartás létrejöttét, és mivel elegendő vízi energia is rendelkezésre állt, az ehhez kapcsolódó ipari tevékenység (bőripar, textilipar) élénk kereskedelmi forgalmat indukált. A szerző ehhez kapcsolódóan a helyi termékek piacát, a piacokat működtető településeket mutatja be, illetve a régión túli külkereskedelmi utak kereszteződéseiben fekvő nagyobb centrális pontok jellemzőire világít rá. A centralitás egyik jellemzője a különféle igazgatási funkciók jelenléte, melyek egyfelől lehettek egyházi (püspökségi székhelyek, szerzetesrendi központok), másfelől magánföldesúri birtokközpontok. A tanulmány utolsó részében e központok bemutatására kerül sor. A szerző az elemzést követően megállapítja, hogy a Francia-középhegység elszigeteltségének mítosza tévesnek látszik a középkor tekintetében, mivel igen élénk forgalmú, jelentős településhálózattal rendelkező régióról volt szó.

Francesca Bocchi és Rosa Smurra két tanulmánya a települések gazdasági funkcióinak további aspektusait mutatják be, egyben ráirányítják a figyelmet a városi terek használatának ku-

tatására. Francesca Bocchi a bolognai egyetem professzora az észak-itáliai városok piactereinek, főtereinek funkcióit, valamint e terek változásait mutatja be. A szerző szerint a vizsgált városok (Verona, Parma, Modena, Lodi, Pavia, Gubbio, Perugia) esetében két alaptípus különböztethető meg: léteztek egyközpontú piactérrel, illetve a több térrel rendelkező városok. E terek sokszor éppen a városi autonómia, illetve az egyházi székhely elválasztásával keletkeztek, de Bocchi vizsgálatai arra is rámutatnak, hogy a terek nem állandóak, hiszen több esetben változásokon mentek keresztül, amikor a városi tanács házak felvásárlásával és lebontásával tudatosan alakította ki az egyházi központ (dóm) mellett a világi központot is. A terek sokféle funkcióin (egyházi és világi központ, gazdasági tevékenységek helye stb.) túl tehát ez a tudatosság elsődlegesen a teret alakító önkormányzat szimbolikájában is megmutatkozott. A 13. századtól kezdve ugyanis a városi tanácsok a városházák építésével vagy kialakításával, valamint a várost szimbolizáló műalkotások felállításával igyekeztek a városi központi terek városi és nem egyházi jellegét erősíteni. E szobrok lehettek a város védőszentjeit ábrázoló alkotások, de akár az antik időszakból fennmaradt alkotások is, amelyeket új értelmezésben, új mondanivalóval felruházva helyeztek el a piactér vagy városháza tere középpontjába. Gubbio esetében egészen különleges térkialakításnak lehetünk tanúi, hiszen a város a hegyek közé szorítva nem tudott kialakítani egy síkfelületen létesített teret, hanem a megépített városháza első szintje elé felépített mesterséges szinten hozta azt létre. A városi önkormányzat szimbolikája és annak feladatai néha különleges tereket, téralakító elemeket produkáltak. A szicíliai Perugia esetében ugyanis a tanács által a 13. században létrehozott földalatti vízvezeték, a korszak egyik legjelentősebb városi beruházása, végpontjaként létesített szökőkút jelentette a városközpont kialakulását, egyben a város főtere szimbolikájának létrejöttét.

Francesca Bocchi tanítványaként Rosa Smurra a bolognai városháza gazdasági funkcióinak 13. századi változásai kapcsán a városháza nem szimbolikus jellegére hívja fel a figyelmet. A szerző a bolognai tanácsnak a főtér és a városháza kialakításával kapcsolatban a 13. század elején hozott határozatait vizsgálva bemutatja, hogy Bologna antik városi arculatát, valamint a koraközépkorban visszahúzódó, majd éppen a 13. században még az antik városnál is jóval nagyobbra növekedő városban hogyan jött létre a városháza, illetve az azt övező tér. Az építkezések finanszírozásának költségeit részben az épület hasznosításából is fedezték, ami egyben arra is kiválóan rámutat, hogy a szimbolikus, reprezentatív szerepen túl a város önkormányzatát megtestesítő városháza (palatia comunis Bononiae) milyen gazdasági szerepet játszott ebben az időszakban. A szerző egy 1208-ban és egy 1212-ben összeállított jegyzék segítségével mutatja be, hogy a városháza épületében, illetve az épület melletti területen boltok tömegeit adta ki a város. Az evidenciának tűnik, hogy a város gazdasági életét is meghatározó tevékenységek (mértékek, pénzváltás stb.) a városháza közelében, vagy éppen az épületen jelentek meg, de a kereskedelmi és ipari tevékenység e sokszínűsége nem tekinthető általánosan ismertnek. A kereskedők és pénzváltók mellett ugyanis több kisebb árusítóhelyen és bódéban vargák, kovácsok, sókereskedők, sőt zöldségesek és mészárosok is megjelentek a városháza árkádjai vagy falai mentén. A szerző által feltárt források rámutatnak, hogy e tevékenység nem volt ideiglenes, mivel a 13. század folyamán mindvégig kimutatható az elárusítóhelyek jelenléte.

Roman Czaja a középkori lengyel várostörténet-írás nemzetközileg elismert szerzője, a Hansa lengyelországi és litvániai tevékenységével, főként a Német Lovagrend és a Lengyelország között kitört háború gazdasági aspektusaival, lehetséges gazdasági okaival foglalkozik tanulmányában. A 15. század elején kitört háború ugyanis — úgy tűnik — összefügghet a 14–15. század fordulóján tapasztalható gazdasági válsággal, amely során a lovagrend jelentős bevételektől esett el. A lovagrend számadásai, illetve a Hansa szövetség e területre eső városainak gazdasági elemzése rámutat arra, hogy részben a pestisjárványok miatt is a Danzigon (Gdańsk) és Elbingen (Elbląg) keresztül lebonyolított külkereskedelem erős deficitbe fordult, a jelentősen összeszűkült felvevőpiac miatt a kivitel mind jobban visszaesett. Ezt a tendenciát csak erősítették azok az intézkedések, amelyeket a rend nagymesterei a pénzpolitika terén folytattak, akik saját érdekeik miatt a pénz ezüsttartalmát erősen megemelték, így az nekik többletbevételt, a kereskedőknek azonban jelentős veszteségeket okozott. A külkereskedelem visszaesése a gdański és elbingi kereskedők fizetési képességeit is erősen rontotta: a fennmaradt források arra mutatnak rá, hogy a 14–15. század fordulóján egészen a 15. század első harmadáig a lovagrenddel kapcsolatban álló kereskedők mind nagyobb hányada nem tudta kifizetni a kiszállított, vagy felvásárolni szándékozott főként gabona értékét. A lovagrend erőszakos intézkedéseivel szemben a gdański kereskedők más utat követtek: a lovagrenden túl más területekről igyekeztek beszerezni a külkereskedelmi forgalomba kerülő gabonát.

Franz Irsigler egyik újabb kutatási területe a bankházak hálózatainak, a bankcsődöknek, illetve a hitelügyeletek networkjének kutatása. E területhez kapcsolódik Hans-Jörg Gilomen tanulmánya. A baseli egyetem professzor emeritusa, Irsigler kortársa egy speciális területét mutatja be egy valójában nem különleges, de adatállománya miatt jelentős forrás alapján. A 15. századi kereskedelem egyik jellemző hitelformája az áruhitel volt, amelyik az ideiglenes tőkeszegénységet, valamint a pénzmozgás bizonytalanságát volt hivatott elsődlegesen kiváltani nem csupán a vizsgált területen, hanem a Magyar Királyságban is. Elsődlegesen a kereskedők üzleti könyveiből lehetne végkövetkeztetéseket levonni erre a hitelformára, de mivel ezekből kevesebb van még a forrásadottságait tekintve gazdagnak tekinthető svájci városokban is, ezért a városi tanács előtt kinyilatkoztatott hagyatéki eljárásokhoz csatolt adósságlisták igen értékesnek mondhatók. Gilomen — miután jellemzi a korszakban használatos kisebb hitelformákat — egy a baseli kereskedőtársadalom felső-közép rétegéhez tartozó kereskedő, Stephan Offenburg hagyatéki eljárásához csatolt adósságlistát elemez, amely a 15. század első harmadában keletkezett. A tanulmány végén leközölt forrás összesen 200 adós 201 adósságát sorolja fel. A szerző elemzi a főként kis összegű adósságok nagyságát, valamint az adósokat nemük, foglalkozásuk és társadalmi hovatartozásuk szerint. A forrásból kiderül, hogy az adósok a városi társadalom szinte minden szegmensét átölelik, a szolgáktól a környék nemességéig, a kereskedőtársaktól a világi és monaszteriális egyházak képviselőikig szinte mindenki megtalálható. A szerző végkövetkeztetésében elsődlegesen a svájci hitelügyletekben szinte kánonszerű megállapítást kérdőjelezi meg, amelyik a lombard és zsidó hitelezők robbanásszerű előretörését tételezi fel.

A speciális kereskedelmi árukkal nem csak hivatásos kereskedők, hanem a forrásokban apotecariusnak/Apothekernek nevezett mesterek is foglalkoztak; ez figyelhető meg a Magyar Királyság városaiban még a 16–17. században épp úgy, mint a német nyelvterület városaiban. Volker Henn tanulmányában azonban nem e félig kereskedők tevékenységét, hanem eredeti mesterségük, a gyógyszerkészítéshez kapcsolódó források segítségével a városok egészségüggyel kapcsolatos politikáját mutatja be. A városok ispotályai, fürdői és a városokban működő gyógyszerészek között kötött szerződések, előírások már a 14. században megjelentek a német nyelvterületen elsőként Baselben, majd a 16. században majd minden nagyobb városban. A szerző elsődlegesen arra mutat rá tanulmányában, hogy a városok vezetése milyen módon igyekezett a gyógyszerészek és orvosok működésének szabályozása által minél szakszerűbb orvosi ellátást biztosítani a város lakosságának, hogyan szabályozták ennek érdekében a gyógyszerészek által használt alapanyagok minőségét. A szakszerűséghez tartozott az egészségügyi ellátás biztonsága is, amit azzal kívántak biztosítani, hogy csak az orvosok által felírt receptekre állíthatták össze a patikusok a kívánt orvosságot. Ennek szabályozása már a 15. század közepétől elfogadott volt, mint ahogy az is, hogy patika nyitását és a patikusok tevékenységét orvosok előtti vizsgához kötötték.

Ferdinand Opll Bécs város levéltárának volt főigazgatója, a közép-európai várostörténet ismert kutatója levéltárosként és történészként egyszerre mutatkozik be a kötetben, hiszen a városi levéltárban található, kevéssé ismert forrást, a haláláig (1483) császári szolgálatban álló bécsi pápai legátus, Alessandro Numai irathagyatékát ismerteti. Az irathagyaték részletes jegyzéke és története mellett megismerkedhetünk a bécsi városi levéltár segédleteinek kialakulásával, híres levéltárosainak és igazgatóinak (Franz Tschichka, Karl Uhlirz) ez irányú munkásságával. A hagyaték publikálása egyben rámutat a ma már egyértelműen irányadó módszer, a digitális publikálás előnyeire, hiszen a 78 iratból álló fond a közép-kelet-európai közgyűjtemények számára kiváló együttműködési lehetőséget biztosító monasterium projekt (http://icar-us.eu/cooperation/online-portals/monasterium-net) kapcsán került feldolgozásra.

Michel Pauly és Martin Uhrmacher a város–vidék kapcsolatot vizsgálták Luxemburg példáján. Vizsgálatuk során az ünnepelt, Franz Irsigler által kidolgozott módszert vették alapul, ami a város környéki régiókat élesen megkülönbözteti egymástól, és az egyes régiókhoz funkciókat rendel. A négy vonzáskörzet-régió közül a közvetlenül a város környékén lévő elsősorban az élelmiszerellátásban játszik fontos szerepet, és a kertkultúra a mérvadó termelési mód, míg a várostól mintegy 15–20 km-re lévő terület (nagyjából egy napi járóföld) az állattenyésztés, valamint a főként az építkezéshez szükséges nyersanyagok felvevőhelye. A hátországnak nevezhető 40–50 km-es körzetben helyezkedtek el az érclelőhelyek, a gabonatermesztés, a faellátáshoz szükséges nagyobb erdők, valamint az energiát termelő kallómalmok. Az utolsó körzet az 50 km-en túl fekvő területek, ami a távolsági kereskedelem helyszíne. Luxemburg esetében a távolsági kereskedelem végpontjaiként Franciaország játszott kiemelkedő szerepet, de az itáliai és görögországi terü-

letekről is érkezett megfelelő árucikk. A városi számadáskönyvek alapján elvégzett vizsgálat egy sikeresen működő középkori nagyváros mindennapjaiba enged bepillantást.

A kötet következő blokkja a különféle termékek előállításával foglalkozik. Rudolf Holbach a 14. század második feléből fennmaradt boppardi takácsrendtartást felhasználva teljes körűen mutatja be a Maas és Rajna mentén (elsődlegesen Köln központtal) folytatott posztófeldolgozás kialakulását és fejlődését. Az ünnepelt kutatásait is felhasználva rámutat arra, hogy a posztógyártás fejlődésének és a nagyüzem-jelleg kialakulásának kutatása a középkori gazdaságtörténet kiemelkedően fontos területe. Tanulmányában Boppardot modellként használja fel, és az e településen folyó posztógyártás bemutatásával mintát nyújt ahhoz, milyen aspektusokat kell figyelembe venni egy ilyen feldolgozás során. A szerző tanulmányában a nyersanyag beszerzését és forrásait, a technológiát, a rendelkezésre álló munkaerőt és az azzal kapcsolatos szabályozásokat, ezzel összefüggésben a céhrendszert, továbbá a posztó értékesítésének közvetítő- valamint célállomásait alaposan feltárja és mutatja be. Knut Schulz szintén Irsigler kölni kutatásaira reagálva mutatja be az európai szemszögből kisebb jelentőségű, de a közép-európai viszonyok között igen fontos ausztriai Steyr és Leoben vastermelését a 15. századtól a 17. század közepéig. A boppardi posztógyártásnál megismert módszerrel mintegy körbetekinthetünk a vastermelés energia- és nyersanyagszükségleteinek gazdaságföldrajzi tényezőitől kezdve a munkaerő biztosításán és az osztrák városok e gazdasági tevékenységét erősítő várospolitikai tevékenységéig. A szerző ugyan elsődlegesen a bajor és Rajna vidéki kivitelt hangsúlyozza, de nem szabad arról elfelejtkeznünk, hogy a magyarországi feldolgozott fémimport jelentős része származott erről a területről.

A kötet utolsó két esszéjellegű, problémafelvető, valamint gazdaság-, kultúrtörténeti és várostörténeti kérdéseket felvető tanulmánnyal zárul. Harald Witthöft a lüneburgi sótermeléssel kapcsolatos kutatásait, elsősorban a lüneburgi mértékekkel kapcsolatban végzett eredményeit és a kultúrtörténetet kapcsolta össze tanulmányában. A 11. századtól a 17. századig terjedő összehasonlítás mintegy filozófiai fejtegetésként mutatja be azokat az összefüggéseket, amelyek a koraközépkori mértékek hagyományait, az ahhoz kötődő eszméket és gondolatokat köti össze a 16–17. század gyakorlatias gondolkodásával, amikor a mérés tudománya már a kora újkori tudósok megfigyeléseivel kapcsolódott össze. A hosszú időszak vizsgálata még inkább jellemző Carl-Hans Hauptmeyer tanulmányára, ahol a szerző a várostörténet örök kérdéseit taglalja: mi a város, mit tekintünk annak, milyen korszakai, a korszakoknak milyen meghatározó tényezői voltak. Irsigler sokrétű városdefinícióját fejleszti tovább, amikor az őskortól és az ókortól kezdve osztja összesen öt korszakra a városok fejlődését, meghatározva az egyes korszakok jellegzetességeit. A szerző különösen a kora újkor tekintetében kiemelendőnek tartotta az állam szerepének hangsúlyozását, amely szabályozója, indikátora, haszonélvezője és egyben fenntartója is volt a nagyvárosok kialakulásának, a nagy, európai majd világméretű piaci folyamatok központjaként létrejött metropoliszoknak. Végső kérdései éppen ehhez, az állam, a társadalom, a városi társadalom és a demokrácia összefüggéseihez kapcsolódnak. Véleménye szerint ugyanis a nagyvárosok, metropoliszok tekintetében az állam szerepét immáron túlzottnak véli, és a kiutat a középkori városok hagyományain állva, az önkormányzatok kiszélesítésében látja.

Kereskedelmi hálózatok európai és városi keretek között, városi térhasználat, városhálózat és településhálózat, a főváros kialakulásának diplomáciai aspektusai, kézművesek és ipari termelés, a várostörténet előremutató kérdései. Egyediségek és településhálózat. Mindezek együtt mutatják be Franz Irsigler érdeklődési területeit, amelyek valójában mind arra a nehezen meghatározható kérdésre keresik a választ, hogy mi is a város valójában? A kötet szerzői az ünnepelttel együtt kívánják ezt a kérdést megválaszolni saját kutatási területükön keresztül, és valójában ez teszi értékessé, egyben az ünnepelt tudományos munkásságához mérten méltóvá a kötetet, amely az európai, azon belül a német nyelvterület és így a közép-európai (így a magyarországi) városfejlődés egyes kérdéseihez is kiválóan kapcsolódik.

H. Németh István

A FEJEDELMI GYÁSZ TRILÓGIÁJA

Három tanulmánykötet a kora újkori uralkodói temetésekről

Az elmúlt harminc évben jelentős kutatási eredmények láttak napvilágot a kora újkori (16–18. századi) modern európai államok kialakulásának tárgykörében. A kutatások egyik hangsúlyos elemét képviselte a modern királyi hatalom kiterjeszkedésének udvari, intézményrendsze-

ri és reprezentációs jellegzetességeinek tudományos feltárása. Jelentős monográfiák és leíró jellegű munkák megjelenése jelezte a kérdés iránt megnövekedett tudományos igényt, amely elindította az egymástól elszigetelten dolgozó kutatócsoportok közötti kommunikációt és koordinációt is. Ennek az együttműködésnek egyik szép példája az a három tanulmánykötet, amely az elmúlt években jelent meg, és a kora újkori európai uralkodói temetkezési ceremóniák különféle rendszereinek elemzéseit tartalmazza. A „Monarchikus emlékezet és Európa kialakulása. Az uralkodói dinasztiák temetkezési stratégiái a 16–18. század során" (Mémoire monarchique et construction de l'Europe. Les stratégies funéraires des dynasties princières du XVIe au XVIIIe siècle) című kutatási program a versailles-i Centre de recherche du château de Versailles, az egyik legdinamikusabban fejlődő európai királyi udvarok kutatására szakosodott és kiterjedt nemzetközi partnerségi rendszerrel rendelkező intézet kezdeményezésére jött létre. A program fő vezetői Gérard Sabatier, a grenoble-i Pierre Mendès-France Egyetem professzor emeritusa, Juliusz A. Chrościcki művészettörténész, a Varsói Egyetem professzor emeritusa és Mark Hengerer, a Konstanzi Egyetem docense voltak, de mellettük még számos neves francia, olasz, osztrák és dán kutató is támogatta a program tudományos szervezését. A kutatási projekt célja az volt, hogy a kora újkori európai uralkodói temetkezési ceremóniákat átfogó, összehasonlító módszerekkel elemezve felfedjék a különféle meghatározó dinasztikus modelleket, azok hatásait, elterjedését és egymással való versengését. Másfelől szintén hangsúlyos elemet képviselt a temetkezési szertartások fejlődésének elemzése, különös tekintettel a vallási szertartások politikai célokkal való összekapcsolódására. Ezen kívül a kutatási program nagy jelentőséget tulajdonított mindazon komplex kapcsolatrendszer feltárásának, amelynek révén az uralkodói temetkezésekről szóló híradások terjedtek, és beépültek más államok reprezentációs rendszerébe, valamint a történelmi emlékezetre is jelentős hatást gyakoroltak. A tudományos program 2007 és 2009 között zajlott, és három nagy konferenciát (2007 Varsóban, 2008-ban Madridban és 2009-ben Versailles-ban és Saint-Denis-ben) is eredményezett. Az ismertetésemben szereplő tanulmánykötetek a három tudományos tanácskozáson elhangzott és megvitatott előadások átdolgozott és jegyzetekkel ellátott aktáit tartalmazzák. A köteteket egymásra épülő logikai szerkezetüket figyelembe véve szeretném bemutatni.

1. Juliusz A. Chrościcki, Mark Hengerer, Gérard Sabatier (szerk.):
Les funérailles princières en Europe, XVIe –XVIIIe siècle vol. 1. Le grand théâtre de la mort
Paris, Centre de recherche du château de Versailles Éditions de la Maison des Sciences de l'Homme, collection Aulica, 2012.

A széles kutatási program első jelentős eredményeit felvonultató vaskos kötetben számos francia, itáliai, angliai, lengyel, német és osztrák, valamint orosz témát tárgyaló tanulmány kapott helyet. A kötet szerkesztői által írt bevezető tanulmányok után következő első részt a meghatározó európai uralkodói temetkezési modellek bemutatásának szentelték. Itt különösen fontos helyett kapott a francia monarchia témája, amellyel három tanulmány is foglalkozik. Gérard Sabatier nagy ívű összefoglaló írásában bemutatja a francia uralkodói temetkezési ceremóniák állandó elemeit (a holttest kiállítása, a balzsamozás, a díszes gyászkíséret stb.) és kiemeli a XIII. Lajos halálával bekövetkező fontos változást, amellyel kezdetét vette a temetkezés udvari társadalmasítása. A 17. században a reneszánsz uralkodói temetkezési rituálé alapvetően megváltozott és — amint ezt Frédérique Leferme-Falguières tanulmányából megtudhatjuk — a Bourbon-korban elterjedő barokk ravatalok pompázatos teátrummá változtatták a királyi temetéseket, amelyben az udvar tagjai meghatározott szerepet játszottak. A temetési ceremóniák lebonyolítását végző Menus Plaisirs intézmény logisztikai tervező és rendező tevékenységéről Pauline Lemaigre-Gaffier tanulmányából ismerhetünk meg érdekes részleteket. A francia monarchiával a korszak jelentős részében rivalizáló császári hatalom más logika alapján szervezte dinasztikus temetési ceremóniáit, amelyek bemutatására Beatrix Bastl és Mark Hengerer vállalkozott. A császár halála utáni szertartásokon a különféle tartományok lovagi küldöttségeiken keresztül képviseltették magukat, amelyekkel látványosan demonstrálták a dinasztia iránt elkötelezettségüket. A végelátthatatlan tartományokon is keresztülhaladó temetési díszmenetek gyakorlatát nagymértékben akadályozta a reformáció térnyerése. Az új modell a 17. század közepén bevezetett udvari protokollal lépett életbe (*Protocollum Aulicum in Ceremonialibus*, 1652), amely részletesen szabályozta a temetkezési ceremóniákat. Itt fontos újításnak számított az antik eredetű díszes, baldachinos ravatalkápolna, a *castrum doloris* bevezetése, amely a következő század végéig meghatározó ele-

mét képezte a császári temetkezési reprezentációnak. A jól szervezett franciaországi és császári uralkodói temetkezési ceremóniák után az angliai királyi temetések meglepően más logika szerint zajlottak, amint ezt Michael Schaich tanulmányából megtudhatjuk. 1695-ben III. Orániai Vilmost például egyszerűen nem is tájékoztatták felesége sírbatételéről… A korszakban egyébként a Privy Council és a College of Arms heroldjai voltak a temetkezési protokoll szakértői és a ceremóniák szabályainak legfőbb ismerői és végrehajtói. A kora újkori orosz cári és cárnői temetésekről Marie-Karine Schaub tanulmányából tájékozódhatunk. A korszak elején a cárok temetése — ellentétben a bizánci modellek alapján megrendezett pompázatos koronázásuktól — viszonylag szerényebb körülmények között zajlott. I. Péter uralkodásának reformjai viszont ezen a téren is számos változást hoztak, és az új szertartások alapvetően francia, német és svéd mintákat követtek.

A kötet második részében a kisebb jelentőségű európai uralkodók, legtöbbször más nagyhatalmak mintáit követő temetési ceremóniáiról értekeztek a szerzők. A lengyel példa magyar vonatkozásai mellett még azért volt érdekes — tudhatjuk meg Wojciech Falkowski tanulmányából — mivel a Lengyel Nemesi Köztársaságban választott királyok uralkodtak, és így az elhunyt uralkodó temetési gyászmenete gyakran a vetélkedő nemesi frakciók demonstrációjává válhatott.

A következő három tanulmányban különböző itáliai tartományok uralkodói végső búcsúja rituáléival ismerkedhetünk meg. Marcello Fatoni szerint a firenzei Mediciek hatalmukat kívánták legitimálni temetési pompájukkal. Hasonló szerepet játszott az Este család ferrarai és modenai uralkodásában (Giovanni Ricci), valamint a Szavojai Ház esetében (Paolo Cozzo) is az általuk a temetések példáján keresztül propagált dinasztikus hatalmi ambíció. De hasonló motivációkat találhatunk a Gonzaga család szövetségi politikájában (Alice Raviola) is.

A kötet utolsó néhány tanulmányában a közép- és észak-európai protestáns uralkodók temetkezési ceremóniáit vették számba a szerzők. A szász választófejedelmek esetében megfigyelt fényűző gyakorlata esetében a császári hatalommal való versengést sem lehet kizárni (Naďma Ghermani) és a Welf dinasztia is szívesen követte a katolikus reprezentáció modelljét (Hans-Georg Aschoff). Az igazi kivétel a porosz uralkodói házban volt megfigyelhető. Ugyan a Hohenzollernek felemelkedő dinasztiájának hatalmi ambíciói I. Frigyes és I. Frigyes Vilmos ravatali reprezentációban is fellelhetők, a neves II. Frigyes igazi különcként viselkedett, mivel mindenféle temetési pompát elutasított a végrendeletében (Ewald Frie). A svéd és dán dinasztiák temetkezési szokásainak összehasonlító elemzése alapján két egymással versengő skandináv középhatalom reprezentációs rivalizálását figyelhetjük meg (Birgitte Boggild Johannsen), Marten Snickare tanulmányából pedig kiderül, hogyan alakították a kor esztétikai elvei a temetési gyászmenet összetételét. A kötetet pontos jegyzetanyaggal és széleskörű bibliográfiával és gazdag illusztrációkkal látták el a szerkesztők.

2. Juliusz A. Chrościcki, Mark Hengerer, Gérard Sabatier (szerk.)
Les funérailles princières en Europe, XVIe–XVIIIe siècle vol. 2. Le grand théâtre de la mort,
Paris, Presses Universitaires de Rennes / Centre de recherche du château de Versailles, collection Aulica, 2013.

A trilógia második kötete a 2008-ban Madridban lezajlott nemzetközi konferencia előadásaiból készült tanulmányokat tartalmazza. E kötet a kora újkori uralkodói temetkezési síremlékek témájáról nyújt átfogó európai körképet. A dinasztikus háborúktól sújtott korszakban a síremlékek hatalmi reprezentációs és legitimációs szerepet töltöttek be, és az uralkodóházak által ellenőrzött területek feletti hatalmi befolyást igyekeztek jelképezni. A kötet célja a különféle európai dinasztikus temetkezési síremlékek fő mintái kialakulásának és elterjedésének feltérképezése és bemutatása volt. E célt a kötet szerkesztői négy fő egységre bontva kívánták megvalósítani. Az első bevezető részt a dinasztiák megszilárdulásának temetkezési emlékművekben való ábrázolásának szentelték. A tanulmányok főleg a germán kultúrkör uralkodóházainak emlékműveit tárgyalják. Így került sor a hesseni, württembergi, a porosz, a Habsburg és dán uralkodóházak síremlékeinek párhuzamos bemutatására. A hesseni tartománygrófok a középkor óta hagyományosan a Marburgban elhunyt Árpád-házi Szent Erzsébet sírjára a Német Lovagrend által emeltetett Erzsébet-templomban temettették el magukat, amely szokás egészen a reformáció koráig tartott, amikortól a casseli Szent Márton apátsági templom fogadta be a tartománygrófi síremlékeket (H. Th. Gräf). Később a család hessen-rheinfelsi és hessen-darmstadti ága tagjainak a sankt-goari apátsági templom és a darmstadti plébániatemplom szolgált örök nyughelyéül. Hasonlóan viselkedtek a württembergi hercegség protestáns uralkodói, akik a 16. század második felében a tübingeni

apátsági templom kriptájában egy impozáns uralkodói nekropoliszt hoztak létre (St. Knöll). A porosz királyság esetében szintén megfigyelhető a nagyhatalmi ambícióhoz igazodó síremlék állítási változások. A Hohenzollern-dinasztia egyszerűségre törekvő síremlékei 1700 után nagyszabású és díszes szarkofágok formájában jelezték egy új európai nagyhatalom megjelenését (M. Engel). A Habsburgok síremlékeiről két tanulmányban is megemlékeztek e kötetben. Az első tanulmány szerzője (I. Schemper-Sparholz) a császárnék és az özvegyek síremlékeit elemezte. A középkor végén megfigyelhető dupla fekvő síremlékek a „Tu felix Austria nube!" elvének kőbezárt emlékeiként őrzik a Habsburgok európai szövetségi politikájának emlékét. A császárok bécsi kapucinusok kriptájában való temetkezése a császári udvar Bécsbe való visszaköltözésével függött össze a 17. század elején, elsősorban Ausztriai Anna spanyol infánsnő kezdeményezésére. Az ehhez kapcsolódó következő tanulmányban megismerkedhetünk Lotaringiai I. Ferenc és Mária Terézia itt található szarkofágjának fontos politikai üzenetet tartalmazó jellegzetességeivel is (W. Telesko). Az utolsó tanulmányban a 18. századi dán Glücksburg-dinasztia roskilde-i katedrálisban található kriptájában nyugvó uralkodók síremlékein szintén az abszolút monarchia hatalmi kisugárzása figyelhető meg (K. Kryger).

A dinasztiák síremlékei után, a következő részben a korabeli választott uralkodók síremlék építési gyakorlatát vették górcső alá a tanulmányok szerzői. A velencei dózsék monumentális és túldíszített síremlékei — a Velencei Köztársaság hanyatlása ellenére — európai viszonylatban is kiemelkedőek voltak (B. Paul). A pápák kora újkori síremlékműveinek vizsgálata során a korabeli janzenista-jezsuita viták érdekes lenyomatát lehet felfedezni, mivel a márványba vésett és díszesen aranyozott műremekek a művészeti célokon túl a pénz és hatalom antijanzenista programját demonstrálták (M. Papenheim). A kora újkori Európa legnagyobb választott uralkodóval rendelkező monarchiája a lengyel nemesi köztársaság volt, így a lengyel királyok krakkói Wawelban található síremlékeinek bemutatása méltán kapott jelentős helyet a kötetben (K. Kuczman és A. Witko). A magyar vonatkozásokban is bővelkedő tanulmány részletesen beszámol a lengyel királyi síremlékek európai trendeket követő változásairól és rámutat arra a fontos folyamatra is, amelynek révén a királyi sírboltból a kora újkor után nemzeti emlékhely vált.

A kötet harmadik része a kissé provokatív „Milyen sírja legyen a francia királynak?" címet viseli. Itt elsősorban a Valois- és a Bourbon-dinasztiák közötti átmeneti változásokat és a francia monarchia nagyhatalmi reprezentációjának európai modelljét kívánta bemutatni a három szerző tanulmánya. Az első tanulmányban a szerző (C. Mazel) a Valois uralkodók kettős temetkezési emlékműveit, vagyis a holttestek Saint-Denis-ben található apátságban lévő síremlékeit, illetve a szívük különböző templomokban található emlékhelyeit, valamint azok változásait mutatja be. A következő írásban viszont éppen azt elemzi meggyőzően a szerző (J.-M. Le Gall), hogy a Valois uralkodók által teremtett monumentális síremlékek után a Bourbonok miért törekedhettek a nemes egyszerűségre. A harmadik részt záró tanulmányában a kötetet is szerkesztő Gérard Sabatier más szempontok — például pénzügyi, politikai, esztétikai és vallási okok — mellett, a saint-denis-i apátságban meglévő síremlékek mellett újabb emlékművek építésének lehetetlensége alapján próbál meg választ adni a Bourbon-ház minimalista síremlékre való törekvéseire.

A negyedik részben a kevésbé maradandó temetkezési műemlékről, díszes ravatalokról és az azokhoz kapcsolódó ceremóniákról volt szó. Az első dolgozat szerzőpárosa (M. A. Allo-Manero és J. F. Esteban Lorente) a kora újkori spanyol királyi temetések ravatalainak szimbolikus építményeit és azok jellegzetes dekorációit mutatja be. Ezután a spanyol uralkodókat (1559–1611) búcsúztató hasonló, reprezentációs milánói építményekkel és ceremóniákkal ismerkedhetünk meg Franca Varallo tanulmányában. A harmadik tanulmány szerzője (B. Boggild-Johannsen) a dán királynék uralkodói gyászszertartások szervezésében játszott szerepét, valamint végső búcsúztatásuk udvari szervezését tárgyalja. Az utolsó írás szerzője (J. de La Gorce) a temetési ceremóniák lebonyolítását végző udvari intézmény — a Menus Plaisirs — vezetője, Antoine-Angélique Levesque (1709–1767) által 1752-ben összeállított ceremóniakönyv uralkodói temetésekre vonatkozó részeiben vizsgálja a különféle európai modellek hatását.

A trilógia második kötetének alapos és átfogó tanulmányait minden esetben részletes bibliográfiával és gyakran igen gazdag illusztrációs melléklettel látták el a szerzők. A könyv végén egy hasznos glosszárium és a nélkülözhetetlen index is megtalálható. A munka elolvasása után azonban túlzás lenne azt állítani, hogy a szerkesztők teljességre való törekvése minden esetben érvényesült. Sajnos még az igen gazdagon reprezentált nyugat-európai körkép is töredékesre sikerült. Hiányoznak olyan meghatározó uralkodóházak síremlékhelyeinek bemutatásai, mint például az angol, a svéd vagy a portugál királyoké. Néhány olyan híres hercegi temetkezési emlékhelyet is fontos lett volna

megemlíteni, mint például a lotaringiai hercegek Nancy-ban található legendás ferences templombéli kriptája. A közép-európai körképben is érdekes színfolt lehetett volna például az erdélyi fejedelmek kora újkori temetkezési emlékhelyeinek bemutatása. Mindezek említésével azonban nem elsősorban a kötet hiányosságaira, hanem inkább a témában rejlő további lehetőségekre szeretném felhívni a figyelmet.

3. Juliusz A. Chrościcki, Mark Hengerer, Gérard Sabatier (szerk.):
Les funérailles princières en Europe, XVIe –*XVIII*^{e} *siècle vol. 3. Le deuil, la mémoire, la politique*,
Paris, Presses Universitaires de Rennes / Centre de recherche du château de Versailles, collection Aulica , 2015.

A sorozat harmadik kötete a 2009-ben Versailles-ban és Saint-Denis-ben lezajlott nemzetközi konferencián előadott témák tudományos feldolgozását tartalmazza. E kötet a kora újkori európai uralkodói gyászszertartások emlékezetéről és politikai funkciójáról nyújt igényesen válogatott körképet. Az első részben a halálhír korabeli médiákban való terjesztéséről szóló tanulmányok kaptak helyet. A második egységben az uralkodók halála utáni saját országukban zajló gyászidőszakok jellegzetességeit mutatják be különféle nemzetiségű szerzők. A harmadik részben pedig a külhoni uralkodók gyászszertartásairól szóló dolgozatok gyűjteménye található a kérdés legszakavatottabb szakértőinek tollából.

A szólás szerint a rossz hír szárnyakon jár, ami természetesen a kora újkori történelemben sem volt másként. A kötet első tanulmányának szerzője (G. Ricci) az itáliai fejedelemségek diplomatáinak Franciaországból küldött részletes követi jelentéseivel foglalkozik. Megállapítása szerint a fejedelmek saját legitimitásuk és hatalmi ambícióik érdekében modellként másolták a francia uralkodói gyászszertartások metódusát. A második tanulmány III. Lotaringiai Károly herceg halálát (1608) követő ceremóniákat leíró és ábrázoló különféle publikációkkal és azok szerepével foglalkozik (Ph. Martin). A következő szerző (M. Cassan) az 1610-ben a vallási fanatikus Ravaillac által váratlanul meggyilkolt IV. Henrik király halálhírének franciaországi bejelentésével foglalkozik. A kora újkori hírlapok — gazetták — uralkodói gyászjelentéseinek és a gyászszertartások leírásainak átfogó bemutatása után (St. Haffemayer), a Habsburg uralkodók halálával és gyászával kapcsolatos korabeli metszetekkel ismerkedhetünk meg.

A második rész első tanulmányában a portugál gyarmatbirodalom első uralkodójának, I. Mánuel király halálának (1521) és gyászszertartásának lisszaboni és hat hónappal későbbi goai történetét vázolja fel a szerző (L. Carvalho-Gonçalves). Hasonlóan érdekes jelenség volt IV. Fülöp spanyol uralkodó halálhírének (1665) a nagy kiterjedésű spanyol gyarmatbirodalomban való fokozatos elterjedésének problémája (L. J. Cuesta Hernández). A következő tanulmány szerzője (U. Niggemann) III. Orániai Vilmos angol király halálát követő hivatalos részvétnyilvánítások alapján igyekezett feltérképezni a Dicsőséges Forradalom után kialakult új angol hatalmi rendszer megszilárdulását. Bernard Hours hasonló módszerekkel elemezte a 18. századi franciaországi vidéki társadalom uralkodók halála utáni reakcióit. VII. Károly a korszak azon ritka német-római császára volt, aki nem a Habsburg-házból származott. Britta Kägler tanulmánya jól rámutatott — a halála utáni gyászszertartások és a különféle eseményhez kapcsoló publicisztikák alapján — arra a nyilvánvaló tényre, hogy a választófejedelem kettős, bajor és császári gyásza egy bizonytalan korszak bizonytalan helyzetét tükrözte. Szintén a 18. századi Német-római Birodalom történetének „gyászos ügyeibe" kalauzolja az olvasót a következő tanulmány írója (M. Pappenheim), aki a birodalmi fejedelmek és császárok gyásza közötti különbségekre hívja fel a figyelmet. A második rész utolsó tanulmánya (D. Zakharine) az orosz cárok halála utáni szertartások széles társadalmi jellegére és az ahhoz kapcsolódó jellegzetes rituális szokásokra — mint például az alkoholfogyasztás — hívta fel a figyelmet.

A harmadik rész a külföldi uralkodók haláláról való megemlékezések témakörében gyűjtött össze releváns tanulmányokat. Az első szerző (S. Edouard) a spanyol uralkodók halálhíreinek modellalkotó — ars moriendi jellegű — gyászjelentéseit elemezte. Ezt követően ismét IV. Henrik francia király meggyilkolása utáni megemlékezések sorából emelte ki Kerstin Weiand az Angliában a hírből kibontakozó harcos király (Warrior King) mítoszát. A következő tanulmány szerzője (F. B. Assof) az első Bourbon spanyol uralkodó, V. Fülöp nagyapja, XIV. Lajos francia király halála alkalmából szervezett nagyszabású gyászszertartások alapján vont le következtetéseket ezeknek az új dinasztia megszilárdításában játszott fontos szerepéről. Ezután a firenzei külföldi uralkodók

halála alkalmából rendezett jelképes gyászszertartások politikai jelentőségéről szóló dolgozat következik (S. Mamone). A kora újkori nyugati világ egyik fontos szellemi és politikai központjának számító Rómában lezajló szimbolikus és valódi gyászszertartások híven tükrözték az európai nagyhatalmi viszonyok alakulását (M. Boiteux).

A nagyszabású római ceremóniák zenei kíséretének fejlődése alapján következtetni lehet egy egységes uralkodói gyászmiserend kialakulása mellett a különféle nemzetek hatásaira is (G. zur Nieden). A Mark Hengerer nagy ívű tanulmánya meggyőzően bizonyítja, hogy a bécsi udvarban a korban egy jól működő rendszer szabályozta az európai uralkodók gyászszertartásait. Hasonlóan működött a franciaországi európai uralkodói gyászokról megemlékező rendszer is, amelynek fő színtere a párizsi Notre-Dame volt, és amely egyben egy nagyhatalmi stratégia részét is képezte (J.-M. Le Gall). A kötetet Gérard Sabatier és Mark Hengerer konklúziója zárja.

A sorozat befejező kötetének felépítése, formai jellemzői és tartalma egyaránt megérdemlik az olvasó elismerését. A tanulmányokat itt is gazdagon ellátták a szerzők a releváns szakirodalmat tartalmazó bibliográfiákkal és nem hiányoznak a nélkülözhetetlen ikonográfiai mellékletek sem. A kötet végén szintén jól szerkesztett és könnyen használható személynév- és helységnévmutató található, amely erősíti a konferenciakötet kézikönyv jellegét. A nagy ívű európai körképből nyilván maradhat bőven hiányérzetünk is, talán az egyik legfájóbb a magyar szerzők és munkáik hiánya. Némileg kárpótolja a magyar vonatkozások iránt érdeklődő olvasót, hogy a szerkesztők a budapesti Szépművészeti Múzeum egyik emblematikus képét, Bartholomeus van Bassen I. Óraniai Vilmos képzeletbeli ravatalát ábrázoló képét tették a könyv címlapjára.

Tóth Ferenc

Tóth Tamás

A KALOCSA-BÁCSI FŐEGYHÁZMEGYE 18. SZÁZADI MEGÚJULÁSA

Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784)

(A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.)

Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség (METEM) – Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL), Budapest – Kalocsa, 2014. 494 o.

A római katolikus egyházmegye-történetírás hagyományos, több évszázadra visszamenő műfaja a püspökéletrajzok gyűjteménye. Éppen úgy igaz ez a megállapítás a monumentális *Gallia Christiana* című francia munkára, amelynek első kiadása 1715-től kezdődően látott napvilágot, mint ahogy a Kalocsa-Bácsi Érsekség első monográfusának, az exjezsuita kalocsai kanonok Katona Istvánnak a *Historia metropolitanae Colocensis ecclesiae* címen 1800-ban kiadott kétkötetes latin nyelvű művére. De még 1984-ben is a püspökök biográfiáit választotta műve rendező elvének az egri egyházmegye történetét összefoglaló Sugár István.

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása címet viselő munka tehát régi hagyományt követ azzal, hogy benne alapvetően Patachich Gábor (1733–45) és Patachich Ádám (1776–84) kalocsa-bácsi érsekek életrajzát találjuk meg. Ahogyan azonban napjaink Egyháza üdvös módon törekszik ötvözni hagyományt és naprakészséget, az említett kötet szerzője, Tóth Tamás, a főegyházmegye papja és a Pápai Magyar Intézet rektora, egyben a Pápai Gergely Egyetemen egyháztörténelemből doktorált történész a biográfia ősi műfaját korszerű intézmény- és még inkább társadalomtörténeti szempontrendszerrel kombinálta. Azaz, miközben nem lépte túl a hagyományos értelemben vett egyháztörténelem határait, munkájában modern igényeknek megfelelő témafelvetéseknek is helyt adott.

Ennek egyik megnyilvánulási formáját az érsekek életrajzának megfelelő pontjain elhelyezett betétek jelentik: egy-egy intézményről szólva nem egyszer annak felépítéséről, sőt történetéről is bő magyarázatot kap az olvasó. Hogy ezek közül csak egy kiemelkedőt említsünk, ilyen a két Patachich római tanulmányainak helyszínéről, a Collegium Germanicum et Hungaricumról szóló szakasz (73–78. oldal). A társadalomtörténeti szempont pedig még több formában megjelenik a kötetben. Egyfelől a szerző helyenként prozopográfiai módszerekkel élve statisztikai alapú összehasonlításokat végez, táblázatos kimutatásokat közöl személyek bizonyos csoportjairól (pl. a 18. századi kalocsa-bácsi érsekekről, a kalocsai szeminárium növendékeiről, az első kalocsai kanonokokról stb.), egyben azok szöveges értékelését is elvégezve. Ugyanígy nem feledkezik meg a püs-

pökök tevékenységéről szólva a központi intézményrendszer mellett a vidék, a plébániahálózat, az alsópapság és a hívek állapotának, fejlődésének bemutatásáról sem (4. fejezet). Sőt, az intézmény- és társadalomtörténeti szempontok érvényesítésén túl röviden a ma igencsak kurrens politikatörténet, valamint a művelődéstörténet felé is kitekint a két érsek világi tevékenységéhez kapcsolódóan (5. fejezet). Mindezt ugyanakkor a két Patachich-érsek életrajzába illesztve tárgyalja, egyértelmű vezérfonalnak az ő biográfiájukat tekintve. Ennek megfelelően a kötet címében szereplő időhatárok (1733–84) bizonyos értelemben pontosításra szorulnak, mivel a Patachich Gábor halála (1745) és Patachich Ádám érseki kinevezése (1776) közötti, az egyházmegye fejlődése szempontjából nem kevésbé fontos három évtizedre vonatkozóan csak rövid, áttekintő jellegű szakaszokat olvashatunk. Ez által a kötetet inkább modern szellemben megírt párhuzamos püspökéletrajzoknak nevezhetjük, mintsem egy egyházmegye fél évszázados története teljes feldolgozásának.

A modern szellemű egyházmegye-monográfiák vagy a püspökségek történetének egyes időszakairól szóló korszerű szintézisek megírására vonatkozó igény Magyarországon egyáltalán nem újdonság. Vanyó Tihamér bencés egyháztörténész már 1937-ben megfogalmazott bizonyos elveket erre vonatkozóan, melyeket az 1920-as évek francia egyháztörténeti módszertani irodalma inspirált, azonban az 1940-es évektől 1989-ig ezek hazai megvalósítására nem nyílt lehetőség. Vanyó a *Regnum* című egyháztörténeti évkönyv 1937. évi számában *Az egyházmegye-történetírásról* címmel közölt tanulmányt (3–18. oldal). Ebben többek között a következőket írta:

„Minden egyházmegye történetét egy általános bevezető fejezetnek kell megelőznie. […] Ezután következik a tulajdonképpeni egyháztörténet, mégpedig két részben. Az első a püspökök életrajzát tartalmazza, szorosan a lényegre szorítkozva. E biografikus részt követi a monografikus vagy szintetikus rész. Ez az egyházmegyei intézményeknek és a vallásos életnek fejlődését foglalja magában, erősen figyelemmel kísérve a fejlődés elvét s az általános egyházi, művelődési, társadalmi viszonyok alakulását. A két rész egymástól elkülönítve tárgyalandó, de oly módon, hogy a kölcsönös ismétlés elkerülésével egymást kiegészítsék." (8. oldal; a Francia Egyháztörténeti Társulat 1924-es tervezetéről szólva)

Pár oldallal később Albert Dufourcq 1926-ban publikált egyházmegye-történetírási módszertanáról ír, többek között a következőt: „…a személyi és tárgyi részt nem különíti el egymástól, nem szakítja ketté, hanem mindkettő valóban kölcsönösen áthatja egymást. Azáltal, hogy az egyházmegyei élet minden megnyilvánulását a püspökkel hozza kapcsolatba, az Egyház hittani, fegyelmi és kormányzati álláspontját mesterien érvényre juttatja és felépítésének páratlan egységet biztosít."

Tóth Tamás munkájában jelentős részben ezek az elvek is megvalósulni látszanak. A kötet ugyanis bevezető fejezetében a főegyházmegye korábbi történetét foglalja össze 1733-ig. Ezt követi Patachich Gábornak és másodunokaöccsének, Ádámnak az érsekségüket megelőző életútja párhuzamos szerkezetben. A harmadik fejezetben a két érseknek a főegyházmegye központi intézményei, a szeminárium, a székesegyház és a káptalan újjászervezésére, míg a negyedikben az érseki megye plébániahálózatának kialakítására, az ott folyó lelkipásztorkodás fellendítésére irányuló tevékenységét ismerhetjük meg. Ezt a főpapok fent már említett világi funkcióinak bemutatása követi: Patachich Gábor esetében a politika, Ádám esetében a kultúra területén. Végül, miután az érsekek végrendeletei és haláluk körülményei is tárgyalásra kerültek, igen részletes, minden eddigi állítást és eredményt összegző befejezés zárja a kötet narratív részét.

Említett cikkében Vanyó Tihamér szintén kitért az általános gyűjteményekben (Róma, Bécs) folytatott kutatások elengedhetetlen voltára, ugyanakkor a helyi levéltár teljes kiaknázásának fontosságára, amelyeket Tóth Tamás meg is valósított: római tanulmányai révén nemcsak a kalocsai érsekség történetének megírásához, hanem annak a világegyház viszonyaiba való beillesztéséhez szükséges forrásokat is megismerte, művében azokat bőségesen fel is használta (a római Collegium Germanicum et Hungaricum és a Vatikán levéltárából). Nemkülönben a bécsi udvarral és kormányszervekkel folytatott levelezés és ügyintézés Bécsben található dokumentumait (Österreichisches Staatsarchiv: Finanz- und Hofkammerarchiv, Haus- Hof- und Staatsarchiv), valamint Budapesten fellelhető iratait (Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Kancellária és Helytartótanács levéltára). Végül a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár nyújtotta lehetőségek teljes kiaknázása mellett meg kell említenünk a Zágrábban elsősorban a Patachich-család történetére vonatkozó dokumentumok öt különböző gyűjteményben szétszórtan található anyagának felhasználását is a szerző részéről. Ez a forrásgazdag munkamódszer adott lehetőséget arra, hogy az egyes intézmények felélesztése kapcsán a puszta tényeken kívül az érsekek háttérben zajló

szervezőmunkáját, fáradságos próbálkozásait is megismerjük a központokkal folytatott levelezés aprólékos ismertetése révén.

Ugyanakkor Tóth Tamás célja kifejezetten „a rendelkezésünkre álló, részben vagy egyáltalán nem kutatott források" (273. o.) feltárása és feldolgozása volt. Ennek pedig számtalan pozitívuma mellett néhány kevésbé kívánatos hozadékával is találkozhatunk a kötetben, így elsősorban a modern szakirodalom felhasználásának relatíve szűk voltával, amellyel többek között a gyakori lexikon- vagy kézikönyv-hivatkozások is együtt jártak. Hasonlóan hiányoznak a mai történészdiskurzusokra történő reflexiók – adódhatott volna akár a konfesszionalizáció problematikája a török kori előzmények, sőt Patachich Gábor korának tárgyalásánál, vagy a katolikus felvilágosodás kérdéskörére Patachich Ádám kulturális tevékenységéhez kapcsolódva, nemkülönben a magyar kutatók körében frissen megélénkült 18. századi rendi politikatörténeti kutatás, illetve a mai irodalomtörténet szempontjai az 5. fejezetben. Mindazonáltal a kötetet teljes egészében végigolvasva világos, hogy ezek nem is tartoztak a szerző elsődlegesen vállalt feladatai közé, mint ahogy a Főegyházmegye középkori történetének vitatott kérdéseiben sem tartotta szükségesnek az állásfoglalást, tekintve, hogy a kötet alapvetően 18. századi fókusszal rendelkezik a viszonylag hosszú bevezető szakasz ellenére.

A kötet alapját a Pápai Gergely Egyetemen 2006-ban benyújtott, majd Szegeden honosított egyháztörténeti doktori értekezés képezi, ehhez járultak Tóth Tamásnak a tárgyban azóta folytatott kutatásainak eredményei (teljes mértékben elkerülte azonban a megjelent tanulmányok fejezetek formájában történő egymás mellé állításának veszélyét). A jelenlegi magyar változat a *Collectanea Vaticana Hungariae* sorozatban 2011-ben megjelent (Classis I, Vol. 6) olasz nyelvű kötet, *Tamás Tóth*: „Si nullus incipiat, nullus finiet". La rinascita della Chiesa d'Ungheria dopo la conquista turca nell'attività di Gábor Patachich e di Ádám Patachich, Arcivescovi di Kalocsa-Bács (1733–1784). Budapest–Róma–Szeged 2011. alapján Gyertyános Éva fordítása és a szerző átdolgozása révén született meg. Ennek eredménye, hogy bizonyos magyar egyházi és köztörténeti tények, sajátosságok, amelyek az eredeti disszertációban és az olasz változatban a külföldi olvasók számára több helyen hosszadalmasabb magyarázatot igényeltek (a Magyar Királyság közigazgatása, az osztrák örökösödési háború, ismert magyar főpapok életrajza stb.), a magyar nyelven kiadott kötetben is benne maradtak. Ezek azonban éppen arra teszik alkalmassá a kötetet, hogy a szélesebb magyar közönség számára is könnyebben befogadható legyen, annak érdeklődésére is számot tartson, esetleg a felsőoktatásban is felhasználásra kerülhessen. A Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye jelenlegi papjai és hívei számára pedig így jelentős identitásformáló erővel bírhat, hiszen a saját múltjuk egy nehéz újjáépítési korszakát ábrázolja.

A kötet más fontos erényei szintén ebbe a „pasztorális" irányba mutatnak. A szerző paptörténészként természetesen az egyházi intézmény- és fogalomrendszer kiváló ismerője, amiről a kötetben nemcsak folyamatosan tanúságot tesz, hanem a felmerülő, nem nyilvánvaló fogalmakhoz több helyen didaktikus jellegű magyarázatokat is fűz az azokban kevésbé járatos szakmabeliek — egyháztörténettel csak érintőlegesen foglalkozó történészek — és nem szakmabeliek számára (a négy kisebb papi rend, egyes liturgikus ruhák, a püspöki rang különböző típusai stb.). Sok esetben az egyes intézmények történetét röviden napjainkig kifuttatja, ezzel igen informatívvá és tanulságossá téve a kötetet (például kalocsai szeminárium, a főegyházmegye közigazgatása és káptalanának összetétele, a címzetes apátságok, a püspökök kánoni vizsgálata, a CGH növendékei, stb.). Ebbe az irányba mutat a kötet példásan szép kiállítása, térkép- és családfa-mellékletei, valamint a Lakatos Adél által szerkesztett, páratlanul szép és gazdag képanyaga is. A képek illusztrációként a szövegbe illesztve, fekete-fehér formátumban is szerepelnek az olvasás közbeni szemléltetés érdekében, ugyanakkor nagy felbontású, színes változatban a kötet végén is megtalálhatók alaposabb tanulmányozás céljára. A képanyag maga igen sokrétű: kalocsai műtárgyak, az egyházmegye fontos épületei és egyes épületrészek, a felsorolt levéltárak fontosabb iratai, festmények, könyvillusztrációk és portrék, valamint térképek egyaránt helyet kaptak közöttük.

Másfelől Tóth Tamás a szaktörténészek további kutatásai felé is nyitva hagyta a kapukat, ami a fentebb említett hiányérzetért is megfelelő kárpótlást jelent: különösen figyelemre méltó ugyanis a majdnem 40 oldalt kitevő latin és olasz nyelvű forrásfüggelék, amely a forráskiadás mai alapelveinek tökéletesen megfelelően, magyar nyelvű regesztákkal, filológiai és tárgyi jegyzetekkel ellátva került megszerkesztésre. Így, bár bizonyos további kutatási témák speciális kérdéseire a szerző maga nyilvánvalóan a kötet adta keretek között nem térhetett ki, nem egy esetben lehetővé tette azok megválaszolását mások számára. Ezt a forrásfüggelék mellett egyes források (defterek, vizitációs jegyzőkönyvek, szemináriumi házirendek, egyházmegyei statútumok, püspöki udvar névsora stb.) részletekbe menő is-

mertetése is jelentős mértékben segíti. Bizonyos kérdéses adatokat azonban ő maga pontosított magabiztosan, meggyőző igazolással, véleményét forrásokkal alátámasztva. Így derítette ki például a két Patachich-érsek szakirodalomban vitatott születési helyét és idejét, valamint határozta meg a 14. században épült „harmadik kalocsai székesegyház" titulusát Nagyboldogasszonyként.

A szerző rendszerezési igényét, összefüggésekben látását leginkább a függelék táblázatokból álló második szakasza, valamint a narratív részbe szúrt további táblázatok mutatják. Előbbi az érsekekről, valamint a főegyházmegye plébániáiról közöl összehasonlításra is kiválóan alkalmas adatokat, utóbbiak leginkább az említett prozopográfiai elemzések célját szolgálják. De ugyanerről az igényről tanúskodik a többi magyar egyházmegye 18. századi megújulásának rövid összefoglalása is a 2. fejezet elején, amelyet olvasva a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye elhelyezhető a magyarországi katolikus egyház korabeli történetének országos kontextusában.

És ha már az összehasonlításnál tartunk, más egyházmegyék kutatóinak Tóth Tamás kötete nemcsak egy lehetséges példát szolgáltat anyaguk csoportosítására és kezelésére, hanem összehasonlítási alapot nyújt az egyes püspökségek török utáni újjáépítésének korszakára nézve is. Az ilyen jellegű összevetések révén ugyanis feltárulnak a 18. századi magyar egyháztörténetnek, azaz egy sajátos „második konfesszionalizáció" korszakának párhuzamos, valamint épp ellenkezőleg: speciálisan helyi elemei, jelenségei.

Tóth Tamás ráadásul nincs egyedül a modern szellemű egyházmegye-történetírás képviseletében: ha nem is az övével azonos módszertan és szempontrendszer alapján, de egyre-másra készülnek a 17–18. századi egyházmegyék történetéről, azok egyes szakaszairól szóló összefoglalók. Említhetjük Dénesi Tamás és Hermann István disszertációját a 18. századi veszprémi püspökségre vonatkozóan (2006 és 2011), valamint Mihalik Béla korábbi korszakot, de a magyarországi egyháztörténelmi folyamatok fáziskésései miatt hasonló témát tárgyaló, az egri püspökség 17. század végi katolikus megújulását feldolgozó doktori dolgozatát (2013). Adódik a párhuzam ezek mellett Véghseő Tamás *Catholice reformare – Benkovich Ágoston O.S.P.P.E. apostoli misszionárius, váradi püspök (1631–1702)* című, 2007-ben megjelentetett munkájával is. A pécsi egyházmegye monográfiájának kora újkori kötete pedig épp jelenleg íródik, fejezetenként más és más szerzők által. Nemcsak a mai egyháztörténeti kutatásba illeszkedik azonban bele az itt bemutatott kötet, hanem a Kalocsán 2009 óta és jelenleg is zajló felújítási, valamint ásatási és az eredmények bemutatását célzó munkálatokba is.

Tóth Tamás munkája összességében egy nagyívű, hagyományos, de mégis naprakész, sokrétű, adatgazdag és hiánypótló műve a 18. századi magyar egyháztörténetnek, amely a szűkebb szakma és a szélesebb olvasóközönség igényeinek is megfelel.

Siptár Dániel

Helle Mária

ÉLETEMNEK LEGEMLÉKEZETESEBB ÉVE

Alexy Lajos naplója 1848-ban

Balassi Kiadó, Budapest, 2014. 236 o.

A magyarországi közgyűjtemények igen jelentős számú naplót és visszaemlékezést őriznek 1848–49 vonatkozásában, és ezek kiadása még hosszú időre hasznos és érdekes feladatot ad a magyar történészeknek. Különösen fontos az olyan kéziratok kiadása, melyek a politikai és hadi események mellett a mindennapi élet történéseinek, az egyén hétköznapi élményeinek részletes bemutatását ígérik. Az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában lappangó Alexy-napló létezésére még Vörös Károly hívta fel a kutatók figyelmét az 1960-as, 1970-es és 1980-as években megjelent írásaiban. Ekkor részleteket is közölt a műből, melynek teljes kiadására máig kellett várnunk. A szöveg közreadója, Helle Mária jóvoltából, Alexy Lajosnak az 1848. év második fél évéről szóló beszámolóját immár teljes terjedelmében, szakmailag kifogástalan jegyzetapparátussal és szómagyarázatokkal olvashatjuk.

Az események idején mindössze 22 éves Alexy Rozsnyón született 1826-ban, kereskedő családban. Feltehetően évekig vezetett naplót, de jelenleg csak az említett naplótöredék ismert. A szöveg 1848. június 16-ától december 31-éig tartalmazza a szerzője által átélt és leírt eseményeket, valamint az őt foglalkoztató gondolatokat. Alexy — akinek szülei ekkor már nem éltek — még nem

rendelkezett a családi örökség felett, négy fiútestvérével közös vagyonukat nagybátyjuk kezelte. Az ő és más rokonok által jutatott támogatásból fedezte költségeit. Késmárkon folytatott jogi tanulmányai után a napló által tárgyalt időszakban tette le ügyvédi vizsgáját Pesten. Alexy 1848–1849 utáni életéről kevés információt tudott összegyűjteni a szerkesztő. Ezekből viszont kiderül, hogy Rozsnyón kereskedőként élt, aktívan részt vett a társadalmi életben és 1867-ben még életben volt.

A napló történései Miskolcon kezdődnek, a főhős ebben a városban tölti napjait. Az otthonról kapott anyagi támogatás segítségével tartja fönn magát. Ismerkedik a vidékkel és az itt élő emberekkel, kirándulásokat tesz a környéken. Gyakran találkozik rozsnyói ismerőseivel is. Egy művelt, érdeklődő, az 1848 tavaszi változásokat üdvözlő fiatalembert ismerhetünk meg. Jogi tankönyve mellett előszeretettel forgatja Johann Heinrich Zschokke, svájci-német szerző moralista műveit, akinek nézetei alapvető erkölcsi igazodási pontot jelentenek a fiatalember számára. Emellett a kortárs magyar irodalom is érdekli, ebben az időben Eötvös József *Magyarország 1514-ben* című regényét olvassa nagy lelkesedéssel. A gyengébb nem iránti erős érdeklődés nyomon követhető a napló teljes szövegén. Alexy igyekszik elnyomni ifjú korából adódó természetes vágyait, ugyanakkor minden körülmények közt ifjú hölgyek társaságát keresi. Egy véletlen találkozás leírásából kiderül, hogy gyengéd érzelmeket táplál legkisebb öccse, Sándor dajkája, Julis iránt, de ezt is titkolja. A politika eseményeit igyekszik követni, ha lehetősége van újságból is tájékozódik. Mivel 1848 nyarán már javában folynak a toborzások az újonnan felállított honvédzászlóaljakba, Alexy is állást foglal a kérdésben: bár két testvére is katonának áll, ő maga nem kíván katona lenni. Sőt, amennyiben sorshúzás útján folytatódna a toborzás, helyettest szeretne állítani maga helyett. Ehhez egy levelében nagybátyja anyagi hozzájárulását is kéri.

A napló szerzője 1848. augusztus közepén Pestre indul. Egyik öccse, Károly ekkor már az itt szerveződő Woroniecki-vadászcsapat tagja. Társaival meglehetősen szabados életet él, kártyázik, kocsmákat és bordélyokat látogat. Lajos ezt az életmódot elítéli, többször próbálja öccsét jó útra téríteni. Augusztus 21-én részt vesz a vadászok eskütételén. Testvére ezután Szolnokra vonul csapatával. Alexy nagy részletességgel számol be Pesten töltött heteiről. Megfordul a képviselőház ülésein, színházba jár, többször felkeresi a „forradalmi csarnokot", a korábbi Pilvax kávéházat. Tapasztalatgyűjtő útjai nyomán igen érdekes és egyedülálló leírást kapunk a bordélyok és az utcai prostitúció korabeli működéséről is. Mindeközben leteszi ügyvédi vizsgáját és Magyaróvárra készül, az ottani mezőgazdasági akadémiára. Tervezett újabb tanulmányaival — a további képzettség megszerzése mellett — az a célja, hogy valahogy átvészelje a jelenleg háborúval fenyegető helyzetet, ne kelljen katonának állnia. Ugyanakkor szeptember 22-én beáll a Gellért-hegy tövében sáncokat építő polgárok közé. Néhány nappal később már gőzhajón indul Pozsonyba.

Óvári tartózkodása idején kerül sor a pákozdi csatára és Jellačić seregének Győr, majd Bécs felé történő visszavonulására. Így Alexy akarata ellenére a hadiesemények középpontjába kerül. Ekkor már őt is magával ragadják az események. Az ellenség közeledésének hírére kaszát vásárol magának és végrendeletet ír, majd beáll a helyi önkéntes nemzetőrség kötelékébe. A harc végül elmarad, Jellačić serege akadálytalanul vonul át Óváron, majd tovább Bécs felé. Alexy az átvonuló horvát seregről, majd a nyomukban érkező magyar csapatok megjelenéséről tudósít. Olvashatunk még Kossuth október 23-i óvári tartózkodásáról is. Időközben kiderül, hogy a magyaróvári akadémia új tanéve az események miatt nem indul. Szerzőnk visszatér Pestre, ahol találkozik Károly öccsével, aki megérkezett alakulatával a fővárosba, de adósságai és nemi betegsége miatt leszerel. Lajos kifizeti testvére adósságait és visszatérnek Rozsnyóra. Itt jelentkezik a Gömör megyei önkéntes nemzetőrök közé, beszerzi magának a fegyvert és a felszerelést, valamint minden eshetőségre felkészülve mérget is vásárol. December 3-án hagyja el a várost nemzetőrtársaival és Kassán szállnak táborba. Részt vesz a december 11-i budaméri ütközetben, ahol gróf Franz Schlik osztrák altábornagy északról az országba betörő hadteste szétszórta Pulszky Sándor alezredes észak-magyarországi csapatait. A naplónak ezek a hadtörténeti szempontból legérdekesebb oldalai, hiszen az ütközet és az abban résztvevő önkéntes nemzetőrök tevékenységének szemtanúi leírását adják. Alexy végül ismét visszatér Rozsnyóra. Ekkor két öccse áll be önkéntesnek, ő pedig helyettest állít maga helyett. Sajnos a napló 1848. szilveszter napján véget ér. Ahogy utolsó mondataiban írja, ez az év eddigi életének „legemlékezetesebb éve volt".

Helle Mária kitűnő érzékkel választotta ki közlésre ezt a naplót, amely egy érdeklődő, a világra nyitott fiatalember szemüvegén keresztül mutatja be 1848 mindennapjait, a történelemkönyvek lapjairól ismert események alulnézeti képét. Megtudhatjuk, hogyan élték meg a magyar polgári átalakulás e kulcsfontosságú évének történéseit az átlagemberek. A fél évet felölelő napló

kitűnően bemutatja azt a lelkesedést, melyet az egyszerű polgárok is átéltek 1848 kapcsán, és amely a pacifista Alexy Lajost is arra késztette, hogy önkéntes szolgálatot vállalva, fegyverrel is harcoljon az áprilisi törvények védelmében.

Ahogy már említettük a napló alapos jegyzeteléssel, szómagyarázatokkal kerül az olvasó kezébe. A tájékozódást a művet bemutató utószó, valamint hely- és személynévmutató segíti. A recenzens egyedül annyit kénytelen szóvá tenni, hogy a napló jobb kereshetőségét segítő lapszéli tartalmi utalások nem mindig a megfelelő helyen és megfelelő tartalommal jelennek meg, így használatuk néha nehézségekbe ütközik.

Összességében megállapítható, hogy a kötetnek ott a helye minden 1848-cal, vagy a 19. század középső harmadával foglalkozó társadalom-, had-, illetve köztörténész könyvespolcán.

Solymosi József

CONTENTS

STUDIES – *Lilla Krász:* Medics in Official Service in Eighteenth-Century Hungary – *Zoltán Bagi:* Negotiating the Ottoman Aid at the Regensburg Reichstag of 1594 – *János Barta M:* István Csáky and his Politica philosophiai okoskodás (Politico-Philosopical Argument) – ARTICLES – *Dóra Kovács:* The Court of Ecsed. Clients and Relations in the family of István Báthory – *Richárd Sebők:* Aspects of Professionalisation among the Assessors and Protonotaries of the Royal Court of Law, 1724–1785 – ATELIER – *György Tevelÿ Arató:* A Specific Carrier from the Transdanubian Marches – the Social Mobility of Miklós Turos (1591–1656), Officer of Kiskomárom Fortress and his Family – *Gábor Kisvarga:* The Missionary Bishopric in Ottoman Hungary in the Late Seventeenth Century. Mattia Berniakovich and his Ecclesiastical Government – *Károly Kisteleki:* Subordination or Independence? Remarks on the Problem of the Independent Statehood of the Transylvanian Principality from a Legal Perspective – HISTORICAL LITERATURE

Kiadó: Magyar Történelmi Társulat
1014 Budapest, I. Úri u. 53.
Nyomdai előkészítés: Paulus-Publishing Bt.
1028 Budapest, Községház utca 37.
Nyomás, kötészet: Krónikás Bt. Biatorbágy
F.v.: Horváthné Nagy Erzsébet
HU ISSN 0039–8098